JATE

ANTIK TANULMÁNYOK

STUDIA ANTIQUA

XXXI. KÖTET

1. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1984

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG ELNÖKE:
HARMATTA JÁNOS

FELELŐS SZERKESZTŐ:
TÖTTÖSSY CSABA

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

†FALUS RÓBERT, KÁKOSY LÁSZLÓ, MARÓTI EGON,
SARKADY JÁNOS, SZILÁGYI JÁNOS GYÖRGY

SZERKESZTŐSÉG CÍME: 1052 BUDAPEST V., PESTI BARNABÁS UTCA 1.
III. EM. 24–25. FELELŐS KIADÓ: AZ AKADÉMIAI KIADÓ ÉS NYOMDA
FŐIGAZGATÓJA

Az Antik Tanulmányok évenként két füzetben jelenik meg. A két füzet egy kötetet alkot, melynek előfizetési ára 98,— Forint. Megrendelhető az Akadémiai Kiadónál, 1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215-11488

TARTALOM

TANULMÁNYOK

Harmatta János: Egy anatóliai eredetű vándorszó 1
Ferenczy Endre: A felszabadítottak és leszármazottaik a köztársasági Róma közéletében 7
Jeremiás Éva: Újabb irányzatok a történeti szintaxis kutatásában 15
Kertész István: A kisázsiai ión városi polgárság és a pergamoni birodalom 29
Borzsák István: Tacitus *Dialogus*-a és Cicero *Brutus*-a 37
†*Visky Károly:* A női becsület a római világban 43
Visy Zsolt: Az auxiliáris katonák elbocsátásában mutatkozó szabályszerűségek a katonai diplomák alapján 53
Rimócziné Hamar Márta: Attila temetése. (Legenda és valóság) 73
Hahn István: Nimród alakja a szír mondai hagyományban 81
Harmatta János: A környei avarkori rovásírásos felirat 100
Borzsák István: *Abeliana recentiora* 115

HARMATTA JÁNOS

EGY ANATÓLIAI EREDETŰ VÁNDORSZÓ

I

Az Alalaḫ VII. rétegéből (i. e. XVIII. század) előkerült dokumentumok között találunk egy olyan táblát, amely több szempontból is érdeklődésre tarthat számot. E töredékes dokumentum (ATT/39/119) szövege D. J. Wiseman kiadásában[1] következőképpen hangzik:

Obv. Broken ... (1) *a-di ša-ab?* ... (2) *i-na ḫ̣mat ḫu-r*[*i*] (3) *wa-ši-ib* (4) *m. f. Su-mu-un-na-bi* (5) *uš-te-li-šu* (6) *40 pa-ri-si še'i id-di-in* (7) *ši-ta-at še'i* (8) *ša ḫa-an-du-ti* (9) *i-na qa-ti-šu-ma* (10) *ip-ki-du-nim* (11) *i-na mu-ši-im* (12) *ip-te-e-ma* (13) *iš-ri-iq-šu* (14) *IGI Ta-al-ma-am-mu* ... rest broken ... «... X was living in the Ḫurri-land. (f) Sumunnabi sent him up, giving him 40 *parīsu* of barley and entrusting to him the rest of the barley which was spiced (*?ḫanduti*). During the night he opened (the sacks?) and stole. Witness Talma-ammu ...»

Itt a *ḫandūtu* kifejezés *hapax legomenon* és az akkádban csak ebben a dokumentumban fordul elő, ezért magyarázata nehézségekbe ütközik. Wiseman arra gondolt, hogy e szó az árpa valamilyen tulajdonságát jelzi («spiced»), míg a The Assyrian Dictionary e kifejezés jelentését ismeretlennek tekinti.[2] Ugyanakkor W. von Soden a *ḫandūtu* szót a **ḫamṭūtu* 'pörkölés' kifejezéssel kísérelte meg magyarázni.[3] Újabban Gaál Ernő pedig azt a kérdést vetette fel, nem lehetne-e a *ḫandūtu* szót a *ḫimtu/ḫindu/ḫintu* 'egy bőrzsák' kifejezéssel kapcsolatba hozni.[4]

Valóban, a szövegösszefüggés maga kívánja meg a *ḫandūtu* kifejezés 'tartály, edény, zsák (árpának)' jelentését, mert az *iptê(ma)* «felnyitotta» igealak azt bizonyítja, hogy az árpát valamilyen tartályban, edényben vagy zsákban tartották. A dokumentumban rögzített eset a következőképpen rekonstruálható. Sumunnabi úrnő[5] kapcsolatban állt egy emberrel, aki a legutóbbi holdtöltéig (a fennmaradt 1. sort kézenfekvő a következőképpen kiegészíteni: *a-di ša-ab*[*ba-at-ti*]) Ḫurri földjén élt, és szolgálatába fogadta. Adott neki 40 *parīsu* árpát (ami egy hónapi közepes adagnak felelt meg)[6] és rábízta megőrizni a többi árpát egy lezárt (és talán lepecsételt) *ḫandūtu*-ban. A Ḫurri földjéről jött ember

[1] *D. J. Wiseman:* The Alalakh Tablets. London 1953. 61.

[2] The Assyrian Dictionary. VI. 1956. 79b.

[3] *B. Meissner—W. von Soden:* Akkadisches Handwörterbuch. 4. Lief. Wiesbaden 1962. 320.

[4] *E. Gaál:* Alalaḫian Miscellanies II. Studies on the Civilization and Culture of Nuzi and the Hurrians in Honor of Ernest R. Lacheman. Ed. by *M. A. Morrison* and *D. I. Owen*. Winona Lake, Indiana 1981. 133, n. 4.

[5] Sumunnabi úrnőre vonatkozólag fontosak *Gaál Ernő* megjegyzései: On the Chronology of Alalah level VII. Ann. USBREN SH 22 (1982) 46 skk.

[6] Vö. *D. J. Wiseman:* i. m. 82 (No *243), 85 (Nos *258, *261).

azonban a helyett, hogy megőrizte volna az árpát, éjszaka felnyitotta a *ḫandūtu*-t és ellopta a maradék árpát. Figyelembe véve azt a tényt, hogy az ókori keleten nagy agyagedényeket, hombárokat használtak a gabonafélék tartására, bizonyára helyesen tulajdoníthatunk 'agyagedény' jelentést a *ḫandūtu* kifejezésnek.[7]

Így a dokumentumot a következőképpen fordíthatjuk le:

«. . . X a Ḫurri földön élt a (legutóbbi) holdtöltéig. Sumunnabi úrnő felkarolta őt. Adott neki 40 *parīsu* árpát és rábízta (megőrzésre) a többi árpát, ami az edényben volt. Azután az éjszaka folyamán az felnyitotta (az edényt) és ellopta azt (ti. a többi árpát). Tanu Talma-ammu . . .».

A *ḫandūtu* alak szemmelláthatólag továbbképzés a **ḫandū* vagy **ḫandu* szóból vagy az elvont főnevek képzésére szolgáló *-ūt, -ūtu(m)* képzővel[8] vagy a nomina unitatis képzésére használt *-(a)t-* képzővel (vö. pl. *saḫlû* > *saḫlûtu* 'mustármag', *kakkû* > *kakkûtu* 'borsó').[9] Jelentéstani szempontból az utóbbi származtatás valószínűbbnek látszik, mivel a gabonaraktárak rendszerint nagyszámú gabonatartó edényt foglaltak magukba.

II

Míg az asszírológiai kutatások napjainkig erőfeszítéseket tettek az akkád *ḫandūtu* jelentésének megtalálására, közben ugyanez a kifejezés már csaknem húsz évvel ezelőtt felbukkant egy másik sémi nyelvben, az arameusban. V. A. Livšic közzétett egy Nisa-i párthus dokumentumot (No 257), amelynek szövegében megjelenik az arameus *ḤNDWT'* logogramm.[10] Livšic utalt a The Assyrian Dictionary *ḫandūtu* címszavára, még ha nem is jelezte, hogy az akkád szó jelentése ismeretlen. Mindenesetre feltette a két szó azonosságát és az arameus **ḫandūθā* kifejezést az akkád *ḫandūtu* átvételének tekintette.[11]

Ebben a dokumentumban a *ḤNDWTH* logogramm jelentését meggyőzően lehet tisztázni a *ḤN'LW 'L ŠNT XX XX XX XX X III III I BḤNDWTH ZNH* kifejezés és más ostrakonok formuláinak, mint pl. a 147. sz. (CIIr) dokumentumban előforduló *BḤWT' ZNH . . . ḤN'Lt 'L ŠNT IC XX XX XX X III II* «ebben az edényben . . . beszolgáltatott a 175. évre» szövegrésznek a párhuzamossága alapján. Világossá válik ebből a dokumentumból, hogy az arameus *ḫandūθā*, amely ugyancsak *hapax legomenon*, nyilvánvalóan gabona tartására szolgáló nagy agyag edényt jelentett, éppen úgy, mint az akkád *ḫandūtu*.[12] Így az is valószínűnek látszik, hogy az arameus kifejezés az akkádból

[7] Ha *Wiseman* az *iptêma* 'felnyitotta' igealak fordításához hozzátette a „(sacks?)" szót s ha *Gaál* a *ḫandūtu* kifejezést a *ḫindu* 'egy bőrzsák' szóval akarta összehasonlítani, akkor nyilvánvalóan mindketten érezték, hogy a dokumentum szövegösszefüggésében a *ḫandūtu* kifejezésnek valamilyen gabonatartó elnevezésének kell lennie.

[8] *W. von Soden:* Grundriss der akkadischen Grammatik. Roma 1952. 71.

[9] *W. von Soden:* i. m. 74.

[10] *I. M. Dyakonov—V. A. Livšic:* Документы из Нисы I в. до н.э. Moskva 1960. 82. E dokumentum végleges sorszáma No 2673 lesz a Corpus Inscriptionum Iranicarum-ban (CIIr).

[11] *V. A. Livšic:* i. m. 39.

[12] *Harmatta János:* Egy párthus gazdasági dokumentum i. e. 151-ből Ant. Tan. 30 (1983) 221.

átvett kölcsönszó.[13] Feltűnő azonban, hogy a *ḫandūtu* kifejezés sohasem volt használatban a tulajdonképpeni asszír és babiloni területeken. Egyetlen előfordulása Alalaḫban azt bizonyítja, hogy sohasem tartozott az akkád alapszókészletéhez, használata az Alalaḫban használt akkádra korlátozódott s ezenkívül meglehetett a szomszédos területek nyelvében is, amelyek lakossága nagyrészt ḫurri vagy arameus eredetű volt. Hasonlóképpen az arameus *ḫandūθā* szó használata is a nyugati arameusok vehették át ezt a kifejezést az Alalaḫban használt akkádból vagy ḫurriból. Következésképpen mindezek a megfigyelések a mellett a feltevés mellett szólnak, hogy a **ḫandū* szó, a *ḫandūtu* kifejezés alapszava jövevényszó volt Alalaḫ akkád nyelvében, amely abba Kis-Ázsia vagy a Földközi tenger szomszédos partvidéki területeinek valamelyik nem-sémi nyelvéből került át.

III

Valóban, Menandros tanúsága szerint, amelyet Athenaios (X 434c) őrzött meg, létezett Kappadokiában, azaz egy Alalaḫ szomszédságában fekvő országban, *κόνδυ* alakban egy olyan edénynév,[14] amely összevethető a **ḫandū* kifejezéssel, *ḫandūtu* alapszavával. Athenaios közli azt a véleményt is, amely szerint *κόνδυ* perzsa kifejezés volt. Mindenesetre, e szó használata eléggé elterjedt volt a görög irodalomban a hellenisztikus korban Menadrostól a Septuagintáig s Athenaios bizonyára helyesen jellemezte *ποτήριον Ἀσιατικόν*-nak.[15] Legrégibb előfordulása Menandrosnál kétségtelenül Kappadokiára utal mint eredeti hazájára, még ha nem zárhatjuk is ki annak a lehetőségét, hogy az Óperzsa Birodalom más területein is elterjedt.

Ha *κόνδυ* tényleg egy Kappadokiában használt **kondu* vagy **kandu* edénynévre megy vissza, akkor ez az alak az anatóliai $g > k$ és $dh > d$ hangváltozással[16] egy régebbi **gondhu/*gandhu*-ból fejlődhetett. Az utóbbi alak figyelemreméltó módon egybeesik a pie. **gandh-* 'edény, korsó' szóval, amelyre csak a germánból és talán a keltából van adatunk.[17] A két szó csaknem azonos hangalakja és jelentése aligha lehet véletlen. Figyelembe véve, hogy Kis-Ázsia régi kultúrájának számos eleme — mint ez a régészeti leletek alapján közismert — utat talált a neolithikum, a bronzkor és a vaskor folyamán Európa népeihez, feltehetjük, hogy a pie. **gondhu* az anatóliai $o > a$ hangváltozás után **gandhu* alakban eljutott a germán és a kelta törzsekhez.

A proto-anatóliai **gondhu* 'edény, korsó' kapcsolatba hozható továbbá a pie. **ghend-* 'megfog, megragad, összemarkol' tővel,[18] azaz eredeti alakja **ghondu* 'összemarkolt gabonatermés, kéve' > 'egy kéve magjait befogadó korsó, edény' lehetett, amely a hehezet átvetésével később elkülönült a pie. **ghend-* tőtől. E jelentésfejlődéshez pontos práhuzamul kínálkozik a pie.

[13] Mint ezt már *V. A. Livšic* feltette: id. m. 39.

[14] A *κόνδυ* szóról *G. Neumann:* Untersuchungen zum Weiterleben hethitischen und luwischen Sprachgutes in hellenistischer und römischer Zeit. Wiesbaden 1961. 29 skk. Nem ismerve a nyelvi adatok itt tárgyalt összefüggő sorozatát, *Neumann* a *κόνδυ* szót a hettita *kankur-* 'nagy boros edény' kifejezésre kísérelte meg visszavezetni.

[15] XI 477 sk.

[16] Erről *J. Harmatta:* Linguistique Balkanique 9 (1964) 45 sk.

[17] *J. Pokorny:* Indogermanisches etymologisches Wörterbuch. I. Bern—München 1959. 351.

[18] *Pokorny:* id. m. 437.

**ghrebh-* 'megragad, összemarkol' és különnyelvi származékai, óind *gṛbhi-* 'tartó, tartalmazó', óiráni **grabya-* 'gabonamérő edény' és újfelnémet *Garbe* 'kéve'.[19]

Később az anatóliai nyelvekben a **ghandu-* és **gandh-* szavak további 'búzakéve' > 'búza' jelentésfejlődése ment végbe. Így a hettita *kant- (kand-)* a **gandh-* 'búza' alakból fejlődhetett.

A szó kronológiai és területi változatai bizonyos lehetőséget nyújtanak a 'búza' indo-iráni neve, az avesztai *gantuma-* és az óind *godhūma-* szavak eredetének a tisztázására is. Az utóbbi korábbi jövevényszónak, egy nazalizált magánhangzós anatóliai **go˜dhū* alak (vö. lykiai *χada-* < **kand-* 'búza')[20] átvételének látszik. Az anatóliai alakot a proto-ind **gaudhū*/**godhū* hangalakban fogadhatta be s a növények, növényi anyagok képzésére is szolgáló *-ma-* suffixummal (vö. pl. *dru-* > *druma-* 'fa')[21] képezték tovább. Ezzel szemben az óiráni (avesztai) *gantu-ma-* (amelyet szintén a *-ma-* suffixummal képeztek) egy későbbi anatóliai **gantu* alakot tükröz, amely **ghandu*-ból fejlődött. Ez utóbbi egy régibb anatóliai **ghondu* alaknak lehet a fejleménye, amely előzménye volt a **gondhu* alakváltozatnak is.

Ugyanezen a nyelvterületen kereshetjük az Alalaḫ-i akkádban használt **ḫandū* > *ḫandūtu* 'gabonatartó edény' kifejezés eredetét is. Az akkád **ḫandū* vagy egy régibb anatóliai **ghandū* alaknak lehet az átvétele, úgy, hogy benne a gutturális aspirátát a laryngális *ḫ*-val helyettesítették vagy egy későbbi **χandū* alakot kölcsönöztek, amely **kandū*-ra és tovább **gandhū*-ra vezethető vissza. Minthogy az anatóliai alakok pontos földrajzi és kronológiai megoszlását nem ismerjük, a két lehetőség közötti választás nehézségekbe ütközik. Az első lehetőség azonban kronológiai okokból valószínűbbnek látszik.

Az anatóliai **kandū* 'edény, korsó' kifejezést **kandu* alakban átvette az óperzsa is, amelyben később megjelent a *-ka-* képzővel továbbképzett **kandūka-* alak is. Ennek későbbi **kandūk* fejleményét a sāsānida korban is használták 'nagy gabonatartó edény' jelentésben s ez átkerült az örménybe is i. sz. 600 előtt *kʿanduk* alakban 'nagy agyagedény gabonafélék tartására' jelentéssel. E kifejezés *kanduǰ* alakban az arabban s *kndwq'* írásképben a szírben is meghonosodott,[22] míg a késői óperzsa vagy korai középperzsa **kand* alak (a *-ka-* képző nélkül) lehetett a forrása az újhéber כַּנְדָּא szónak.[23] De továbbél e szó az újperzsában *kändu* alakban (< középperzsa **kandūk)* 'nagy agyagedény szemes termények tartására' jelentéssel napjainkig is.

A fentieket összefoglalva a tárgyalt kifejezések történeti kapcsolatait a következőképpen ábrázolhatjuk:[24]

[19] *Pokorny:* id. m. 455. Az óiráni **grabya-* szóról *J. Harmatta:* Die parthischen Ostraka aus Dura-Europos. Acta Ant. Hung. 6 (1958) 100.

[20] *G. Neumann:* Lykisch. Hb. d. Orientalistik. I. Abt. II. Bd. Lief. 2. Altkleinasiatische Sprachen. Leiden—Köln 1969. 378.

[21] A *-ma-* képzőről az indo-irániban *J. Wackernagel—A. Debrunner:* Altindische Grammatik. II. 2. Die Nominalsuffixe. Göttingen 1954. 752.

[22] *H. Hübschmann:* Armenische Grammatik. I. Theil. I. Abt. 256, No 670.

[23] *J. Lewy:* Neuhebräisches und chaldäisches Wörterbuch. II. Leipzig 1879. 348.

[24] Jelek és rövidítések:

——— = fejlődés ⟶ = kölcsönzés

a.	— anatóliai	av.	— avesztai
akk.	— akkád	g.	— görög
ar.	— arab	h.	— hettita
aram.	— arameus	ka.	— késő-anatóliai

pie. **ghend-* 'megfog, összemarkol'

kpie. vagy pa. **ghond-*, **ghondŭ* 'összemarkolt termés, búzakéve' > 1) 'búza', 2) '(egy kéve magjait befogadó) edény'

pa. **ghondŭ* pa. **ghondh-* pa. **gondhŭ* pa. **go˜dhŭ*

A következőkben e négy alakváltozat történetét különválasztva ábrázoljuk.

I

pa. **ghondŭ* '1) búza, 2) edény'

óa. **ghandŭ* ⟶ akk. **ḫandu* 'edény'

akk. *ḫandūtu* 'edény'

av. *gantu-ma-* 'búza' ⟵ a. **gantu* 'búza'

lyk. *χada-* 'búza'

aram. *ḫandūθā* 'edény'

II

pa. **gondh-* '1) búza, 2) edény'

pg. **gandhā* 'edény' ⟵ óa. **gandh-*

h. /kand-/ 'búza'

III

pa. **gondhŭ* 'edény'

óa. **gandhu*

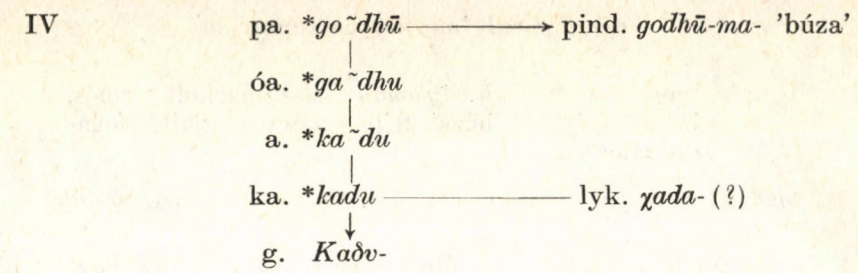
a. **kandu*

óp. **kandu-* g. *κόνδυ*

kóp. **kand* kp. **kandūk* ⟶ örm. *kʿanduk*; ⟶ sz. *kndwq'*; ⟶ ar. *kandūğ*

úh. כַּנְדָּא úp. *kändu*

kóp.	— késő-óperzsa	pa.	— proto-anatóliai
kp.	— középperzsa	pg.	— proto-germán
kpie.	— késő-proto-indoeurópai	pie.	— proto-indoeurópai
lyk.	— lykiai	pind.	— proto-ind
óa.	— óanatóliai	sz.	— szír
óp.	— óperzsa	úh.	— újhéber
örm.	— örmény	úp.	— újperzsa

IV

E genealógiai táblázat alapján a tárgyalt kifejezés történetének vázlatát a következőképpen rajzolhatjuk meg. Az anatóliai *ghond-, *ghondŭ 'búzakéve' > 1) 'egy kéve magjait befogadó edény', 2) 'búza' kifejezés valószínűleg a korai neolithikum folyamán jött létre. *go˜dhū 'búza' fejleményét a proto-ind az i. e. III. évezred vége felé vehette át, míg *gandh- 'edény' változata valamivel később juthatott el a proto-germán törzsekhez. Egy másik változatát, a *ghandu 'edény' szót, az Alalaḫban használt akkád vette át *ḫandū > ḫandūtu alakban az i. e. XVIII. század előtt. A *kand- 'búza' (= hettita kant-), *kandu 'edény' és *gantu 'búza' alakváltozatok még szintén az i. e. II. évezred folyamán jöttek létre s közülük a *gantu alakot az óiráni i. e. 800 körül vehette át, míg a *kandu 'edény' szó az óperzsába, az akkád ḫandūtu a birodalmi arameusba az i. e. V. század folyamán kerülhetett át. Ugyanakkor létrejöttek e kifejezésnek fiatalabb változatai is, mint a lykiai χada- és a késő-anatóliai *kadu- (amelyet a görög Καδυ- átírás tükröz). Valamivel később, de mindenesetre az i. e. III. század előtt a görögök is megismerték az anatóliai *kandu 'edény, korsó' és az óperzsa *kandu 'edény' szavakat. Az óperzsa *kandu 'edény' kifejezés a középperzsában *kand, *kandūk alakban élt tovább s ezt vette át az örmény, a szír, az arab és az újhéber. Ez az edénynév az újperzsában is továbbél a kändu 'nagy gabonatartó edény' szóban napjainkig.

Ez az áttekintés világosan mutatja, hogy a tárgyalt szócsoport története híven tükrözi mind a földművelés elterjedését a Közel-Keletről, mind pedig azokat a művelődési kapcsolatokat, amelyek az emberiség fejlődésének utolsó öt-hat évezrede folyamán az anatóliaiak, sémiek, indo-irániak és a nyugateurópai törzsek között fennállottak.

FERENCZY ENDRE

A FELSZABADÍTOTTAK ÉS LESZÁRMAZOTTAIK A KÖZTÁRSASÁGI RÓMA KÖZÉLETÉBEN*

A felszabadított rabszolgák társadalmi és jogi helyzete valamint közéleti szerepe és jelentősége a köztársaság korában ma is a római társadalom- és jogtörténet vitatott problémái közé sorolható. Ennek az a magyarázata, hogy a felszabadítottak közéleti szerepére vonatkozólag részletes forrásaink csak a császárkorból vannak.[1] A római jogtörténészeknél még gyakran felismerhető dogmatikus szemlélet hajlik arra, hogy a köztársaság korabeli felszabadítottak helyzetét túlnyomórészt a klasszikus és postklasszikus jogászok műveiben, valamint a Codex Iustinianusban található adatok alapján rekonstruálja, nem véve figyelembe gyakran az irodalmi forrásokban található ezekkel nem egybehangzó adatokat. A nehézségekre, melyek a felszabadítottak problémáinak vizsgálatát akadályozzák, jellemző, hogy sokáig a kutatók nézetei arról a terminológiai kérdésről is megoszlottak, hogy kik tartoznak a *liberti* és kik a *libertini* osztályához. Suetonius: Claudius biográfiája egyik helye alapján[2] a kutatók sokáig azt a nézetet vallották, hogy *libertus* a felszabadítottat, a *libertinus* pedig ennek a fiát jelentette. A következő generációk már *ingenui-nak* (szabadon születetteknek) voltak tekinthetők.[2/a]

Ezzel a nézettel szemben Mommsen és v. Premerstein álláspontja tekinthető jelenleg uralkodónak.[3] Ennek értelmében a *libertinitas* jogi fogalma alá tartoztak nem csak a libertusok gyermekei *(libertini)*, hanem ezek utódai is,

* Rövidítések: ANRW = Aufstieg und Niedergang der rőm. Welt; JRS = Journal of Roman Studies; NNDI = Novissimo digesto italiano; RE = Pauly-Wissowa-Kroll: Realenzyclopädie der klass. Altertumswissenschaft; RIDA = Revue internationale des Droits de l'Antiquité; SDHI = Studia et documenta historiae et iuris; RStR = Römisches Staatsrecht. Berlin 1887[3]. I., II. 1—2, III. 1—2. (repr. Graz 1952); SZ = Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Rom. Abt.; VDI = Vestnik Drevnej Istorii.

[1] A felszabadítottakra és közvetlen leszármazottaikra vonatkozó forrásokról az alább felsorolt szakirodalom tájékoztat: *Chr. Cosentini:* Studi sui liberti I—II. Catania 1948—1950.; NNDI IX. 881 sk.; *A. Steinwenter:* Libertini, RE XIII. (1927) 104 sk.; *M. Duff:* Feedmen in Early Roman Empire. Oxford 1928. (repr. Cambridge 1958.); *W. L. Westermann:* The Slave Systems of Greek and Roman Antiquity. Philadelphia 1955. 77 sk.; *S. Treggiari:* Roman Freedmen during the Late Republic. Oxford 1969.; *E. M. Štaerman:* Die Blütezeit der Sklavenwirtschaft in der römischen Republik. Wiesbaden 1969. 146 sk.; *F. De Martino:* Storia economica di Roma antica. I. Firenze 1979. 69 sk.; *G. Fabre:* Libertus. Recherches sur les rapports patron-affranchi à la fin de la république romaine. Collection de l'École francaise de Rome 50. Rome 1981.

[2] Suet. Claud. 24: *ignarus* (sc. *Claudius) temporibus Appi et deinceps aliquamdiu libertinos dictos non ipsos, sed ingenuos ex his procreatos.* Vö. Hor. Sat. I. 6. 2.

[2/a] Vö. *B. Kübler:* Ingenui. RE IX. (1914) 1544 sk.

[3] *Th. Mommsen:* RStR III. 422. 2.; *A. v. Premerstein,* RE IV. (1901) 30 sk.

mert a felszabadítás a korai köztársaságtól kezdődően *clientela-t* eredményezett[4] és miként a *clientela* a *libertinitas* is öröklődött.[5]

Azok a kutatások, melyek a *libertini* köztársaságkori társadalmi és jogi helyzetével foglalkoztak, túlnyomórészt a probléma jogi oldalát vizsgálták. E kutatások jelentékeny része annak a felderítésére koncentrált, hogy a különböző felszabadítási módok (manumissio vindicta, m. testamento, m. praetoria, m. censu) jelentették-e egyben a felszabadítottak polgárjoggal való felruházását is.[6] Jelenleg is vannak hívei annak a nézetnek, hogy a felszabadítás ténye automatikusan jogalannyá tette a volt rabszolgát, aki ilyen módon annak a jogrendszernek a részese lett, amely őt felszabadította. Ilyen módon ha egy polgár visszaadta egy rabszolgájának a szabadságát, a felszabadítottnak szükségszerűen római polgárrá kellett válnia.[7] Ezzel a felfogással szemben már Mommsen kifejezte fenntartásait[8] és az ő nyomdokait követve számos kutató elemezte a felszabadítás különböző módjait és a polgárjog megszerzése közötti kapcsolatokat.[9] M. Lemosse[10] és C. Danieli[11] meggyőzően mutattak rá arra, hogy a *libertas*, melyet a *manumissio* különböző fajai révén a rabszolga megszerzett, nem jelentette a polgárjog megadását, mely a közösség *(civitas)* döntésétől függött. Csak az a felszabadított nyerhette el a polgárjogot *(status civitatis)*, akit az állam arra illetékes szervei, elsősorban a censorok felvettek a római polgárok közé.[12] Erre a *census* alkalmából nyílt lehetőség. Az viszont nagyon valószínű, hogy a censorok általában csak olyan felszabadítottakat vettek fel a polgárok jegyzékébe, akiket uraik már korábban felszabadítottak és az is vélelmezhető, hogy a felszabadított patronusának a tanúságtétele lényeges mozzanata volt a polgárjog megszerzése folyamatának.[13]

Fontos és egyben sokat vitatott kérdés továbbá, hogy a felszabadított leszármazóinak hányadik nemzedéke volt az, mely már teljesjogú polgárként

[4] Vö. Dion. Hal. IV. 23. 6; Liv. XLIII. 16. 4; *S. Treggiari:* Roman Freedmen. 37 sk.; *G. Fabre:* Libertus, 125 sk.

[5] Vö. *A. Steinwenter:* RE XIII. 106.; *S. Treggiari:* Roman Freedmen, 162 sk.; *G. Fabre:* Libertus, 131 sk.

[6] Vö. *A. Biscardi:* Manumissio per mensam e affrancazioni pretorie, Firenze 1939.; *M. Lemosse*, Mélanges F. De Visscher II. (RIDA 3) 1949. 37 sk.; *G. Danieli:* Studi Urbinati 21. (1952/1953.) 29 sk.; *Ed. Volterra:* Studi Paoli, Firenze 1955. 695 sk.; Studi De Francisci IV. Milano 1956. 75 sk.; *F. De Visscher:* Studi Paoli. 239 sk.; *S. Treggiari:* Roman Freedmen. 37 sk.

[7] *F. De Visscher:* Nouvelles études de droit romain public et privé. Milano 1949. 119 sk.; *Ch. Wirszubski:* Libertas as a political idea at Rome during the Late Republic and the Early Principate. Cambridge 1950.; *E. Levy:* SZ 78 (1961) 142 sk.; *S. Treggiari:* Roman Freedmen, 37 sk.

[8] RStR III. 422.

[9] Vö. *R. Monier:* Studi Albertario. I. Padova 1935. 197 sk.; *M. Kaser:* SDHI 16 (1950) 75 sk.; SZ 58 (1938) 88 sk., 61 (1941) 173., 67 (1950) 481 sk.; Röm. Privatrecht. I². München 1971. 115 sk.

[10] Mélanges F. De Visscher II. (RIDA 3) 1949. 37 sk.

[11] Studi Urbinati 21. (1952/1953) 29 sk.

[12] A censorok mellett a köztársaság utolsó évszázadában minden valószínűség szerint az imperatorok (= különleges státusú hadvezérek) és a triumvirek is fel voltak hatalmazva a *civitas* (polgárjog) adományozására érdemeket szerzett idegenek és felszabadítottak részére. Vö. *A. Krawczuk:* Virtutis ergo. Krakow 1963.; App. B. C. V. 80. 338; Dio XLVIII. 34. 4 szerint a triumvirek felszabadítottak leszármazottai közül is neveztek ki senatorokat.

[13] Gai. I. 17. 44, 138, 140; Ulp. I. 8. Vö. *D. Daube:* JRS 36 (1946) 60.; *M. Lemosse:* Mélanges F. De Visscher II. 52 sk.; *C. Danieli:* Studi Urb. 21. 173 sk.

politikai jogokat gyakorolhatott. Forrásadatok hiányában biztos támpontunk nincs erre vonatkozólag és valószínű, hogy nem volt olyan törvény, mely a köztársaság korában a libertinusok politikai jogait, ill. hivatalviselését szabályozta volna.[14] Ennek a következménye volt, hogy a libertinusok politikai jogai körül megújuló éles viták folytak és ezzel voltak kapcsolatosak azok a politikai harcok, melyek a libertinusoknak a tribusokba való beosztása körül szinte a köztársaság végéig tartottak.[15]

A felszabadítások gyakoriságáról az ie. 4. sz. közepéről az első megbízható adatunk a lex Manlia de vicesima manumissionum (i. e. 357).[16] Ebből következtethetünk a felszabadítottak számának gyors növekedésére a korszaktól kezdődően. A felszabadítottak társadalmi és politikai jelentőségének megnövekedésére az első bizonyítékok Appius Claudius censori működésének a korszakában tűnnek fel.[17] Livius és Diodoros tanúsága szerint Appius Claudius volt az első, aki felszabadított rabszolgák unokáit a senatorok közé kinevezte[18] és minden valószínűség szerint a tribusok reformja is kedvező volt a felszabadítottak szempontjából. Ez a reform ugyanis lehetővé tette, hogy mindenki a tetszése szerinti tribusba kérje felvételét, ami által lehetővé vált a földtulajdonnal nem rendelkezők számára, elsősorban a városban élő iparosoknak és kereskedőknek, hogy a nagyobb megbecsülést és politikai befolyást élvező vidéki tribusokba osztassák be magukat.[18/a] A reform, mely minden bizonnyal az athéni demokrácia példamutatását követte, a meggazdagodott felszabadítottak politikai életben való szereplését tette lehetővé, mert vagyonuk alapján a legfelső classisba kerültek és így a comitia centuriatán a római földbirtokosokkal azonos szavazati jog birtokába jutottak. 304-ben Fabius Rullianus és Decius Mus censorok Appius Claudius tribus reformját jelentősen módosították a konzervatív irányzat érdekében, amennyiben a városi lakosság többségét kitevő földtulajdon nélkülieket (humillimi) a 4 városi tribusba osztották.[19] Valószínű azonban, hogy ez a censori intézkedés nem érintette a földtulajdonnal is rendelkező gazdag libertinusokat, akik továbbra is a vidéki tribusokban maradtak. Erre következtethetünk abból, hogy 220-ban Aemilius Papus és

[14] *Mommsen* feltevése (RStR III. 422), hogy a libertus és libertinus jogilag azonos fogalom, csak fenntartásokkal fogadható el. Ellentétben áll ugyanis nemcsak Suetonius (Claud. 24) ismert helyével, de nehezen egyeztethető össze Diodoros (XX. 36) és Livius (IX. 46. 1.) Appius Claudius censori működésével kapcsolatos adataival is. Nézetem szerint a köztársaság korában szabad születésűeknek (ingenui) általában a felszabadítottak *(liberti)* második, de legtöbbnyire csak harmadik generációja számított. Biztos ítéletet ebben a kérdésben nem lehet kialakítani, mert a forrásokban a libertus, libertinus és a libertinitas fogalmának használata nem következetes. Vö. *B. Kübler:* Ingenui, RE IX. 1544 sk ; *S. Treggiari:* Roman Freedman, 37 sk.

[15] Vö. *A Steinwenter:* RE XIII. 107 sk.; *E. M. Štaerman:* VDI 1962. 24 sk.; Die Blütezeit der Sklavenwirtschaft in der röm. Republik, 146 sk.; *S. Treggiari:* Roman Feedmen, 37 sk.

[16] Vö. *G. Rotondi:* Leges publicae populi Romani. Milano 1912. (repr. Hildesheim 1962.) 221.

[17] Vö. *E. Ferenczy:* From the Patrician State to the Patricio-Plebeian State, Budapest—Amsterdam 1976. 144 sk.

[18] Liv. IX. 46. 10; Diod. XX. 36. 4.

[18/a] *O. Behrends:* Die Rechtsformen des römischen Handwerks, In: Das Handwerk in vor und frühgeschichtlicher Zeit. I. Göttingen 1981. 141 sk.

[19] Liv. IX. 46. 10—12; Diod. XX. 36. 4. Ld. behatóan *E. Ferenczy:* From the Patrician State etc. 164 sk.

C. Flaminius censorok a libertinusokat a vidéki tribusokból kizárták és a 4 városi tribusba osztották.[20]

Appius Claudius senatus lectioja, mely a felszabadítottak néhány meggazdagodott leszármazottját (unokáját?) a senatorok közé nevezte ki, mégha a 311. év consulai nem is ismerték el e senatus lectio érvényét, valamint Appius Claudius tribusreformja, mégha a 304. èv censorai korlátozták is hatályát — félreérthetetlen bizonysága a libertinusok politikai jogokért folytatott harcának.[21] Ugyanekkor a libertinus Cn. Flavius aedilisi méltósága azt tanúsítja, hogy ez a harc, ha nagy akadályokat is kellett leküzdenie, — legalábbis átmenetileg — nem maradt teljességgel eredménytelen. Itália egyesítése Róma hegemóniája alatt a libertinusok politikai jogaikért folytatott harcának fontos, eredményes fejezetét zárja le. Viszont az az új korszak, mely a pun háborúkkal kezdődött, a libertinusok politikai jogainak visszaesését hozta, bizonyságául annak, hogy a libertinusok sorsa, mint átmeneti osztályé, rabszolgák és szabadok között, mennyire elválaszthatatlan volt azoktól a mélyreható változásoktól, melyek rabszolgák és szabadok viszonyában ebben az új korszakban bekövetkeztek. A szakadék a két korszak között nézetem szerint azzal magyarázható, hogy az előző korszakban a rabszolgák között nagyszámban voltak találhatók római eredetű valamint a környező itáliai államokból származó rabszolgák, akik többségükben adósrabszolgák, ill. a nexum áldozatai voltak.[22] Ezzel hozhatók összefüggésbe a 12 táblás törvényben a magándelictumokra kiszabott büntetések. Ezekben a szankciók quantitatív, de nem qualitatív jellegű különbséget tettek csupán szabadok és rabszolgák között.[23] A rabszolgák helyzetének romlását a hódító háborúkban szerzett rabszolgák Rómába özönlése idézte elő. Ennek korai tanújelét a lex Aquilia de damno (i. e. 286) adja, mely a megölt rabszolgákért a négylábúak *(pecudes)* megöléséért azonos kártérítést állapít meg.[23/a] Az új korszak szimptomája a censorok i. e. 220-ban (korábban már említett) rendszabálya is, mely a libertinusokat kizárta a vidéki tribusokból és a 4 városi tribusba osztotta őket.[24] Visszatükröződése volt ez a rabszolgák sorsa rosszabbra fordulásának, mely kedvezőtlenül hatott a libertinusok társadalmi és jogi helyzetének az alakulására is.

A 2. pun háborúnak a cannaei csatavesztés nyomán Rómára nézve rendkívül veszélyessé válása a rabszolga problémát legalább átmenetileg a római állam érdekei szempontjából új megvilágításba helyezte. Az a felismerés, hogy a rabszolgák a veszélybe jutott Róma megmentéséhez hozzájárulhatnak, bár forradalmi újításnak tűnt fel, elkerülhetetlen fordulattá vált a római állam

[20] Liv. Per. XX. Vö. *A. Steinwenter:* RE XIII. 107.; *L. R. Taylor:* The Voting Districts of the Roman Republic, Papers and Monographs of the American Academy in Rome. 1960. 135 sk.

[21] Vö. *E. Ferenczy:* From the Patrician State etc. 152 sk.

[22] Vö. *E. M. Štaerman:* Die Blütezeit der Sklavenwirtschaft. 36 sk.; *H. Chantrain:* ANRW I. 2. (1972.) 59 sk.; *Dulckeit—Schwarz—Waldstein:* Röm. Rechtsgeschichte.[7] München 1981. 56 sk. A 12 táblás törvény rendelkezését az adósrabszolgák külföldre *(trans Tiberim)* való eladásáról (III. tábla 5—6), mint arra a lex Poetelia Papiria (i. e. 326) alapján következtetni lehet, valószínűleg nem tartották be szigorúan. (Vö. *Rotondi:* Leges publicae populi Romani, 230 sk.)

[23] VIII. tábla 2—3.

[23/a] Vö. *G. Rotondi:* Leges publicae populi romani, 241 sk.

[24] Liv. Per. XX. Vö. *P. Brunt:* Italian manpower 225 B. C.—A. D. 14, Oxford 1971. 121 sk., *G. Alföldy:* Römische Sozialgeschichte[2] Wiesbaden 1979. 49 sk.; *Th. Pekáry:* Die Wirtschaft der griechisch-römischen Antike. Wiesbaden 1979. 78 sk.

fennmaradása szempontjából. 2 legiot toboroztak a harcra önként jelentkező rabszolgák közül, akiket *volones*-nek neveztek[25] és a háborúba való részvételükért igéretet kaptak a szabadságra és a polgárjogra.[26]

Miután elmúlt a veszély a feje felől, a ,,hálás'' Róma nem törekedett többé a rabszolgaosztályhoz tartozónak tekintett felszabadítottak kedvében járni.[27] Éppen a cannaei csata után rabszolgákból alakult légiók parancsnoka, Tib. Sempronius unokája, Tib. Sempronius Gracchus volt az, aki 169-ben mint censor, Claudius Pulchernek, consultársának az ellenzését elhárítva, a 168-i census alkalmából az összes felszabadítottakat, ill. valamennyi rabszolgaeredetű polgárt egyetlen városi tribusba, az Esquilinaba osztotta be, amivel gyakorlatilag mindenfajta közéleti tevékenység lehetőségétől megfosztotta őket.[27/a] Ennek tulajdonítható, hogy rabszolgaszármazásúak közéleti szerepléséről, pontosabban a közélet első vonalában kifejezett tevékenységéről a köztársaság végéig alig van adatunk.[28] Annál több értesüléssel rendelkezünk a rabszolgák és felszabadítottak szerepéről a közélet úgyszólván minden területének a *hátterében*. N. Rouland kitűnő tanulmányában bizonyította be, hogy a hadseregben a rabszolgák állandó segédszolgálatot teljesítettek,[29] és így a római hadsereg rabszolgai infrastruktúrával rendelkezett.[30] A polgárháborúkban a rabszolgák és a felszabadítottak szerepe tovább nőtt. S. Treggiari kitűnő művében mutat rá azokra az adatokra, melyek a libertinusok közéleti szereplésére vonatkoznak a késő-köztársaság korában.[30/a] A libertinusok jelentősége a köztársaság utolsó 150 évében megnőtt a gazdasági és társadalmi fejlődés szempontjából annyira, hogy a római közéletnek ebben a korszakban a libertinus-infrastruk-

[25] Vö. *E. Gabba:* Republican Rome, the Army and the Allies, Oxford 1976. 6.; *N. Rouland:* Les esclaves romaines en temps de la guerre, Bruxelles 1977. (Collection Latomus 151) 46 sk.

[26] Vö. Liv. XXIV. 11. 2—3., 15. 4., XXV. 6. 21.; Fest. 511 L.; Florus II. 6; Macr. Sat. I. 11, 30.

[27] Plutarchosnak egy homályos helye (Flamin. 18. 1.) alapján Th. Mommsen (RStR III. 436 sk.) és követői azt a nézetet képviselik, hogy a censorok 189-ben vagy 188-ban Terentius Culleo néptribunus javaslatára hozzájárultak ahhoz, hogy a felszabadítottak fiai valamennyi tribusba felvételt nyerjenek. (Ehhez tudni kell, hogy a vidéki tribusok *(tribus rusticae)* társadalmi és politikai szempontból egyaránt messze tekintélyesebbek és jelentékenyebbek voltak, mint a 4 városi tribus *(tribus urbanae)*, ahova a felszabadítottakat általában besorolták.) Plutarchos kérdéses helye azonban csak annyit mond, hogy ez a törvény azokra a polgárokra vonatkozott, akik szabad szülőktől származnak. Ezért kérdéses, hogy hatálya kiterjedt-e a felszabadítottak fiaira. (Vö. *E. Badian:* JRS 52 (1962) 200 sk.)

[27/a] Liv. XLV. 15. 1—3., Cic. De or. I. 38., Auct. De vir. ill. 57. *L. R. Taylor:* The Voting Districts etc. 139 sk. feltételezi, hogy ez a rendelkezés a 179. év censoraitól, M. Aemilius Lepidustól és M. Fulviustól eredt. A kiváló amerikai kutató véleményét azonban forrásadatok nem támasztják alá. Vö. *E. Badian:* JRS 52. (1962.) 200 sk.

[28] Appianos (B. C. I. 33) említi Saturninus néptribunus (100 i. e.) tiszttársa, a rabszolgaszármazású P. Furius néptribunus meglincselését (99 i. e.). L. még Dio 28, frg. 95. 2, Oros. V. 17. 11. Vö. *G. Niccolini:* I fasti dei tribuni della plebe, Milano 1934. 204.; *E. S. Gruen:* Historia 15 (1966) 32 sk., *S. Treggiari:* Roman Freedmen etc. 37 sk., 611 sk. Equitius, Saturninus néptribunus tiszttársa (99 i. e.) származását homály fedte (Val. Max. IX. 7. 1, Cic. Rab. perd. 20, App. B. C. I. 32. 1), de minden valószínűség szerint libertinus volt (vö. Auct. De vir. ill. 73. 3).

[29] Les esclaves romains en temps de guerre. Bruxelles 1977. (Collection Latomus 151).

[30] Vö. *H. Bellen* recenzióját: Gnomon 54 (1982) 133 sk.

[30/a] Roman Freedmen etc. 37 sk.

túra volt a jellemzője.[31] A Gracchusok korától kezdődően egészen Augustus koráig az adatok viszonylagos bősége tanúskodik arról, hogy a szembenálló pártok: az *optimates* és a *populares* egyaránt gyakran vették igénybe a rabszolgák és a felszabadítottak támogatását, akiket felhasználtak politikai céljaik érdekében. Felfegyverezték őket és szolgálataik jutalmául szabadságot és polgárjogot ígértek nekik. A populares vezérei, G. Gracchus,[32] Marius[33], Sulpicius néptribunus[34] és Cinna[35] felfegyverezték és szabadsággal hitegették a pártjukhoz csatlakozó rabszolgákat. Az optimaták ugyanolyan magatartást tanusítottak a rabszolgákkal szemben, mint ellenfeleik. A populares legfélelmesebb ellensége, Cornelius Sulla a proscribáltak felszabadított rabszolgáiból alkotta meg testőrgárdáját, a Corneliani-t.[36] Közvetlen és közvetett adatok egyaránt arról tanúskodnak, hogy a közéleti emberek kivétel nélkül libertinusokkal vették magukat körül és legbizalmasabb ügyeiket velük intéztették.[37] E körülmény magyarázata az, hogy a felszabadítottakat a cliensi viszony szorosan a patronusokhoz fűzte (operae liberti, obsequium), akik bármikor találtak ürügyet arra, hogy rabszolgasorba pereljék vissza a cliens-felszabadítottat.[38] Bár a köztársaság utolsó századából csak 3 adatunk van arról, hogy a patrónus önkényesen kivégeztette libertusát, valószínű, hogy ennél sokkal többször vetemedett a patrónus önkényességre a libertusával szemben,[39] akinek helyzete mint az előbbi példák is mutatják, nem különbözött lényegesen a rabszolgákétól.[40]

A felszabadított rabszolgák közéleti: katonai és politikai jelentősége különösen a köztársaság utolsó századában nőtt meg.[41] Sulpicius eredménytelen kísérletei[42] után C. Manilius majd Clodius néptribunusok kísérelték meg, hogy a felszabadítottak előtt ismét megnyissák a vidéki tribusokat de erőfeszítéseik

[31] Vö. *E. M. Štaerman:* Die Blütezeit der Sklavenwirtschaft, 146 sk.; *L. R. Taylor:* The Voting Districts etc. 132 sk.; *S. Treggiari:* Roman Freedmen etc 91 sk., 162 sk.

[32] App. B. C. I. 26.

[33] Vö. Plut. Mar. IX. 1., App. B. C. I. 58, 67.

[34] Liv.Per. LXXVII., App.B.C. I. 55., Plut. Sulla 8, Ascon. ad Corn. 64c. Vö. *C. Nicolet:* Le metier de citoyen dans la Rome républicaine. Paris 1976. 313.

[35] App. B. C. I. 69, 74. Vö. *F. Sartori:* Cinna e gli schiavi. Actes du Colloque 1971 sur l'esclavage (Besançon). Paris 1973. 151 sk.

[36] App. B. C. I. 100. Vö. *A. Heuss:* Röm. Gesch.[2] 1964. 176 sk.

[37] Vö. *G. Fabre* kitűnő munkáját: Libertus. Recherches sur les rapports patron-affranchi à la fin de la république romaine. Collection de l'École Française de Rome 50. 1981. 226 sk., 281.

[38] Vö. *Chr. Cosentini:* Studi sui liberti. I. 69 sk.; *S. Treggiari:* Roman Freedmen etc. 68 sk.; *M. Kaser:* Das röm. Privatrecht I[2]. München 1971. 118 sk.; *G. Fabre:* Libertus 75 sk., 301 sk.

[39] *Chr. Cosentini:* Studi sui liberti I. 69 sk.; *M. Kaser:* Das röm. Privatrecht I.[2] 298[7].

[40] Vö. *J. Lambert:* Les „operae liberti". Contribution a l'histoire des droits du Patronat. Paris 1934.; *M. Kaser:* SZ 58 (1938) 95 sk., Das römische Privatrecht. I.[2] 118.; *F. De Visscher:* SDHI 12 (1946) 75 sk.; *E. M. Štaerman:* Die Blütezeit der Sklavenwirtschaft, 161 sk.

[41] Az i. e. 115. év egyik consula, M. Aemilius Scaurus törvénye: «De sumptibus et libertinorum suffragiis» (De vir. ill. 72. 5), melynek tartalmát közelebbről nem ismerjük, valószínűleg nem enyhítette azokat a jogkorlátozásokat, melyekkel a felszabadítottakat a politikai életben való részvételtől visszaszorították. Vö. *Th. Mommsen:* RStR III. 438.; *E. Gabba:* Athen. 31. (1953.) 263., *Pl. Fraccaro:* Opuscula II. Pavia 1957. 132.; *E. Badian:* Historia 6 (1957) 334., JRS 52 (1962) 200 sk.; *S. Treggiari:* Roman Freedmen. 47. Másként foglal állást *L. R. Taylor:* The Voting Districts, 142.

[42] L. a 34. jegyzetet.

csak átmeneti eredményeket hoztak.[43] A szembenálló pártok, mint a források bizonyítják, állandó vádként hozták fel egymás ellen, hogy rabszolgákat és felszabadítottakat használnak fel a maguk céljaira és kétségtelen, hogy ezek a vádak nem voltak alaptalanok. Sallustius közlése szerint Catilinát a pistoriai csatában libertusai vették körül[44] és Appianus is hangoztatja, hogy Catilina rabszolgákat is bevont az összeesküvésébe.[45] Ugyancsak Appianus adja hírül, hogy Lentulusnak és Cethegusnak, Catilina párthíveinek a rabszolgái és felszabadítottai, számos kézművest is magukhoz véve, ki akarták szabadítani a letartóztatott összeesküvőket.[46] A Clodius és Milo között folyó utcai harcokban mind a két fél felszabadított rabszolgákkal és rabszolgákkal vett részt.[47] Julius Caesar állítólag senatorokká nevezett ki felszabadított rabszolgákat.[48] Caesar gyilkosai, a régi köztársaság visszaállítását hirdető Brutus és Cassius gladiatorokkal körülvéve vonultak a Capitoliumra. A gladiatorok a senatus üléstermét is megszállták és elsáncolták magukat a Capitoliumon.[49] Octavianus számára óriási előnyt jelentett Caesar végrendeleti örökbefogadása egyebeken túl azért is, mert Caesar hatalmas kincsein kívül a megölt dictator nagyszámú gazdag felszabadított rabszolgája fölötti potestas patronalis-t is megszerezte.[50] A triumvirek és ellenfeleik, Appianus adatai szerint kölcsönösen felfegyverezték a rabszolgákat és kíséretükben a gladiatoroknak fontos szerep jutott.[51] Libertinusok fiait a triumvirek a senatusba is kineveztek.[52] A legtöbb szökött rabszolga a fiatal Pompeius táborában gyűlt össze, aki a hajóhad parancsnoki posztjait is jórészt felszabadított rabszolgákkal töltötte be.[53] A triumvirek a proscriptiók nyomán nemcsak ellenfeleik vagyonát, hanem rabszolgáikat és clientúrájukat is megszerezték,[54] ami hatalmas erőforrást jelentett a számukra, de nem járt veszedelem nélkül. A libertinusok ugyanis éppen bizonytalan helyzetük miatt gyakran átszöktek az ellenséghez, ha ott nagyobb biztonságot reméltek.[55] Uraik gyakran beavatták titkaikba a felszabadítottakat ami szá-

[43] Cic. Pro. Mur. 47, Dio XXXVI 25. Vö. *Th. Mommsen:* RStR III. 440.; *A. Steinwenter:* RE XIII. 107.; *S. Treggiari:* Roman Freedmen, 49 sk.; *C. Nicolet:* Le metier de citoyen 313.; *G. Fabre:* Libertus 135 sk.

[44] Bell. Cat. 59. Vö. *J. Annequin:* Esclaves et affranchis dans la conjuration de Catilina. Actes du Colloque 1971 sur l'esclavage (Besançon). Paris 1973. 193 sk.

[45] B. C. II. 26. Vö. Cic. in Cat. II. 19. 20.

[46] App. B. C. II. 5. 17. Cicero mint consul ugyancsak igénybe vette rabszolgák és gladiátorok szolgálatait az összeesküvőkkel szemben. Vö. Sall. Bell. Cat. 30. 6—7.; Cic. Philipp. 2. 7.; Dio XLVI. 20. 1.

[47] Vö. App. B. C. II. 20—22.; Cic. Pro Milone 9. 25, 10. 29, 14. 36 sk.

[48] Dio XL. 63.4, XLII. 51.5, XLIII. 47.3. Vö. *S. Treggiari:* Roman Freedmen 60 sk.

[49] App. B. C. II. 120.

[50] App. B. C. III. 94.

[51] Vö. App. B. C. IV. 112, V. 2. 6; 26. 104; 30. 117.

[52] Dio XLVIII. 34. 4.

[53] Vö. App. B. C. V. 72, 79, 81, 84.

[54] Vö. App. B. C. V. 79.

[55] Ebből a szempontból rendkívül érdekes egy felszabadított rabszolga, Menodoros sorsa. Eredetileg Pompeius Magnus rabszolgája volt, majd ennek halála után a Pompeius vagyonát megszerző Antoniusé. Menodoros átszökött a fiatal Pompeiushoz, aki őt felszabadította és hajóhadában parancsnoki beosztásban alkalmazta. Ezután Menodoros Octavianushoz szökött át, aki őt a clientela függőségéből felszabadította vagyis teljes jogú polgárrá nyilvánította (App. B. C. V. 80.). Antoniustól, Octavianus triumvir társától (egykori urától) való félelmében Menodoros visszaszökött Pompeiushoz (App. B. C. V. 96.), hogy majd ismét Octavianushoz pártoljon át (App. B. C. V. 101—102.). Vö. *G. Fabre:* Libertus 255. F., Münzer, RE XV. 896.

mukra viszont azzal a veszéllyel járt, hogy a titok kiderülése esetén elsősorban ők kerültek az árulás gyanújába.[56]

Összefoglalva: A felszabadított rabszolgák és közvetlen leszármazói — kevés kivételtől eltekintve — nem játszottak szerepet a köztársasági Róma közéletében, pontosabban a közélet előterében. Társadalmi helyzetük és korlátozott jogképességük nem nyújtott erre lehetőséget számukra. Mégis nagy volt a befolyásuk Róma közéletére. Nemcsak a római hadsereg, hanem a római közélet infrastruktúráját is a rabszolgák és méginkább a felszabadítottak szolgáltatták. Azok a libertinusok, akik a közéleti személyiségek cliensei voltak, azok szűkebb környezetéhez tartoztak és így fontos közügyeket érintő döntésekben vettek részt. Ha a rabszolgatartó társadalom arisztokratikus szemlélete meg is akadályozta, hogy a libertinusok mint közéleti személyek írják be nevüket a történelembe már a köztársaság korában, a felszabadítottak rétege kétségtelenül egyike volt azoknak a társadalmi erőknek, melyek a köztársasági Róma fejlődésére jelentékeny befolyást gyakoroltak. Jelentőségük mindenesetre méltóvá teszi a felszabadítottakat arra, hogy további kutatások foglalkozzanak sorsukkal.

[56] Vö. App. B. C. V. 137.

JEREMIÁS ÉVA

ÚJABB IRÁNYZATOK A TÖRTÉNETI SZINTAXIS KUTATÁSÁBAN

Az utóbbi negyedszázadban a szinkrón nyelvészeti kutatásokat döntően meghatározta egy, a grammatika történetében fordulatot jelentő irányzat, a transzformációs generatív grammatika. Kutatásának középpontjában a beszédtevékenység alapjául szolgáló nyelvi kompetencia absztakt szabályrendszerének a rekonstruálása állt. Ennek az irányzatnak két, mondandónk szempontjából lényeges elemét kell kiemelnünk: a generatív elemzések tárgya idealizált nyilatkozatoknak olyan válogatott halmaza, melyek a *homogén*, normatív nyelvhasználatot reprezentálják. Ebből következik, hogy egy beszédközösségre jellemző nyelvi (stilisztikai, szocialista, dialektológiai) változatok a generatív nyelvelmélet számára *irrelevánsak* (performanciális jelenségek), a történeti kérdések (a kronológiai változatok) pedig *marginálisak* voltak.

Míg az első megállapítást tekintve nem volt változás a klasszikus modelben, a nyelvi variancia kutatása — beleértve a *nyelvtörténeti változatokat is* — az utóbbi időben a kutatás homlokterébe került. A kutatási területnek ez a kiszélesedése részben összefüggött a generatív grammatika saját belső útkeresésével: elméleti kérdések megoldását keresték új területeknek a generatív elemzésekbe való bevonásával, nevezetesen a szinkron elemzésekben használt jelölési konvenciók empirikus igazolását. Másrészről felmerült az a kérdés, hogy a transzformációs generatív grammatika kétségbevonhatatlan eredményei: kutatási metodológiája és technikai apparátusa hozzájárulhat-e a hagyományos nyelvtörténeti problémák új megvilágításba helyezéséhez, esetleg jobb megoldásához, újabb eredményekhez. Elsősorban erre a kérdésre keressük a választ, áttekintve néhány új, a diakrón szintaxis elméleti és gyakorlati problémáit felvető munkát.

A generatív grammatika formális apparátusának nyelvtörténeti kérdésekre való kiterjesztésével először a fonológia területén találkozunk. A történeti fonológia kutatások azonban az ismert okoknál fogva (egységesebb elméleti és technikai apparátus, világosabban összemérhető fogalmak stb.[1]) nem vetik fel olyan élesen a generatív model alkalmazásának elméleti és technikai nehézségeit. Természetesen a generatív fonológia történeti alkalmazása sem mentes a problémáktól. Az egyetlen, a hagyományos történeti kérdéseket generatív szellemben újrafogalmazó átfogó munka[2] igen szigorú kritikát kapott — utólag

[1] *Szabolcsi A.:* Általános Nyelvészeti Tanulmányok 12 (1978) 312. recenzió: Linguistic Change and Generative Theory. Essays from the UCLA Conference in Historical Linguistics in the Perspective on Transformational Theory, February 1969, ed. *R. P. Stockwell, K. S. Macaulay.* Bloomington 1972.

[2] *R. D. King:* Historical linguistics and generative grammar. Englewood Cliffs, N. Y. 1969.

— a történeti nyelvészet hagyományos értékeinek devalválása, a problémák túlzott szimplifikálása miatt.[3] Megjelenésekor azonban még túl nagy volt a szakadék a hagyományos történeti nyelvészetet művelők és a generatív grammatika formális apparátusát használó nyelvészek között, így a munka a történeti nyelvészek körében alig talált visszhangra.

Ma már, úgy tűnik, lényegesen megváltozott a helyzet ebből a szempontból. A generatív grammatikának a történeti szintaxis problémáira való kiterjesztési kísérletei szokatlanul éles polémákhoz vezettek az elmúlt években. Ezeket a polémiákat azonban a hagyományos és a generatív módszerű kutatások közeledésének jeleként is értelmezhetjük. A felmerült problémák bemutatása előtt azonban érdemes röviden visszatekinteni a történeti szintaxis kutatásának előzményeire.

«Elméleti és gyakorlati szintaktikai kutatásokkal foglalkozó előzmények a nyelvészeti szakirodalomban alig találhatók» — állítja D. Lightfoot, kinek a legtöbb vitát kiváltó «A történeti szintaxis alapelvei»[4] c. munkáját röviden ismertetni fogom. Ennek oka pedig — folytatja L. — az eddigi nyelvészeti irányzatok (újgrammatikus, strukturalista, transzformációs-generatív) hiányzó illetve, nem megfelelő szintaxis-elméletében keresendő.

Egy szintaxis-elmelet számonkérése azonban a megelőző irányzatoktól *anakronizmus* és nem magyarázható az elődök *elmélet* iránti érdektelenségével.

Nézzünk néhányat a történeti kutatás problémái közül:

Diakrón szintaktikai kutatásoknak ideális esetben két nyelvállapot grammatikájának (azaz szabályrendszerének) az összehasonlításából kell kiindulnia. Itt rögtön felmerül az «összehasonlíthatóság» kérdése: míg a történeti fonológia és morfológia egyértelműen azonosítható, azonos *kognitív* (referenciális) jelentéssel bíró véges számú szegmentum összehasonlításán alapul és szabályokkal levezethetők a megfelelések az azonos elemek között, a szintaxis korpusza elméletileg végtelen számú grammatikális mondatból állhat, ahol az összehasonlítás nem, vagy csak korlátozottan lehetséges. Ezen túl a nyelvtörténeti emlékek esetlegesek, egyes nyelvek jobban dokumentáltak, mások kevésbé, különböző (formális, informális) változatokhoz és dialektusokhoz tartozhatnak. Ebből következik, hogy teljes grammatikák ritkán rekonstruálhatók. Ezen felül hiányzik a grammatikális mondatok megállapításához szükséges *intuiciónk*, hiányoznak azok a prozódiai és paralinguisztikai jegyek (pl. intonációs szkémák), melyek a mondatok egyértelmű elemzéséhez szükségesek. Mindebből gyakorlati és elméleti következmények is adódnak: egyrészt a világ nyelveinek csak egy szűk köre alkalmas diakrón szintaktikai folyamatok tanulmányozására; másrészt egy nyelvnek nem minden tartománya rekonstruálható azonos biztonsággal: leginkább a fonológiai rendszer, a ragozási és képzési morfológia és a szintaxis *bizonyos elemei* egy szűk lexikonnal. Mindezeken az általánosnak tekinthető okokon kívül az egyes nyelvészeti irányzatok esetében speciális okok is indokolhatják egy megfelelő szintaxis-elmélet hiányát.

Anakronizmusnak tűnhet például számon kérni az újgrammatikus irányzat képviselőitől egy szintaxis-elméletet. A múlt századi történeti nyelvtudomány képviselői, akik elsősorban a régi indoeurópai nyelvek rekonstrukciójával

[3] *R. Lass:* Variation study and historical linguistics. Language in Society 5 (1976) 220.

[4] *D. W. Lightfoot:* Principles of Diachronic Syntax. Cambridge 1979.

foglalkoztak, a grammatikai szerkezeteket a szó *fonológiai formája* alapján rekonstruálták. Ez jó és elégséges módszernek bizonyult a régi nyelvek rekonstrukcióinál, ahol a szó morfológiai szerkezete alapvetően jelezte a mondatban betöltött szintaktikai funkcióját. Így a szintaxist a képzési és ragozási osztályok és azok disztribúciójának megállapítása képviselte.

A strukturalisták — a történeti nyelvészet kérdéseiben — lényegében nem haladták meg az újgrammatikusokat, megelégedtek a morfológiailag definiált formák disztribucióinak még szakszerűbb, pontosabb leírásával. Az egyes nyelvek szinkrón leírására alkalmazott egzakt módszerek segítségével azonban sokkal *explicitebbé* tették az egyes nyelvek vagy nyelvtörténeti korszakok közötti különbségek leírását. Kutatásuk tárgyából és felfogásukból adódott, hogy nem voltak képesek a nyelvi változás folyamatának a megragadására, történet és struktúra diszkrepanciájának feloldására.

A szintaktikai kutatásokban a lényeges fordulatot a transzformációsgeneratív grammatika hozta. Ez az irányzat, úgy tűnik, a történeti szintaxis kutatására is termékenyítőleg hat. A generatív elemzéseknek történeti szövegekre való kiterjesztését két tényező is elősegítette. Egyrészt a kiterjesztés összefüggött olyan törekvésekkel, hogy az irányzat hívei újabb területeken mutassák be és bizonyítsák az elmélet érvényességét és alkalmazhatóságát. Másrészt a szinkrón elemzések egyik lényeges problémájára, a lehetséges alternatív elemzések közötti választás kritériumára, keresték a választ, és az «empirikusan adekvát» elemzés kiválasztását *történeti* szempontokkal próbálták indokolni.

A történeti adatok szinkrón relevanciája ugyanis nem újkeletű felismerés. Az egyes nyelvek generatív elemzései megmutatták, hogy a mélyszerkezetnek van bizonyos történeti valósága, amennyiben egyes mélyszerkezeti struktúrák előfordultak korábbi nyelvtörténeti korszakokban.[5]

Az elmélettel (az «igazolás» problémájával) közvetlenül összefüggő kérdéseken kívül számos olyan kísérlet is megjelent, melyben a generatív elemzéseknek pusztán technikáját, formalizmusát próbálták alkalmazni, tekintet nélkül arra, hogy az az elméletre milyen következményekkel járt.

Az alkalmazásnak azonban vannak nehézségei és korlátai is. A generatív grammatika egyik leglényegesebb újítása ugyanis a mondatokhoz rendelt kétféle, felszíni és mélyszerkezet. Míg a taxonómikus leírások kizárólag a felszíni szerkezetekkel operálnak, a generatív szemléletű elemzések az egyes nyelvállapotok (nyelvtörténeti korszakok) grammatikái közötti különbségeket szabályrendszereik különbségeivel próbálták leírni, azaz a felszíni szerkezeti változásokat előidéző mélyszerkezeti változásokat megállapítani. E változások megállapítása újabb nehézségekkel is járt. Ugyanis míg a felszíni szerkezetek közvetlenül megfigyelhetők és elemezhetők, a mélyszerkezet megállapítása nem magától értetődő, nem következik automatikusan a felszíni szerkezet elemzéséből. Így az egyes elemek felszíni vagy mélyszerkezetbe való utalása, az eljárás kétségtelen előnyei mellett, bizonyos önkényességgel is járhat és alternatív vagy egyenesen ellentmondó elemzéseket is eredményezhet.

A generatív szellemű diakrón kutatások kezdetekor elsősorban arra a kérdésekre kerestek választ, hogy a változások a szintaktikai komponens melyik szektorában mennek végbe, ugyanis mindhárom összetevője (frázisstruktúra-

[5] *Telegdi Zs.*: Nominalizáció és történelem. Általános Nyelvészeti Tanulmányok 4 (1966) 189—197.

szabályok, transzformációk, lexikon) bevezethetett új kategóriát. Mivel az egyes nyelvek grammatikái azt mutatták, hogy a frázisstruktúra-szabályok kevésbé nyelv-specifikusak mint a transzformációk, a változásokat elsősorban a transzformációs komponens hatókörébe utalták, azaz az egyes nyelvállapotok közötti különbségeket a transzformációs szabályoknak a fonológiai szabályokhoz hasonló változásaival (pl. hozzáadás, egyszerűsítés, újrarendeződés) írták le. Ezen alapul Kiparsky megfogalmazása, miszerint egy kategória diakrón stabilitása egyenesen függ attól, hogy a szintaktikai komponens melyik szektorát foglalja el.[6] Klima[7] például egyik sokat idézett tanulmányában az angol pronominális formák esetjelölését vizsgálja az angol négy nyelvtörténeti korszakában: a változásokat a transzformációk újrarendeződése, egyszerűsödése és a mélyszerkezeti forma újrastruktúrálódása révén lezajló folyamatnak tekinti. Egy másik tanulmány[8] a segédige kategóriájának kialakulását az angolban a frázisstruktúra-szabályok változásával írja le.

Kiparsky egyik tanulmányát[9] érdemes részletesebben is bemutatni, mert benne — véleményem szerint — a modern nyelvészeti és a hagyományos filológiai elemzés összekapcsolásának mintaszerű példáját mutatja be. K. egyes indoeurópai nyelvekben meglévő sajátos praesens ('historical', 'dramatic') alakokat vizsgál, melyek múltbeli események elbeszélésére szolgálnak, de jelenidejű alakok lévén sajátos «drámai», «élő» affektust kölcsönöznek az igének. Ezeket a praesens alakokat hagyományosan egyes régi indoeurópai nyelvekben (pl. ógörög, archaikus latin, óizlandi, ónorvég) meglévő ún. «praesens historicum» alakokkal szokták összekapcsolni. K. kimutatja, hogy míg a modern nyelvek esetében e sajátos igealakok szemantikai jegyek alapján való jellemzése korrekt, megfelel az intuiciónak, a régi indoeurópai nyelvek esetében ez az interpretáció téves, a praesens historicum eltérő szemantikai és szintaktikai jegyekkel bír.

A régi indoeurópai nyelvekben ugyanis ezek az igealakok múlt idejű alakoknak számítanak (pl. az igeidő egyeztetésben) és feltűnően hajlamosak arra, hogy mellérendelt szerkezetekben a második helyen jelenjenek meg igazi múlt idejű alakok után.[10] A múlt és jelen idejű alakok e fenti alternációja nem szorítkozik az indicativusra, hanem modális kontextusokban is előfordul mellérendelt szerkezetekben (pl. *aor.* subj. — *praes.* subj., *aor.* opt. — *praes.* opt., *aor.* imperat. — *praes.* imperat.). E párban megjelenő igealakok különbsége szemantikailag nem jellemezhető, szintaktikailag azonban igen. K. elemzése szerint a második helyen megjelenő *praesens* alakok a mélyszerkezetben egy, az első igével azonosan meghatározott igealak felszíni reprezentációi, melyeket egy *választható* szintaktikai szabály, egyfajta 'mellérendelési redukció' (conjunction

[6] *P. Kiparsky:* Explanation in phonology. Goals of Linguistic Theory. Ed. S. Peters. Englewood Cliffs, N. Y. 1972. 189—227.

[7] *E. Klima:* Relatedness between grammatical systems. Language 40 (1964) 1—20.

[8] *E. (Closs) Traugott:* Diachronic syntax and generative grammar. Language 41 (1965) 402—415.

[9] *P. Kiparsky:* Tense and mood in Indo-European syntax. Foundations of Linguistics 4 (1968) 30—57.

[10] Az alábbi Ennius részletet *Kiparsky* idézi (1968, 32) *Watkins* tanulmányából: tum Iunonem Saturno in conspectum dedere atque Iouem clam abscondunt dantque eum Vestae educandum celantes Saturnum. *(C. Watkins:* Preliminaries to a Historical and Comparative Analysis of the Syntax of the Old Irish Verb. Celtica 6 (1963) 9.

reduction) transzformáció[11] *praesens*-szé redukál. Az idézett példákban — ezt K. részletesen kifejti — a praesens (és az indicativus)[12] mint a «jelöletlen»[13] *idő* és *mód* esetei funkcionálnak. (Leegyszerűsítve: *múlt* . . . és *múlt* → *múlt* . . . és . . . *zéro*, ahol *zéro* morfológiailag mint *praesens* jelenik meg.) A praesens historicum használata azonban kimutathatóan egy még régebbi rendszer reflexiója. Az egyik legrégebbi indoeurópai nyelvben, a védikus szanszkritban ugyanis az *idő* és *mód* kategóriáinak neutralizálódását egy sajátos, csak az *szám*, *személy* és *nem* kategóriáit kifejező igealak, az *iniunctivus* fejezte ki. Ez az igealak mind a négy mód (indic., coniunc., optat., imperat.), valamint az igeidők közül a praesens, aoristos és az imperfectum neutralizálására is használatos volt. Később az *iniunctivus* mint önálló morfológiai kategória kiveszett és funkcióját a *praesens* (és részben az *imperfectum*) vette át. K. hipotézise három fokozatot különít el: egy választható szintaktikai szabály (conjunction reduction) mellérendelő szerkezetekben az azonos igei kategóriákat kifejező két ige közül a másodikat redukálja egy *idő* és *mód* tekintetében neutralizált alakra. Ezek az igealakok a védikus nyelvben az *iniunctivus*, a klasszikus görögben és latinban a *praesens historicum* alakjai. Az újabb indoeurópai nyelvekben azonban már a korábbi szintaktikai feltétel (conjoined structures) nélkül, tetszőlegesen, bárhol megjelenhettek, ugyanakkor *jelentésük* sajátos árnyalattal gazdagodott. K. értelmezése szerint tehát egy korábbi szintaktikai transzformációt felváltott egy szemantikai értelmező szabály, mely «drámai» jeggyel látja el azokat a praesens alakokat, melyek megsértik az időkijelölési szabályokat (pl. igeidő egyeztetést). Ennek a feltételezett történeti fejlődésnek a fényében a görög filológia egyik régi problémája, a homérosi görög augmentum-használatában megfigyelhető ingadozás, is új megvilágításba kerül. A homérosi szövegekben ugyanis szeszélyes ingadozás figyelhető meg az augmentum használatában: leggyakrabban a narratív részekben marad el, kevésbé a dialógusokban, szinte soha a gnómákban és proverbiumokban. K. a jelenség okát a fenti hipotézis alapján a következőkben látja: a homérosi görögben a védikus nyelvhez hasonló régi igerendszer nyomai még megvoltak, így a mellérendelt szerkezetekben második helyen a redukált igealak, az *iniunctivus* jelent meg.[14] A *λεῖπε* típusú iniunctivust, miután az később kiveszett a görögből, a szövege hagyományozása során kétféle módon újraértelmezték: mint *praesens historicum* (*λείπει*) és mint *imperfectum* (*ἔλειπε*)[15] alakot. A homérosi szövegekben azonban a metrikai szabályok megakadályozták, illetve korlátozták a régi iniunctivusi alakok későbbi hagyományozók általi újraértelmezését:[16] ez magya-

[11] A «conjunction reduction" transzformáció több nyelvben is kimutatható. E terminus tágabb értelemben azt a szintaktikai szabályt jelöli, mely mellérendelt szerkezetekben a második helyen megismételt konstituenset törli: pl. John likes swimming and Bill likes swimming → John and Bill like swimming.

[12] A subj. — indic. alternációra homérosi példákat idéz *P. Chantraine:* Grammaire homérique. II. Paris 1953.

[13] *R. Jakobson:* Zur Struktur des russischen Verbums. Repr. in: A Prague School Reader in Linguistics. Ed. *J. Vachek*. Bloomington 1964.

[14] Pl. Il., 2, 106—7. (*Kiparsky* 1968, 39.)
Ἀτρεὺς δὲ θνήσκων ἔλιπεν πολύαρνι Θυέστῃ,
αὐτὰρ ὁ αὖτε Θυέστ' Ἀγαμέμνονι λεῖπε φορῆναι

[15] Imperfectumra mint redukált igealakra bőségesen találhatók példák a görög történetíróknál.

[16] Pl. az iniunctivusi alak újraértelmezése imperfectumként (*ἔλειπε*) könnyebb volt mint praesensként (*λείπει*). Az aoristos és a vele szemantikailag egyenértékű imper-

rázza a gyakori augmentum-nélküli (azaz iniunctivusi) alakokat (különösen a narratív részekben, ahol a mellérendelő szerkezetek előfordulási lehetősége sokkal nagyobb volt mint a dialógusokban vagy szentencia-szerű szövegekben).

K. fenti hipotézise azonban látszólag megsérti azt a modern nyelvek alapján feltételezett szabályt, mely szerint a mellérendelési redukció csak szavakra vagy annál nagyobb konstituensekre vonatkozhat — a generatív grammatika egyik lényeges alapelvének megfelelően. A régi indoeurópai nyelvekben azonban *idő* és *mód* inflexiós kategóriák voltak, így ezeknek a redukciója egy feltételezett transzformációban megsértené a fenti általános alapelvet. K. azonban meggyőzően érvel amellett, hogy ez a transzformáció a látszat ellenére sem sérti meg vagy érvényteleníti a fenti alapelvet. Ugyanis a régebbi nyelvtörténeti korszakokban feltételezése szerint *idő* és *mód* a mélyszerkezetben önálló konstituensek voltak (adverbiumok vagy partikulák), és csak később váltak inflexiós kategóriákká, azaz az igén megjelenő szintaktikai jegyekké, melyek önállóan már nem szerepelhettek szintaktikai szabályokban. Ennek a *hipotézisnek* alapján tehát K. feltételezi, hogy a régi és új indoeurópai nyelvek közötti fenti eltérések az *idő* és *mód* kategóriáinak mélyszerkezeti különbségeiből adódnak. A félreértés abból adódott, hogy a különböző nyelvtörténeti korszakokban *idő* és *mód* kategóriáit kifejető szintaktikai szerkezeteket azonosnak tekintették.

A szintaktikai változás folyamatának leírására idézhetnénk még példákat. Ezeknek a munkáknak azonban közös jellemzője, hogy a hagyományos elemzésekből már jólismert, a múltban lezajlott szintaktikai változások *leírására* a generatív grammatika formalizmusát használják, és megpróbálják a felszíni szerkezeti változások mögötti mélyszerkezeti változásokat feltárni, anélkül, hogy a változások lefolyásának mechanizmusát, az egyes változások közötti kapcsolatokat próbálták volna keresni. A hagyományos elemzéseket lényegében csak annyiban haladták meg, hogy a már jólismert változásokat explicit formában, formalizálva írták le (pl. Klima, Traugott) és hipotetikus elképzeléseket vázoltak a mélyszerkezeti változásokról. (Kiparsky tanulmánya ebből a szempontból kivételnek számít, ennek tanulságaira még visszatérünk.)

Lightfoot 1979-ben megjelent könyve azonban ennél már sokkal többre törekedett. Célja egy *változás-elmélet* kidolgozása, olyan, a szintaktikai változásokat általánosan *magyarázó* elv (principium) posztulálása, mely egy általános grammatika-elmélet részeként funkcionál. Végső soron célja tehát nem kevesebb, mint a szinkrón és diakrón kutatások integrálása, e kutatások közös elméleti keretben való foglalása. Ugyanis az eddigi diakrón kutatások — állítja L. — azon a puszta tényen túl, hogy a grammatikák elveszthetnek régi szabályokat és nyerhetnek újakat, jelentős, általánosítható eredményeket a szabályok természetéről és változásáról nem tudnak felmutatni. Ehhez a grammatikáknak egy megfelelően *korlátozott* elmélete szükséges, mely lehetőleg csak egy grammatikát rendel egy nyelvállapothoz. Így ideális esetben két, kronológiailag eltérő nyelvállapot «egyedül lehetséges grammatikái» összehasonlíthatók lesznek és a változások egyetlen lehetséges módon lesznek leírhatók, alternatív megoldások nélkül.

---

fectum használatát *Hartmann* példákkal illusztrálja. (*F. Hartmann:* Aorist und Imperfectum. KZ 49 (1919) 1—72.)

Az eddigi diakrón kutatások sikertelenségét (?) ugyanis L. a nem megfelelően korlátozott szintaxis-elméletnek tulajdonítja. Így érvel: egy nyelv két különböző periódusban használt grammatikája (G_1 és G_2) leírható és összehasonlítható, a különbségek szabályokban megfogalmazhatók. A tapasztalat azonban azt mutatja, hogy a leíráshoz szolgáló elméleti keret túl tág, gyakorlatilag a két grammatika végtelen számú formát ölthet és ezért különbségük is végtelen számú szabállyal írható le. Ez pedig nem teszi lehetővé lehetséges és lehetetlen változás megkülönböztetését, mely L. szerint a nyelvi változás elméletének legfontosabb feladata. A cél tehát olyan grammatika-elmélet megalkotása, mely módot nyújt lehetséges és nem-lehetséges változás megkülönböztetésére. Ha egy elmélet megszabja az egyes grammatikák konstruálásához szükséges keretet, akkor ezzel korlátozza az egyes grammatikák eltérésének a mértékét is. Ez a mérték pedig a lehetséges történeti változások felső határát fogja kijelölni. Ugyanakkor a változás alsó határát a *változás-elmélet* adja meg, mely előírja, hogy két, egymást követő generáció grammatikája csak annyiban különbözhet egymástól, hogy az a kommunikációt ne zavarja.

Ezeknek a feltételeknek felel meg — L. érvelése szerint — a transzformációs generatív grammatika ún. kiterjesztett sztenderd elmélete,[17] mely megfelelően *korlátozott* és *autonóm* szintaxis-elmélet: korlátozott, amennyiben megszorítja a lehetséges grammatikák formáját és ezzel a változások mértékét; autonóm, amennyiben nem vesz tekintetbe nyelven kívüli tényezőket. Ebben az elméleti keretben ugyanis a szintaktikai szabályok a jelentéstől és használattól függetlenül működnek.

A szintaktikai változás folyamatát ebben az elméleti keretekben L. a következőképpen képzeli el: látszólag egymástól független, *egyidejű* felszíni szerkezeti változások egyetlen mélyszerkezeti változás manifesztációi. Ezt a radikális mélyszerkezeti változást a Transzparencia Elve (Transparency Principle) *szükségszerűen* idézi elő. L. érvelésében a Transparencia Elve (TP) központi helyet foglal el, és bár elméletének ez az egyetlen önálló eleme, definiálatlan, hatóköre nincs egyértelműen meghatározva. Működését a példák alapján és elszórt utalásokból a következőképpen képzelhetjük el: felszíni szerkezeti változások következtében a felszíni és mélyszerkezet között megnövekedik a távolság: a derivációk bonyolultsága, a kivételek foka, a homályosság (opacity) oly mértéket ér el, mely szükségszerűen (?) működésbe hozz a TP-t és ennek eredményeként bekövetkezik a mélyszerkezet radikális újrarendeződése, mely ugyanakkor egyidejű felszíni szerkezeti változásokat indukál.

Nézzünk egy példát L. elméletének illusztrálására. A példák többsége az angol szintaxis ismert esete, így bennünket elsősorban az érdekel, hogy ezek a múltban lezajlott, jól dokumentált és alaposan feldolgozott szintaktikai változások mennyiben igazolják L. elméleti állításait.

L. paradigmatikus példája az angol modálisok történeti kialakulása. Ismeretes, hogy az újabb generatív elemzések a modálisokat, az igéktől eltérően egy külön segédige (Aux) csomópont alatt generálják, külön kategóriaként kezelik. A nyelvtörténeti szövegek tanúsága szerint az óangol korban (—1150) a modálisok még nem váltak el az igéktől, míg a középangol korban (1150—1500) több szempontból is kivételekké váltak, morfológiailag és szintaktikailag izolálódtak a többi igétől. Ennek következtében — L. feltételezése szerint — a le-

[17] L. *Radics Katalin:* Újabb irányzatok a generatív grammatikában. NyK 77 (1975) 445—479.

vezetések bonyolultabbá váltak, a homályosság fokozódott, ami működésbe hozta a TP-t és bekövetkezett a mélyszerkezet kataklizmaszerű átrendeződése, egy új modális kategória kialakulása, egy új mélyszerkezeti szabály (Aux → T/M) bevezetése. Ezt a mélyszerkezeti változást jelzi négy, *szimultán* végbemenő felszíni változás (pl. a 'prémodálisok' nem jelenhetnek meg többé infinitívusos szerkezetekben, nem vehetik fel az *ing* affixumot stb.). L. érvelése szerint ezek a változások automatikusan, szükségszerűen következnek az új mélyszerkezeti szabály bevezetéséből. A szerző különösen az egyidejűség tényét hangsúlyozza, ugyanis még további változások is megjelennek, ezek azonban nem automatikusan következnek a modálisok kategóriájának mélyszerkezeti megjelenéséből.

Számomra a szintaxis-kutatás megváltozott irányáról, az elméleti kérdések iránti megnövekedett érdeklődésről vallanak azok a szokatlanul éles kritikai hangot megütő bírálatok, melyek L. elemzéseit fogadták. (Említettem, hogy King fonológiai tárgyú munkájának a hagyományos történeti nyelvészetet művelők körében alig volt visszhangja.) A kritikáknak valóságos össztüze irányult ugyanis L. nyelvtörténeti elemzéseire,[18] de súlyos és jogos bírálatok érték változás-elméletének téziseit is.[19]

Említettem, hogy L. nem folytatott önálló szintaktikai kutatásokat, már aprólékosan elemzett, jól feltárt jelenségeket próbált interpretálni. Ehhez kitűnő kézikönyvek, nyelvtörténeti adattárak álltak a rendelkezésére. Kritikusainak legsúlyosabb kifogása, hogy elemzései nem felelnek meg a nyelvtörténeti adatoknak. (Pl. az angol egyes nyelvtörténeti korszakai közötti különbségek nem olyan élesek; a modálisok kialakulásának valóban megfigyelhető a folyamata, de a 'prémodálisok' kivételessége 1500 körül nem olyan nyilvánvaló mint azt L. feltételezi stb.) L. túlságosan lazán kezeli például az «egyidejűség» kérdését is. Ezt az adatok egyáltalán nem indokolják. Nincs L.-nak olyan elemzése, melyet ne érintett volna ebből a szempontból súlyos kritika.

A L. elméleti téziseit érintő bírálatok két csoportba sorolhatók: ezek egyrészt a TP és a szintaxis autonómiájából adódó ellentmondásokat érintik, másrészt a TP mint a szintaktikai változást *előidéző* és *magyarázó* elvnek belső logikai következetlenségeit támadják. A szintaxis autonómiájának hipotéziséből következik ugyanis, hogy a szintaktikai szabályok megváltozását csak grammatikai tényezők idézhetik elő, nyelven kívüli tényezők nem vehetők figyelembe. Az angol modálisok kategóriájának kialakulása L. szerint a «tiszta» szintaktikai változás példája, ahol a változások csak a grammatika szintaktikai komponensét érintik (100. o.) Ezzel tehát nemcsak azt utasítja el, hogy kapcsolat kereshető a szintaktikai és szemantikai struktúrák között, de kizárja a *nyelven kívüli tényezőknek* a nyelvi változásban játszott szerepét is. Ellentmondás van azonban a Transzparencia Elvének mint önálló metagrammatikai princípiumnak ('independent principle or component of the theory of grammar' 114., 239. o.) a fogalma[20] és a neki tulajdonított *terápiás* szerep között is (pl. megszünteti a

[18] *P. A. Bennett:* Observations on the transpareny principle. Linguistics 17 (1979) 843—863); *O. C. M. Fischer—F. C. Van der Leek:* Optional VS Radical re-analysis: mechanism of Syntactic change. Lingua 55 (1981) 301—350; *A. R. Warner:* Journal of Linguistics 19 (1983) 187—209.

[19] *S. Romaine:* The Transparency Principle. What it is and why it doesn't work., Lingua 55 (1981) 277—300; *R. Lass:* On explaining language change. London 1980.

[20] *Lightfoot* a kritikákra adott válaszában (A reply to some critics. Lingua 55 (1981) 351—368) visszautasítja azt a feltételezést, hogy a TP elméletében önálló princípiumként szerepel. Az idézett hely azonban félreérthetetlenül erre az értelmezésre utal.

homályosságot, többértelműséget és ezzel a nyelvet könnyebben elsajátíthatóvá teszi). Régi felismerés ugyanis, hogy a grammatika erősen jelölt területei terápiás változásoknak vannak kitéve, és a többértelműséget felszámolandó — a nyelvek újrastruktúrálódnak. Példa erre az újgrammatikusok «analógia» fogalma (a hangtani változások következtében létrejött egyenlőtlenségek kiegyenlítése), vagy a prágai iskola funkcionalista felfogása. A TP megfogalmazása tehát a percepciós folyamatok figyelembe vételéről tanúskodik (a derivációs bonyolultság nehezíti a nyelvelsajátítást) és végső soron funkcionalista felfogást tükröz. A TP homályos megfogalmazásából és definiálatlanságából egyéb logikai következetlenségek is adódnak. Az induktív generalizációval felállított TP ugyanis — L. érvelése szerint — megszabja a lehetséges grammatikáknak azt a határát, melynek elérése a változást *szügségszerűen* előidézi. L. a múltban lezajlott szintaktikai változásokat vizsgál és post hoc megállapításai bizonyíthatatlan *kauzális* összefüggéseket tételeznek fel. Így az aszintaktikai változásokról tett *jóslásai* és *magyarázatai* (112, 114. o.) megalapozatlanok, logikailag hibás következtetéseknek bizonyulnak.[21]

Még erősebb érvek hozhatók fel elméleti állításainak tarthatatlanságára, ha kimutatható, hogy nem történik változás ott (azaz a TP lép működésbe), ahol várható, és ha kimutatható, hogy a szintaktikai változások fokozatosak és nem ugrásszerűek. Ezzel a két problémával foglalkozik L. egyik megélesebb kritikusa, S. Romaine. Kiindulásul azonban fel kell adnunk a szintaxis autonómiájának elvét — állítja Romaine —, és a szintaktikai változásokat a *nyelvi* és *nem-nyelvi* tényezők figyelembevételével kell vizsgálni. Elemzéseinek bemutatásához azonban előbb röviden vázolni kell a modern nyelvi kutatások egy másik területét, melyek, más irányból ugyan, de szintén a történeti szintaxis problémái felé fordultak.

R. a szinkrón fonológiai *szociális* változatok elemzésében alkalmazott ún. kvantitatív analitikus eljárásokat kísérli meg kiterjeszteni a történeti szintaxis problémáira. Kísérlete márcsak azért is figyelemre méltó, mert nemcsak egy másik nyelvi szintre, a *szintaxisra* terjeszti ki ezeket az új elemző eljárásokat, hanem egy másik *médiumra*, nevezetesen írott (nyelvtörténeti) szövegekre.

A bevezetőben említettem, hogy, hogy a generatív grammatika klasszikus elmélete számára, homogén nyelvfelfogásából adódóan, a szociális és kronológiai variáció teoretikusan irreleváns volt, azaz *tudatosan* eltekintettek a nyelvhasználatban meglevő varianciától. A generatív elemzésekben a kategórikus szabályok mellett voltak választható, fakultatív szabályok is, ezek használata azonban motíválatlan volt. A nyelvi változás mechanizmusának a vizsgálatához azonban — ezt a legújabb szinkrón elemzések alapján bátran állíthatjuk — éppen a variancia-jelenség elemzése szolgáltatjatja a kulcsot.

A nyelvi variancia *szisztematikus* számbavétele Labov érdeme.[22] Az amerikai angol szinkrón fonológiai változatok elemzése alapján kimutatja, hogy: egy közösség különböző társadalmi rétegeket képviselő tagjainak beszédében levő különbségek szisztematikusan variálódnak és korrelálnak szociális tényezőkkel. Elemzéseinek lényegesen új eleme, hogy az absztrakt grammatikai struktúra szabályainak leírását kibővíti azok használatának a leírásával, és ezzel új, a sztenderd elméleti keretben irrelevánsnak tekintett aspektusokat

[21] *Lass:* i. m. 1980. 99.

[22] *W. Labov:* The Social Stratification of English in New York City. Washington 1966.

von be a nyelvi leírásba. Kérdés azonban, hogy metodológiája és elméleti állásfoglalása hogyan egyeztethető össze. Labov a generatív grammatika elméleti keretei között dolgozik, elemzéseihez a generatív grammatika formális apparátusát használja. Egy 1968-ban, két másik szerzővel közösen írt tanulmányában próbálkozik meg először egy ún. «változó szabály»[23] formalizálásával, a szinkrón variancia-adatoknak a generatív elemzésekbe való integrálásával.

Az elméleti kérdések tisztázatlanságát mutatja, hogy ugyanennek a tanulmánynak másik szerzője, U. Weinreich, a generatív grammatikának a (szinkrón és diakrón) variancia-jelenségekre való kiterjesztésének és a homogén nyelvszemléletnek az ellentmondásait elemzi, ugyanebben a cikkben. Mondanivalójának a lényege: a homogén rendszertől való eltérések nem tekinthetők a performancia deviációinak, nem tulajdoníthatók két vagy többnyelvűségnek, ezért ezeknek a leírása a nyelvi kompetencia realisztikus leírásának a részét kell képezzék. A generatív model homogén nyelvszemlélete alapján megvalósíthatatlan egy változás-elmélet (theory of change) — állítja Weinreich.[24] Ez a kijelentés a nyelvi variancia szempontjából a transzformációs generatív grammatika klasszikus modeljének *radikális revízióját* vagy *feladását* kéne jelezzék. Ezzel szemben Labov egy 1969-ben[25] megjelent tanulmányában még kategórikusabban azt állítja, hogy a generatív technikának a variancia-jelenségek kvantitatív elemzésével való összekapcsolása, a «változó szabály» beépítése a grammatikai szabály fogalmába, nem jelenti a generatív grammatika revízióját. Ellenkezőleg, elemzései a generatív elemzések empirikus igazolásához független evidenciákat szolgáltatnak. Ugyanebben a tanulmányban, máshelyütt, találhatók azonban olyan kijelentések is (pl. a kompetencia és performancia megkülönböztetésének megkérdőjelezése),[26] melyek az elmélet revíziójának a szükségességére utalnak. Ezeknek a kérdéseknek, a kategórikus állításokon túlmenő, részletes kifejtése azonban sem itt, sem — tudomásom szerint — Labov újabb tanulmányaiban nem találhatók meg.[27] Szociolingvisztikai elemzései — állítja például Labov — messzemenően igazolják Chomskynak azt állítását, hogy az angol dialektusok elsősorban és főként felszíni reprezentációikban különböznek.[28] Ennek ellentmond azonban egy korábbi kijelentése, mely szerint a «változó szabályok» bázis kategórikus szabályokkal szorosan összefonódnak.

L. elemzései ezen túl még egy jelentős problémát is felvetnek. Kérdés ugyanis, hogy a feltárt szinkrón «változók» állandó elemei-e a nyelvnek, vagy pedig egy *éppen folyamatban* levő változást reprezentálnak. Másképpen megfogalmazva dinamikus jelleg tulajdonítható-e minden variancia jelenségnek. Ugyanis ha ez utóbbiról van szó, ez a diakrón aspektusnak a szinkrón leírásba való bevonását jelentené.

[23] *U. Weinreich, W. Labov, M. I. Herzog:* Empirical foundations for a theory of language change. Directions for historical linguistics. Ed. *W. P. Lehmann, Y. Malkiel.* Austin, Texas 1968. 95—195. «Fonológiai változónak» tekinti *Labov* a fonológiai rendszer mindazon szegmentumát, melynek változó realizáció kimutathatók egy beszédközösségben. Pl. az [r] változó a *car, heart, guard* szavakban

[24] *Weinreich et al.:* i. m. 105. o.

[25] *W. Labov:* Contraction, deletion and inherent variability of the English copula. Language 45 (1969) 761.

[26] *Labov:* i. m. 1969. 759.

[27] Cf. *S. Romaine:* The status of variable rules in sociolinguistic theory. Journal of Linguistics 17 (1981) 95 skk.

[28] *Labov:* i. m. 1969. 761.

Többek között ezzel a kérdésel foglalkozik S. Romaine könyvében, melynek címe «Szocio-történeti nyelvészet».[29] A szerző világosan látja a generatív grammatika és Labov «változó szabályának» ellentmondásait. Hogy mégis Labov elemző eljárásait alkalmazza, annak az az oka, hogy eddig ez a legkonkrétabb javaslat a szociális paraméterek és a nyelvi struktúrák szisztematikus számbavételére, a közöttük levő korreláció kimutatására. R. történeti szövegek elemzése alapján azonban Labov elméleti álláspontjával ellentétes konklúziókra jut:

— a változók lényeges bázisszabályokkal közvetlen kapcsolatban állnak;
— a variációs adatok inkább aláássák mint megerősítik az absztrakt szintaktikai struktúrák érvényességét;
— a variációs adatok nem szükségszerűen reprezentálják a változást.

Nézzük először azonbban azokat a problémákat, melyek a történeti szövegekre való kiterjesztéssel járnak. Itt ugyanis az elemző eljárásoknak nemcsak egy másik nyelvi szintre, hanem egy másik *médiumra* való kiterjesztésének a problémáival is számolnunk kell. A szociolingvisztikai kutatások ugyanis a fonológiai változatok elemzésével indultak meg és művelői mindvégig a beszélt változatok primátusát hangsúlyozták. Ebből következett, hogy az írott változatot másodrendűnek, a beszéd írásba tett változatának tekintették.

Anélkül, hogy belemennénk itt a beszélt-írott változatok problémáinak taglalásába, megállapíthatjuk: az írott változat más is, bizonyos szempontból több is mint a beszélt változat. Az írott szövegek stilisztikai vizsgálata az élő beszédhez hasonló *szisztematikus* variációt mutat, és feltárhatók — ha korlátozottan is — azok a nyelvi és nyelven kívüli tényezők, melyek az egyes változatok közötti választást befolyásolhatják.

Az írott szöveg elemzése természetesen nem új, évszázadokig ez volt a kutatás egyedüli tárgya. Lényeges újításnak kell azonban tartanunk, hogy a stilisztikai változatok impresszionisztikus megállapítása helyett ezek az új eljárások konkrét, mérhető különbségeket próbálnak megállapítani. Ez az a pont, ahol a hagyományos történeti nyelvészet nemcsak nyerhet, hanem filológiai és szövegkritikai kutatásaival lényegesen hozzá is járulhat a további kutatásokhoz.

A modern elemző eljárások és a filológiai kutatás szép és tanulságos példáját mutatja be Romaine. Példája a *relativizáció* mint *szintaktikai változó*. Hogy elemzéseinek számunkra hasznos tanulságait megfogalmazhassuk, röviden ismertetnünk kell gondolatmenetét.

A mai sztenderd angolban a vonatkozói mondatok egyik fajátjának, az ún. korlátozó jelentésű (restrictive) mondatoknak a szerkesztése háromféle módon lehetséges: az antecedenssel részben korreláló vonatkozói névmással (who, which); egy azzal nem korreláló relatív marker-rel (that); és zéró morfémával (bizonyos szintaktikai pozíciókat kivéve). A választást részben grammatikai tényezők (pl. a szintaktikai pozíció) motíválják, részben a regiszter függvénye: a formális (írott) változat inkább a vonatkozói névmásokat, az informális (beszélt) változatok inkább a másik két megoldást (that, Ø) választják. Megfigyelhető azonban az informális változatra jellemző használat egyre fokozódó elterjedése. Az angol nyelvtörténeti adatok tanúsága szerint a 17. sz.-ban még meg-

[29] *S. Romaine:* Socio-historical linguistics. Its status and methodology. Cambridge 1982.

figyelhető a fluktuáció a változatok használatában, a 18. sz. elejére azonban a mai helyzetre jellemző használatot írják elő a normatív grammatikák.

Romaine hipotézise a következő: egyrészt a mai, regisztertől (is) függő szintaktikai variáció az angolban jó ideje fennálló állapot, ezért az informális változatra jellemző variáció (that, Ø) fokozatos eltrejedése nem innováció, nem tekinthető egy éppen folyamatban levő változás paradigmatikus példájának; másrészt a zéró morféma használatát nem indokolják percepciós tényezők. Hipotézise bizonyításához kiindulásul a generatív elemzéseket választja. Ezek, mint ismeretes, a relativizációt szintaktikai folyamatnak, levezetés eredményének tekintik. A generatív irodalom legalább négyféle különböző elemzést ismer a mélyszerkezetnek a felszíni szerkezetekhez való levezetés módjáról.[30] A problémák elsősorban a változatok azonos vagy eltérő mélyszerkezetből való levezetését, a szabályok és a törlés sorrendét érintik. Itt kínálkozik tehát a lehetőség, hogy a rivális elemzések közötti választáshoz segítséget nyújtsanak a történeti szempontok. R. tehát azt vizsgálja, hogy a történeti adatok miképpen járulnak hozzá a szinkrón elemzések felvetette problémákhoz.

Konkrét elemzéseit közép-skót szövegeken, földrajzilag (középskót terület) és kronológiailag (1530—1550) is erősen limitált korpuszon végzi. Feltételezése az, hogy a szintaktikai variáció korrelál *nyelvi tényezőkkel* (pl. antecedens jellege, a relatív marker szintaktikai pozíciója, a mellékmondat típusa) és *nyelven kívüli tényezőkkel* (pl. a szöveg típusa: prózai, verses, idézett beszéd, elbeszélő próza stb.) Ezeknek a korrelációknak kvantitatív méréséhez a szinkrón elemzések eljárásait használja fel, hogy kimutassa: a variancia stilisztikai értékű. Háromféle elemzést mutat be, közel azonos eredménnyel: hagyományos gyakorisági méréseket (ezek között szerepel pl. a relativizációs index, a törlési index és a szintaktikai komplexitás mérése) és az ún. implikációs skála (Bailey) alapján a csak nyelvi környezeteket számbavevő és skalarizáló méréseket. Végül egy, a Labov-féle kvantitatív paradigmán alapuló matematikai program (Cedengren—Sankoff) segítségével számítógépen végzett elemzéseket mutat be. (Ez utóbbi valójában egy becslési technika, mely a változó szabály valószínűségi komponensét kutatja gyakorisági adatok alapján.)

Az elemzések eredménye meglepő: a relativizáció elsődleges stratégiája a skót történeti szövegekben a mai *informálás* változatra jellemző használat (that), mely választhatóan törölhető volt (azaz a zéró morfémával alternációban létezett), míg a mai formális stílusra jellemző pronominalizáció mint az előzőre fölléhelyezett stratégia, csak *később*, az írott nyelvben jelentkezett először, a stilisztikai skálán a legkomplexebb stílustól kezdve a kevésbé komplex stílusok felé haladva (205. o.), miközben a szintaktikai változatok egyre inkább stilisztikailag diagnosztikussá váltak.

Ezeket az adatokat a szerző kiegészíti két modern angol nyelvjárás, a modern skót és a philadelphiai angol elemzésével, melyek a közép-skóthoz hasonló szituációt mutatnak. A modern skót adatok alapján az is megállapítható, hogy a formális változat megoldása sohasem vált teljesen elfogadottá, sőt, az informális változaté minden szintaktikai korlátozás nélkül használatos, eltérően a sztenderd angoltól. Erről pedig a kétféle stratégiát azonos mélyszerkezetből levezető generatív elemzés nem tud számot adni. Az azonos mélyszerkezetből való levezetés tehát egyszerű és elegáns megoldás, de nem tekinthető a

[30] A relativizációra vonatkozó generatív szakirodalom összefoglalása megtalálható Romaine könyvében (214—216. o.).

mentális folyamatok reális ábrázolásának. Ezért jutott R. arra a következtetésre, hogy a nyelvtörténeti adatok inkább aláássák mint megerősítik az absztrakt levezetések empirikus igazolására irányuló kísérleteket.

Erről a stilisztikai tényezők által kondícionált kettős stratégiáról ugyanis a szintaxis *autonómiáján* alapuló generatív elmélet nem tud számot adni. A stilisztikai és szociális faktorokról számot adó «változó szabály» pedig, mely a korábbi «választható szabály» kondícionáló környezeteit próbálja szisztematikusan számbavenni és formalizálni, bár jó technikai megoldásnak tűnik, összeegyeztethetetlennek látszik a generatív grammatika alapelveivel. (Pl. akkor is generálja a formális WH stratégiát, ha azt a beszélők egyáltalán nem használják.)

Romaine elemzéseinek másik igen fontos tanulsága, hogy nyelvtörténeti adatok segítségével, egzakt módon ki tudta mutatni, hogy ez a szintaktikai variancia évszázadok óta fennálló állapot, összefügg az irodalmi nyelv kialakulásával, esetleg más külső tényezőkkel[31] is, a pusztán nyelvi tényezőkön kívül. Ezzel ugyanis a szinkrón szociolingvisztikai elemzéseknek egy téves interpretációjára is felhívja a figyelmet: nevezetesen arra a felfogásra, miszerint minden variancia-jelenség eleve magában hordozza a változást. Ez a felfogás ugyanis *dinamikus* jelleget tulajdonít évszázadok óta fennálló állapotnak is.

Mi tehát ezeknek az elemzéseknek számunkra megfogalmazható tanulsága? A szinkrón generatív elemzések jól körülhatárolt, világosan megfogalmazott problémákat vetettek fel. A generatív keretben dolgozó nyelvészek egyes állításainak bírálata nem azt jelenti — hiszen ezzel is kezdtem — hogy ne hozott volna döntő fordulatot Chomsky munkássága a szintaxis kutatásában. A kérdések explicitebbé tétele, formalizálása nem képzelhető el a generatív elemzések nélkül. A szociolingvisztikai elemzések is jó technikai megoldásnak bizonyultak a variancia-jelenségek, a koexistens kódok leírására. Ugyanakkor a szociolingvisztikai elmélet eltolta a hangsúlyt arról, amit Chomsky a nyelvészet fundamentális problémájának tartott: a nyelv elsajátítását modellálni — a *nyelvi változás* mechanizmusának a vizsgálatára. A variációk interpretálása és a nyelvi változás mechanizmusának a vizsgálata azonban már nem oldható meg a *nyelvhasználat* és *nyelvtörténet* ismerete nélkül. «A szinkrón változatok a nyelv történetét reflektálják» — ez a tanulsága Romaine elemzéseinek, mely ha ma meglepőnek is számít, egyáltalán nem új a nyelvtudomány történetében. Ezek az elemzések ugyanakkor nemcsak azt mutatták meg, miként kapcsolhatók össze a hagyományos filológiai és szövegkritikai elemzések a modern nyelvészeti eljárásokkal, hanem azt is dokumentálták, miként használhatók fel a történeti elemzések a szinkrón variancia-problémák interpretációjához.

A történeti adatok és filológiai problémák ismerete ugyanis megóvhat a nyelvi mechanizmusok tulzott szimplifikálástól, a tulságosan könnyed elmélet alkotástól — ez számomra Lightfoot elemzéseiből.

Az itt bemutatott példák a szintazis viszonylag jól körül határolható és összehasonlítható eseteit illusztrálták. Nagyon kevés szintaktikai variancia-jelenség formalizálható[32] ilyen könnyen. Nem véletlen, hogy a modern szintak-

[31] A formális változat elterjedését a latin és francia nyelv hatása is elősegítette. Cf. *T. Mustanoja:* A Middle English Syntax. Part I. Helsinki 1960.

[32] Ugyanakkor az is nyilvánvalóvá vált, hogy a formalizálhatóságnak is vannak határai. Cf. *R. Anttila:* Formalization as degeneration in historical linguistics. In: Historical linguistics. Proceedings of the First International Conference on Historical Lingui-

tikai kutatások tárgya elsősorban az angol nyelvtörténet, tekintve a minden korra kiterjedő résztanulmányok gazdag sorát, a problémák viszonylagos egyszerűségét (formalizálhatóságát), mely a rövidebb történelmi múltból adódik. Bonyolultabb a helyzet a többezer éves múlttal, számtalan kronológiai és dialektológiai változattal rendelkező, de éppen ezért a kutatás számára gazdagabb forrásanyagot nyújtó nyelvek (pl. a görög, latin, iráni stb.) esetében. Tény, hogy a klasszikus nyelvek, valószínűleg a problémák sokrétűsége, a szöveghagyományozás bonyolultsága miatt kevésbé kerültek eddig a kutatás homlokterébe (Kiparsky tanulmánya kivételnek számít), pedig minden bizonnyal érdekes további kérdéseket vethetnénk fel.[33]

Kezdetben hasznosnak és a grammatika formalizálása szempontjából célravezetőnek tűnt tehát Chomsky homogén nyelvszemlélete, a nyelvi változatoktól való elvonatkoztatása. A «változó szabály», a variancia-jelenségek körülhatárolásának előfeltétele volt a kategórikus szabályok megfogalmazása. Amint azonban az absztrakt szerkezeteket (a mélyszerkezeti szabályokat és a transzformációkat) a tényleges mentális folyamatok reális ábrázolásának kezdték tekinteni,[34] számot kellett adni a nyelvi változatokról is. Ezeknek a jeelenségeknek a generatív modelbe való beépítése azonban az elmélet revízióját veti fel. Jelenleg úgy tűnik, hogy egyre több gyakorlati és elméleti kérdés megoldása után sem várható hosszú távon a diakrón és szinkrón aspektus egy egységes elméleti keretbe való egyesítése, az *elméleti pluralizmus* felszámolása.[35]

A hagyományos történeti nyelvészet híve sem zárkózhat el tehát ezeknek az új irányzatoknak a megismerésétől, sőt, alkotó módon való felhasználásától. Teheti ezt anélkül, hogy elkötelezné magát az egyes irányzatok egyik vagy másik elméleti állásfoglalása mellett. Finom taxonómikus leírások a nyelvi és nyelven kívüli tényezők összefonódásának feltárására, a generatív grammatika időtálló elemeinek és a szociolingvisztikai kvantitatív elemző eljárásoknak felhasználásával — összekapcsolva a szövegkritika és a filológiai elemzések hagyományos értékeivel — ez jelentheti a történeti nyelvészeti kutatások új távlatait, filológia és nyelvészet megbomlott egységének helyreállítását.

---

stics, Edinburgh 2 nd — 7th September 1973. Ed. *J. M. Anderson, C. Jones.* Amsterdam 1974. I. 1—32.

[33] L. például az első latin nyelvészeti konferencia anyagát: Latin linguistics and linguistic theory. Ed. *H. Pinkster.* Amsterdam 1983.

[34] Cf. *Pap Mária* kitűnő elemzését Chomsky tudományfilozófiai koncepciójának változásáról, instrumentalizmusról realizmusra való átváltásáról. (Vissza a nyelvészethez ! Általános Nyelvészeti Tanulmányok 7 (1970) 207—228.

[35] Elfogadhatatlannak tűnik *Labov* álláspontja, mely megdönthetetlen empirikus tényként kezeli egy elméleti megoldás elfogadását, nevezetesen a „változó szabályon" alapuló elemzést (i. m. 1969).

A variancia-jelenség természetesen adott minden nyelvben. Ennek a nyelvi jelenségnek a kutatása a nyelvész *választásán* múlik, nem következik szükségszerűen magából a nyelvből. Így a nyelvi jelenségek «statikus» vagy «dinamikus» szemlélete, a változatoktól elvonatkoztató homogén nyelvszemlélet, vagy a nyelvhasználat és nyelvtörténet különböző problémáira irányuló kutatás önmagában még nem jelenti a nyelvi jelenségek «jobb» vagy «kevésbé jó» leírását, egyszerűen csak más szempontok hangsúlyozását. Ezért nem adhatunk igazat Baileynek, a «dinamikus paradigma szülőatyjának», aki az általa szerkesztett kötetet *(C. J. Bailey, R. Shuy* eds.: New ways of analyzing variation in English. Washington 1973.) így ajánlja: «W. Labovnak, aki megszabadított bennünket a statikus nyelvészettől.» A «dinamikus» szemlélet legfeljebb a generatív keretben dolgozó nyelvész számára jelent újítást. *(Lass:* i. m. 1980; *W. P. Lehmann:* Historical linguistics, An introduction. New York 1962. 142—143.)

KERTÉSZ ISTVÁN

A KISÁZSIAI IÓN VÁROSI POLGÁRSÁG ÉS A PERGAMONI BIRODALOM

I. e. 167-ben a Róma-ellenes árulással megvádolt pergamoni királyt, II. Eumenést a senatus nem engedte színe elé. Nem adott lehetőséget sokáig első számú keleti szövetségesének, hogy személyesen feleljen a vádakra, hanem amint a király Brundisiumba ért, felszólította őt Itália elhagyására.[1] Még ugyanebben az évben az ión városok szövetsége — Holleaux szerint e barátságtalan magatartás ellensúlyozása képpen — megtisztelő határozatokat hozott Eumenés számára.[2] A határozatokat a király valamikor 167/166 telén kelt válaszleveléből ismerjük részletesen (RC. No. 52 = OGIS 763). Ebből kiderül, hogy a jövőben a panión ünnepen egy napot a királynak szentelnek, ezenkívül megajándékozzák őt egy arany koszorúval és arany szoborral.

A királyi válasz 9—14. sorában Eumenés egyetértően idézi az őt megtisztelő határozat azon megállapításait, amelyek szerint ő uralkodása kezdetétől fogva magát a görögség jótevőjének mutatta, sok nagy csatát vállalt a barbárok ellen, és mindent megtett azért, hogy a görög városok lakói mindig békében és a legnagyobb prosperitásban éljenek.

Mintegy az előbbiek alátámasztásaképp Eumenés értesíti az iónokat, hogy pénzügyileg finanszírozza a tiszteletére a jövőben megrendezendő ünnepségeket, és hogy a részére felajánlott aranyszobrot ő maga fogja a saját költségén elkészíteni. Óhaja az, hogy ez a szobor Milétos városában álljon, mivel az evvel a várossal meglevő szívélyes kapcsolatát a rokonság kötelékei is erősítik. Hiszen köztudomású, hogy a kyzikosiakon keresztül ő és Milétos polgárai rokonságban állnak egymással. (51—68. sor.)

[1] Eumenés és Perseus tárgyalásairól l. alapvetően: *B. Schleussner:* Zur Frage der geheimen pergamenisch-makedonischen Kontakte im 3. makedonischen Krieg. Historia 22 (1973) 119 skk. Emellett l. *E. Badian:* Foreign Clientelae (264—70. B. C.). Oxford 1958. 102 sk.; *G. De Sanctis:* Storia dei Romani. Torino 1917—23. 359 sk.; *T. Frank:* Roman Imperialism. New York 1929. 207 sk.; *E. V. Hansen:* The Attalids of Pergamon. Ithaca 1971[2]. 116 sk.; *D. Magie:* Roman Rule in Asia Minor to the End of the Third Century After Christ. Princeton 1950. 767, 64. jegyzet; *R. B. McShane:* The Foreign Policy of the Attalids of Pergamum (Illinois Studies in the Social Sciences 53). Urbana 1964. 181 sk.; *P. Meloni:* Il valore storico e le fonti del libro macedonico di Appiano. Roma 1955. 191 sk.; *B. Niese:* Geschichte der griechischen und makedonischen Staaten seit der Schlacht bei Chaeronea. Gotha 1893—1903. III. 198. sk.; *H. Nissen:* Kritische Untersuchungen über die Quellen der vierten und fünften Dekade des Livius. Berlin 1863. 115 sk.; *H. H. Scullard:* Roman Politics 220—150 B. C. Oxford 1973.[2] 214, 286 sk.; *F. W. Walbank:* A Historical Commentary on Polybios III. Oxford 1979. 365 sk. Eumenés Itáliából történő kiutasításáról l. Polybios XXIX. 6,4., XXX. 19.; Livius ep. XLVI. A látogatás időpontjáról *M. Holleaux:* Études d'épigraphie et d'histore grecques II. Paris 1938. 161, 1. jegyzet.

[2] *M. Holleaux:* i. m. 153. skk.

Milétosnak, a kisázsiai ión városok vezető szerepet játszó képviselőjének az i. e. 3. sz. változó politikai viszonyai között a Ptolemaiosokkal és a Seleukidákkal is jól dokumentálható szívélyes kontaktusa volt. Ugyanez jellemző a kisázsiai ión városok többségére is, amelyek a két nagyhatalom érdekszférájának érintkezési területén éltek.[3] A 188-as apameiai béke után Iónia túlnyomó része Attalida fennhatóság alá került, mégpedig olyképp, hogy városai közül Teós, Lebedos, Kolophón és Ephesos alávetett adófizető státusba kerültek, míg Smyrna, Klazomenai, Erythrai és Phókaia adómentességet élvező városaivá váltak a pergamoni királyságnak. Ez utóbbiak még területüket is megnövelhették, csakúgy, mint az Attalidákkal csak lazább politikai kapcsolatokat fenntartó Chios és Milétos.[4] Az ión városok viszonya tehát a pergamoni birodalomhoz 188 után három formában valósult meg. Egyesek adófizető, mások adómentes tagjai lettek a királyságnak, míg megint mások csupán jóakaratú szövetségesei. Milétos e legutóbbi kategóriához tartozott, symmachiája Pergamonnal éppúgy a közös érdekeken alapult, mint az, amelyet a 3. sz. elején a Ptolemaiosokkal kötött (l. RC. No. 14. 8. sor). Az ión városok vonatkozásában tehát a 2. században ugyanaz a szisztéma érvényesült, mint Északnyugat-Kisázsia azon hellén városainál, amelyek már a 3. században a Pergamon vezette symmachia különféle jogállású tagjai voltak. Megjegyzendő, hogy már ezek között is felbukkannak ión városok: Smyrna, Phókaia, Teós és Kolophón.[5]

A továbbiakban nem célunk az ión városok és a pergamoni központi kormányzat közötti, konkrét formáiban változó és sokrétű politikai kapcsolatok vizsgálata. Sokkal inkább kívánunk II. Eumenés említett levelének néhány olyan sajátosságára rámutatni, amelyek jellemzőek az Attalidák társadalompolitikájára. Hisszük, hogy ha a hellénizmus definiálásával kapcsolatos problémákat nem is fogjuk itt megoldani, legalább a pergamoni állam társadalmi és gazdasági alapjának tisztázásához közelebb kerülhetünk, és ezáltal a hellénizmus megítélése szempontjából is fontos következtetésekhez tudunk eljutni.

[3] A kisázsiai ión városok korai történetéhez *Hegyi Dolores:* Az iónok Kisázsiában. Bp. 1981. Az iónok hellénizmus korabeli történetéhez: *E. Meyer:* Die Grenzen der hellenistischen Staaten in Kleinasien. Leipzig 1925. 73 skk.; *D. Magie:* i. m. 519, 532, 1374, 1391. Milétos és a Ptolemaiosok symmachiáját bizonyítja RC. No. 14. Milétos és a Seleukidák közötti jó viszonyt mutatja App. Syr. 65.; OGIS 225.

[4] Az apameiai békeszerződés szövege: Polybios XXI. 42, 1—27.; Livius XXXVIII. 38, 1—18. A Pergamont érintő rendelkezésekről és az uralma alá került városok státusáról l. *R. B. McShane:* i. m. 150 sk.; *E. V. Hansen* i. m. 92 sk.; *D. Magie:* i. m. 950. o. 60. jegyzet; *M. Holleaux:* Rome and Antiochus. in: CAH VIII. 199 skk.; *M. Rostovtzeff:* Pergamum. in: CAH VIII 603 sk.

[5] *R. B. McShane:* i. m. 58 skk. véleményem szerint indokoltan megállapítja, hogy Pergamon és a kisázsiai polisok között a 3. sz. második felében háromféle kapcsolat valósult meg, s e kapcsolatok rendszere egy Pergamon vezette symmachiát hozott létre. Egyes városok és városszövetségek, mint az ilioni szövetség, Smyrna, Kyzikos stb. elfogadva a pergamoni hegemóniát, lényegében teljesen megtartották függetlenségüket, és Pergamonnal a kölcsönös érdekek figyelembe vételén alapuló szövetségesi viszonyt alakították ki. Kevésbé független, jobbára csak belső ügyeik intézését tekintve autonom polisok Észak-Ióniában és Aiolisban, egyesek önként, mások kényszer hatására, Pergamon állandósuló alárendeltségébe kerültek. Ugyanakkor több, Pergamon közelében fekvő város, például Pitané, Éleia az Attalidák közvetlen irányítása alá jutott. — Pergamon és a kisázsiai görög városok kapcsolatáról l. még: *D. Magie:* i. m. 939. o. 36. jegyzet; *F. W. Walbank:* A Historical Commentary on Polybios I. Oxford 1957. 604 sk.; *E. V. Hansen:* i. m. 168 skk.; *M. Rostovtzeff:* The Social and Economic History of the Hellenistic World. Oxford 1941. 553 skk.; *R. E. Allen:* The Attalid Kingdom. A Constitutional History. Oxford 1983. 28 sk.

Mint Eumenés válaszából kitűnik, az ión városok határozata a görögség jótevőjének nevezte őt. Ezt tekinthetnénk egyszerű közhelynek, hiszen hasonló megállapítások más hellénisztikus uralkodókról is születtek mind az iónok, mind más görög városok részéről, mint ahogy maguk a királyok is gyakran állították ugyanezt magukról. I. Seleukos és fia, Antiochos például egy levélben kiváltságokat biztosítottak Pluto nysai templomának, s a levél 5—6. sorában intézkedéseik magyarázataképp a következőt írták: «... ugyanis a mi politikánk az, hogy jótéteményekkel örömöt szerezzünk a görög városok polgárainak». (RC. No. 9.) Az Attalidák politikája azonban a görög városokkal szemben valóban következetesen és véleményem szerint a hellénisztikus monarchiák közül egyedülállóan a segítésben, a politikai és gazdasági támogatásban nyilvánult meg.

Welskopf az i. e. 4. sz. elején válságba jutott rabszolgatartó polis-társadalomról azt írta, hogy «enthielten aber ... alle bestehenden ökonomischen Verhältnisse in ihrer erweiterten Reproduktion und Expansion noch Fortschrittsmöglichkeiten». Majd megállapította, hogy «was die Entwicklung weiterführte, war der Territorialistaat, der die Errungenschaften der hellenistischen Poleis aufnahm oder sich überhaupt auf der Basis von deren Ausbreitung erst bildete».[6] Mármost ha számbavesszük a hellénisztikus territoriális államokat és ezeken belül a monarchiákat, azt látjuk, hogy ezek vezetői valóban törekedtek a polisok vívmányainak befogadására. Azonban egészen természetes, hogy azokban a hellénisztikus monarchiákban, amelyek keleten terültek el, az ott régóta élő és meggyökeresedett ókori keleti termelési és társadalmi-függési viszonyok is megmaradtak, noha kétségkívül sokat változtak az antik-görög politikai és gazdasági hatás eredményeképp. Így azután minden bizonnyal igaza van Kreissignek, amikor Briant-nal összhangban a Seleukida birodalmat ókori keleti államnak tekinti.[7] Kérdés azonban, hogy ugyanez megállapítható-e az Attalidák birodalmáról?[8]

Először is mutassunk rá bizonyos lényeges különbségekre a Seleukida és az Attalida állam között! A Seleukidák birtokában levő királyi földről állapítja meg másokkal együtt Kreissig, hogy annak egy részét ókori keleti szokás szerint a «barátoknak», templomoknak vagy katonai telepeseknek használatra átengedték.[9] Ugyanakkor Rostovtzeff kiemeli, hogy Pergamonban a királyok közvetlen irányítása alatt maradt a királyi föld legnagyobb része, és hogy számos közvetett adat arra látszik utalni, hogy a «barátok» és rokonok számára történő birtokadományozás ritka és kivételes jelenség volt.[10] Ehhez hozzá kell

[6] L. *E. Ch. Welskopf:* Soziale Gruppen — und Typenbegriffe, Klasse, Stand, Schicht, Privatmann, Individualität — Hellenen und Barbaren, Polis und Territorialstaat. in: Hellenische Poleis IV. 2167.

[7] *H. Kreissig:* Wirtschaft und Gesellschaft im Seleukidenreich. Berlin 1978. 124—125.

[8] Uo. 125. o. 3. jegyzet; *H. Kreissig:* Geschichte des Hellenismus. Berlin 1982. 167 sk. Ezek szerint mind Briant, mind Kreissig alapvetően ókori keleti államnak tekinti Pergamont. *A. Jähne* talán helyesen gondolja, hogy «Der Gefahr eines «Asiazentrismus», der zu einer Verneigung des antik-griechischen (griechisch-makedonischen) Anteils am Hellenismus führen kann, scheint Kreissig zu erliegen». — *A. Jähne:* Zwei Tendenzen gesellschaftlicher Entwicklung im Hellenismus. KLIO 60/I. 1978. 139. o. 6. jegyzet.

[9] *H. Kreissig:* Wirtschaft usw. 124.

[10] *M. Rostovtzeff:* Notes on the Economic Policy of the Pergamene Kings. in: Anatolian Studies Presented to Sir William Ramsay. Manchester 1923. 359 skk.

tennem, hogy *egyetlen* konkrét adat sincs ilyen birtokadományozásról. Rendelkezésünkre áll viszont egy felirat (RC. No. 51 = IvP. 158), amelyből értesülünk, hogy a pergamoni király egyik képviselője, Démarchos vásárolt, és más képviselői a királynak vásárolni fognak földdarabokat a *kléruchos*-ok számára, amely földek felett a *kléruchos*-ok a teljes rendelkezési jogot bírni fogják. Kreissig egyik cikkében elemzi ezt a feliratot, és megállapítja, hogy «hier haben wir Eigentum am Grund und Boden durch Privatpersonen vor uns . . .». Ezt a tényt joggal értékeli így: «Die Inschrift von Pergamon bringt noch eine Einzelheit, die ein Schlaglicht auf den Einfluss klassisch-antiker Eigentumsformen und -Vorstellungen wirft, der für den Hellenismus eben bezeichnend ist.»[11] Nincs tehát adatunk az ókori keleti államokban szokásos földátengedésre Pergamonban, van viszont bizonyíték a föld antik tulajdonformájának létezésére — királyi támogatással.

Ugyanígy lényeges különbség fedezhető fel a két kormányzat, a Seleukida és az Attalida viszonyulásában a templomi földekhez. Ezt a differenciát ugyancsak elemzi Kreissig is, megállapítva, hogy az Attalida dinasztia nevezetes arról, hogy a templomok gazdasági hatalmát következetesen korlátozta. Joggal mutat rá ezzel szemben, hogy az első Seleukidák elég sok földet és parasztot hagytak tulajdonként a templomoknak, amelyeknek önállósága, a késői Seleukida korban — átmeneti gyengülés után — ismét megerősödött.[12]

A királyi földdel való bánásmódban és a templomgazdaságokkal kialakított viszonyban tehát eltérő szemlélet érvényesült az Attalidáknál és a Seleukidáknál. Ennek egyik nyilvánvaló oka az, amit Kreissig a templomgazdaságokkal kapcsolatban megállapít, hogy Kisázsia nyugati részében az antik államok korai és erőteljes befolyása érvényesült.[13] A továbbiakban éppen ezt a megállapítást figyelembe véve szeretnénk az említett befolyás továbbélését és az antik termelési mód- és viszonyok felvirágzását nyomon kísérni az Attalida birodalomban.

Hellenizmus-könyvében Kreissig azt írja, hogy «Die sozialökonomische Basis Pergamons und der königlichen *chora* war also altorientalisch. Doch gab es im Pergamenischen Reich nach dem Frieden von Apameia, als der grösste Teil der ägäischen Küste und auch der Südküste Kleinasiens in die Hände der Attaliden fiel, auch einige griechische Poleis, deren antike Basis, die voll und ganz auf der Ausnutzung von Sklavenarbeit für das individuelle Privateigentum beruhte, von den Attaliden nie bewusst angerührt wurde.»[14] Ez a megállapítás nem tűnik kielégítőnek. Az ókori írásos anyag alapján inkább az a benyomás alakulhat ki, hogy az Attalidák következetesen hozzájárultak ezen és más görög városok antik alapjának további erősítéséhez. Amint azt McShane jogosan megállapítja, már az első Attalidák sikeresen járultak hozzá az északnyugat-kisázsiai hellén városok társadalmi stabilitásának megőrzéséhez.[15] I. Attalos korára, amint erről már szó volt, Pergamon ezeknek a városoknak a részvételével egy hatékony symmachiát alakított ki, amely keretet adott összehangolt

[11] *H. Kreissig:* Fragen der Sozialökonomischen Basis im Hellenismus des Ostens. JWG 1971. II. 119—128.

[12] *H. Kreissig:* Wirtschaft usw. 51 sk. A klasszikus görög polis és a templomi földek gazdasági irányításának kapcsolatáról *D. Hegyi:* Temené hiera kai temené démosia. Oikumené I. 1976. 77 skk. A pergamoni szisztémáról még l. *M. Rostovtzeff:* Notes on etc.

[13] *H. Kreissig:* Wirtschaft usw. 51.

[14] *H. Kreissig:* Geschichte usw. 167.

[15] *R. B. McShane:* i. m. 91.

politikai és gazdasági tevékenységüknek. Görög polisok nem az apameiai béke után jutottak először az Attalidák kezére, hanem már a 240/230-as években sok polist eltérő erősségű, de mindenképpen fontos kötelékek fűztek Kisázsiában Pergamonhoz. Ezen városok polgárai és a pergamoni királyok politikai-gazdasági érdekei között alapvető azonosság állt fenn. Csak nemrég került elő egy érdekes felirat Kyméből.[16] Ez egy néphatározatot tartalmaz a tarentumi Epigonos tiszteletére. Ez a derék férfiú Attalos (valószínűleg I. Attalos) udvarában tartózkodva, miközben hűséggel szolgálta a királyt, ugyanakkor sok szolgálatot is tett Kymé polgárainak. Ezért Kymé népe háláját fejezte ki. A feliratból nyilvánvalóan kitűnik, hogy semmi ellentmondás nem volt a királynak és a Kymé népének tett szolgálatok között. Mint a következőkben bizonyítani szeretném, ez az érdekazonosság a király és a hellén városi polgárság között az egész Attalida korra érvényes volt.

Még az Attalidáktól csak laza függésben levő, lényegében önállónak tekinthető Kyzikos és Pergamon egymás közötti kapcsolatában is jól kimutatható a kölcsönös érdekek egymást kiegészítő volta. Pergamon hozzájárult Kyzikos védelmi erejének növeléséhez, a város pedig gondoskodott arról, hogy Pergamonba eljussanak a Fekete-tenger vidékéről a vasérc szállítmányok. És ami egy ilyen kapcsolatból következik: I. Attalos számára nem tűnt rangon alulinak egy kyzikosi polgár leányát, Apollónist nőül venni.[17]

A Pergamonnal kapcsolatban álló városok polgárai a feliratok tanúsága szerint sok esetben bekerültek az Attalidák közvetlen környezetébe. II. Eumenésnek egy káriai városhoz írott levelében (RC. No. 49) az ephososi Megón és a pergamoni Kalas kerül említésre a király követeiként, kiemelve, hogy ez utóbbi, mint polgár, sok életkorához illő szép eredményt ért már el. Egy Kós népéhez írott levél (RC. No. 50) az előbb említettek mellett még egy magnésiai és egy myrinai polgárt nevez meg a király követeiként.

Ezek a példák jól mutatják a polgárság megbecsültségét, azt, hogy az Attalida uralom establishmentje városi polgárokból állt. Nyilvánvaló ezután, hogy ez az establishment — az uralkodóval együtt — saját pozíciója állandó erősítésére törekedett. Csak néhány szép példát említenék ennek igazolására. Egy, sajnos a felirat romlása miatt számunkra ismeretlen nevű város köszönetét fejezi ki a helléspontosi Phrygia stratégosának, Korragosnak azért, mert a király (II. Eumenés) a Seleukidák elleni háborúban sokat szenvedett várost 3 évre mentesítette az adótól, s a kormányzónak hála ez az időtartam 5 évre emelkedett (SEG II. 663).[18] Egy város, amelynek neve T-vel kezdődik, talán Témnos vagy Tmolos, hasonló okok miatt 7 évre mentesült a *phoros* fizetése alól.[19] Livius jogosan írta: «. . . cum Eumenis beneficiis muneribusque omnes Graeciae civitates et plerique principum obligati essent, et ita se in regno suo gereret, ut, quae sub dicione eius urbes essent, nullius liberae civitatis fortunam secum mutatam vellent». (XLII. 5.3.)

[16] *G. Petzl—H. W. Pleket:* Ein hellenistische Ehrendekret aus Kymé. Chiron 9 (1979) 73 skk.

[17] Pergamon és Kyzikos kapcsolatáról OGIS 748; *E. V. Hansen:* i. m. 18; *M. Rostovtzeff:* The Social. . . 1450. o. 330. jegyzet. Attalos és Apollónis házasságáról Polybios XXII. 20.2; Strabón XIII. 4,2 (C 625); Plutarchos, Moralia 480 C. L. ezenkívül: van *H. Looy:* Apollonis reine de Pergame. Anc. Soc. 7 (1976) 151 skk.; *J. Hopp:* Untersuchungen zur Geschichte der letzten Attaliden (Vestigia 25). München 1977. 32 skk.

[18] *M. Holleaux:* Études. . . 73 skk.; *M. Rostovtzeff:* The Social. . . 642; *H. Bengtson:* Die Strategie in der hellenistischen Zeit II. München 1964 (reprint) 217 sk.

[19] *M. Rostovtzeff:* The Social. . . 642.

Mennyiben tekinthető az Attalidáknak az alapvetően a városi polgárságra támaszkodó és ennek érdekeit elsődlegesen figyelembe vevő politikája specifikusnak? A polisok alapítását csak elhanyagolható mértékben támogató Ptolemaiosok egy olyan hivatalnoki, papi és katonai arisztokráciára támaszkodtak, amelynek gazdasági jóléte a király bőkezűségétől függött. Hasonló volt a helyzet a Seleukida birodalomban, avval a különbséggel, hogy itt az új alapítású városok görög-makedón vezetőrétege és a régi keleti városközpontok vagyonos lakossága is az uralom támaszai közé volt sorolható. Sem a Ptolemaiosok, sem a Seleukidák, sem pedig a nemzetségi arisztokráciára és a hadseregre támaszkodó Antigonidák nem tekinthetők olyan uralkodóknak, akiknek uralma alapvetően a városi polgárságon, mint társadalmi alapon nyugodott volna. Ezekkel a monarchiákkal szemben Pergamonban a hadsereg nem vált komoly belpolitikai tényezővé. Ami pedig a származási arisztokráciát illeti, az itt nem létezett. Az Attalidák közrendű családból származtak — mégha Héraklést tekintették is mitikus ősüknek —, a királyság viszonylag rövid története alatt pedig egy új, a polgárságtól elszakadt arisztokrácia nem alakulhatott ki. Egészen a monarchia hanyatlásáig nem hallunk olyan vezető szerephez jutott kegyencekről, mint például a Ptolemaiosoknál, és mivel a fontos hadjáratokat a királyi család tagjai vezették, önálló politikai hatalommal rendelkező hadvezéri garnitúra sem jött létre, nem úgy, mint a Seleukidáknál. Számításba jöhetne még az Attalida uralom osztálybázisai közt a bennszülött mysiai arisztokrácia. Ez azonban a görög betelepülőkkel és a makedón hódítókkal folytatott harcokban felmorzsolódhatott, mivel rájuk vonatkozóan semmiféle adattal nem rendelkezünk. A jelentős hellénisztikus monarchiák közül tehát speciálisan a pergamoni volt az, amely politikájában elsőrendű célnak a hellén városi polgárság érdekeinek megvalósítását tekintette.[20] Mint ahogy az Attalidák birodalma volt ezen államok közül az egyetlen, amely maga is egy hellén mintára szervezett városból, mint magból fejlődött olyan birodalommá, melynek területét régi hellén polisok hálózták be.

Ilyen körülmények között már érthető, hogy itt a jellegzetesen keleti földbirtok- és tulajdonformák kevésbé valósultak meg, mint például a Seleukida birodalomban. És az előbbi magyarázat után az is világos, hogy az ión szövetség nem puszta udvariasságból nevezte II. Eumenést a görögség jó-

[20] A városok hellén polgársága mellett az Attalidák nyilván támaszkodhattak a hellénizált mysiaiakra is, akiknek egy része katonai telepesként szolgálta őket, másik részük pedig a városokban letelepedve a *paroikos*-ok osztályát alkotta a polgárjoggal nem bíró hellénekkel együtt. Hogy ezeknek a hellénizált mysiaiaknak az érdekeit össze lehetett egyeztetni a hellén polgárságéval, azt bizonyítja az OGIS 338-as sz. felirat, amely közli a pergamoni nép azon határozatát, miszerint a III. Attalos halála után előállt vészhelyzet hatására pergamoni polgárjoggal ruházzák fel őket. Az ephébosok listáin szereplő hellénizált mysiaiak nagy száma (*E. V. Hansen* i. m. 392/3; *M. Rostovtzeff:* Pergamum 598.), valamint az ismert lilaiai feliratok (*M. Rostovtzeff:* Pergamum 594 sk.; *G. T. Griffith:* The Mercenaries of the Hellenistic World. Groningen 1968. (reprint) 171 skk.) felsorolt és egymás mellett szolgáló pergamoni polgárkatonák és mysiai harcosok (nem zsoldosok) említése egyaránt igazolja, hogy volt a mysiaiaknak egy olyan rétege, amely hellénizálódott, s amelynek érdekei ugyancsak érvényesültek az Attalidák politikájában. Az OGIS 338 = IvP. 249-ben foglalt határozat kivételes voltára mutat rá *V. Tscherikower:* Die hellenistischen Städtegründungen von Alexander dem Grossen bis auf die Römerzeit. New York 1973. 205. A bennszülött lakosság hellénizálódásáról l. még: *F. M. Heichelheim:* An Ancient Economic History III. Leiden 1970. 174 skk.; *K. Eddy:* The King is Dead. Studies in the Near Eastern Resistance to Hellenism 334—31 B. C. Nebraska 1961. 168 skk.; *W. W. Tarn:* Hellenistic Civilization. London 1952.[3] 344 skk.

tevőjének, olyan politikusnak, aki mindig a görög városok polgárainak érdekében munkálkodott. Ugyanezt emelte ki Eumenés fő érdemeként a delphoi amphiktyónia is, amikor 182-ben a pergamoni Niképhoria ügyében válaszlevelet intézett Pergamon királyához (Syll.[3] 630). A levél őt a hellén városok törvényes rendjének védnökeként tünteti fel, kifejezetten szembeállítva őt és atyját azokkal a királyokkal, akik fondorkodnak a hellénekkel szemben. Holleaux szerint a «rossz királyokon» itt V. Philippost, III. Antiochost, Nabist és Prusiast kell érteni, míg Dittenberger szerint a delphoiak elsősorban V. Philipposra gondoltak.[21]

A törvényes rend védelmezőjeként lépett fel Eumenés akkor is, amikor 172-ben a senatus előtt a társadalmi stabilitás felborításával vádolta meg Perseust, Livius szerint többek között így: «*Confudit et miscuit omnia in Thessalia Perrhaebiaque spe novarum tabularum, ut manu debitorum obnoxia sibi optumates opprimeret.*» (XLII. 13. 9.). Mármost akár tett Perseus konkrét lépéseket a szegény rétegek megnyerésére Madekónián kívül, akár nem, annyi bizonyos, hogy a *neóterismus*-szal való vád (vö. Syll.[3] 643) egyfajta érdekszövetség kialakulását tette lehetővé Hellasz gazdag polgárai, a római senatus és a rómaiak szövetségesei között. Eumenés is vagy hitt abban, hogy Perseus fenyegeti uralma társadalmi bázisát, a vagyonos városi polgárságot, vagy taktikai okokból el akarta ezt hitetni, hogy ezáltal a polgárság támogatását elnyerje a bekövetkező háborúhoz.[22]

Mindezek után igazán érthető, hogy a Perseus elleni háború befejezése után az iónok megtisztelő határozatának egyik átadója Eirénias, Milétos egyik leggazdagabb polgára volt.[23] Az Attalidák és a városok vezető polgárai közötti szoros érdekszövetség jele volt ez, amit válaszlevelében Eumenés azzal is elismert, hogy a milétosiakat rokonainak nevezte (65. sor). A rokonság alapja, hogy Eumenés anyja, Apollónis kyzikosi polgárlány volt,[24] Kyzikost pedig Milétos gyarmatának tekintették. Eumenés büszkén hivatkozik Milétos polgáraival való rokonságára. Szembeötlő különbséget látunk viszont akkor, ha más uralkodók rokoni hivatkozásait szemléljük Welles feliratgyűjteményében. II. Seleukos Apollónhoz fűződő rokonságát említi (No. 22. 5—6 sor), Theodóros és Amynandros, Athamania királyai pedig Helléntől való származásukat propagálják (No. 35. 10. sor).

Az ión szövetség határozata és II. Eumenés válaszlevele meggyőzően bizonyítja a kisázsiai ión városi polgárság és az Attalidák közötti gazdasági-politikai érdekegyezéseket, amelyek a hellén városi polgárság és a pergamoni királyok általános érdekazonosságának keretén belül egy különösen jól dokumentált kapcsolatrendszert fejeztek ki. Mint ez a példa is mutatja, az Attalidák Pergamonját nehéz lenne egyszerűen ókori keleti államnak felfogni. Talán helyesebb ehelyett a központi hatalom által támogatott antik termelési viszonyok megerősödésére helyezni a súlyt, amely nézetünk szerint a hellenisztikus kor egyik alapvető sajátossága. Ez a sajátosság különös nyomatékkal érvényesült Pergamonban, amit speciálisan ugyan, de kifejezett Aristonikus moz-

[21] *W. Dittenberger:* Syll.[3] no. 630. 7. jegyzet.

[22] Újabban *Mendels* elveti azt a nézetet, hogy Perseus *neóterismos*-ra törekedett volna, l. *D. Mendels:* Perseus and the Socio-Economic Question in Greece (179—172/1 B. C.). A Study in Roman Propaganda. Anc. Soc. 9 (1978) 55 skk.

[23] L. *B. Welles:* RC. 213 skk.

[24] L. 17. jegyzet!

galma is,[25] amely egy időben zajlott le a mediterráneum nagy rabszolgafelkeléseivel.

Befejezésül még egy érdekes jelenségre hívnám fel a figyelmet. Skazkin és Mejman véleménye szerint «in den hellenistischen orientalischen Ländern das Vorhandensein von Königsbauern, die sich im Zustand der Abhängigkeit befanden und in dieser oder jener Form vom Staat ausgebeutet wurden, eine unvergleichlich wichtigere Voraussetzung für den Feudalismus darstellte. Deshalb waren . . . im 2.—1. Jh. v. u. Z., in der Epoche ihres Niederganges, die hellenistischen Staaten näher am Feudalismus als das sklavenhaltende Italien».[26] Ehhez a megállapításhoz hozzá lehet tenni, hogy az ókori keleti államokra jellemző földtulajdon- és birtokviszonyok is felfoghatók a feudalizmus földtulajdon- és birtokviszonyainak előképeként. Ám Pergamon — szemben a Ptolemaiosok vagy a Seleukidák birodalmával — alapvetően antik típusú társadalmi és gazdasági berendezkedésével a rabszolgatartó Rómához állt közelebb. Ez fejeződött ki Róma és Pergamon sokáig kölcsönösen gyümölcsöző kapcsolatában csakúgy, mint a pergamoni állam területén megszerveződött Asia provinciának a római birodalomba történő beilleszkedésében.

[25] Az Aristonikos-felkelés társadalmi hátteréről l. *J. Hopp:* i. m. 123 skk. és *V. Vavřinek:* Aristonicus of Pergamum: Pretender to the Throne or Leader of a Slave Revolt? Eirene 13 (1975) 109 skk. *Hopp* igyekszik negligálni a társadalmi ellentétek kifejeződését Aristonikos mozgalmában. Hopp és Vavřinek álláspontja ott közeledik egymáshoz, hogy mindketten, kiváltképp az előbbi, részben taktikai lépésnek minősítik Aristonikosnak a szegényebb rétegekhez való fordulását, miután a városlakók nem fogadták el Aristonikos uralmát, amely kevésbé látszott osztályhelyzetük stabilitását biztosítani, mint a római uralom.

[26] Idézi *A Jähne:* i. m. 149.

BORZSÁK ISTVÁN

TACITUS *DIALOGUS*-A és CICERO *BRUTUS*-A

Quis nunc feret oratorem de infirmitate valetudinis praefantem? A tacitusi Dialogus Aperjének szavaival (20, 1) mentegetőzött* Pannonia képviselője is botladozó franciasága miatt, nem különben azért, mivel témaválasztását indokolandónak érezte. Eredetileg «Tacite et l'éloquence» lett volna előadásom címe, amikor a Commission des Jeunes egyik ígéretes produkciójának (M. Frazier: Plutarque et l'éloquence des hommes illustres) bejelentését olvasván, elálltam a *párhuzam idős* szerepének vállalásától. Így esett a választás egy másik párhuzam kifejtésére: arra, hogy miben egyezik és miben különbözik a római ékesszólás lehanyatlásának okairól írott tacitusi Dialogus és a fejlődés tetőpontját önmaga működésében szemlélő Cicero történeti visszatekintése, a Brutus, amelynek nemcsak zárófejezeteire, hanem egészére is vonatkoztatható az antik önéletrajz monográfusának[1] megállapítása: Augustinus előtt a legtökéletesebb önelemzési kísérlet.

A Dialogus cicerói jellege közismert tény. Hosszú időkön át éppen ez a cicerói jelleg látszott összeegyeztethetetlennek a Dialogus *tacitusi* szerzőségével. Manapság, amikor a szerzőség körül sokáig dúló viták elültek, és az ún. késői datálás tétele — «une des transformations les plus extraordinaires de notre histoire de la littérature latine» (M. Durry)[2] — elfogadottnak tekinthető, a két *orator* viszonyát is elfogulatlanabbul vizsgálhatjuk. Mindenesetre érdekes az, hogy a Dialogus Cicero felé mutató szálainak vizsgálói a Brutust szinte csak mellesleg, a De re publica, a De oratore, az Orator, sőt a töredékekből alig rekonstruálható Hortensius mögött tartották és tartják számon. Ez a körülmény szolgáljon mentségünkre, hogy mi viszont majdnem teljesen a Brutusra szorítkozunk.

Kezdjük egy ismert hasonlósággal, illetőleg ellentéttel. Maternus beszédének vége felé az ékesszólás hajdani lehetőségeiről, egyebek közt a dicsőséggel kecsegtető ellenségeskedések (40,1 *ipsa inimicitiarum gloria)* ösztönző, gyújtó hatásáról van szó. *Non*[3] *de otiosa et quieta re loquimur, et quae probitate et modestia gaudeat,* — folytatja magyarázkodás nélkül Maternus, — *sed est magna illa et notabilis eloquentia alumna licentiae, quam stulti libertatem vocant, comes seditionum, effrenati populi incitamentum, sine obsequio, sine servitute,*[4] *contumax,*

* Az Association G. Budé XI. kongresszusán (Metz, 1983).

[1] *G. Misch:* Gesch. der Autobiogr. I. (Leipzig 1907) 196.

[2] Entretiens de la Fond. Hardt 4 (1956) 203.

[3] *non* ⟨*enim*⟩ add. Muretus.

[4] *servitute* codd., *severitate* coni. Pithou coll. Cic. ad Att. X 4, 6 *obsequium in illum (sc. puerum indulgentia Ciceronis depravatum) fuit cum multa severitate;* de vö. Tac.

temeraria, adrogans, quae in bene constitutis civitatibus non oritur. Nem Gudeman volt az első, aki[5] Maternus szavaihoz Cicero Brutusából a Themistoklés — Coriolanus — Cicero-párhuzam után következő mondatokat idézte: Görögországban a Periklés-korabeli Athén[!] szülte az első *majdnem* tökéletes *orator*-t (12, 45), *nec enim in constituentibus rem publicam nec in bella gerentibus nec in impeditis ac regum dominatione devinctis nasci cupiditas dicendi solet,* — mondja a még 46 tavaszán is a maga béketközvetítői álmait melengető, vagyis Caesar egyeduralmának lidércnyomásától szabadulni akaró Cicero. *Pacis est comes otique socia et iam bene constitutae civitatis alumna quaedam eloquentia.*[6]

A két párhuzamos hely közti *ellentétet* Gudeman hiába próbálta kimagyarázni.[7] Elhibázott az a következtetése is, hogy Kréta említése a szónokokat nem ismerő Sparta társaságában (Dial. 40, 3) a Brutus imént idézett szövegrészének tacitusi felhasználása *ellen* szólna (vö. Brut. 13, 49—50, ahol Kréta nincs említve). Koestermann[8] helyesen utalt a De re p. két mondatára (II 1,2 és 33, 58), ahol Kréta példája együtt szerepel Spartáéval, A. Michel pedig[9] az Annales jogtörténeti visszatekintésére (III 26, 3) és arra, hogy Platón követői Spartát és Krétát a zsarnokságtól és a demagógiától mentes államok képviselőiként emlegették, továbbá hogy Tacitus a Dialogusban az államhatalom három típusát tekinti át: a törvények uralmát, egy emberét *(Macedones et Persae)* és mindenkiét, — *apud quos omnia populus, omnia imperiti, omnia, ut sic dixerim, omnes poterant.* Csak vigyázzunk minden szóra, különös tekintettel a Dialogus írójának korántsem «zavartalan derűjére» (Gudeman).[10] Tacitus tolla a Dialogus írásakor sem volt «mintegy napsütésbe mártva» (Gudeman),[11] bizony «assez ambigu» az egész, amint Michel[12] írta, vagy Fr. Klingner nyelvén: «sein Fühlen ist gebrochen, sein Bewusstsein gespalten.»[13] Egyetlen példa: «sem a makedónok, sem a perzsák, sem egyetlen más nép ékesszólásáról nincs tudomásunk, *quae certo imperio contenta fuerit*» (40, 3), — vagyis amely nép az abszolút monarchiával «meg volt elégedve»? A Lexicon Taciteum nem tesz különbséget helyünk és a többi előfordulás[14] között, holott nyilvánvaló, hogy nem elégedettségről, hanem «együtt- (azaz kordában) tartásról» *(coerceri, cohiberi)* van szó.[15] Ezt

Agr. 30,3 *per obsequium ac modestiam;* 42,4 ugyanígy; Dial. 41,4 *minor oratorum honor . . . est inter bonos mores et in obsequium regentis paratos* (Ann. III 65,3 *o homines ad servitutem paratos!);* Ann. III 75,2 *incorrupta libertas* opp. *obsequium.*

[5] Dialogus-kommentárjában (2. kiad., Leipzig—Berlin 1914), 497.

[6] Az E. Koestermanntól (Der tac. Dial. und Ciceros Schrift De re p. Hermes 65 [1930] 416) felhozott párhuzam (Cic. de orat. I 4,14 *posteaquam imperio omnium gentium constituto diuturnitas pacis otium confirmavit, nemo fere laudis cupidus adulescens non sibi ad dicendum studio omni enitendum putavit)* a Horatius Augustus-levelében (II 1,93 skk.) olvasható fejlődésrajzot juttatja eszünkbe: *hoc paces habuere bonae. . .* A többi is tanulságos: I 8,30; II 8,33; Orat. 41,141.

[7] I. m. 498 sk.

[8] I. h. 418.

[9] Dialogus-kommentárjában, Paris 1962, *ad loc.*

[10] I. m. 47: «im Dial. herrscht eine fast noch ungetrübte Heiterkeit und Ruhe.»

[11] Uo.: «Seine Feder war damals gleichsam noch in Sonnenlicht getaucht.»

[12] *A. Michel:* Tacite et le destin de l'Empire. Paris 1966, 73.

[13] *Fr. Klingner:* Röm. Geisteswelt[4]. München 1961, 493.

[14] Pl. Dial. 10,2 *ut semel vidit, transit et contentus est;* 30,3 *neque iis doctoribus c.;* Germ. 18,1 *singulis uxoribus c.*, stb.

[15] Vö. pl. Agr. 18,6 *victos continuisse;* Hist. I. 49,4 *Hispaniam pari iustitia continuit;* Ann. XV 1,4 *non ignavia magna imperia contineri,* mint Hist. I 11,2 *quae (sc. provinciae) procuratoribus cohibentur;* Ann. IV 5,2 *cetera Africae. . . coercita,* vagy pl. Curt. Ruf. VII 6, 16; 10, 9 stb.

érezhette J. L. Burnouf, amikor a kérdéses mondatot így fordította: «Nous ne connaissons non plus d'éloquence ni en Macédoine, ni en Perse, ni chez aucune nation qui ait été *soumise* à un gouvernement régulier.»[15/a]

A párhuzamos interpretáció során ugyanilyen aprólékos figyelmet érdemel a Brutus folytatása is. Az *orator*-név híre hovatovább nem fért meg Görögországban: az Athén kikötőjéből exportált *eloquentia* a szigetvilágon túl egész Ázsiát is bejárta, olyannyira, *ut se externis oblineret moribus omnemque illam salubritatem Atticae dictionis et quasi sanitatem perderet ac loqui paene dedisceret* (13, 51). A De re publ. II. könyvében — Róma helyének bölcs választásával kapcsolatban — a tengerparti városok és általában egész Görögország veszélyeztetettségéről olvasunk (II 4, 7): *admiscentur enim novis sermonibus ac disciplinis, et importantur . . . etiam mores, ut nihil possit in patriis institutis manere integrum.* Az *agreste Latium* földjén a *capta Graecia*[16] olyan fejlődést indított meg, amelynek egyik betetőzője Cicero lett, az irodalom *további* sorsáról pedig majd Horatius elmélkedik az Augustus-levélben, Fr. Villeneuve szerint[17] az Augustus-kori költőnemzedék halotti beszédében. És amikor a Dialogus Messallája a «régi dicsőségtől» (28, 2 *ab illa vetere gloria)* való elfajzás erkölcsi okait taglalja, a *rossz* kútfejét kénytelen Romulus városában megtalálni: *quae mala primum in urbe nata, mox per Italiam fusa, iam in provincias manant.* Keserves felismerése a keserves változásnak.

A. Michel — az *orator* tacitusi és cicerói eszményéről szólván[18] — megállapítja, hogy «Tacitus Cicerótól vette az irodalmi elmélkedésnek azt a módszerét, amelyet Cicero viszont a filozófusoknak köszönhetett.» Aper és Messalla a Brutusban tanulmányozható logikai módszer alkalmazásával próbál igazságot tenni a «régiek» és az «újak» kérdésében (17 skk.). A sajátosan filozófikus fejtegetéseket csupán két apró megfigyeléssel egészíteném ki. A. Michel ugyanúgy nem tért ki a tacitusi querelle des anciens et des modernes horatiusi párjára, már mint az Augustus-levél definíciós bonyodalmaira (II 1, 35 skk.), mint ahogy — viszont — C. O. Brink legújabb kommentárjából[19] is hiányzik az utalás Tacitusra. Ide kívánkozik továbbá az ún. *Atticum genus dicendi genus*-voltának elvitatása (Brut. 82, 284 skk.), a végén a dialektikus zárókövetkeztetéssel (84, 291): *ita fiet, ut non omnes, qui Attice, idem bene, sed ut omnes, qui bene, idem etiam Attice dicant.*

Ebben az összefüggésben — az oratori psychagógiával kapcsolatban (84, 290) — hangzik el a nagy színész, Roscius neve: *volo hoc oratori contingat, ut . . . qui haec* (a hallgatóság reagálását) *procul videat, etiam si quid agatur nesciat, at placere tamen et in scaena esse Roscium intellegat.* A Dialogus megírásáig sok víz folyt le a Tiberisen: az, ami egykor a *modern* művészet teteje volt, a Traianus korabeli *vulgus et affluens et vagus auditor* szemében ócskasággá

[15/a] Mint utólag látom, így magyarázta a kifejezést *R. Güngerich* is postumus Dial.-kommentárjában (Göttingen 1980), 177.

[16] Vö. *G. Nenci: Graecia capta ferum victorem cepit.* Ann. della Scuola Norm. Sup. di Pisa, Classe di lett. e fil., Ser. III., vol. VIII/3 (1978) 1007 skk.; ehhez fűzött észrevételeink: Ant. Tan. 26 (1979) 49 skk. A Brutus idevágó helye (73, 254): *quo uno vincebamur a victa Graecia, id aut ereptum illis est aut certe nobis cum illis communicatum.*

[17] A Levelek Budé-kiadásában, 146; vö. *Schanz—Hosius:* Gesch. d. röm. Lit. I[4] (München 1927, 465, a Brutusról): «Grabschrift der republ. Beredsamkeit.»

[18] *A. Michel:* Le «Dialogue des orateurs» de Tacite et la philosophie de Cicéron. Paris 1962, 103 sk.

[19] *C. O. Brink:* Horace on Poetry, III. Cambridge 1982. 73 skk.

silányult, amelynek «fésületlenségét» ugyanúgy elviselhetetlennek mondanák, *quam si quis in scaena Rosci aut Turpionis Ambivii exprimere gestus velit* (20, 3).[20]

Az eddigi szövegegybevetések tapasztalatai kellő óvatosságra inthettek bennünket: véletlenül se hagyjuk magunkat látszólagos párhuzamoktól félrevezetni. A Brutus célja tudvalevőleg a római ékesszólás kibontakozásának nyomonkövetése: *nunc reliquorum oratorum aetates et gradus persequamur* (3,122, vö. 5,20 *quando esse coepissent, qui etiam et quales fuissent;* 19,74 *oratorum genera distinguere aetatibus).* Közben Cicero gondosan ügyel a *diserti homines* és az *oratores* közti különbségtételre: a *faex*-ból (69,244) való merítés közben is az utóbbiak felemelkedését és tökéletesedését (36,137 *ascensio, perfectio atque absolutio)* tárja olvasói elé, hogy érzékeltessse azokat a magasságokat, ahova korábban a görögországi, majd a római fejlődés eljutott (36,138 *ut dudum ad Demosthenen et Hyperiden, sic nunc ad Antonium Crassumque pervenimus*, vö. 86,296), — magáról természetesen nem beszél, csak majd a legvégén (81,279 *pauca;* 65,232 *de me alii dicent, si qui volent).* Erre az önelemző részre hivatkozik kifejezetten a Dialogus Messallája (30,3): *notus est vobis utique Ciceronis liber, qui Brutus incribitur, in cuius extrema parte . . . sua initia, suos gradus, suae eloquentiae velut quandam educationem refert.* Az fejlődés volt, a római ékesszólás kivirágzása, fokozatos emelkedés, előhaladás, amivel szemben Aper, a modernek szószólója Cassius Severuson kívül senkit sem nevez meg az *újak* közül (26,7 *detrectasse nominatim antiquos oratores contentus neminem sequentium laudare ausus est),* — hát majd ő (Messalla) nevükön nevezi a mostaniakat, *quo facilius . . . appareat, quibus gradibus fracta sit et deminuta eloquentia.* Fokozatos tehát a császárkori ékesszólás fejlődése is, csak éppen fokozatos *visszafejlődés.*[21] Messallát már korábban is foglalkoztatták ennek a «végtelen különbségnek» az okai (15,2 *causae huius infinitae differentiae),* és nem vigasz számára, hogy Görögországban az ékesszólás még végzetesebben aláhanyatlott Aischinéshez és Démosthenéshez képest, mint amennyire a «modern» római szónoklás Cicerótól és Asinius Polliótól visszaesett (15,3 *longius . . . , quam vos ipsi a Cicerone aut Asinio recessistis*, vö. 24,3 *cur in tantum ab eloquentia eorum recesserimus;* ugyanígy 32,5).[22]

A Brutus egyik-másik mondata nemcsak a Dialogusban felfedezhető párhuzamok megvilágítására alkalmas. Például Cicero kijelentése (Brut. 49,182 *volo sciri in tanta . . . re p. maxumis praemiis eloquentiae propositis omnes cupisse dicere, non plurumos ausos esse, potuisse paucos)* nemcsak Maternus zárobeszédének szerves előzménye (Dial. 36,4 *quae singula* — vagyis a hajdani *res publica* «rendzavarásai» — *etsi distrahebant rem p., exercebant tamen illorum temporum eloquentiam et magnis cumulare praemiis videbantur;* 36,8 *summa eloquentiae praemia;* 37,1 *praemiis stimulabantur);* Claudius Rómájában ugyanúgy hívatkoznak a «régi szónokok» ékesszólásának jutalmaként elnyerhető örök hírnévre (Ann. XI 6,1 *qui famam et posteros praemia eloquentiae cogitavissent*, vö. 7,3 *sublatis studiorum pretiis etiam studia peritura*, mint IV 38,5 *contemptu*

[20] *A. Gudeman* (i. m. 335) csak a «párhuzamot» jelzi.

[21] *A. Michel* (Le Dialogue. . . , 72 sk.) ezt a visszafejlődést a császárok ékesszólását tárgyaló híres Annales-fejezet (XIII 3) kapcsán szemlélteti.

[22] Az utóbbi helyhez *Gudeman* ennyit jegyez meg: «Die wörtliche Wiederholung der Frage des Maternus (24, 3) passt nicht recht zu der Fiktion eines improvisierten Gesprächs.» Ahhoz valóban nem illik, de annál inkább a *recesszió* tényének sajnálatosan fontos voltához.

famae contemni virtutes),[23] mint ahogy a *studium eloquentiae* Agricola környezetében is egyértelmű volt a *virtus* szolgálatával. Ami az ékesszólásra pályázók hármas felosztását illeti *(cupisse, ausos esse, potuisse*, vö. 69,244; 78,270; 87,299), önkénytelenül is eszünkbe jut az Augustus utódaiként számbajövők tacitusi megítélése (Ann. I 13,2): *quinam adipisci principem locum suffecturi abnuerent aut impares vellent, vel idem possent cuperentque.* Végül a C. Iulius L. f. utáni szónoknemzedéknek ugyanitt olvasható aposztrofálása (182 ex.: *nec ulla aetate uberior oratorum fetus fuit)* Liviusnak a köztársasági hajdankorba vetített *virtus*-eszményét idézi emlékezetünkbe: *illa aetate, qua nulla virtutum feracior fuit* (IX 16,19), amit még Tacitus is visszasír (Hist. I 3,1): *non tamen adeo virtutum sterile saeculum . . .*[24]

A legtöbb kommentár számontartja a hasonlóságot a Brutusnak Ser. Galba *lángoló* ékesszólását tárgyaló része (24,93) és Maternus utolsó beszédének hiányosan hagyományozott eleje (Dial. 36,1 *magna eloquentia, sicut flamma, materia alitur et motibus excitatur et urendo clarescit)* között. Legegyszerűbben Gudeman intézte el a kérdést (aki mellesleg a 40,1. mondattal bezárólag Secundusnak adta volna a szót): «Die Ausführung der Metapher ist zu originell, als dass wir in Cicero Brut. 93 das Vorbild erblicken möchten.»[25] Nem is közönséges mintaképpel, illetőleg «utánzással» van dolgunk, és a lacuna különben is lehetetlenné teszi a tüzetes egybevetést. Figyelmünket mindenesetre ki kell terjesztenünk a cicerói «minta» (már mint Brut. 24,93 . . . *cum otiosus stilum prehenderat, motusque animi tamquam ventus hominem defecerat, flaccescebat oratio . . . , ardor animi non semper adest, isque cum consedit, omnis illa vis et quasi flamma oratoris exstinguitur)* kontextusára is, hogy először magát a kiragadott szövegrészt megérthessük. Cicero az előzményekben Laelius *elegantia*-jának alulmaradását mondja el Ser. Galba erőteljes védői ténykedésével *(vis)* szemben. Maga Laelius is elismeri, hogy Galba őnála «hevesebben lángoló» tehetség (22,86 *in dicendo ardentior acriorque esset)*, és a visszaemlékezésből kitűnik, hogy nemcsak a tárgyaláson, hanem már az otthoni felkészülés közben is «heveskedett» (88 *etiam in meditando vehementem atque incensum fuisse)*. Mindenesetre tűzbe hozta a bírákat (23,89 *inflammare)* és máskor is nagyon nehéz helyzetből vágta ki magát szónoki erejével (90 *isque se tum eripuit flamma)*. Ez a tehetség azonban nem törődött szónoklatainak írásbeli megörökítésével (24,92 ex.), — és *ezután* következik a Brutustól firtatott kérdés magyarázata (24,93): Galba lelkesültségének lángját alkalomadtán magasra szította tehetségének tudata vagy a sérelem *(quem fortasse vis . . . et naturalis dolor dicentem incendebat)*, de ha csak úgy ráérő idejében, a tüzet tápláló *ventus* nélkül ragadott tollat, szónoki heve lelohadt, ereje elpetyhüdt, *flaccescebat oratio*. Ha az imént még lángszavú szónok egyszer leül, kellő *prudentia* híján kialszik a *flamma oratoris*.

Maternus-Tacitus korában kinek jutott volna eszébe, hogy gyújtó hatású, politikai töltésű szónoklatait utólag közreadja? Csakis annak, aki *ilyet* tarthatott, — vagyis senkinek. Maradt a történeti visszapillantás, a bölcs rezignáció és a fölényes irónia.

[23] A Dialogus és a történeti művek közti viszonyról l. *A. Michel* fontos megállapításait: Le Dialogue. . . 84 sk.

[24] Vö. *A. Michel:* i. m. 202 sk.

[25] I. m. 465. — A legújabb «értelmezés» szerint *magnā eloquentia . . . materiā*-t kellene olvasnunk, vö. Gnomon 56 (1984) 511.

Most olvassuk tovább Maternus okfejtését (36,1 sk.): . . . *urendo clarescit. Eadem ratio in nostra quoque civitate antiquorum eloquentiam provexit. Nam etsi horum (i. e. nostrorum) quoque temporum oratores ea consecuti sunt, quae composita et quieta et beata re p. tribui fas erat* (mennyi félreértés adódott a *fas*-nak *nefas*-ra való «javításából» is!), *tamen illa perturbatione ac licentia plura sibi adsequi videbantur, cum mixtis omnibus et moderatore uno carentibus tantum quisque orator saperet, quantum erranti populo persuaderi poterat* . . . Olvassuk hozzá Gudeman kommentárját[26] is: «Der ganze Ausdruck . . . kennzeichnet einen Sprecher, der mit dem Kaisertum als einem *fait accompli* sich zufrieden erklärt[27] und die daraus notwendig sich ergebenden kulturellen Konsequenzen mit in den Kauf nimmt.» Szegény Maternust hogy lehetett ennyire félreérteni? Úgy, hogy sem Gudeman, sem sokan mások nem érezték ki a Tacitus szavaiban rejlő iróniát.

Ha pedig most valaki nem csekélyebb dolgot kérne tőlem számon, mint az irónia *bizonyítását*, akkor állításom valószínűsítéséül a Brutus közismert — és Tacitustól (30,3) kifejezetten idézett — zárófejezetének közvetlen előzményét hoznám fel, amelynek a Dialogus értelmezésében való felhasználásáról nincsen tudomásom. Ez a betét (292—299) a *tetőpont* — azaz saját maga — felé haladó Cicero Hortensius-portréja előtti kitéréshez (az atticizmus bírálatához) kapcsolódik: Atticus — *quoniam iam ad perorandum spectare videtur sermo* (85,252) — kifejti, hogy a római szónokok felmagasztalását, mint például a derék Catónak Lysiasszal és Thukydidésszel való összehasonlítását barátok közt is túlzásnak, *bella ironia*-nak (85,293; 86,296 *germana ironia*) érzi. Függetlenül attól, hogy Cicero válasza (87,298 sk.) kielégítő-e vagy sem, az irónia hatszoros emlegetése néhány mondaton belül talán nemcsak a cicerói dialógus megértéséhez járul hozzá, hanem a tacitusiéhoz is.

Ezek után nem lehet célunk mindazoknak a részletmegfigyeléseknek az elismétlése, amelyeket PWRE-cikkünkben[28] felsorakoztattunk. A cicerói Brutus Caesar-dícséretére (72,253 = Dial. 21,5), ugyanakkor a Caesarnak szóló, Brutustól és Atticustól feltehetőleg nem mindenben helyeselt pesszimista, sőt kihívó megjegyzésekre[29] gondolva csak egyetlen cicerói párhuzamot folytassunk: Tacitus és senatortársai az *optimus princeps*-et és a *beatissimum saeculum*-ot egymás között talán olyan *jónak* és *boldognak* mondogathatták, mint annak idején Cicero Caesart és egyeduralmát például egy biztonságosnak érzett magánlevél (Att. XII 51,2) fedezékében: *optimi civis, sed ita optimi, ut tempora, quibus parere omnes πολιτικοί praecipiunt*, és alkalmasint nem tehettek okosabbat, mint amit Cicero tanácsolt (Att. XIII 31,3): *semiliberi saltem simus, quod assequemur et tacendo et latendo.* Ami pedig az Agricolából kicsendülő megnyugvást, a *principatus* és a *libertas* örvendetes «vegyítését» illeti, Aper, a Dialogus legmarkánsabb szereplője nemcsak a súlyos mondanivaló és a tetszetős forma egyesítését dícséri korának szónoki művészetében (23,6), hanem — tirádájának legvégére hagyva — a *libertas* «temperálását» is, amiről az irigy kortársak talán hallgatnak, de majd az utókor megmondja az igazat *(verum dicturi sint posteri nostri)*.

[26] I. m. 466.
[27] Vö. Dial. 40, 3 *certo imperio contenta.*
[28] Suppl. XI 436 skk.
[29] Vö. *M. Gelzer:* Ciceros Brutus als politische Kundgebung. Philol. 93 (1938) 128 skk. = Kleine Schriften, II. (Wiesbaden 1963) 248 skk.; *E. A. Robinson:* The date of C.-s Brutus. Harv. Stud. of Phil. 60 (1951) 141 skk.

†VISKY KÁROLY

A NŐI BECSÜLET A RÓMAI VILÁGBAN*

1. A becsület manapság az ember legszemélyesebb jogi értékei közé tartozik. Elismerését jelenti az ember erkölcsi értékének, szellemi tulajdonságainak, társadalmi állásának és általában minden sajátságának, amely benne becsülésre méltó. Mivel az emberek, mint egyének különböznek egymástól, eltérők azok a sajátosságaik is, amelyek az egyéneket jellemzik és ennek megfelelően más és más az egyes emberek becsülete is. Vannak azonban olyan sajátosságok, amelyek általában minden emberre jellemzők, minden embernek, mint egyénnek a méltóságát jelentik, amelyek tudomásul vételét és elismerését ezért mindenkitől meg kell követelni. Ezek, mivel mindenkinek kijárnak, az általános emberi becsület fogalmát adják.

Minden ember, mint erkölcsi lény megkövetelheti, hogy vele szemben mások minden olyan ténykedéstől vagy magatartástól tartózkodjanak, amely őt becsületében sérti vagy megbántja. Olyan jog ez, amely minden embert születésétől kezdve megillet, azt kisebbíteni vagy éppen elvonni senkitől sem szabad, Abszolút jog tehát, amely a modern polgári jogrendszerekben az ember személyiségével együtt jár, attól elválaszthatatlan.

A becsület jelentősége nem volt ismeretlen a római világban sem annak ellenére, hogy a római jog a modern értelemben vett emberi becsület fogalmát nem alakította ki. Ez annak a következménye volt, hogy a római társadalomban — a polgári jogegyenlőség elve nem érvényesült. Az ókori világban általában mindenütt a rabszolgaság intézménye volt az uralkodó, amely az embereket jogállásuk szerint szabadokra és rabszolgákra osztotta és közöttük ennek megfelelően különbséget tett. Ilyen körülmények között pedig az emberi jogegyenlőségnek nem lehetett helye, következésképpen a modern értelemben vett polgári becsület sem fejeződhetett ki.

Mindazáltal a társadalom szabad emberekre és rabszolgákra tagozódásának megfelelően az emberi méltóság és becsület — ha osztálytartalommal is és főképpen a szabad római polgárokra vonatkozóan — a római világban sem hiányzott. A becsület (honor, existimatio) a rómaiaknál az az érték volt, amely a szabad jogállású embert, kizárólag a római polgárt társadalmi állású, erkölcsi magatartása és értéke alapján annak mértékéhez igazodóan megillette.[1] Ez a

* [Az 1984. január 26-án elhunyt szerző kéziratos hagyatékához tartozó tanulmány. A szerkesztőség.]

[1] Erről szól a Severus-ok idejéből eredő szabály: *Existimatio est dignitatis inlaesae status, legibus ac moribus comprobatus, qui ex delicto nostro auctoritate legum minuitur aut consumitur.* (D.50.13.5.1. — Callistratus) Vö. *M. Kaser:* Infamia und ignominia in den römischen Rechtsquellen. Zeitschrift der Savigny-Stiftung. Rom. Abt. 86. (1956.) 230; *R. Bonini:* I «libri de cognitionibus» di Callistrato. Milano 1964. 36—38.

becsület a római jóhírnév *(fama)* a szabad ember, a római polgár személyiségének értékelését jelentette, amelynek alapján neki tisztelet járt. Ennek a tiszteletnek az egyén saját belső érzéséhez és annak a társadalom részéről való elismeréséhez kellett igazodnia.[2] A becsületérzés ugyanis az ember saját erkölcsi értékének tudatából és annak mások részéről való elismeréséből fakadt, s a társadalmi életben — különösen az állam oldaláról — gyakran még külsőségekben is megnyilvánult és egyeseket különféle kötelezettségek vállalására és teljesítésére ösztönzött.[3]

A becsületen esett sérelem a római világban személysértés *(iniuria)* volt. Ezt nemcsak testi bántalmazással, hanem más módon is el lehetett követni. A sértés olykor méltatlan elbánásban is kifejezésre juthatott.[4]

A becsületen esett sérelem miatt a sértett számára elégtétel szerzése, illetőleg védekezés céljából általában az «*actio iniuriarum*» állott rendelkezésre. A becsületsértés ugyanis a sértett társadalmi és gyakran jogi helyzetét is hátrányosan érintette. Azokat a tényállásokat, amelyek a becsületet hátrányosan érintették, illetőleg az azokhoz fűződő hátrányos következményeket egyes törvények, hatósági rendelkezések *(edictum*-ok), a császárkorban pedig császári rendeletek határozták meg. Ezeknek «*ignominia*», később pedig «*infamia*» néven összefoglalása mutatja, hogy a római világban a fogalom egységesítésére is törekedtek annak ellenére, hogy az egyes ide tartozó esetek egybefoglalása még a klasszikus korban sem következett be.[5]

Ennek megfelelően az «*actio iniuriarum*», amely a sérelem mértékéhez igazodó pénzbüntetés megfizetésére irányult, tehát a cselekmény következtében elszenvedett hátrány kiegyenlítését célozta, lényegében kártérítés-jellegű volt. A klasszikus jogban ilyenformán a kereset voltaképpen a sértés miatt keletkezett kár megtérítésére irányult, azaz váltság megfizetésére ment, vagyis magándeliktumhoz kapcsolódó váltságigény érvényesítését jelentette. A klaszszikus korban idevágóan felmerült eseteket, amelyekhez váltságdíj iránti kereset fűződött, a jusztiniánuszi jog úgy minősítette, hogy azok miatt a sértett — választása szerint — kárigényének érvényesítése érdekében a peres utat vagy a büntető úton való üldözést, a bűnügyi eljárást veheti igénybe.[6]

2. A modern világban a becsület egyik külön vizsgálandó kérdése a női becsület, amely megvolt a római világban is. Ez olyan tulajdonságok vizsgálatát jelenti, amelyek a női nem sajátosságaiból adódnak. A római világban a nőket különleges tisztelet illette, ami azzal volt összefüggésben, hogy a nők megkülönböztető bánásmódra és megítélésre tarthattak számot. A nő mind a magánéletben, mind a közélet területén komoly és tiszteletet igénylő személyiségként emelkedett ki, amit a férje részéről megbecsülés, családjának tagjai és a családhoz tartozó rabszolgák részéről pedig hódolatteljes tisztelet övezett. Ez

[2] D. 22.5.3.2. — Ulpianus. *L. Kaser:* i. m. 224—225.

[3] Vö. *H. Dernburg:* Pandekten. 3-ik kiadás. Berlin 1892. I. kötet 132.

[4] *Iniuria ex eo dicta est, quod non iure fiat. Omne enim non iure fit, iniuria fieri dicitur. . . . interdum iniquitatem iniuriam dicimus.* (D.47.10.1.pr. — Ulpianus.) Azzal, hogy a becsületnek a római világban milyen jelentősége volt, legutóbb *Pólay Elemér* foglalkozott «A személyiség polgári jogi védelmének történetéhez. Iniuria-tényállások a római jogban» c. munkájában (Szeged 1983.), amelyben részletesen taglalja a római jog története során kialakult «iniuria»-tényállásokat.

[5] *M. Kaser:* Das römische Privatrecht. I/1.[2] München 1971. 273—274. és 623—624.

[6] *Kaser:* i. m. I/2.[2] München. 1975. 139; *E. Levy:* Weströmisches Vulgarrecht. Das Obligationenrecht. Weimar 1956. 327.

megmutatkozott már a «*matrona*» és a «*materfamilias*» elnevezéseken is. Míg azonban a családi körben a nő iránt a gyöngédség, a szeretet és a tisztelet, vagyis az erkölcs követelményei érvényesültek, a helyzet a jog vonatkozásában ettől lényegesen eltérő volt.[7]

A nők a római jog világában a — a női nem természeti sajátosságaira tekintettel — a férfiaknál ténylegesen hátrányosabb helyzetben voltak. Ez a nők gyámság alá tartozásában, férjhezmenetelük esetén hozománnyal való ellátásában jutott a legélesebben kifejezésre. Ennek okát a római jogszabályok a nők lelki alkatának gyöngeségében (felelőtlenség, könnyelműség), s a női nem törékenységében jelölik meg, aminek következtében jobban ki vannak téve annak, hogy őket rászedik, becsapják.[8]

A nőknek kijáró megbecsülés éreztette viszont hatását azokon a rendelkezéseken, amelyek a római jog szabályaiban a nőkre nézve tükröződnek. Erre a jogforrások számos példával szolgálnak. Elsőként kell közöttük említeni azt, hogy családanya *(materfamilias)* római felfogás szerint csakis tisztességben élő nő lehetett, akit a többi nőktől nem születése, előkelő származása, hanem az erkölcsi magatartása különböztetett meg. Erre figyelemmel «materfamilias»-nak minősült a tisztességben és a jó erkölcs követelményeinek megfelelő módon élő özvegyasszony is.[9]

A becsület, a jóhírnév oltalma a római világban nem annyira a jog *(ius)*, mint inkább az erkölcs *(mores)* körébe tartozott és afelett első sorban a *censor*-ok őrködtek (regimen morum).[10]. A hírnév azonban amellett még jogi védelemben is részesült és annak megsértése esetén «*actio iniuriarum*»-nak lehetett helye. Azokat az eseteket, amelyekkel valaki becsületében, jó hírnevében sérelmet szenvedhetett, a praetori *edictum* határozta meg. Ezek közé tartozott az, ha valaki a szemérmet sértő költeményt írt, azt közzétette, nyilvánosan előadta vagy elénekelte.[11] Ilyen volt az is, ha valaki elvált asszonyra vonatkozólag azt a látszatot keltette, hogy az teherbe esett.[12]

[7] Vö. ezekre *J. Marquardt:* Römische Privataltertümer. (Handbuch der römischen Altertümer.) Leipzig 1864. 36. és 58.; *Kaser:* Das Römische Privatrecht. I./2 kötet 2-ik kiadás 277.; *P. Bonfante:* Corso di diritto romano. I. kötet. Diritto di famiglia. (Ristampa a cura di G. Bonfante e G. Crifò (Milano 1963. 34. és 56.; *Brósz R.:* Nem teljesjogú polgárok a római jogforrásokban. Budapest 1964. 121—122.

[8] . . . . *veteres enim voluerunt feminas, etiamsi perfectae aetatis sunt, propter animi levitatem in tutela esse.* (Gai inst. comm. 1. 144.), ... *quia levitate animi plerumque decipiuntur et aequum erat eas tutorum auctoritate regi* (ibidem 1.190.), ... *dotem quidem et constante matrimonio mulier marito dare conceditur. . . . . cum melius erat mulieribus propter fragilitatem sexus . . . .* (CI. 5.3.20.1.), *Tutelam administrare virile munus est, et ultra sexum feminae infirmitatis tale officium est.* (CJ.5.35.1.) és *Regula est iuris quidem ignorantiam cuique nocere. . . . quod et in feminis in quibusdam causis propter infirmitatem sexus dicitur* (CI. 22.6.9. pr.). Vö. ezekre *B. Albanese:* Le persone nel diritto romano privato. Palermo 1979. 348—349. Az irodalomban akad olyan nézet, amely szerint a nők végrendeleti öröklésének a *lex Voconia* alapján korlátozása (Gai inst. comm. 2.274.) a nőknél tapasztalt fényűzésre való hajlammal függött volna össze. (L. *Kaser:* i. m. 854. old.; *Brósz:* i. m. 128.) A rendelkezés oka azonban inkább az lehetett, hogy a nagyobb családi vagyon ne aprózódjék töredékeire. (*A. Guarino:* La storia del diritto romano. 6-ik kiadás. Napoli, 1981. 362.; *P. Bonfante:* Istituzioni di diritto romano. Milano 1932. 569.)

[9] *Matrem familias accipere debemus eam, quae non inhoneste vixit; matrem enim familias a ceteris feminis mores discernunt atque separant. proinde nihil intererit, nupta sit an vidua, ingenua sit an libertina; nam neque nuptias neque natales faciunt matrem familias, sed boni mores.* (D. 50.16.46.1. — Paulus.)

[10] L. *Kaser:* Infamia und ignominia. 224. old.

[11] *Generaliter vetuit praetor quid ad infamiam alicuius fieri. proinde quodcumque quis fecerit vel dicerit ut alium infamet, erit actio iniuriarum. . . . ut puta. . . . si carmen*

A római család, amelyet lényegileg a házi istenségek és a közös ősök tisztelete tartott össze, mint vallási jellegű kötelék a kívülről jövő sérelmek ellen ugyancsak védelemben részesült. A család hírnevének megóvásáról, fenntartásáról pedig gondoskodnia a családapának (családfőnek, *paterfamilias*nak kellett. A család és a családtagok felett a hatalom őt illette és ő ezt a *censor*-ok felügyelete alatt gyakorolta. A családfői hatalom egyik célja ugyanis az volt, hogy a családot és annak tagjait a botrányt okozó életmódtól és magatartástól távol tartsa,[13] ami valójában a család becsületének és jóhírnevének a megóvását jelentette.

A család hírnevére a család nőtagjainak erkölcsi magatartása is kihatott. A család női tagjai felett erkölcsi magatartásuk tekintetében ezért a hatalom gyakorlása a családapát, a családfőt illette, mégpedig feleségével szemben mint férjet. Erre a censori «*regimen morum*» nem terjedt ki.[14] Az erkölcsösség *(pudicitia)* és a tisztaság *(castitas)* voltak azok a jellemző tulajdonságok, amelyek a család szempontjából elsőrendű jelentőséggel bírtak, amelyeket még a nő második házasságra lépése esetén sem lehetett figyelmen kívül hagyni.[15] Mindezeknek a megtartásán a *paterfamilias* őrködött és ezek elvesztésétől, valamint az ahhoz fűződő hátrányoktól a család női tagjait neki kellett megóvnia.[16]

Az, hogy a nő jóhírneve, becsülete kihatott arra a családra is, amelynek tagjai közé tartozott, megmutatkozott mindenekelőtt a házasság feltételeiben, mivel házasságot kötni csak olyan nővel lehetett, akinek becsületéhez, tisztességes voltához kétség nem fért.[17] Voltak házassági akadályok, amelyek a nő számára a házasságkötés lehetőségét bizonyos körülmények között egyenesen kizárták. Így az Augustus idejéből való házassági törvények *(lex Iulia de maritandis ordinibus, lex Iulia de adulteriis, lex Iulia Papia Poppaea)* szerint, de már azok előtt is házassági akadály miatt nem köthetett házasságot szabadnak született személy *(ingenuus)* rosszhírű nővel,[18] mégpedig prostituálttal,[19]

conscribat vel proponat vel cantet aliquod... (D. 47.10.15.27. — Ulpianus) és *Si quia libello dato vel principi vel alicui famam alienam insectatus fuerit, iniuriarum erit agendum: Papinianus ait.* (D. 47.10.15.29. — Ulpianus)

[12] *Si omnes vel plures renuntiaverint praegnatem non esse, an mulier possit iniuriarum experiri ex hac causa? et magis puto agere eam iniuriarum posse, sic tamen, si iniuriae faciendae causa id maritus desideravit ...* (D. 25.4.1.8. — Ulpianus)

[13] *Kaser:* Das römische Privatrecht. I/1. kötet. 2-ik kiadás 33. old.; *A. Guarino:* Storia del diritto romano. Napoli. 1981. 215. és 237—238.

[14] *Pólay E.:* Das «regimen morum» des Censors und die sogenannte Hausgerichtsbarkeit (in: Studi in onore di E. Volterra. III., Milano 1969. 213—214.

[15] Vö. *M. Humbert:* Le remariage à Rome. Milano. 1972. 103.

[16] Ez Gaius szerint már a régi idők óta így volt: *Iniuria autem committitur. . . . si. . . . quis matrem familias aut praetextatum adsectatus fuerit et denique aliis pluribus modis. Pati autem iniuriam videmur non solum per nosmet ipsos, sed etiam per liberos nostros, quos in potestate habemus: item per uxores nostras, cum in manu nostra sint. itaque si filiae meae, quae Titio nupta est, iniuriam feceris non solum filiae nomine tecum agi iniuriarum potest, verum etiam meo quoque et Titii nomine.* (Gai inst. comm. 3.220—221.)

[17] *. . . . . in contrahendis matrimoniis naturale ius et pudor inspiciendus est . . . .* (D. 23.2.14.2. — Paulus)

[18] A rosszhírű nőkről l. *R. Astolfi:* Femina probrosa, concubina, mater solitaria. Studia et Documenta Historiae et Iuris. 31 (1965) 19. és 21—22; *Albanese:* i. m. 415.

[19] A házassági akadályok tárgyalása során a jusztiniánuszi Digestában a következőket lehet találni: *Probrum intelligitur etiam in his mulieribus esse, quae turpiter viverent vulgoque quaestum facerent, etiamsi non palam* (D. 23.2.41. pr. — Marcellus) és *Palam quaestum facere dicemus non tantum eam, quae in lupanario se prostituit, verum etiam si qua (ut adsolet) in taberna caupona vel qua alia pudore suo non parcit.* (D. 23. 2. 43. pr. — Ulpianus)

kerítőnővel, keritő által felszabadított,[20] vagy házasságtörésen tettenért nővel,[21] továbbá szenátori rangú személy színésznővel és általában felszabadított rabszolganővel.[22] vagy olyan nővel, akit közbűncselekmény miatt indult eljárás *(iudicium publicum)* következményeként elítéltek.[23] Ez ugyanis «*infamia*»-t vont maga után.[24]

Ha a nő házasságban élt, a jó hírnevére magának is gondot kellett fordítania. A császárkorban II. Theodosius rendelkezése a férjet feljogosította arra, hogy feleségétől elváljon, ha ez házasságtörést követett el, vagy a római aszszonyhoz méltatlan módon viselkedett, így pl. a férjének tudta és beleegyezése nélkül az éjszakát otthonától távol idegen férfiak társaságában töltötte, vagy ha a férjének tilalma ellenére cirkuszi vagy színházi előadásokon ilyenekkel együtt vett részt és ott szórakozott.[25] Ezek, mint a férjet válásra jogosító okok *(iustae causae repudii)*, ismétlődnek Justinianus törvényhozásában[26] is azzal a kiegészítéssel, hogy ilyen volt az az eset is, ha a feleség a férj akarata ellenére idegen férfiak társaságában fürdőbe ment.[27] Mindezek ugyanis a római felfogás szerint tisztességes hölgyektől, különösen a családanyáktól megkívánt és elvárt magatartással nem fértek össze, azzal összeegyeztethetetlenek voltak.

A család jóhírnevének, becsületének tisztán tartása első sorban azonban a családfő gondja volt, de ez alól nem mentesült a feleség, a családanya sem. Neki olyannak kellett lennie, akinek erkölcsi tisztasága minden kétségen felül állott és kifogás alá semmi tekintetben nem eshetett. Ezért volt, hogy római nő az otthonán kívül csak kifogástalan öltözetben mutatkozhatott, s otthonát

[20] *Lenas autem eas diximus, quae mulieres, quaestuarias prostituunt.* (D. 23.2.43.7. — Ulpianus) L. *Kaser:* i. m. 312.

[21] *Quae in adulterio deprehensa est, quasi publico iudicio damnata est.* (D. 23.2.43.7. — Ulpianus). Hasonló szigorú szabályokat tartalmaznak egyes császárkori rendelkezések a kerítés és a színésznői tevékenységre vonatkozóan a keresztény korból. (C. Th. 15.1.1—2.)

[22] *Lege Iulia ita cavetur:... Qui senator est qui filius neposve..... quia eorum sponsam uxoremve sciens dolo malo habeto libertinam aut eam, quae ipsa cuiusve pater materve artem ludicram facit fecerit..... l. hoc capite prohibetur senator libertinam ducere.....* (D. 23.2.44. pr. — l. — Paulus) és *Senatoris filia, quae corpore quaestum vel artem ludicram fecerit .... nec enim honos ei servetur, quae in tantum foedus se deduxit.* (D. 23.2.47. — Paulus) Ugyanígy Ulpiani Liber sing. regularum 13.2. L. *S. Solazzi:* Glossemi nelle fonti giuridiche romane. Bulettino dell'Istituto di Diritto Romano. 46 (1939) 52; vö. még *Albanese:* i. m. 416; A. *Watson*, The law of persons in the later Roman Republic. Oxford 1967. 37. — A színésznővel való házasságkötés tilalmát arra az esetre, ha a nő ezzel a foglalkozással felhagy, Justinus császár egyik konstitucióját (520—525) később Theodora császárnéra tekintettel megszüntette. Erről l. *J. E. Spruit:* De juridi sche en sociale positie de romainse acteurs. Assem 1966. 423.

[23] *Senatus censuit non conveniens esse ulli senatori uxorem ducere aut retinere damnatam publico iudicio, quo iudicio cuilibet ex populo experiri licet, nisi si cui lege aliqua accusandi non est potestas.* (D. 23.2.43.10. — Ulpianus) Ilyen volt a házasságtörés miatt elítélt nő. L. erről *Th. Mayer-Maly:* Impedimentum criminis und römisches Recht. Zeitschrift der Savigny-Stiftung. Kan. Abt. 73 (1956) 383—384.

[24] Mindezekre a házassági akadályokra l. *P. Csillag:* The Augustan laws on family relations. Budapest 1976. 96. 101.

[25] *Vir ... nec licebit... repudiare ... ingratam... nisi adulteram .... aut extraneorum virorum se ignorante vel nolente convivia appetentem vel ipso invito sine iusta et probabili causa foris scilicet pernoctantem, nisi circensibus vel thetralibus ludis vel harenarum spectaculis in ipsis locis, in quibus haec adsolent celebrari, se prohibente gaudentem.* (CJ. 5.17.8.3. — Theodosius et Valentinianus.)

[26] Nov. 117. mely 542-ből származik.

[27] *'Εὰν ἀνδράσι μὴ βονλομένου τοῦ ἀνδρὸς ἐξωτικοῖς ... συλλούητάι. (Si cum viris nolente marito extraneis ... lavetur.)* (Nov. 117.8.4.)

kíséret nélkül általában nem hagyhatta el,[28] nem mehetett színházi vagy cirkuszi előadásra vagy fürdőbe idegen férfiak társaságában, s nem vendégeskedhetett idegen férfiakkal együtt.

Igen súlyos megítélés alá esett annak az eljárása, aki tisztességes asszonyon vagy leányon erőszakot *(stuprum)* követett el vagy őt ilyenre felhívta. Ha pedig valaki tisztességes asszonyt vagy leányt kísérőjének elcsalásával, megvesztegetésevel ilyen vagy hasonló cselekményre rávesz vagy rábeszél vagy pedig valamit a női tisztesség megrontása végett tesz, ilyenre a saját otthonát felajánlja, esetleg pénzért odaadja, ha a cselekmény megvalósul a kísérőkkel együtt a legsúlyosabb büntetés (halál) alá esik, ha nem valósul meg, számkivetésbe kerül.[29]

Házasságtörő leányát a családapa, ha az atyai házban tettenérte, megölhette azzal a férfivel együtt, akit a leánnyal a házasságtörésen rajtakapott. Ez a jog azonban a családapát csak abban az esetben illette meg, ha a leány a családfői hatalma alatt állott.[30] A megcsalt férjnek, ha emiatt haragra gerjedt, házasságtörő felesége ellen jogában állott vádat emelni vagy tettét neki megbocsátani.[31] A házasságtörésen tettenkapott férfit a férjnek is szabad volt megölni. A házasságtörő feleség üldözése eszerint a férj joga volt,[32] de ilyen jog a hűtlen jegyessel szemben a vőlegényt nem illette meg.[33]

Mindez következett azokból a szabályokból, amelyek szerint a férj dolga volt, hogy a feleségét mások illetlen vagy méltatlan magatartásától megvédje,[34] s hogy felette az erkölcsi bíráskodást gyakorolja.[25] A feleség és általában a család nőtagjai jóhírnevén esett sérelem ugyanis a családot és a családapát, mint a család fejét nem hagyhatta érintetlenül.

A női becsület sérelmére volt már egymagában az, ha valaki tisztességes hölgyet, főképpen családanyát kísérgetett,[36] vagy az annak kísérőjével rendelt, kíséretéhez tartozó személyt tőle, illetőleg környezetéből elcsalta vagy eltávolította. Egyenesen becstelenségnek *(infamia)* minősült az, ha valaki ilyen hölggyel szemben a szeméremérzetet sértő magatartást tanusított.[37]

[28] L. ezekre *Marquardt:* i. m. 57.

[29] *Corpori iniuria infertur, cum quis pulsatur, cuive stuprum infertur (aut de stupro interpellatur.* (Sent. Pauli 5.4.4.) *Qui . . . stuprum aliudve flagitium abducto vel corrumpto comite persuaderit mulierem, puellamve interpellaverit, quidque pudicitiam corrumpendae gratia fecerit domum praebuerit, pretiumve, quo id persuadeat, dederit, perfecto flagitio capite punitur, imperfecto in insulam deportatur . . . .* (Sent. Pauli 5.4.14.)

[30] *Patri datur ius occidendi adulterum cum filia, quam in potestate habet* (D. 48.5.21.) 20. — Papinianus) Lényegileg hasonló tartalmú a D. 47. 30. 17. 12. Vö. *Csillag:* i. m. 189.

[31] *Constante matrimonio ab iis, qui extra maritum ad accusationem admittuntur, accusari mulier adulteriii non potest . . . quiescens matrimonium non debet alius turbare atque inquietare. . .* (D. 48. 5. 27 (26). pr. — Ulpianus) L. *E. Volterra:* Intorno a D. 48. 5. 44 (45). Studi in onore di B. Biondi. II. kötet Milano 1965. 153. d. és *Pólay:* i. m. 81.

[32] *Marito quoque adulterum uxoris occidere permittitur. . .* (D. 48. 5. 25 (24). — Macer)

[33] *In uxorem vindicatur iure mariti, non etiam sponsam.* (Coll. 4. 6. — Paulus Vö. D. 48. 5. 30. 1. — Papinianus) L. még. *I. A. C. Thomas:* Accusatio adulterii. IVRA 12 (1969) 71. és 74. old.)

[34] *. . . .defendi uxorem a viro . . . . aequum est.* (D. 47.10.1.2. — Paulus) L. *Albanese:* i. m. 415.

[35] Ezt már M. Porcius Cato Censorius (i. e. 234—149) hangoztatta. Vö. Gellius, Noctes Atticae, 10. 23. 4.

[36] *Iniuria autem committitur, cum quis. . . . matrem familias. . . . . adsectatus fuerit.* (Gai. inst. Comm. 3.220.)

[37] *. . . . . sed dignitatem pertineri . . . cum comes matronae abducitur: ad infamiam, cum pudicitia adtemptatur* (D. 47.10.1.1. — Ulpianus)

Hasonlóképpen minősült, ha valaki fiatal leánynak tisztességtelen ajánlatot tett. Ilyenkor enyhébb megítélésben részesült az az eset, ha a leányt öltözete után szolgálólánynak nézhették, vagy ha a ruházata nem olyan volt, mint a tisztességes hölgyeké, hanem az utcalányokéhoz hasonlított. Ide tartozott viszont az az eset, ha valaki általa nem ismert tisztességes leányt megszólított, magához csalogatott, illetőleg annak tisztességtelen ajánlatot tett, vagy annak szeméremérzetét haszontalan, csúnya beszéddel a jó erkölcsbe ütköző módon sértette.[38] Kísérgetésnek minősült az, ha valaki általa ismeretlen hölgynek szótlanul ugyan, de gyakorta utána eredt, s őt így kísérgette.

Éppen ezek miatt kellett a római hölgyeknek, ha otthonából távozott, az utcára illendő öltözetben kimennie és megfelelő kíséretet is magával vinnie. Ez ugyanis hozzátartozott ahhoz, hogy mások részéről a neki kijáró tiszteletteljes magatartást biztosítsa.[39] A hölgy kíséretét különben rabszolga adhatta, aki férfi vagy nő egyaránt lehetett. A hölgy kíséretéhez tartozónak viszont csak olyan személyt lehetett tekinteni, aki a hölgy társaságában volt és őt ilyen minőségben követte.[40] A kísérőt a hölgytől elszakítottnak, a kíséretétől eltávolítottnak pedig akkor kellett minősíteni, ha a hölgyet, akinek kíséretéül rendelve volt, úgy hagyta el, hogy a hölgy kíséret nélkül magára hagyva maradt.[41]

Más dolog volt a hölgy szeméremérzetét beszéddel megkísérteni és más annak lépéseit követni. A hallgatag követés azonban, ha az gyakran ismétlődött, hasonlóképpen «*infamia*»-ra adott lehetőséget.[42] Viszont nem mindenki, aki a hölgyet követte vagy megszólította, volt a praetori *edictum* alapján perbe fogható, mert megeshetett, hogy azt tréfából tette, vagy éppen azért, hogy mint kísérője a reá bízott kötelességet teljesítse. Csak azt lehetett ilyen miatt perbe fogni, akinek a ténykedése tényleg a jó erkölcsbe ütköző volt.[43]

El lehetett követni «*iniuria*»-t a nő sérelmére gyalázkodó (szidalmazó, becsmérlő) szavak használatával vagy ilyen magatartással *(convicium)* is. Ez lehetséges volt gúnyolódó tartalmú vers írása, elmondása, eléneklése útján.[44] Különösen lehetséges volt ez, ha az eljárás a jó erkölcsöt sértette.[45]

[38] A hölgy megszólításáról a forrásokban a következők állanak: *Si quis virgines appellasset, si tamen ancillari veste vestitas, minus peccare videtur: multo minus, si meretricia veste feminae, non matrum familiarum vestitae fuissent. Si igitur non matronali habitu femina fuerint et quis eam appellavit vel si comitem abduxit, iniuriarum tenetur.* (D. 47.10.15. 20. — Ulpianus) Kérdés, vajon helyes-e a latin «appellare» leszólítani szóval való magyarra fordítása, ahogyan azt Zlinszky Jánostól lehet olvasni (l. *Diósdi Gy.* A római jog világa. Budapest 1973. 232. — vö. *Pólay:* i. m. 83. és 87, mivel a szó értelme a latin szöget további részében amúgy is világos értelmet nyer *(blanda oratione alterius pudicitiam adtemptare.* — D.47.10.15.20. — Ulpianus)

[39] Vö. *Marquardt:* i. m. 153.

[40] *Comitem accipere debemus eum, qui et sequetur. . . sive liberum sive servum sive masculum sive feminam. . .* (D. 47.10.15.6. — Ulpianus)

[41] *Abduxisse videtur, ut Labeo ait, non qui abducere coepit, sed qui perfecit, ut comes sum eo non esset. Abduxisse autem non tantum is videtur, qui per vim abduxit, verum is quoque, qui persuasit comiti, ut eam desereret.* (D. 47.10.15., 17—18. — Ulpianus)

[42] *. . . appellat enim qui sermone pudicitiam adtemptat, qui tacitus frequenter sequitur; adsiduo. (v. adsidua) enim frequentia praebet nonnullam infamiam.* (D.47.10.15.22. — Ulpianus)

[43] *. . . . non, qui appellavit, hoc edicto conveniri posse (neque enim si quis colludendi, si quis officii honeste faciendi gratia id facit . . . .), sed qui contra bonos mores hoc facit.* D. 47.10.15.23. — Ulpianus)

[44] *. . . . convicium non proprie dicitur, sed infamandi causa dictum.* (D. 47.10.15.12. — Ulpianus) vö. *Kaser:* i. m. 624. és *Pólay:* i. m. 74—75.

[45] *Convicium contra bonos mores fieri videtur, si obsceno nomine aut inferiore parte corporis mulieribus aliquid insectatus sit.* (Sent. Pauli 5.4.21.)

Mivel pedig a női becsület a család hírnevére is kihatással volt, a jó hírnév rontása olyan cselekményben is állhatott, amely — mint a becsület sértő ténykedés — büntető eljárás alapja lehetett.[46] Ezért szolgálta a női becsület és a jó hírnév védelmét lényegileg az a szokás, hogy a római nő, ha otthonát elhagyta, megfelelő kíséretet vitt magával.

Amiképpen tisztelet és megbecsülés övezte a római családanyákat, ugyanúgy kedvezőtlen megítélésben, sőt megvetésben részesültek az olyan nők, akiknek a magatartása erkölcsi szempontból kifogás alá esett. A római társadalom megvetése sújtotta az olyan nőket, akik testüket áruba bocsátották, s magukat az innen eredő keresetből tartották fenn,[47] továbbá azokat, akik ilyen életet folytató nőket hasonló célból az általuk fenntartott vállalkozások körében foglalkoztattak.[48] Mivel pedig az ilyen tevékenység szégyenletesnek *(probrum)* minősült, a nőket, akik az effajta válalkozásnál voltak alkalmazva, a közfelfogás rosszhírűeknek minősítette.[49] Mindezek tükröződnek a római jog forrásaiban is. Ámde azt, hogy a *censor* szerint mi volt az, ami «*probrum*»-nak minősült, sohasem határozták meg.

Bár nem tartozik szorosan a női becsület védelméhez, itt kell említeni azt a régi szabályt, amely szerint azt a pénzt a prostituáltnak az általa teljesített szolgálatáért adtak, tőle visszakövetelni nem lehetett. A prostituált szolgáltatásáért ellenszolgáltatást nem igényelhetett ugyan, de azt, ami kapott visszafizetni nem volt köteles. Ilyen esetben ugyanis annak a részéről, aki a pénzt neki kifizette, éppen úgy erkölcstelenség *(turpitudo)* forgott fenn, mint a nő részéről, aki a pénzt elfogadta.[50]

[46] *Si quis .... famam alienam insectatus fuerit, iniuriarum erit agendum: Papinianus ait.* (D. 47. 10. 15. 29. — Ulpianus).

[47] Ilyenek voltak a már akkoriban is ismert kéjnők (prostituáltak), akik foglalkozásukat nyilvános házban űzték és ott magukat válogatás nélkül bárkinek odaadták. De ilyeneknek számítottak azok is, akik ezt a mesterséget más módon folytatták. A forrásokban mindezekről a következőket lehet találni: *Palam quaestum facere dicemus non tantum eam, qui in lupanario se prostituit, verum etiam si quis (ut adsolet) in taberna cauponia vel qua alia pudori non parcit. palam ut accipimus, hoc est sine dilectu ....* (D. 23. 2. 43.1. pr. — Ulpianus). Az ilyen foglalkozást nyilvános házban folytatókkal azonos tekintet alá vették az olyan nőket is, akik ezt a foglalkozást valamilyen más helyen (kocsmában vagy más hasonló üzletben) folytatták. Nem változtatott ezen a megítélésen az, ha a nő az effajta foglalkozással utóbb felhagyott, valamint az sem, ha annak folytatására a rászorultság kényszerítette: *Non solum autem ea, quae facit, verum ea quae fecit, etsi postea intermissa est. nec ignoscendum ei, quae obtentu paupertatis turpissimam vitam egit.* (D. 23.2.43.4—5. — Ulpianus). Vö. *Albanese:* i. m. 416.

[48] Az ilyen vállalkozás neve «*lenocinium*» volt; erről, valamint az ilyen üzem fenntartóiról, s a kerítőnőkről a forrásokban a következők állanak: *Lenocinium facere non minus est, quam corpore quaestus exercere. Lenas autem eas diximus, quae mulieres quaestuarias prostituunt. lenam accipimus et eam, quae alterius nomine hoc vitae genus exercet. si qua cauponam exercens in ea corpora quaestuaria habeat (ut multa adsolent) sub praetextu appellatione contineri* (D. 23.2.43.6—9. — Ulpianus) Vö. *Albanese*, i. m. 416. old. Ezek szerint a kerítőnő vállalkozása nem csak nyilvános ház fenntartása lehetett, hanem más olyan üzem is, ahol az ott foglalkoztatott nők egyben mint prostituáltak is kereső tevékenységet folytattak.

[49] *Probrum intellegitur in his mulieribus esse, quae turpiter viverent vulgoque quaestum facerent, etiamsi non palam.* (D. 23.2.41. pr. — Marcellus) A rossz hírnév oka azonban lehetett nemcsak nemi vonatkozású erkölcstelenség, hanem bármi olyan is, ami a köztisztetetet lerontotta. Vö. *Astolfi:* i. m. 20.

[50] .... *quod meretrici datur, repeti non potest, ut Labeo et Marcellus scribunt, sed nova ratione non ea, quod utriusque turpitudo versatur, sed solius dantis: illum enim turpiter fecere, quod sit meretrix.* (D. 12.5.4.3. — Ulpianus) — Vö. *Dernburg:* i. m. II. k. 366.

Az a különleges tisztelet és megbecsülés, amelyben a római társadalom a nőket részesítette, megmutatkozott függetlenül attól, hogy a nő a szabad jogállásúak közé tartozott-e vagy rabszolgaállapotban volt. A női becsület védelme ugyani bizonyos vonatkozásokban még a rabszolganőkre is kihatott.

Ha valaki megkísérelte, hogy az erkölcsös rabszolganőt szemérmetlenné tegye, ellene a rabszolganő tulajdonosa személyes sértés miatt eljárást *(iniuriarium actio)* indíthatott.[51] Azt ugyanis, aki a női tisztességet ilyen módon megtámadta, olybá kellett venni, hogy ezáltal az erkölcsös nőt szemérmetlenné, erkölcstelenné kívánta tenni.[52]

Az eladó kiköthette, hogy az általa eladott rabszolganőt a vevő ne tegye prostituálttá, vagyis ne használja arra, hogy az a testét áruba bocsássa és abból hasznot húzzon, magának keresetet biztosítson. Ha a vevő ezt a kikötést megszegte, az eladó a rabszolganőt tőle elvehette.[53] Ha pedig az eladó azt kötötte ki, hogy az ilyen feltétel mellett eladott rabszolganő a feltétel teljesítetlensége esetén legyen szabaddá, a prostituálttá tett nő — a feltétel teljesítetlenül maradásának következményeként felszabadult és a szabadság elnyerésével nem a vevőnek, hanem az eladónak a *patronatus*-a alá került.

Ezek a rendelkezések ismétlődnek a császárkorban Hadrianusnál, majd a 232-ben Alexander Severus-nál, akik az ilyen ügyekben az eljárást a «*praefectus urbis*» feladatkörébe utalták.[54] A «*praefectus urbis*» feladata volt — nyilvánvalóan Alexander Severus rendelkezése szerint — az is, hogy a rabszolgák prostituálását megakadályozza.[55]

3. Összefoglalásul azt kell megállapítanunk, hogy a tisztelet, megbecsülés és megkülönböztetett bánásmód, amelyben a nőket a római társadalom részesítette, nem maradt nyom nélkül a jogforrásokban sem. A nők különleges helyzete megnyilvánult abban is, hogy őket, mint a gyöngébb nemhez tartozókat, megfelelő védelemben igyekeztek részesíteni. Ez kiterjedt a női becsület védelmére is, sőt bizonyos tekintetben érvényesült még az olyan nőkre nézve is, akik rabszolgák voltak.

Mindez a rómaiak szigorú erkölcsi felfogásán alapult. Bár a későbbi fejlődés eredményeképpen — különösen a császárkor folyamán — az előkelő társadalmi rétegekben a régi erkölcs megromlott és hanyatlott, a római jog forrásainak tanúsága szerint a nők tisztelete és megbecsülése a jogfejlődés ezer esztendeje alatt mindvégig változatlan maradt.

[51] *Si quis tam feminam, quam masculum . . . . . impudice facere adtemptavit . . . . et si servi pudicitia adtemptata sit, iniuriarum locum habet.* (D. 47.10.9.4. — Ulpianus).

[52] *Adtemptari pudicitia dicitur, cum id agitur, ut ex pudico inpudicus fiat.* (D. 47. 10.10. — Paulus).

[53] *Si quis sub hoc pacto vendiderit ancillam, ne prostituatur et, si contra factum esset, abducere. . . . .* (D. 18.1.56. — Paulus) Ugyanígy még korábban (D. 21. 2. 34. pr. — Pomponius). Vö. *Albanese:* i. m. 24.

[54] CJ. 4.56.1—2. — Ami a szövegre vonatkozó interpoláció-gyanúkat illeti, l. *G. Broggini:* Index Interpolationum quae in Iustiniani Codice inesse dicuntur. Weimar 1965. 88.

[55] . . . . *hoc quoque officium praefecti urbis a divo Severo datus est, ut mancipia tueantur ne prostituantur.* (D. 1.12.1.8. — Ulpianus) A szövegben említett császár minden bizonnyal Alexander Severus volt.

VISY ZSOLT

AZ AUXILIÁRIS KATONÁK ELBOCSÁTÁSÁBAN MUTATKOZÓ SZABÁLYSZERŰSÉGEK A KATONAI DIPLOMÁK ALAPJÁN

A katonai diplomák Galba három diplomájától[1] eltekintve, ahol a *honesta missio*-t maga a császár adja, *civitas*- és *conubium*-, néhány esetben egyéb juttatások adományozásáról tájékoztatnak. A privilégiumokat aktív katonák vagy annál több évet leszolgált katonái a diplomák kiosztása előtt az ismert adatok szerint 80 óta[2] lettek részben vagy egészben elbocsátva, 105 szeptembere óta pedig[3] — egy biztos esettől eltekintve[4] — kivétel nélkül. Hadrianus uralkodásának kezdetétől csaknem pontosan fele-fele arányban kapták diplomáikat az auxiliáris veteránok 25 vagy annál több szolgálati év után egészen 186-ig, az utolsó ismert auxiliáris diploma kiadásáig. A tanulmány témája szempontjából a következő kérdéseket kell megvizsgálni:

— mi a magyarázata a különböző időtartamú szolgálatnak?

— az elbocsátások automatikus szabályszerűséggel követték egymást, vagy részben (teljesen) különleges ok váltotta ki őket?

I

A legkorábbi auxiliáris diplomák az Alföldy—Mann-féle rendszerezés[5] I. csoportjába tartoznak. Az első olyan auxiliáris diploma, ahol elbocsátásról is említés történik, a klosterneuburgi diploma:[6] «*iis qui militaverunt equites et pedites in alis quattuor et cohortibus decem et tribus . . . quae sunt in Pannonia sub T. Atilio Rufo quinis et vicenis pluribusve stipendiis emeritis dimissis honesta missione item iis, qui militant in alis duabus . . . et cohorte . . . emeritis quinis et vicenis stipendiis . . .*" A diploma az Alföldy—Mann-féle osztályozás IIA csoportjába tartozik, mivel aktív és kiszolgált katonák privilégiumairól történik intézkedés. A diplomával kapcsolatban S. Dušanić vetette föl,[7] hogy e diploma különleges, jutalomként értékelendő okmány lenne. Erre korábban így reagáltam: «A 80-as pannoniai és a 82-es moesiai diplomáknak a 73—74. évi Clemens-féle hadjárattal való összefüggésbe hozása erőltetett. Hihetetlennek tűnik, hogy Vespasianus helyett fiai adnak jutalmat, ráadásul nem egyformán,

[1] CIL XVI 7—9.
[2] CIL XVI 26 = Pannonia, 80, CIL XVI 28 = Germania-Moesia, 82, CIL XVI 31 = Pannonia, 85.
[3] RMD 9.
[4] CIL XVI 164 = Pannonia, 110.7.2.
[5] *Alföldy* (1968) 215 ff, *Mann* (1972) 233 ff.
[6] CIL XVI 26 = Pannonia, 80.6.13.
[7] *Dušanić* (1980) 1061 ff.

mivel a moesiaiak elbocsátásban is résztesülnek».[8] Ezt a következővel kell kiegészíteni. A diploma szerint 80-ban 17 csapatból a 25 vagy annál több évet szolgált és elbocsátott, valamint három ismételten megnevezett csapatból a 25 évet szolgált, de továbbra is aktív katonák kaptak privilegiumokat.[9] S. Dušanić félreértve a diploma szövegezését úgy gondolta,[10] hogy az elbocsátottak kivétel nélkül 25 évnél többet szolgáltak, a három, ismételten megnevezett csapat 25 évet szolgált katonái tehát jutalomként kaptak privilégiumokat. Ez azonban nem így van. A diploma szövegéből világosan kitűnik, hogy nemcsak 25 évnél többet, hanem kerek 25 évet szolgált katonákat is bocsátottak el, így éppen ez a csoport, a többség, jutott több előnyhöz. A kérdés éppen fordított: miért n e m részesült a három külön is megnevezett csapat 25 évet leszolgált katonáinak egy része elbocsátásban? A helyzet kissé egyszerűsítve a következő:

25 *pluribusve* — *honesta missio* — összes csapat
25 —— — —— — 3 csapat a fentiek közül.[11]

Ilyenformán ezt a diplomát csak az különbözteti meg a többi II. típusú diplomától, hogy a továbbszolgálók csapatait is megnevezték, valamint külön föltüntették mindkét csoport szolgálati idejét.

A továbbszolgálás okát nem tudhatjuk. Lehet, hogy a csapatparancsnok vagy a helytartó tartotta őket vissza, de az is lehet, hogy önkéntesen *(voluntarii)* vállalták a további katonáskodást. Jogi hátrány nem érte őket, mert maguk és már megszületett gyermekeik számára a polgárjogot, valamint a *conubium*ot ugyanúgy megkapták, mint elbocsátott társaik.

S. Dušanićnak azonban valószínűleg igaza van, amikor azt állítja, hogy a polgárjogadományozást hamarosan követte az elbocsátás,[12] de nem azért, amiért ő gondolja, hanem a következő okból. Mivel a császár *conubium*ot ad *cum uxoribus cum est civitas iis data*, igen közel kellett legyen az elbocsátás, mert ez már nem az eltűrt *concubinatus* hallgatólagos elismerése, hanem törvényes házasság igazolása, ami valószínűleg elképzelhetetlen lett volna, ha nem követi hamarosan elbocsátás.

Míg ez a diploma a második helyen, az e csoportba tartozó összes további diploma az első helyen említi a továbbra is aktív katonákat, míg az el is bocsátottakat az *item dimissis* formulával vezeti be.[13] Az alábbi I. táblázat az auxiliáris diplomák szolgálati időre vonatkozó kifejezéseit csoportosítja 110-ig, az utolsó olyan diploma kiadásának időpontjáig, amely még az Alföldy—Mann rendszerezés II. csoportjába tartozik.

Az I. csoportba tartozó diplomák szolgálati időre vonatkozó kifejezése: *quina et vicena stipendia aut plura meruerant. Aut plura* helyett *plurave* csak a két utolsó ilyen diplomán fordul elő, amikor már a második típus volt az általános. Nem lehet véletlen, hogy a hosszú szünet után (15 illetve 17 év) 103-ban

[8] *Visy* (1982 b) 158.
[9] *J. C. Mann* (1972) 236 hasonlóan látja, de vitatható feltevésével, «The words 'emeritis quinis et vicenis stipendiis' are hardly necessary» alapot adott *S. Dušanić* téves következtetésére.
[10] *Dušanić* (1978) 470 note 75, majd *Dušanić* (1980) 1061 ff.
[11] Mivel nem volt a három csapatban 26 vagy még több éve szolgáló katona, a *pluribusve* kimaradt.
[12] *Dušanić* (1980) 1062.
[13] Vö. *Mann* (1972) Table II.

és 105-ben kiadott mindkét diploma Britanniára vonatkozik. Különlegességük abban rejlik, hogy kibocsátásukkor n e m volt Britanniában elbocsátás. Az események ismeretében nem nehéz az okot meglelni. Domitianus, majd Traianus jelentős erőket vezényeltek el Britanniából a dunai frontra, ennek következtében Agricola északi hódításainak jelentős részét föl kellett adni. A angol kutatás ezzel az eseménysorozattal hozza összefüggésbe jónéhány tábor leégését. «The forts were held until the turn of the century, but not long after 105 a serious setback — perhaps disaster — occured».[14] Bár a kutatás nem zárja ki néhány erőd ellenség által való elpusztítását, általában mégis úgy gondolja, hogy a visszavonuló hadsereg pusztította el a fölhagyott erődöket.[15] A két diploma azonban arra figyelmeztet, hogy nagyobb jelentőséget kell tulajdonítanunk az ellenséges támadásoknak. Nyílván a hadiesemények befolyásolták a helytartót, amikor 103-ban és 105-ben visszatartotta a 25 vagy annál több évet szolgált katonákat. A római csapatok visszahúzódása tehát korántsem volt önkéntes, a táborokban talált égési rétegek pedig nagyobb valószínűséggel köthetők ellenséges pusztításhoz, mint tervszerű kiürítéshez.

Az I. típusba tartozó diplomák között egyetlen olyan diploma van, amelyet csak 25 évet szolgált katonák kaptak: Iudaea, 86.5.13.[16] E diploma tanúsága szerint ritkán az I. században is előfordulhatott, hogy egy polgárjogadományozáskor nem volt a csapatoknak 26 vagy még több évet szolgált katonája.

A II. típusba tartozó legkorábbi diplomától eltekintve az aktív katonáknak együttesen kiadott diplomák kibocsátása a jelek szerint 88-ban kezdődött, abban az évben, amikor az ismert utolsó, nem különlegesnek számító I. típusút kézhez vették tulajdonosaik. Bonyolítja a helyzetet, hogy 88.11.7-én Syria két külön hadseregcsoportja részére különböző típusú diplomát adtak ki.[17] Valószínű, hogy ez a váltás kapcsolatban van Domitianus néhány egyéb, a hadsereget érintő intézkedésével, mint a zsold emelése, vagy auxiliáris csapatok római polgárjoggal való jutalmazása.[18]

Az e csoportba tartozó diplomák közül két esetben csak egyetlen katonát bocsátottak el,[19] mindkét esetben 2 *cohors* mintegy 960—1000 embere közül. Ezek az esetek arra utalnak, hogy a diplomaosztással egyidejű elbocsátásban esetenként csak igen kevesen részesültek, és a többi II. típusú diploma esetében is, ahol több csapat veteránjai kaptak polgárjogot, bizonyára igen korlátozott volt azok létszáma, akik *honesta missio*-ban is részesültek. A két kibocsátás ugyanakkor arra is figyelmeztet, hogy a konstituciókat pontosan a tényleges állapotnak megfelelően fogalmazták meg, még egyedi eseteket is figyelembe vettek.

A II. típusú diplomák megjelenésével egyidőben, 88-ban váltotta föl a *plurave meruerunt* az *aut plura meruerant* szóhasználatot. Ez alól csak két, 94-re keltezhető diploma képez kivételt.[20] A kifejezés utolsó biztos előfordu-

[14] *Frere* (1978) 143.

[15] *Frere* (1978) 144; *E. Birley:* Roman Garrisons in Wales. Arch. Cambrensis 102 (1952—53) 9 ff.

[16] CIL XVI 33.

[17] CIL XVI 35, RMD 3.; vö. *M. Roxan* előadása a XIII. Nemzetközi Limeskongresszuson Aalenben, 1983. szeptember 25-én.

[18] Dio LXVII 3,5; *Visy* (1978) 45 további irodalommal, 46 Anm. 60; *Visy* (1983)

[19] CIL XVI 38 (vö. CIL XVI 53) = Dalmatia, 93.7.13., valamint CIL XVI 40 = Sardinia 96.10.10.

[20] CIL XVI 38,39.

lása a 105-re keltezett diplomában szerepel.[21] Azokban az esetekben, amikor az időtartam az *item dimissis honesta missione* után áll, illetve a legkorábbi ilyen típusú diplomán, ahol a veteránok vannak előbb említve,[22] a formula mindig *quinis et vicenis pluribusve*. Az egyetlen kivétel a legkésőbbi ilyen típusú diploma,[23] ahol az aktív katonákra vonatkozó résznél áll ez az adat, és mégis *ablativus absolutus*-szal van kifejezve a szolgálat időtartama. Magyarázatul szolgálhat, hogy gyakorlatilag már 105-től a diplomák III. típusa vált általánossá, azokon pedig kivétel nélkül *ablativus absolutus* áll. Hozzá lehet még tenni, hogy ugyanezen a napon állították ki a III. típusba tartozó daciai diplomát is,[24] amelyen természetesen *quinis et vicenis pluribusve* áll. A II. típus utolsó, meglehetősen megkésettnek tűnő diplomájával kapcsolatban fölvetődik a kérdés, hogy kiadását megelőzően miért nem bocsátottak el minden 25 évet vagy annál többet szolgált katonát. Mivel jelen tudásunk csak találgatásokhoz elegendő, nem bocsátkozunk bele a kérdésbe.

A III. típusba tartozó diplomák első két ismert példánya 82-ből és 85-ből származik.[25] Mivel élesen kiválnak — időben is — az azonos korú auxiliáris diplomák sorából, háborús helytállás jutalmazásaként értékeltem őket.[26] A következő hasonló diploma 105-ből származik, és ettől kezdve — az egyetlen biztos kivételtől eltekintve[27] — kizárólag veteránok kaptak diplomát. A II. táblázat az auxiliáris veteránok között kiosztott diplomák szolgálati idejére vonatkozó részleteit mutatja be.

A megkülönböztetés alapja az volt, hogy 25 vagy annál több évet szolgált veteránok kapták-e a diplomákat, illetve hogy azok belső oldalán számmal vagy betűvel írták-e ki a letöltött szolgálat éveit. A szolgálati idő hosszúságának eltérő volta fontos következtetések levonására ad alkalmat, előtte azonban el kell dönteni a kérdést, vajon az elbocsátás általános volt-e, vagy számolnunk kell saját akaratukból vagy kényszerűségből továbbszolgálókkal. Azokban az esetekben, amikor a katonák kerek 25 éves szolgálat után lettek elbocsátva, illetve kaptak diplomát — és ez Hadrianustól kezdve az ismert esetek mintegy felében így történt —, elképzelhetetlen, hogy az összes feltételezett továbbszolgálót visszatartották volna. Nyilvánvaló, hogy ilyenkor nem volt a provincia hadseregében 26 vagy annál több évet szolgált katona. Ha ez az esetek 50%-nál így van, nem tételezhető föl katonák önkéntes vagy parancsra történő rendszeres továbbszolgálása, mert különben egyetlen olyan diploma sem kerülhetett volna kibocsátásra, amely szerint a katonákat kerek 25 éves szolgálat után bocsátották el, hiszen mindig lettek volna olyan továbbszolgálók is, akik ekkor távoztak volna a csapatoktól. Rendszeres továbbszolgálattal tehát nem lehet számolni.

[21] CIL XVI 50 = Moesia inferior, 10.5.13, CIL XVI 51 = Britannia, 105 (ez I. típusú); bizonytalan idejű előfordulás: CIL XVI 54 = Moesia inferior 103/107.

[22] CIL XVI 26.

[23] CIL XVI 164.

[24] CIL XVI 163.

[25] CIL XVI 28 = Germania-Moesia, CIL XVI 31 = Pannonia.

[26] *Visy* (1978) 37 ff. — Elgondolásommal szemben *S. Dušanić* (1980) 1066 Note 12 fejt ki saját, de szerintem elhibázott elgondolásába nem illő tételemmel szemben ellenvéleményt, *H. Wolff* (1981) 414 Anm. 43. szerint még nem eléggé bizonyítható, *Nagy T.* pedig (1979) 240. 96 j. a Vilanius Nepos-felirat kitüntetéseinek sorrendjét vitatja. — Nézetem szerint azonban az összes fölmerülő történeti kérdésre csak így lehet kielégítő választ adni, ezért továbbra is az általam adott megoldást tartom a legvalószínűbbnek. Vö. még 77. jegyzet.

[27] CIL XVI 164 = Pannonia inferior, 110.7.2.

Ebből viszont az következik, hogy az eseteknek legalább a felében a katonákat nem tartották vissza 25 év után, hanem elbocsátották. Valószínűleg csak akkor került sor az elbocsátás elhalasztására, ha erre valamilyen kényszerítő ok volt. Ebben az esetben viszont nagyobb csoportok (egész csapat — több csapat — összes csapat) visszatartásáról volt szó, és feltehetőleg csak ritkán egyes katonák egyéni elbírálásáról vagy visszamaradási óhajuk figyelembe vételéről. Az egyébként nem valószínű, hogy a katonák tovább akartak volna szolgálni a letöltött 25 év után, annál is inkább, mivel Hadrianus óta csak elbocsátás után kaptak polgárjogot. Ha visszamaradnak, élő gyermekük polgárjogát is kockáztatták volna, ha esetleg közben meghalnak ! Ez ugyan Antoninus Pius idején megváltozott, amennyiben a szolgálat idején született gyermekek ki lettek rekesztve a polgárjogadományozásból, de mivel ezután sem növekedett meg a *pluribusve*-kitételű diplomák száma, aligha kell nagy számú *voluntarii*-val számolni.[27a]

A 25 éves szolgálat tehát azt jelenti, hogy az adott időpontban az említett csapatoknak az érintett helytartó parancsnoksága alatt lévő katonái között nincs olyan, aki 25 évnél többet szolgált. Ennek megfelelően a 25 *pluribusve* jelentése az, hogy vannak olyan katonák is, akik már 26 vagy esetleg még több évet szolgáltak.

A CIL XVI 62 (és vele együtt valószínűleg a CIL XVI 63) diplomában a 25 mellett nem áll a *pluribusve*. Extr.: [*quinis et*]/*vicenis stipendis emer*[*itis . . .*]. A sajnos csak a külső oldalon megmaradt formula értelmezése gondot okoz. A szövegezés szerint Germania superior auxiliáris csapatainak ekkor — nem lévén 26 vagy még több évet szolgált tagja — csak a 25 évet szolgált katonái kaptak *honesta missio*-t, majd diplomát. Ha így van, Traianus nevéhez kapcsolható az az új rend, amelyben a szolgálati idő csökkentésével egyre több 25 évet szolgált katonát is elbocsátanak. Ellene mond azonban ennek az interpretációnak az a tény, hogy a *quinis et vicenis* egyetlen esetben sem fordul elő a *pluribusve* kitétele nélkül.[28] Valószínűleg tehát vésési hibáról van szó, és a diploma szövegét [*quinis et*]/*vicenis* ⟨*pluribusve*⟩ *stipendis emer*[*itis. . .*]-re kell emendálni.[29]

Az első, biztosan 25 éves szolgálat utáni elbocsátásra utaló diploma így jelen ismereteink szerint a 120.6.29-én Macedonia egyetlen *cohors*ának veteránjai részére kiadott diploma,[30] amit 122.7.17-én a tekintélyes britanniai haderő 25 évet szolgált veteránjai között kiosztott diplomák követtek.[31] Mindezek a tények arra vallanak, hogy Hadrianus volt az, aki elhatározta az auxiliáris katonák 25 éves szolgálat utáni leszerlését. E megállapítás mellett, és nem ellene szól az a tény, hogy 117—120 között is adtak ki olyan diplomát, amelyek veteránjai 25 évnél többet szolgáltak. Egy adott időpontban ugyanis csak akkor le-

[27a] Az AE 1969/70. 583. felirat szövegéből kitűnik, hogy a továbbszolgálást megelőzte az elbocsátás, tehát *voluntarii*-vel nem kell számolni a II. századi diplomákon. Vö. legutóbb *G. Alföldy:* Caius Popilius Carus Pedo und die Vorverlegung des obergermanischen Limes. Fber. aus Baden-Württ. 8 (1983) 61. Anm 24. — Az adatra a már hasonlóképp vélekedő *M. P. Speidel* hívta föl a figyelmet — köszönet érte.

[28] Bár így olvasható a korai, kivételes CIL XVI 26. diplomán, ott azonban kétszer fordul elő ez a kifejezés, először *pluribusve* kitétellel együtt. Nyelvileg is helytelen lett volna az ablativus absolutus-szerkezetről kissé lentebb egy accusativus-szerkezetre átváltani. Ezt tehát nem tekinthetjük analóg esetnek.

[29] *H. Nesselhauf* CIL XVI p. 158 ugyan megjegyzi, hogy «62 om. pluribusve», de p. 58 mégsem javasol módosítást.

[30] CIL XVI 67.

[31] CIL XVI 69.

hetett 25 év után elbocsátani katonákat, ha nem voltak olyanok, akik már 26, 27 vagy még több éve szolgáltak. Amikor tehát Hadrianus elhatározta a szolgálati idő lehetőségekhez képest 25 évre való visszaszorítását, előbb el kellett bocsássa azokat, akik továbbszolgálók voltak. Éppen ezért nem tartom valószínűnek, hogy Hadrianus uralkodásának első, esetleg második évéből olyan diploma kerüljön elő, amelyen csak 25 évet szolgált veteránok szerepelnek.

Később is vannak azonban olyan diplomák, amelyeket *25 pluribusve* szolgálati évvel bíró veteránok kaptak, ami arra vall, hogy a Hadrianus idején bevezetett rendszer vagy nem vált általánosan kötelezővé, vagy pedig valamely ok meggátolta, hogy mindig minden katonát elbocsássanak 25 éves szolgálatának leteltekor. Áttekintve a II. táblázatot meg kell állapítani, hogy a 25 és 25 *pluribusve* diplomák rendszertelenül váltakozva követik egymást a CIL XVI 67 = 120.6.29 diplomától kezdve. Az újabban előkerült diplomák ide vonatkozó adataival gazdagodva, valamint néhány korrekció után erre az időszakra jelenleg 55, ebből a szempontból biztosan értékelhető esettel rendelkezünk.

25	— 28
25 *pluribusve*	— 26
25/25 *pluribusve*	— 1[32]

A korrekciók végrehajtását az írás-, illetve a rövidítési módban mutatkozó apró különbségek tették lehetővé. Már H. Nesselhauf megállapította, hogy a «*verba quinque et viginti in diplomatibus non nisi nuda reperiuntur*», továbbá figyelmeztet: «*numeros distributivos positos esse quotiescumque adicitur vocabulum pluribusve sive plurave*».[33] Hozzátehetjük, hogy az *aut plura* mellett is mindig osztószámnév áll. Ezen túl azonban a számnevek rövidítési változatait is érdemes megfigyelni. Ebből megállapítható, hogy a *quinque* rövidítése csak *quinq*, a *quinis* rövidítése pedig *quini* vagy *quin* lehetett. Ennek alapján sikerült kimutatni, hogy a CIL XVI 173, valamint 94. diplomákat nemcsak 25, hanem annál több évet is szolgált veteránok kapták. A két diploma helyes föloldása, illetve kiegészítése így a következő:

CIL XVI 173; intus 7—8:
. . .] Gavio Maximo quin(is) et/[vicen(is) plurib(us)ve stip(endis) emer(itis) dim(issis) ho]n(esta) miss(ione) . . .
CIL XVI 94, ext. 8—9:
Iulio Rufo quin(is) [et vicen(is) plurib(us)ve stip(endis)]/emerit(is) dimis(sis) h[on(esta) mission(e) . . .

A belső oldalon 124 után[34] csak egyszer van teljesen kiírva a *pluribusve*: 186-ban,[35] ha eltekintünk a 164-ben kiadott egyik diploma *pluribu(s)ve* alakjától.[36]

[32] *Alföldy G.* korábbi összeállítás szerint (1968) 224: «zwischen den Jahren 117 und 178 nennen 60 Prozent der Auxiliardiplome nur solche Veteranen, die nur 25 Jahre lang im Dienst waren».
[33] CIL XVI p. 157 adn. 1.
[34] CIL XVI 70.
[35] RMD 69 = Syria Palaestina, 186.11.24—27.
[36] RMD 64 = Dacia Porolissensis, 164.7.21. — *M. Roxan* RMD p. 24 tévesen állítja, hogy 140-ben (RMD 39) is ilyen esettel állunk szemben, mivel ott a belső oldalon ismeretlen okból a *pluribusve* teljesen el van hagyva. A kérdéses *pluribusve* a külső oldalon olvasható.

H. Nesselhauf megfigyelte, hogy egyes diplomák belső oldalán a szolgálati idő éveinek száma számmal van feltüntetve.[37] A II. táblázat a belső oldalak alapján készült. Ebből kitűnik, hogy ez a szokás Antoninus Pius korára két kivételtől eltekintve általános.[38] Két további ilyen diploma 138-ból[39] és egy 139-ből[40] újabb bizonyíték arra a 138—140 között bevezetett módosításra, amelyet lényegesen kibővítve legutóbb M. Roxan foglalt össze.[41] E három diplomának azonban van még egy további közös sajátja is, mégpedig az, hogy a veteránok nem azokkal az asszonyokkal kapnak *conubium*ot, *quas tunc habuissent, cum est civitas iis data*, hanem *quas nunc habent, cum iis civitas datur*. Ez a sokat mondó eltérés ismételten a többszörös datálás kérdéséhez vezet, amiről lentebb lesz szó. A szolgálati idő számmal való jelölésének egy érdekes kivétele a 164-es diplomapár,[42] ahol az egyiken számmal, a másikon betűvel tüntették föl a szolgálatban eltöltött esztendők számát. Talán nem túlzás ezzel kapcsolatban arra gondolni, hogy az Antoninus Pius idején szinte kizárólagos szokás halála után föllazult (ezen az eseten kívül csak két biztos előfordulást ismerünk a *XXV* alakra),[43] és éppen ennek a szokásbeli föllazulásnak a pregnáns bizonyítéka a két azonos időontban kiállított diploma Dacia Porolissensisből.

II

Mielőtt a diplomák automatikus vagy különleges okból való kiadására vonatkozó ismereteinket összegeznénk, ki kell térni a többszörös datálás kérdésére. Több olyan diplomát ismerünk ugyanis, amelyek nem egy, hanem több időpontjához kapcsolják az eseményeket.[44] Ha ez így van — és ezt az alábbiakban szeretném bizonyítani —, az azt is jelenti, hogy egyes diplomák és események összekapcsolásának megkísérlésekor a diplomákban megismételt császári rendelet eredeti kelte vehető csak számításba. A III. táblázaton bemutatott 18 diploma mindegyike biztos utalást tartalmaz arra nézve, hogy a császári rendelet közzététele és a diploma alapjául szolgáló, az éppen hivatalban levő consulokkal datált és Rómában kifüggesztett bronztábla megszövegezése között jelentős idő telt el. A *tribunicia potestas* sorszáma és a consuldatálás között mutatkozó többszöri eltérést nem tekinthetjük véletlennek vagy vésési hibának, amint azt H. Wolff gondolta,[45] hanem tudatos dolognak, annál is inkább, mivel feltűnő, hogy minden esetben a consuldatálás a későbbi. Az egyetlen látszólagos kivétel a sokat vitatott és a legkülönbözőbb módon interpretált daciai diploma 106-tól, ahol Traianus *tribunicia potestas*-ának sorszáma *XIIII* = 110.[46] Valószínű azonban, hogy tévedésből került a 110-re utaló szám a diplomára az eredeti *X* helyett, hisz nem férhet kétség hozzá, hogy a 106. augusztus 11-én megszövegezett konstitúciót megelőzte a hivatkozott császári

[37] *H. Nesselhauf* CIL XVI p. 158.
[38] A két kivétel: CIL XVI 110, 181 = 182. A RMD 39. diplomán is ki van írva a *qunq et vig* (!), de a külső oldalon *quin et vicen pluribve* áll. Nem egyszerű tévedésről van szó, mivel intus tőszámnév, extrinsecus osztószámnév áll.
[39] CIL XVI 83, 84.
[40] RMD 38.
[41] *M. Roxan:* RMD p. 63.
[42] CIL XVI 185 és RMD 64. Mindkettő Dacia Porolissensis, 164.7.21.
[43] CIL XVI 123, RMD 68.
[44] *Alföldy* (1979) 241 ff, *Wolff* (1981) 423 f.
[45] *Wolff* (1981) 424.
[46] Dacia, 106.8.11./(110).

rendelet. A téves szám bevésésének az a magyarázata, hogy a diploma-másolat valóban 110-ben készült, amint azt a tanúlista egyértelműen bizonyítja,[47] de semmiképpen sem augusztus 11-én, mert ez az időpont 106-ra vonatkozik. Lehetséges, hogy ezt a diplomát is, mint másolatot, július elején vésték, a porolissumi diplomával[48] egyidőben.

A különleges diplomák révén válik világossá, hogy a diplomákon tulajdonképpen három különböző időpont szerepel:[49]

1 — a polgárjogadást meghirdető császári rendelet közzététele, datálva a császár címeivel, azok sorszámával;
2 — az egyes hadseregcsoportok tényleges helyzetére adaptált *constitutio* megmegfogalmazása és kifüggesztése, datálva a két *consul* megnevezésével;
3 — az egyes diplomák elkészítése *(descriptum et recognitum ex tabula aenea/aerea)* és hét tanúval való hitelesítése.

A három fázisból az utolsóra datáló értékűvel nem rendelkezünk, kivéve a tanúk összeállításából és sorrendjéből levonható időrendi következtetéseket.[50] A bronztábla kifüggesztése és a diplomák elkészítése között eltelt idő feltehetőleg nem lépte túl a vésésükhöz szükséges időt. Ez természetesen a példányszámtól is függött.[51]

A hármas datálás további bizonyítéka a korábban már tárgyalt három diploma 138-ból és 139-ből, amelyeken a rendelkezési részben kitévelesen jelen idő is olvasható. A *civitatem dedit — conubium, civitas datur* szembeállítás kétségkívül időbeli különbségre utal, ahol a *datur* csak a consulok által meghatározott időpontra vonatkozhat.

E nyilvánvaló esetek bizonyítják, hogy jogosan kell számolnunk a diplomák hármas datálásával. E szabály azonban nemcsak ezekre a kiemelt diplomákra vonatkozik, hanem az összesre, hisz a császári rendelkezés mindegyiken *praesens perfectum*ban áll, a csapatok helyzetét meghatározó rész azonban mindig *praesens imperfectum*ban: *qui sunt in* (provincia) *sub* (helytartó). Kétség telen ugyan, hogy a *praesens perfectum* használata csak a cselekvés befejezettségére utal, de hogy ez a cselekvés (a polgárjogadományozás) általában nem a diplomákon szereplő napon történt, világosan mutatja a három fentebb említett diploma, ahol a tényleges, adott helyzetre kiadott rendelkezés napjára *praesens imperfectum (datur)* vonatkozik. A diplomák legnagyobb részén így csupán az eltérő időhasználat utal az eltérő datálásra, mivel a legtöbb esetben a diplomaosztási eljárás alatt nem változott a *tribunica potestas* sorszáma, az érintett tartomány helytartója és a csapat parancsnoka.[52]

[47] Morris-Roxan (1977) 310. Table 2.
[48] CIL XVI 163 = 110.7.2.
[49] Egyetlen esetben, a most tárgyalt 106-os diplomán fordul elő, hogy nemcsak a rendelkezés ideje, hanem a helye is megvan adva: Darnithithi. Az itt elmondandók szempontjából e különleges esetnek nem lehet jelentősége, mivel ekkor Traianus a hadjárat helyszínén volt, és mivel csak egy csapat részesült *civium Romanorum* kitüntetésben, nem volt szükség hosszadalmas üzenetváltásra, mint a szokásos esetekben. Itt tehát a rendelet kiadása és végső, konkrét megfogalmazása kivételesen egybeesett.
[50] *Morris-Roxan* (1977) 299 ff.
[51] Az imént említett 106-os dáciai diploma kivétel, amikor a mintegy 20 éve szolgáló katonának nem adták át polgárjogokmányát, hanem csak 4 évvel későbbi elbocsátásakor.
[52] Vö. *Alföldy G.* megállapítását (1979) 243: «in den Militärdiplomen wurde der Entlasser dann ausdrücklich bezeichnet, wenn er mit dem anlässlich der Ausstellung der Urkunde tätigen Provinzstatthalter nicht identisch war».

A diplomákon megjelenő három időpont szétválasztása teszi lehetővé a polgárjogadományozás pontosabb követését. Tudjuk, hogy a *honesta missio*-t ugyan a helytartó adta ki (vö. *dimissis a/per* (helytartó)), de semmiképpen sem önhatalmúlag, hanem összhangban a császári akarattal.[53] Az utasítás azonban valószínűleg tartalmazta a veteránoknak (korábban katonáknak és veteránoknak) adandó privilégiumokat is. Ennek beérkeztekor rendelte el a helytartó a korlátozott vagy teljes elbocsátást, egyúttal minden csapatparancsnoktól bekérve az érdekeltek, családtagjaik nevét.[54] Az érintett katonák vagy veterán ok azonban ekkor még nem nyerték el a polgárjogot, hanem csak később, az egyes tartományok helyzetére adaptált konstitúció keltekor. Erre utal többek között a 123-as gherlai (Szamosújvár) diploma,[55] ahol a Marcius Turbo által elbocsátott katonák csak évek múltával kapták meg polgárjogukat.[56]

A helytartó a csapatparancsnokoktól bekért adatok alapján összeállított listát elküldte Rómába, ahol a korábbi, de általános rendelet alapján, azt a konkrét esetre alkalmazva megszövegezték, bronztáblába vésték és kifüggesztették a császári konstitúciót a veterán ok (katonák) névsorával. Ezekre a táblákra a megszövegezés napja és az éppen hivatalban levő consulok neve került, ugyanakkor azonban akkor is a császári rendelet kiadási idejére vonatkozó *tribunicia potestas*-sorszámot tüntették föl, ha időközben átlépett a császár a következő éves periódusba.

A többszörös datálás elfogadása megoldja azt a mindeddig megoldhatatlannak tűnő problémát, hogy miért oszlanak meg a diplomák meglehetős szabálytalansággal az év minden szakában.[57] A diplomán megadott időpontok ugyanis nem a császári rendelet, hanem a már konkrét adatok alapján megfogalmazott konstitúciók kelte, amelyek az ügyintézés színhelyeinek (Róma-tartomány székhelye — egyes csapatok — tartomány székhelye — Róma) tényleges távolságaitól, valamint az abban résztvevők igyekezetétől függtek, amint azt H. Nesselhauf fölvetette,[58] H. Wolff pedig teljes részletességgel kidolgozta.[59] Valószínűnek látszik, hogy a császári rendeletek Nesselhauf elgondolásának megfelelően többnyire év végén láttak napvilágot. Hozzátehetjük, hogy e rendeletek nem feltétlenül egy-egy provinciára, hanem többre, esetenként pedig a birodalom teljes auxiliáris hadseregére vonatkoztak, csak a különböző időben Rómába érkező adatok alapján megszövegezett, az egyes tartományok tényleges helyzetére adaptált konstitúciók más-más időben lettek kibocsátva. Nem lehet véletlen, hogy az öt azonos időpontban kiadott ismert diplomapár 4 esetben szomszédos, egy esetben pedig egymás közelében fekvő tartományok auxililiáira vonatkozik.[60]

A kettős, illetve hármas datálás fontos következménye, hogy azokban az esetekben is számolni kell vele, amikor ez a diploma megfogalmazása vagy

[53] *Wolff* (1981) 418.
[54] *Wolff* (1981) 415.
[55] RMD 21.
[56] *Alföldy* (1979) 235; 237.
[57] *Roxan* (1981) 265 ff, Wolff (1981) 418.
[58] *Nesselhauf* (1959) 75—76.
[59] *Wolf* (1981) 415 ff.
[60] 99.8.14: CIL XVI 44, Moesia inferior CIL XVI 45, Moesia inferior 110.7.2: CIL XVI 163, Dacia, CIL XVI 164, Pannonia inferior, 120.6.29: CIL XVI 67, Macedonia, CIL XVI 68, Dacia superior, 133.7.2: CIL XVI 76, Pannonia superior RMD 35, Dacia Porolissensis, 148.10.9: CIL XVI 96, Pannonia superior CIL XVI 179 = 180, Pannonia inferior.

ismerteink hiányos volta miatt nem tűnik ki. Ilyenek lehetnek azok az esetek, amikor egy egyébként ismeretlen consul-párt — különösen, ha gyanítható, hogy az év első negyedében voltak hivatalban — a *tribunicia potestas* sorszáma alapján lehet egy bizonyos évre keltezni. Ilyenkor, ha a következő év azonos időszakának consuljai is ismeretlenek, számolni kell egy évvel későbbi consulatusuknak lehetőségével.

A polgárjogadományozás általános meghirdetése és tényleges megfogalmazása közti időbeli eltérés fölveti a kérdést, hogy az uralkodóváltás után röviddel kiadott diplomák valójában melyik császártól származnak. Így például Domitianus halála után 12 nappal jelent meg a Nerva által kiadott sardiniai diploma,[61] de az ő halála és a Traianus-féle felsőnánai diploma[62] dátuma között is csak 28 nap van. Alig hihető, hogy a téli időben ilyen gyorsan le lehetett volna bonyolítani a diplomakiállítás fentebb leírt útját. A CIL XVI 62. diploma Traianus utolsó ismert diplomája. Kettős datálású, mivel a *tribunicia potestate XX* évében, 115. és 116. december 9. között Cn. Minicius Fau[stinus] nem lehetett consul. A. Degrassi a 117. 9. 8-ra való datálást javasolta,[63] és joggal, mert egyetlen olyan esetet sem ismerünk, ahol a *tribunicia potestas* sorszáma a későbbi időpontot adná.[64] Az a valószínűbb tehát, hogy a Traianus által 116.12.9. előtt kiadott rendelet alapján 117.9.8-án, már Hadrianus idején[65] fogalmazták meg a diploma alapjául szolgáló szöveget. Míg az előbbi esetekben a frissen uralomra került új császár adta ki a diplomák alapjául szolgáló konstitúciókat, ekkor — ha a 117-es datálást elfogadjuk, — az az érdekes eset állt elő, hogy a konstitúciót a már halott császár nevében adta ki Hadrianus. Ha így volt, jogosan tette ezt az új császár, mert jogilag nézve valóban még Traianus volt az, aki általános rendeletével polgárjogot osztott az érdekelteknek.

Még érdekesebb, de ugyanakkor kérdéses is a három 138—139-es diploma.[66] Kétségtelen, hogy ekkor több formai, de a *conubium* és a meglevő gyermekek polgárjoga tekintetében néhány lényegi és tartós változás is bekövetkezett.[67] Nehezen hihető, hogy a depressziós hangulatú és végzetes betegségben szenvedő öreg császár élete utolsó hónapjaiban katonapolitikai reformokkal törődött volna. Valószínű, hogy ez valamilyen formában már Antoninus Pius kezdeményezésére történt, ami természetes, hiszen a harmadik diplomát már mint császár ő adta ki. Az is valószínű, hogy kijelölt utódként Hadrianus életének végén átvette bizonyos ügyek intézését, többek között a hadsereg irányítását. A *civitatem dedit et conubium cum uxoribus, quas nunc habent, cum iis civitas datur* szövegrészben a *dedit* és *datur* együttes, és éppen ezért ellentmondásos előfordulása arra figyelmeztet, hogy mindhárom diploma esetében az átlagosnál jóval hosszabb átfutási idővel kell számolnunk az elbocsátás, a pol-

[61] CIL XVI 40.
[62] CIL XVI 42.
[63] *Degrassi* (1952) 34.
[64] Egyetlen kivétel a CIL XVI 128. A 178.3.23-ra keltezhető diplomán Marcus *trib. pot. XXXIII* a következő, a 179. évre utal. A diplomát azonban közösen adta ki fiával, és Commodus *trib. pot. III* a consul-datálással egybehangzó 178. évre utal. Itt tehát nyilvánvalóan vésnöki tévedéssel állunk szemben.
[65] Erre a tényre *H. Wolff* hívta föl a figyelmet (1981) 425. Traianus augusztus elején halt meg.
[66] CIL XVI 83, 84, RMD 38.
[67] Legutóbb *M. Roxan:* RMD pp. 63, 65.

gárjog elvi adományozása és a diplomaosztás között, hisz csak így magyarázható az óvatos jogi betoldás, amely azzal is számolt, hogy a veteránok időközben újabb asszonyt vettek maguk mellé. Nyilvánvaló, hogy az ügyintézés a szokásosnál jóval lassabban haladt, különben nem került volna be ez a formula a három diplomába. Valószínű, hogy a megkésés oka Hadrianus halálában és az uralkodóváltásban keresendő.

Érdekes problémát vet föl két 156. és 157. december 10. között kibocsátott raetiai diploma,[68] amelyekkel kapcsolatban H.-J. Kellner fölvetette, hogy esetleg azonos konstitúcióból származnak. Ez azonban nem lehetséges, mivel a két diploma nemcsak a sorbeosztásban tér el egymástól, hanem abban is, hogy a straubingi diplomában 25, az einingi diplomában 25 *pluribusve* szolgálati évvel elbocsátott veteránok kaptak privilégiumot. H. Nesselhauf a 153-ra tehető másik két raetiai diploma kapcsán valószínűsítette,[69] hogy a katonák szolgálati évei a republikánus gyakorlatnak megfelelően nem január, hanem március 1-től voltak számítva, és ezért nem kizárt 2 diploma kiadása egy naptári éven belül. Lehetséges, hogy itt is ez a megoldás, de bármi legyen is, az eltérő szolgálati idő miatt csak Eining (25+) — Straubing (25) — sorrend jöhet számításba.[70]

A diplomák vizsgálata során feltűnik, hogy csaknem minden császár vezetett be valamilyen tartalmi vagy formai újítást, mégpedig rendszerint uralkodása elején. Titus alig egy éve vette át a hatalmat a klosterneuburgi diploma[71] kiadásakor. Ez az első II. típusú diploma, amely azonban még csoportján belül is egyedülálló. Domitianus uralkodásának első éveiben jelent meg a két legkorábbi III. típusú diploma.[72] Traianus valószínűleg a II. dák háború idején és hatására újította fel és tette hamarosan teljesen általánossá ezt a szokást 105-ben. A 25 vagy annál több évet szolgált katonák diplomaosztásig való elbocsátása Hadrianus nevéhez fűződik, csak úgy, mint a szolgálati idő mind erősebb közelítése a 25 évhez. Az auxiliáris katonák szolgálat idején született gyermekeinek a kivonása a polgárjogadományozásból Antoninus Pius nevéhez kötődik. A tanúzás rendjének megváltoztatása,[73] néhány grammatikai sajátság, a rövidítések túlzott alkalmazása,[74] valamint a szolgálati évek számának számmal való föltüntetése ugyancsak ő alatta vált gyakorlattá, míg ennek ellenhatásaként Marcus és Verus közös uralkodása idején ismét a szavak teljesebb kiírása a gyakoribb.[75]

III

Visszatérve a dolgozat elején feltett kérdésekre, az auxiliáris katonák elbocsátásáról alkotott képünk a következőkkel bővíthető.

[68] CIL XVI 183, RMD 51, az utóbbihoz még *Kellner* (1983) 171—172.
[69] *Nesselhauf* (1959) 75.
[70] Orfitianus consulságát az einingi diploma alapján 157-re lehet tenni *(Kellner* 1983, 172), ami kissé korábbi az eddig számítottaknál *(Lörincz* (1974) 68; ?159/160; *Alföldy* (1977) 173: 158/159).
[71] CIL XVI 26 = 80.6.13.
[72] CIL XVI 28, 31.
[73] *Morris—Roxan* (1977) 300.
[74] *M. Roxan:* RMD p. 63.
[75] *Visy* (1982a) 70—71.

A *pluribusve* 118—120-ig történt általános kitétele azt feltételezi, hogy nem volt minden évben sorozás, illetve elbocsátás, mivel különben óhatatlanul több olyan diplomának is elő kellett volna már kerülni, amelyben a katonák vagy a veteránok kerek 25 éves szolgálat után kapták privilégiumukat. Eddig csak két ilyen esetet ismerünk: 80-ban Pannoniában az ismételten megnevezett 3 csapat katonái,[76] ennek oka azonban valószínűleg másutt keresendő, és 86-ban Iudaeaban, ahol hat csapat ismeretlen számú katonája kapott 25 éves szolgálat után polgárjogot és *conubium*ot.[77]

Általános szabályként fogadható tehát el, hogy ha egy évben minden 25 vagy annál több évet szolgált katona polgárjogot kapott, a következő évben csak azok kaphatták meg ezeket, akik akkor érték el 25. szolgálati évüket. Ezen az észrevételen a csapatok áthelyezése sem változtat sokat, mivel egyrészt minden tartományban és minden évben nem lehetett csapatáthelyezés, másrészt, ha mindenütt volt minden évben polgárjogadományozás, az áthelyezés egyetlen tartományban sem okozhatott időbeli eltérést a polgárjogadományozásban. Az egyetlen biztos eset, amikor egy tartományban 2 egymást követő évben diplomaosztás történt az I. században, és ahol mindkét esetben 25 és annál több évet szolgált katonákról, illetve veteránokról van szó, Pannoniában volt 84—85-ben. Azt, hogy 85-ben is voltak 25-nél több évet szolgált katonák, csak az újonnan érkezett csapatokkal lehet megmagyarázni.[78]

Amennyire igaz, hogy Hadrianus koráig nem lehetett minden évben diplomaosztás az auxiliáris csapatok körében, annyira igaz az is, hogy ezeket a diplomákat néhány kivételtől eltekintve nem lehet jutalomként értékelni. Az ezzel ellentétes elgondolás A. v. Domaszewski-től származik: «Es ist daher die Erlassung dieser constitutiones immer die Folge kriegerischer Ereignisse gewesen».[79] Az utóbbi években több olyan dolgozat látott napvilágot, amely feleleveníti ezt a gondolatot,[80] de eddig még egyetlen esetben sem sikerült máshonnan nyert adattal kétséget kizáróan bizonyítani az elmélet helyességét.

Hadrianus korától a helyzet megváltozott, mivel ettől kezdve nagyjából fele-fele arányban fordulnak elő a 25 és 25+ éves szolgálatot mutató, de már csak veteránoknak adott diplomák (III. típus az Alföldy—Mann-féle osztályozás szerint). A *pluribusve* gyakori előfordulása arra vall, hogy ekkor sem volt feltétlenül minden évben elbocsátás, illetve sorozás, de az esetek mintegy felében mégis megtörtént, hogy egymást követő években került sor elbocsá-

[76] CIL XVI 26.

[77] CIL XVI 33.

[78] CIL XVI 30,31. — A csaknem pontosan egy év elmúltával adott újabb privilégiumok ismét a 85-ből való diploma különleges voltát hangsúlyozzák, amit korábban fölvetettem (*Visy* 1978, 37 ff.). Az ekkor polgárjogban részesítettek ugyanis egytől-egyig ezt megelőzően el lettek bocsátva. A csapatok többsége már 84-ben is a tartományban volt, így tehát az ezekből privilegizált veteránok csak 25 évet szolgálhattak, hiszen 84-ben összes idősebb katonatársuk — ha elbocsátásban nem is mind — részesült polgárjogban és *conubium*-ban. Ezeket most nem lehetett ismét ezekben az adományokban részesíteni. 85-ben tehát a korábban is Pannoniában állomásozó csapatok kerek 25 évet és az újonnan érkezett csapatok 25 évet vagy annál többet szolgált katonái kaptak előbb elbocsátást, majd privilégiumokat. Az elbocsátottak többsége tehát 25 évet szolgált, nem többet! E meghökkentő és többszörösen is anakronisztikus tény ismételten azt a feltevést támogatja, hogy a 85-ös pannoniai diploma egy 84/85 telére vagy 85 tavaszára tehető — valószínűleg germánokkal való — összecsapás emléke, és a rendkívülinek számító elbocsátást jutalmazásként kell értékelnünk.

[79] *Domaszewski-Dobson* (1981³) 75.

[80] *Lieb* (1967) 94 ff, *Mirković* (1968) 177 ff, *Dušanić* (1978) 461 ff, *Dušanić* (1980) 1061 ff, *Dušanić* (1982) 149, Visy (1978) 37 ff.

tásra. Ebből a megfigyelésből az következik, hogy elvben minden olyan évben, amelyet követően egy kerek 25 szolgálati év utáni elbocsátásról értesülünk, számolnunk kell elbocsátással, vagyis diplomaosztással.

A II. századi diplomákkal kapcsolatban Fitz J. vetette föl a jutalomként, kitüntetésként való elbocsátást,[81] és nyomában más kutatók is megkíséreltek háborús eseményekhez kapcsolni egy-egy diplomát.[82] Ez az elmélet azonban tarthatatlan, és csak annyiban lehet igaz, hogy háború idején vagy fenyegető helyzetben nem volt elbocsátás (pl. a markomann háborúk idején). A diplomák egyik csoportjánál, azoknál, amelyeket kerek 25 éves szolgálat után adtak ki, az *ob virtutem*-lehetőség föl sem merülhet, mivel két, egymással ellentétben álló okból (rendszeresség—különlegesség) nem adhatták ki ugyanazokat a diplomákat. Az sem lehetséges ezek után, hogy a diplomák másik csoportját értékeljük jutalomként, hiszen így az a furcsa eset állt volna elő, hogy a részben hosszabb szolgálatot követő polgárjogadományozást tekintették volna jutalomnak. Az egyes diplomák történelmi eseményekkel való összekapcsolásánál tehát igen óvatosan kell eljárni, és figyelembe kell venni a diplomák többszörös datálásából fakadó esetleges időbeli eltolódásokat.

A kérdést úgy kell felvetni, hogy miért n e m volt minden évben elbocsátás. Természetesen akkor, ha nem volt olyan csapat, amelynek 25/25+ éve szolgáló, peregrinus jogállású katonája lett volna. Ez azonban igen ritkán fordulhatott elő, például egy csapat fölállítását követő 25 évben, vagy egy csapat egészének polgárjogra való emelése után ugyancsak 25 évig, bár ebben az esetben — az áthelyezést nem számítva — azoknak a veteránoknak így is szüksége volt a *conubium* miatt diplomára, akik nem római polgárjogú asszonnyal kötöttek házasságot. Egyik eset sem lehet azonban általános, hiszen ezek egy csapat életében csak egyszer fordulhattak elő, és jobbára a II. század elejéig. A II. századtól viszont egyre több római polgár szolgált az auxiliákban, az auxiliáris diplomák megszűnése is ezzel a folyamattal van összefüggésben.[83] Ekkor is érvényes természetesen az, hogy a *conubium* végett sokszor e katonák is igényeltek diplomát, azonban az időbeli fejlődés mellett figyelembe kell venni a területi eltéréseket is. Nyilvánvaló ugyanis, hogy egy romanizáltabb területen állomásozó segédcsapatban már a II. század derekán is jóval magasabb lehetett a római polgárjogú katonák aránya, mint egy olyan csapatban, amely távol feküdt a városi településektől. Ez azonban nemcsak a katonákra vonatkozik, hanem azokra az asszonyokra is, akikkel a katonák kapcsolatba kerülhettek. Lehetséges tehát, hogy egy-egy csapat azért maradt ki némelyik diplomaosztásból, mert nemcsak olyan katonája nem volt, aki polgárjogot, hanem olyan sem, aki *conubium*-ot igényelt volna.[84]

Akkor sem volt egy csapatnak egy-egy elbocsátáskor 25 évet szolgált katonája, ha negyed századdal korábban nem volt minden évben sorozás. Az erre vonatkozó adataink hiányosak, de számolni kell ezzel a lehetőséggel is. Ilyen esetben egy adott időpontban kimaradtak azok a csapatok, amelyeknek elbocsátandó katonája nem volt. Kivételes esetben persze az is megtörténhetett, hogy a szolgálat végére meghalt az évjárat összes olyan katonája, akiknek diplomára lett volna szükséges.

[81] *Fitz* (1959) 411 ff, *Fitz* (1962) passim.
[82] *Balla* (1965) 471 ff, *Mirković* (1979) 228.
[83] *Kraft* (1951) passim.
[84] Valószínű például, hogy ez az oka némelyik alsópannoniai *ala* rejtélyes eltűnésének, majd fölbukkanásának a II. század közepén, vö. *Visy* (1982a) II. táblázat.

Ezek az esetek azonban csak egy-egy csapatra vonatkoznak. Több csapatnál vagy egy egész tartományi haderőnél más a helyzet, hisz egy egész tartomány esetében már nem fordulhatott elő, hogy egyetlen diplomára igényt tartó, elbocsátásra érett katona sem lett volna egyik-másik évben. Míg tehát egy-egy csapatnál azért fordulhatott elő, hogy nem volt (esetleg csak látszólag) elbocsátás, mert nem volt elbocsátandó és egyben diplomát igénylő katona, több csapat vagy az egész tartomány esetében az el-nem-bocsátás jelentése az, hogy volt ugyan ilyen katona, de valamilyen oknál fogva visszatartották őket. Az egyik ilyen ok minden valószínűség szerint az volt, hogy a csapatok vagy a tartomány körzetében hadiállapot volt. A katonák visszatartásának azonban lehetett szervezeti oka is. Nem tudjuk ugyanis, hogyan zajlott le az auxiliáris csapatok sorozása. Nyilvánvaló azonban, hogy a sorozás és az elbocsátás teljes összhangban, gyakorlatilag egyidőben kellett végbemenjen. Mindkettő elrendelője, de egyben felelőse is a helytartó volt. Habár mindkettő időigényes tevékenység volt, a diplomák tanúsága szerint mégis csak rendkívüli esetben fordult elő, hogy már nem az a helytartó a diplomaosztás idején, aki az elbocsátást adta. Látható tehát, hogy mindig gondosan ügyeltek arra, hogy az általuk elbocsátott katonák még az ő kormányzási idejük alatt megkapják a diplomát. Feltételezhető tehát, hogy azokban az években, amikor helytartóváltásra került sor, nem volt elbocsátás. Mivel erre a II. században többnyire két-három évenként került sor,[85] részben talán ezek azok a kieső évek, amelyek miatt a rákövetkező évben 25 *pluribusve* szolgálati évvel rendelkező veteránoknak kellett polgárjogot és *conubium*-ot adni.[86]

RÖVIDITÉSEK JEGYZÉKE

Alföldy (1968) = *G. Alföldy:* Zur Beurteilung der Militärdiplome der Auxiliarsoldaten. Historia XVII 1968. 215 ff.

Alföldy (1977) = *G. Alföldy:* Konsulat und Senatorenstand unter den Antoninen. Antiquitas I/17. Bonn 1977.

Alföldy (1979) = *G. Alföldy:* Marcius Turbo, Septimius Clarus, Sueton und die Historia Augusta. ZPE 36 (1979) 233 ff.

Alföldy (1983) = *G. Alföldy:* Caius Popilius Carus Pedo und die Vorverlegung des obergermanischen Limes. Fundber. aus Baden-Württemberg 8 (1983) 66 ff.

Balla (1965) = *L. Balla:* To the Question of the Military History of Dacia in the Second Century. Acta Class. Debrecen I (1965) 47 ff.

Birley (1952–53) = *E. Birley:* Roman Garrisons in Wales. Arch. Cambrensis 102 (1952–53) 9. ff.

Degrassi (1952) = *A. Degrassi:* I fasti consolari dell'impero Romano. Roma 1952.

Dietz (1981) = *K. Dietz:* Ein neues Zeugnis zur Laufbahn des Avidius Cassius? Chiron 11 (1981) 277 ff.

Domaszewski-Dobson (1981) = *A. v. Domaszewski–B. Dobson:* Die Rangordnung des römischen Heeres. Beihefte der Bonner Jahrbücher 14 (1981³)

Dušanić (1978) = *S. Dušanić:* A Military Dirploma of A. D. 65. Germania 56 (1978) 461 ff.

Dušanić (1980) = *S. Dušanić:* Mlitary Diplomata and War Expeditions. BAR Int. Ser. 71 (1980) 1061 ff.

[85] *Alföldy* (1977) 21 ff.

[86] E helyen is szeretném köszönetemet kifejezni mindazoknak a kollegáknak, akik a tanulmány egyes részeihez akár baráti beszélgetés során, akár pedig a XIII. Nemzetközi Limeskongresszuson bemutatott részlethez hosszászólva tanácsaikkal segítettek a végső megfogalmazásban: *Prof. E. Birley, Prof. G. Alföldy, Prof. S. Dušanić, H.-J. Kellner, Lörincz B., M. M. Roxan, Prof. M. Speidel, Prof. H. Wolff.*

Dušanić (1982) = *S. Dušanić:* The Issue of Military Diplomata under Claudius and Nero. ZPE 47 (1982) 149 ff.

Fitz (1959) = *J. Fitz:* Die Militärdiplome aus Pannonia Inferior in der zweiten Hälfte des 2. Jahrhunderts. AArch. Hung. 7 (1969) 421 ff.

Fitz (1962) = *J. Fitz:* A Military History of Pannonia from the Marcomann Wars to the Death of Alexander Severus (180—235). AArch. Hung. 14 (1962) 25 ff.

Frere (1978) = *S. Frere:* Britannia. London 1978².

Holder (1980) = *P. A. Holder:* The Auxilia from Augustus to Trajan. BAR Int. Ser. 70 (1980).

Kallner (1966) = *H.-J. Kellner:* Neue Militärdiplomfragmente aus Raetien. AVbl 31 (1966) 89 ff.

Kellner (1983) = *H.-J. Kellner:* Raetische Militärdiplome. BVbl. 48 (1983) 165 ff.

Kraft (1951) = *K. Kraft:* Zur Rekrutierung der Alen und Kohorten an Rhein und Donau. Bern 1951.

Kraft (1952) = *K. Kraft:* Zwei neue Militärdiplomfragmente aus Raetien. Germania 30 (1952) 338 ff.

Lieb (1967) = *H. Lieb:* Zum Clemensfeldung. Studien zu den Militärgrenzen Romsk (1967) 94 ff.

Ljubenova (1979) = *V. Ljubenova:* Diplôme militaire romain de Pernik. Arheologija 21 (1979) 41 ff. (bulgarisch, mit französischer Zusammenfassung).

Lőrincz (1974) = *B. Lőrincz:* C. Iulius Commodus Orfitianus. AUSB Sectio Classica (1974) 59 ff.

Mann (1972) = *J. C. Mann:* The Development of Auxiliary and Fleet Dihlomas. ES 9 (1972) 233 ff.

Mirković (1968) = *M. Mirković:* Die Auxiliareinheiten in Mösien unter den Flaviern ES 5 (1968) 177 ff.

Mirković (1979) = *M. Mirković:* Zwei Fragmente von Militärdiplomen aus Obermösien. ZPE 36 (1979) 228 ff.

Morris—Roxan (1977) = *J. Morris—M. Roxan:* The Witnesses to Roman Military Diplomata. Arch. Vestnik XXVIII (1977) 299 ff.

Nagy (1979) = *Nagy T.:* Domitianus dákok, germánok és nasamónok feletti győzelmei és keltezésük Hieronymus Chronicon-jában. Ant. Tan. 26 (1979) 228 ff.

Nesselhauf (1959) = *H. Nesselhauf:* Fragment eines Militärdiploms aus Owen, Ldkr. Nürtingen. Fundber. aus Schwaben NF 15 (1959) 73 ff.

Nuber (1969) = *H.-U. Nuber:* Bemerkungen zu Militärdiplomen und ein neugefundenes Fragment aus Munningen, Ldkr. Nördlingen Germania 47 (1969) 178 ff.

Overbeck (1981) = *B. Overbeck:* Das erste Militärdiplom aus der Provinz Asia. Chiron 11 (1981) 265 ff.

Radnóti (1961) = *A. Radnóti:* Neue rätische Militärdiplome aus Straubling und Eining. Germania 39 (1961) 93 ff.

RMD = *M. Roxan:* Military Diplomas 1954—1977. Univ. of London. Inst. of Arch. Occasional Publications No. 2 (1978).

Roxan (1981) = *M. Roxan:* The Distribution of Roman Military Diplomas. ES 12 (1981) 265 ff.

Speidel (1977) = *M. Speidel:* Pannonian Troops in the Moorish War of Antoninus Pius. Akten des XI. Internazionalen Limeskongresses. Budapest (1977) 129 ff.

Visy (1979) = *Zs. Visy:* Der Beginn der Donau-Kriege des Domitian AArch. Hung. 30 (1978) 37 ff.

Visy (1982a) = *Visy Zs.:* Újabb pannoniai katonai diplomák. BÁMÉ X—XI 1979—80 (1982) 86 ff.

Visy (1982b) = *Visy Zs.:* Rec. Roman Frontier Studies 1979. Papers presented to the 12th International Congress of Roman Frontier Studies. BAR Int. Ser. 71 (1980). Arch. Ért. 109 (1982) 156 ff.

Visy (1984) = *Zs. Visy:* Rec. P. A. Holder: The Auxilia from Augustus to Trajan. BAR Int. Ser. 70 (1980). AArch. Hung. (1984) im Druck.

Wolff (1981) = *H. Wolff:* Bemerkungen zum Verwaltungsgang und zur Verwaltungsdauer der Bürgerrechtsschenkungen an Auxiliare. ZPE 43 (1981) 403 ff.

I. táblázat

	qui quina et vicena stipendia aut plura meruerant	qui quina et vicena stipendia meruerant	qui quina et vicena pluravе stipendia meruerunt	qui militaverunt... quinis et vicenis pluribusve stipendiis emeritis dimissis honesta missione item iis qui militant... emeritis quinis et vicenis stipendiis	qui militant... item dimissis honesta missione... qui quina et vicena pluravе stipendia meruerunt	qui militant... item dimissis honesta missione... qui quina et vicena pluravе stipendia meruerant	qui militant... item dimissis honesta missione... quinis et vicenis pluribusve stipendiis emeritis	qui militant... qui quina et vicena pluravе stipendia meruerunt item dimissis (dimisso) honesta missione (emeritis stipendiis)	qui militant... qui quina et vicena aut plura meruerunt item dimissis (dimisso) honesta missione emeritis stipendiis	qui militant... quinis et vicenis pluribusve stipendiis emeritis item dimissis honesta missione	qui militaverunt... quinis et vicenis pluribusve stipendiis emeritis dimissis honesta missione
60	4										
65	Duš.										
54/68	6										
74	20										
75	+ 2										
78	22, 23										
80	158			26							
82											28
83	29										
84	30										
85											31
86		33									
88	35				159	+ 3	34				
90							36				
91								+ 4			
94[a]									38, 39		
96								+ 6, 40			
98					42, 43						
99					44, 45						
100					46						
102								47			
103			48								
105			51					50			+ 9
103/106					54						
107											55, 56
109[b]											161

110											164	57, 163
114												+ 14, 61
116												64
114/117												165
117[c]												62

MEGJEGYZÉSEK AZ I. TÁBLÁZATHOZ

a) H. Nesselhauf fölvetette a CIL XVI 53. diploma megjegyzéseként (p. 50), hogy a Dalmatiában talált diploma azonos kibocsátásból származhat a CIL XVI 38. dalmatiai diplomával. Erre utal a dátumban szereplő *III*, és a csapatok helymeghatározása előtti *NT*-betűk egyezése. – Csaknem biztos, hogy igaza van, mivel a rövidítések ebben az időszakban való teljes hiánya miatt könnyű megállapítani, hogy egyetlen csapat neve sem végződhet -*NT* betűkkel. Így csak az általa említett másik diploma egyedi, e helyen álló formulájának utolsó betűi jöhetnek számításba: *qui peregrinae conditionis probati erant*. Ez és a többi egyezés alapján valószínű, hogy e töredék is 93.7.13-ra keltezhető. Ebben az esetben viszont a diplomát helyesen az Alföldy-Mann rendszerezés IIC típusa alapján kell kiegészíteni.

b) Még két további példányt ismerünk a CIL XVI 161. kibocsátásból: CIL XVI 162, Ljubenova (1979) 41.

c) A diploma e része *quinis et vicenis ⟨pluribusve⟩ stipendiis* alakra emendálandó, ld. lentebb.

A táblázatokban alkalmazott rividítések: A CIL XVI. kötetében megjelent diplomák egyszerű számokkal, az M. M. Roxan-féle (RMD) kiegészítésben megjelenteké + -jellel a szám előtt Duš. = Dušanić (1978), Kellner = Kellner (1983), Mirković–Dietz = Mirković (1979) – Dietz (1981), Overbeck = Overbeck (1981), Visy = Visy (1982a).

II. táblázat

	qui militaverunt... quinque et viginti stipendis emeritis dimissis honesta missione	qui militaverunt... quinis et vicenis pluribusve stipendis emeritis dimissis honesta missione	qui militaverunt... XXV stipendis emeritis dimissis honesta missione	qui militaverunt... XXV pluribusve stipendis emeritis dimissis honesta missione
120	67			
117/120		88		
122	69	73/169		
123		+ 21 = + 22		
124		70		
121/125	[+ 25]			
129		75		
129/132[a]		173		
133		76, + 35		
134	80	78		
135	82			
138			83	
139			87	
140	+ 39?	+ 39?		
138/140				[Kellner]
144				[90]
145[b]				91
145/146[c]			[93]	
146				178
147[d]				[94]
148			96	179 = 180, Overbeck
149			97	
150				99
153			+ 46	
154	+ 47/110			104, + 48
156/157[e]	181 = 182		117 = 183, + 50	[106], + 51
157			Visy A = B	
158			108	
159				112 = 113
159/160			111	
161			+ 55	Mirković—Dietz
156/161			184	
163	+ 62			
164		+ 64 =		= 185
166	121 ?		121 ?	
167	+ 67			123
167/168			+ 68	
161/170	187			
178	128			
186		+ 69		
140/167[f]				[+ 72]
178/190	131,132			

MEGJEGYZÉSEK A II. TÁBLÁZATHOZ

a) H. Nesselhauf véleményével szemben bizonyítható, hogy a diplomán nemcsak 25, hanem annál több évet szolgált veteránok is szerepeltek. Ez elsősorban a *quin*-alakból következik. Az osztószámnév rövidítésére nézve ld. lentebb. Az egyetlen kivétel, ahol a *quin quinque* helyett áll: CIL XVI 82 (Britannia, 14.4.135).

b) Az egyetlen eset, amikor osztószámnév áll *(extr.)* úgy, hogy utána nincs *pluribusve*. Kézenfekvő magyarázata az, hogy a 26 után álló *pluribusve* a 25-re is érvényes. Vö. Dietz (1981), Moesia inferior, 161, ahol a hiányzó külső oldalon hasonló kifejezésmóddal lehet számolni.

c) A sorok kiegészítése nyomán egyértelműen kimutatható, hogy *intus* 10. sorában a szolgálati évek megadása csak számmal történhetett: *XXV*.

d) *Extr.* 8. sorban *quin(is)*. Vége kell legyen a szónak, mert utána a törésig még szabad tér van. Ld. lentebb.

e) H. Nesselhauf CIL XVI 117. diplomához adott kiegészítése nem lehet helyes, mivel a 10. sor a *pluribusve* betoldásával irreálisan hosszú lenne. A javasolt kiegészítés a következő: *sub Vario* (10*Clemente proc XXV* [*stipendis emeritis dimissis ho|nesta missione...*]. A kiegészítéshez fölhasznált 27 betű megfelel a többi sor kiegészítéséhez fölhasznált betűk átlagának. — A diplomát H. Nesselhauf 155/157-re keltezte (CIL XVI 117, jegyzet), K. Kraft (Kraft, 1952, 338) 156/157-re, míg Radnóti A. (Radnóti, 1961, Beilage 3), 153/157-re. H.-J. Kellner kimutatta, hogy ennek a diplomának, valamint a CIL XVI 183. és RMD 51. diplomáknak azonos a csapatlistája (Kellner, 1966, 89 ff). A CIL XVI 117. (Ma'rāb) és 183. (Straubing) valószínűleg azonos kibocsátásból származnak, mert a 25 éves szolgálati időn kívül megegyezik a *I et II Raetorum* írásmód is. A RMD 51. diplomához talált újabb töredék (Kellner, 1983. 171 f.) alapján biztos, hogy ezt a diplomát (Eining) 156/157-ben adták ki. Mivel az ezen szereplő veteránok 25 vagy annál több évet szolgáltak, a sorrend csak a következő lehet: 1 — Eining, 2 — Ma'rāb, Straubing.

f) H.-U. Nuber érvelése szerint (Nuber, 1969, 188.) csak [*XXV pl (uribusve)*] *ve* kiegészítés jöhet számításba. Ha valóban így volt, akkor 167 elé kell keltezni a diplomát, sőt nagyobb valószínűséggel Antoninus Pius korára.

III. táblázat

Diploma	Császár, trib. p.	= a trib. pot. éve	consul-datálás	tanú-datálás	dimissis hon. missione	csapat-parancsnok	Datur	Lit.
CIL 3	Claudius X	50.1.25–51.1.24.	18.6.54	–	–	–	–	Wolff 1981
CIL 38	Domitianus XII	92 vége–93.9.13.	13.7.94	–	–	–	–	Wolff 1981
CIL 39	Domitianus XIII	93.9.14–94.9.13.	16.9.94	–	–	–	–	Wolff 1981
CIL 43	Trajanus I	97–98	–	–	a [ ] Nepote	–	–	Alföldy 1979
CIL 50	Trajanus VIIII	104.12.10–105.12.9.	13.5.105	–	–	praefuit	–	Alföldy 1979
CIL 160	Trajanus XIIII	109.12.10–110.12.9.	11.8.106	110	–	–	–	
RMD 14	Trajanus XVIII	113.12.10–114.12.9.	19.7.114	–	per Iuventium Celsum	–	–	Alföldy 1979
CIL 61	Trajanus XVIII	113.12.10–114.12.9.	1.9.114	–	–	praefuit	–	Alföldy 1979
CIL 62	Trajanus XX	115.12.10–116.12.9.	8.9.117	–	–	–	–	Wolff 1981
CIL 69	Hadrianus VI	121.12.10–122.12.9.	17.7.122	–	per Pompeium Falconem	–	–	Alföldy 1979
RMD 21	Hadrianus VII	122.12.10–123.12.9.	10.8.123	–	per Marcium Turbonem	praefuit	–	Alföldy 1979
CIL 74	Hadrianus XII	127.12.10–128.12.9.	18.2.129	–	–	–	–	Wolff 1981
CIL 83	Hadrianus XXII	137.12.10–138.7.14.	28.2.138	–	–	–	+	
CIL 84	Hadrianus XXII	137.12.10–138.7.14.	16.6.138	–	–	–	+	
RMD 38	Pius II	138.12.10–139.12.9.	13.2.139	–	–	–	+	
RMD 39	Pius III	139.12.10–140.12.9.	13.12.140	–	–	–	–	Speidel 1977
CIL 99	Pius XIII	149.12.10–150.12.9.	1.8.150	–	per Porcium Vetustinum	–	–	Alföldy 1979
Visy A, B	Pius XIX	155.12.10–156.12.9.	8.2.157	–	–	–	–	Visy 1982a

RIMÓCZINÉ HAMAR MÁRTA

ATTILA TEMETÉSE

(LEGENDA ÉS VALÓSÁG)

Attila temetését mindannyian «pontosan» ismerjük. A mesés leírást kisdiákjaink Jókai nyomán olvassák ma is. Ebben a főtáltos a következő rejtélyes utasítást adja: «Föld alá, víz alá, napsugárba, holdsugárba, fekete éjszakába! Maga, aki eltemette, se mondhassa meg, hogy hová tette.» Majd Csaba királyfi «*hármas koporsót* csináltatott. Egyiket tiszta *arany*ból, a másikat a legfinomabb *ezüst*ből, a harmadikat pedig *vas*ból. Az aranykoporsó volt a napsugár, az ezüst a holdsugár, a vas a fekete éjszaka.» A királyt ezután bíborba, aranyba öltöztették, gyémántos gyűrűket húztak az ujjaira, derekára hímzett övet kötöttek. Aki életében egyszerűen öltözött, legalább a föld alá pompával menjen. Ezután befektették az aranykoporsóba s mellé helyezték fegyvereit. «Akkor az *aranykoporsót* az *ezüstbe* tették s végre ezt a *vaskoporsóba*.» «Ezután jajgatás következett, majd kőoltáron tüzet raktak, hófehér paripát áldoztak, kürtök szóltak, dobok zengtek ... *Éjszaka* pedig, midőn a kürtszó elhangzott, Attila kisebb fia, Csaba vezér, tizenötezer kipróbált vitézzel egészen csendben elvitte a király holttestét a Tiszához.» Ezután rabszolgák vitték tovább a koporsót oda, ahol a Tisza kétfelé ágazik. Az egyik ágat úgy rekesztették el, hogy a víz mind a másik ágba folyt. Ekkor a folyó fenekén sírt ástak, abba helyezték a *koporsót*. A sírt betemették, a vizet pedig újra visszaeresztették előbbi folyásába. Így került a király teteme «föld alá, víz alá». A rabszolgákat visszatértük után lenyilazták, hogy soha senki ne tudhassa meg, hová temették el a királyt.

A tankönyv[1] a következő magyarázatot adja a Jókai nyomán közölt elbeszéléshez: «A régi írásokban ránk maradt Attila halálának és temetésének története is. A hagyomány szerint Attilát hazánk területén olyan helyen és úgy temették el, hogy koporsóját senki nem találhatja meg. Attila temetését az *ősrégi mondák* alapján így írta meg nagy regényírónk, Jókai Mór.»

Tény, hogy nagy regényírónk, Jókai, majd Gárdonyi Géza *mesél* (A láthatatlan ember c. regényében) a Tisza mélyére hármas koporsóban eltemetett hun királyról, de ugyan miféle *ősrégi mondák* alapján? Tudomásunk szerint ilyenek nincsenek; van viszont egy hitelesnek tekinthető *történeti forrás*, mégpedig Jordanes VI. századi történetíró *Getica* c. művének 49. fejezete.[2] Ebben a részletes leírásban sem a Tiszáról, sem holmi hármas koporsóról nincs szó. «Postquam talibus lamentis est defletus, stravam *super tumulum* eius, quam appellant, ipsi ingenti commessatione concelebrant, et contraria invicem sibi

[1] Régen volt, hogy is volt. Történelmi olvasókönyv az ált. iskolák 5. osztálya számára. Szerk. *Filla István*. Budapest 1982², 214: Attila temetése.

[2] Jordanes: De Getarum sive Gothorum origine et rebus gestis. Mon. Germ. Auct. Antiquiss. V./1. 1882.

copulantes luctum funereum (v. l.: lucto funereo) mixto gaudio explicabant, noctuque secreto *cadaver* terra *reconditum* copercula primum auro, secundum argento, tertium ferri rigore communiunt, significantes tali argumento potentissimo regi omnia convenisse: ferrum, quod gentes edomuit, aurum et argentum, quod ornatum rei publicae utriusque acceperit. Addunt arma hostium caedibus adquisita, faleras vario gemmarum fulgore pretiosas et diversi generis insignia, quibus colitur aulicum decus. Et ut tantis divitiis humana curiositas arceretur, operi deputatos detestabili mercede trucidarunt, emersitque momentanea mors sepelientibus cum sepulto.»

A már korántsem klasszikus latin szöveg hozzávetőleges fordítása a következő: «Miután ilyen siralmas panaszkodással elsiratták, sírhalma fölött roppant vigassággal ún. *strava*-t (halotti tort) tartottak és egymással ellentétes dolgokat egybekötve, örvendezéssel vegyes gyászünnepet ültek, majd éjszaka titokban a földbe rejtett holttestet előbb arannyal, másodszor ezüsttel, harmadszor rideg vassal borították, ily módon jelezvén, hogy a nagy hatalmú királynak mindez jár: a vas, mivel népeket hódoltatott meg, az arany és az ezüst, mivel mindkét birodalom díszjelvényeit elnyerte. Hozzáteszik még az ellenségek levágása árán szerzett fegyvereket, mindenféle drágakövektől csillogó ékességeket és különféle dísztárgyakat, az udvari fényűzés kellékeit. És hogy ennyi kincstől az emberi kíváncsiság távol tartassék, a munkára kirendelteket kárhozatos fizetésképpen legyilkolták, azaz egyszerre jelent meg a halál az eltemetőknek az eltemetettel együtt.»

A Jókai-féle leírás Ipolyi Arnold «Magyar Mythologiája» megjelenésének évében (1854) látott napvilágot.[3] A legenda kitalálójának Ipolyit tartják számon. De miért temette folyóba a hun királyt Ipolyi, hisz a latin szövegből nem olvashatta ki sem a folyóba, sem a hármas koporsóba temetést? (Igaz, ő ezt az utóbbit nem is állítja, csak néhány későbbi írás hivatkozik az Ipolyinál szereplő hármas koporsóra.) Csengery Antal keményen fel is rótta neki a források felületes ismeretét.[4] Ipolyi mindenesetre hangoztatta a történeti hitelhez való ragaszkodás igényét: «A *források, tavak, folyók mentében* vannak temetkezési helyeik is (ti. az ősmagyaroknak), s talán magában a folyó medrében, mint Attiláról egy hagyomány van tudtomra, mely szerint hasonlóan, mint Alarich (Jornand. 29.), ő is a folyónak leeresztése után, kincsei- és fegyvereivel annak medrébe temettetik, miután a hullámok ismét föléje eresztetnek.»[5] Alarich temetéséről Jordanes a megadott helyen ezt írja: «. . . Alaricus, dum secum, quid ageret, deliberaret, subito immatura morte praeventus rebus humanis excessit. Quem nimia sui dilectione lugentes, *Basento amne* iuxta Consentinam civitatem *de alveo suo derivato* — nam hic fluvius a pede montis iuxta urbem dilapsus fluit unda salutifera — huius ergo in medio alveo collecto captivorum agmine sepulturae locum effodiunt, in cuius foveae gremio *Alaricum cum multis opibus obruunt, rursusque aquas in suum alveum reducentes*, ne a quoquam quandoque locus cognosceretur, *fossores* omnes *interemerunt* . . .» Hozzávetőleges fordításban: «Alaricus míg fontolgatta, hogy mit tegyen, hirtelen váratlan haláltól

[3] *Jókai Mór:* Hadak útja (hun regesorozat). «Holtak harca» címmel az 1854-es Hölgyfutárban, idézi *Móra F.:* Leszámolás Attilával c. elbeszélésében.

[4] *Csengery Antal* szokatlanul erős hangú kritikájáról és annak következményeiről vö. *Rottler Ferenc:* Egyház, műveltség, történetírás. Bp. 1981. 79. sk.

[5] *Ipolyi Arnold:* Magyar Mythologia, I². Bp. 1929. 280. Mommsennél: Getica 30. caput.

megkörnyékezve eltávozott e földi világból. Akit, iránta érzett szeretetükben gyászolva Consentina városa mellett, *a medréből elterelt* Basento *folyóba* — mivel ez a folyó a hegy tövéből a város mellett halad, — tehát e folyó medrének közepén, miután összeterelték a foglyok seregét, helyet ásnak a temetkezésnek és ebbe a gödörbe *eltemetik Alarichot, sok kinccsel együtt, majd a vizeket medrükbe visszaengedvén,* hogy soha senki a helyet fel ne ismerje, *a munkásokat mind leöldösték . . .*»

Amint látjuk, Ipolyi Attila temetéséről szólván szinte szóról-szóra Alarich temetését írja le. Eljárására magyarázatot adni csak ő tudna. Tudománytalan pontatlanságát tudóstársai mindenesetre tetszetősnek találták, idézték, hivatkoztak rá anélkül, hogy az idézett helyeket tüzetesen ellenőrizték volna. A tudományos igénnyel szerkesztett Révai Nagy Lexikona Attila temetését annak idején (1911-ben) pontos forrásmegjelöléssel («Jordanes 49») idézte: (Attilát) «medréből elvezetett *folyóba* temették, a folyót ezután ismét visszavezették a medrébe, és akkor mindenkit megöltek, aki tudott valamit a sírról . . .» A cikk írója elgondolkozott ugyan azon, hogy ez ellentétben van a hunok szokásos *halomsíros* temetkezésével, a jelzett forrásnak mégsem nézett utána. Ha ezt megtette volna, nem talált volna benne semmilyen folyót, csak *tumulust*. Sajnos az 50 évvel későbbi Új Magyar Lexikon «Attila» címszavának írója is hasonlóképpen járt el. «Minthogy Attila székhelye a Tisza vidékén volt, és egy 100 évvel későbbi krónika (ti. a Jordanesé) azt írja, hogy egy *folyó medrébe* temették, sírját ott keresik.» Tehát több, mint fél évszázad elteltével is *legendát* idéznek «eredeti forrásból». Sorolhatnánk — igényes és kevésbé igényes — munkákat, amelyek egyszerűen átmásolják a hagyományos adatokat. A múlt század végén pl. Szalay József Attila sírját szintén Jordanes «nyomán» írta le.[6] Hangsúlyozta ugyan, hogy «egykorú tanúságunk nincs», de a száz évvel későbbi Jordanesnek olyan temetésleírást tulajdonított, amit Jordanes *nem* írt le (*hármas koporsó*, elásás, a munkások leölése, hogy ki ne rabolják a sírt). A Műveltség Könyvtára ókori és középkori története kötetében[7] ezt olvassuk: «Népe *hármas koporsóba* temette el, de nem tudni hová.»

Tehát a vízbetemetést és a hármas koporsót mind a mai napig történeti kútfőben (Jordanesnél) olvasható bizonyosságként tartják számon. Ez annál inkább elgondolkodtató, mivel a szinte csak szépírónak számontartott és tudósi minőségében nem eléggé méltányolt Móra Ferencet már a 20-as években foglalkoztatta a vízbetemetés lehetetlensége. Annyira, hogy kézbe is vette az eredeti forrást, mert meg akart győződni arról, hogyan is írta le Jordanes a nevezetes temetést. Az eredményről «Leszámolás Attilával» c. szellemes, de a tudományos alaposságot sem nélkülöző írásában számolt be. A forrásból a tudós régész sem tudott többet kihámozni, csak ami ott állt: *Noctuque secreto cadaver est terra reconditum.* («Éjjel a testet földbe rejtették»: Móra ford.) Ezután Anonymustól a szabadságharcig minden forrást átnézett, de mégcsak mendemonda gyanánt sem találta nyomát sehol annak, hogy Attilát vízbe temették volna. Kesernyésen írja: «Az egyetlen történeti forrás (ti. Jordanes) nem azt mondja, amit mondatnak vele, hanem éppen az ellenkezőjét. Attilát nem folyóba temették, hanem földbe, hun nemzeti szokás szerint.» Megállapítása azonban megmaradt szépirodalomnak, a szakkutatásba nem került át 1940-ben sem,

[6] *Szalay József:* Attila sírja. Arch. Ért. 3. (1884) 149—152.

[7] Műveltség Könyvtára. Az Ó- és Középkor története. Írta: *Márky Sándor*. Budapest 1910. 418.

amikor Eckhardt Sándor Ipolyit és mythológiáját a következőképpen aposztrofálta:[8] «És mióta Ipolyi Magyar Mythológiájában arról *regél*, hogy Attilát egy *folyómederbe* temették (mint Jordanes Alarichját), azóta a Tisza—Maros vidéki nép képzetét izgatja Attila *hármas koporsója*.»

Megismétlem: tudomásom szerint Ipolyi nem ír hármas koporsóról, csak „mondai" folyóba temetésről. Móra tehát hiába cáfolta a vízbetemetést, az mégis élt tovább. Igaz, hogy a mesés hagyományt ő sem akarta szétfoszlatni, «csak érdekesnek látta elmondani, hogyan született szemünk láttára ez a szép legenda . . .» Azért — ha megérte volna — biztosan nem haragudott volna meg érte, ha Eckhardt igényes áttekintésében nemcsak negatív célzás formájában utal az ő gondolatmenetére és eredményére. Így csak tréfálkozott volna továbbra is: miért ne temették volna királyukat folyóba a hunok, ha a gótok is megtehették, hiszen Attila «még különb istenostora volt, mint korábbi pályatársa» (ti. Alarich). Bóna István késői igazságosztása sem örvendeztette volna meg túlságosan:[9] «A kép (ti. a legendás temetés képe) olyan erős, hogy az itt-ott többnyire nem közkézen forgó tudományos igényű munkákban[10] elhangzó ellenérveket a legtöbb ember már hitetlenkedve fogadja.» Tény, hogy Jordanes szövegében félreérthetetlenül benne van: «*super eius* (Attilae) *tumulum* stravam concelebrant (sc. Hunni).»

A 49. caputból világosan kiderül a *tumulus*-ba való temetés, mint ahogy csak félremagyarázásból származtatható a folyóba süllyesztés: «*Postquam talibus lamentis est defletus, stravam super tumulum eius . . . concelebrant . . .*» A kritikus helyen tehát halomsíros temetkezésről van szó, majd a *tumulus* fölött rendezett halotti torról, ahol is vígsággal vegyítették a gyászt. Miért ragaszkodott akkor Ipolyi a vízbetemetéshez, miért hamisította meg forrását, milyen «nagyobb» cél vezethette? A hunokra vonatkozó forrásairól ezt írja: «Jornandes (Hist. Goth. id. fejezet szerint) legyen említve, mint a fő kútfő e tekintetben, akár, mivelhogy ő vevé fel legteljesebben a hun mondát, vagy hogy erről csupán csak az ő műve maradt fel teljesebben a többinél; rá tehát *különös figyelemmel* voltam . . .» (MM. I. 22.1.) Milyen a figyelmetlenség, ha ilyen a «különös figyelem»? Megkockáztatjuk a következő feltevést: Ipolyi részletesen ír arról (MM. I.280.1.), hogy őseink vizek, források mellett telepedtek le, oda is temetkeztek, életszükségletük és tiszteletük tárgya volt a víz. Különösen tisztelt forrás volt például a pannónhegyi *fons sacer*, ahol Árpádot eltemették. Ha pedig Árpádot víz közelébe temették, akkor — Ipolyi elképzelése szerint — az elődünknek hitt hun királyt sem illett ettől a tisztességtől elütni. A nagy királynak forráshamisítás árán is meg kellett adni a végtisztességet, nem is forrás mellé, hanem folyóbatemetéssel. Ezt a feltevésemet igazolni látszik az a körülmény, hogy Ipolyi Mythológiájának II. kötetében (127.1.) ugyanezt ismét említi: «Pogány korunkban *halottaink vizek mellett*, vagy egyenest *vizek medrébe temettettek*, mint Attiláról a hagyomány szól, és Árpádról, hogy a *folyó kútfejénél*, Taksony *pogány módra a Dunánál* eltemettetik, s mint az okiratokban felemlített pogánysírok, *sepulchra paganorum* stb. vizek mellett jőnek elő.»

Jordanesnek annyiszor emlegett 49. caputját Ipolyi a Mythologia II. kötetében (321.l.) idézi, pontosabban a caputnak azt a mondatát, ahol arról van

[8] Attila és hunjai. Szerk. *Németh Gyula*. Bp. 1940. 212.

[9] A magyar régészet regénye. Szerk.: *Szombathy Viktor*. Bp. 1968. *Bóna István:* A szeged—nagyszéksósi hun fejedelem. 111.

[10] Uo. *Bóna I.* nem közöl adatot.

szó, hogy a temetés végzésére rendelt személyeket a sír fölött titokban megölik: «*et ut tot et tantis divitiis humana curiositas arceretur, operi deputatos detestabili mercede trucidarunt, emersitque momentanea* mors *sepelientibus.*» Ebben a szövegrészben nincs az, hogy *titokban* ölik meg a szolgákat, továbbá az sincs, hogy a *sír* fölött, sem pedig, hogy vízbe süllyesztették volna a halottat. A vízbetemetés «mondája» talán az idézett sorokban szereplő ige félreértéséből adódott. Ipolyi «hagyományt» emleget ugyan, de a Jordanes-helyet fonákul értelmezi vagy nem érti. Sejtésünk szerint Attila az *emersitque mors* félreértése folytán temetődött vízbe. A simplex *mergo* ige jelentése tudvalevőleg: «(el)merít,» «(el)süllyeszt». Ha Ipolyi felületesen olvasta a szöveget, az összetétel *(e-mergo)* *e*-je elkerülhette figyelmét, és máris kész a félreértés: «*elmerítette* őket a halál.» Csakhogy akkor *tárgy* is kellene, ami a *dat.*-ban álló *sepelientibus* nem lehet. Ipolyi (és követőinek hada) nem gondolt az *emergere* visszaható («*kiemelkedik*», «*felbukkan*») jelentésére, amelyet akárhány párhuzamos hellyel szemléltethetünk (pl. Lucr. V 698 *e. ad ortus;* Ov. Met. XV 186 *cernis et emersas in lucem tendere noctes, et iubar hoc nitidum nigrae succedere nocti;* Liv. XLIV 37,9 *luna in suam lucem emersit;* Tac. Germ. 45,1 *emergentis, sc. solis)*, és amely tökéletes értelmet ad — éppen csak Jordanesnél váratlan, keresett költőiséggel (oxymóronnal) — a kérdéses helynek: «a munkára kirendelteket gyalázatos bérrel legyilkolták, úgyhogy (*-que* explic.) egy szempillantás alatt (nem az élet napja, hanem) a *halál kelt fel* az eltemetőknek». Horváth János fordításában[11] megkerülte a problémát: «Így egy időben *érte a halál* azokat, akik temettek, és azt, akit temettek.»

Ipolyinak szemmelláthatólag rokonszenves volt ez a vízbesüllyesztéses temetési mód. Ha nem így lett volna, akkor a hunok temetkezési módjánál tartotta volna számon Attila temetését is (MM. II.k.337.1): «Mély gödör, verem ásatott a földbe, mely felett azután a halom = *tumulus* a kőrakással emelkedik». De itt Attiláról szó sem esik, pedig a forrásban kétséget kizáróan olvasható: *super eius* (sc. Attilae) tumulum (Hunni) *stravam concelebrant.* A 49. caputban annyira félreérthetetlen a *tumulus* alá való temetés, amennyire csak félreértésből származtatható a folyóba való temetés.

Ezután áttérhetünk a legenda második részére, vagyis a holttestnek hármas koporsóban való eltemetésére: «*noctuque secreto cadaver terra reconditum coopercula primum auro, secundum argento, tertium ferri rigore communiunt, significantes tali argumento potentissimo regi omnia convenisse: ferrum, quod gentes edomuit, aurum et argentum, quod ornatum rei publicae utriusque acceperit.*»

Felületes olvasásra valóban úgy tűnik, mintha szerepelne a szövegben hármas koporsó. A történeti valóságot a forrásban előforduló kritikus szavak alaposabb vizsgálata révén közelíthetjük meg. Nem kutattam, hogy ki értelmezte először így a szöveget; tény az, hogy az utóbbi kétszáz évben általában koporsót értettek bele a szövegbe. Ismét Mórára hivatkozom, aki a maga józan eszére hallgatva, a hun temetkezési szokások ismeretében ismét tréfásan, de cáfolja a «hagyományt», mondván:[12] «Tudománytalan dolognak tartom az Attila-keresést, s hogy a hun királyt keresztény módon koporsóba zárták, azt csak akkor hiszem el, ha kiderül, hogy Nagy Leo pápát lóháton temették el, és

[11] Világirod. Ant. II. (Bp. 1952.) 15. l.

[12] *Móra Ferenc:* Utazás a földalatti Magyarországon. Bp. 1960 c. kötetben: Attila koponyájáról. 289. (Megjelent a Magyar Hírlapban 1928-ban).

föléje halmot domboltak.» Ugyancsak a temetkezési szokások ismeretében cáfolja újabban a koporsós temetést Kaposvári Gyula «Sikerül-e megtalálni Attila sírját» c. érdekes cikkében,[13] bár nyelvi értelmezéssel ő sem próbálkozik. Bóna István, akinek fentebb idézett tanulmányát utólag lapoztam fel, szintén józan régész-logikával érvel: «Való, hogy a hármas koporsóról Jordanes beszél. Mondja, vagy költi jó 80—100 évvel a temetés után. Ez azonban példátlan temetési módja lenne egy nomád fejedelemnek». Bóna ezután Móra Ferenc fentebb már szintén idézett mondataira hivatkozik. A Világirodalmi Lexikon Jordanes címszavában (Czuth B., 1977.) ennek ellenére még mindig a hármas koporsóról olvasunk. A régészek tehát a tárgyi leletek alapján megkérdőjelezik az írott forrásból kiolvashatónak vélt hagyományt. Nos: Jordanes szöveghelye *megerősíti* az ásatások leletanyagából ismert tényeket. Sejtésünk szerint Attila hármas koporsója olyan nyelvi félreértés következménye, mint az Anonymusnál szereplő Thonusoba besenyő fejedelem «élve eltemetése» a szentéletű István király parancsára. Ezt a makacsul továbbélő félreértést csak a minap oszlatta szét Bollók János meggyőző filológiai elemzése.[14]

Van-e hát ellentmondás a régészeti érvek és a szöveg között, vagy a kettő erősíti egymást? A gondot feltehetőleg a *co(o)percula* vagy *co(o)perculum* szó értelmezése okozza, amely találomra lefordítva válhatott koporsóvá.[15] Elősegíthette a helytelen magyarítást a két szó *(cop*ercula — *kop*orsó) kezdőszótagjának megtévesztő összecsendülése is. A latin *co(o)percula* sok mást jelenthet, de koporsót aligha. Valamiben el kellett a holttestet temetni, így kínálkozhatott a fordításhoz a koporsó, mint *korunk* temetési eszköze. A fordítókat nem gondolkoztatta el az a tény, hogy a nomádok temetkezési szokásai nem ismertek afféle alkalmatosságot; dús arany, ezüst mellékleteket annál inkább. A Thesaurus l. L. *cooperculum* címszavának anyagából (p. 892) a következőket olvashatjuk ki: rávihető, fölkenhető borítóréteg, lepel, faragott sírkő, mint borítólap, kardhüvely, borítólemez, burkolóhártya, burok, fedélzet, borítószövet, agyagborítás, díszített vagy díszítetlen fedőlap. Érdekességként megemlítjük, hogy a Thesaurus cikkírója a kérdéses Jordanes-helyet idézi ugyan (p. 892,1.41 sq.), de nem értelmezi.

Marad tehát a kérdés, mivel burkolták be a tetemet, mivel óvták? Lepellel, borítólemezzel? Erre vonatkozóan csakis a hun sírok leletanyaga adhat megnyugtató eligazítást. A fentebb idézett latin szöveg értelmezése ezáltal így módosulna:

«Éjjel *(noctu)* és titokban *(secreto)* a földberejtett testet *(terrā reconditum cadaver)* először arany-, másodszor ezüst-, harmadszor vas *copercula*-val borítják, ezzel jelölvén világosan, hogy mindezek a leghatalmasabb királynak kijártak: a vas, mivel népeket igázott le, az arany és ezüst, mivel mindkét birodalom ornatusát elnyerte.»

A sírok bőséges leletanyaga az írott szó szűkszavúságánál többet mondott eddig is, talán még többet mond ezután. Egy valami biztosnak tetszik: a hármas koporsó nem fog soha előkerülni, mivel olyanban nem temethették el a

[13] *Kaposvári Gyula:* Sikerül-e megtalálni Attila sírját? Múzeumi Levelek 4. Szolnok 1961, 27 sk.

[14] *Bollók János:* A Thonuzóba-legenda történelmi hitele. Századok 1979/1. 97—107.

[15] Thesaurus Linguae Latinae *s.v.* p. 892, 1. 41 sq.

nagy királyt. A szöveg helyesebb értelmezésével a hármas koporsó legendája végképp legendának bizonyul.

Ha most visszatérünk Jókai hangulatos leírásához, ahonnan elindultunk: nála is vannak forrásértékű és mesés részek egyaránt. Talán nem föltétlenül a mesélési vágy vezette a regényírót sem, csak egyszerűen az, hogy Jordanes szövegét ő sem próbálta értelmezni filológus módjára (elvégre szépíró volt), így Ipolyi elképzeléséhez, a folyóbatemetéshez hozzátette a hármas koporsóba való regényes temetést is. Jordanes szövege hihetőleg világosabbá vált tehát: Attilát hun szokás szerint *tumulus*-ba, tehát föld alá temették *(terra reconditum cadaver)*, az arany, ezüst és vas *(aurum, argentum, ferrum)* pedig nem a hármas koporsó anyaga volt, hanem a *potentissimus rex*-et megillető mindenféle arany-, ezüst stb. sírmelléklet.

HAHN ISTVÁN

NIMRÓD ALAKJA A SZÍR MONDAI HAGYOMÁNYBAN

A bibliai őstörténetnek sajátos és rejtélyes személyisége Nimród.[1] Mózes I.10,8 skk. annyit mond el róla, az ún. «népek táblájának» — tehát a Noé három fiától leszármazott népeket ősatyjuk szerint osztályozó felsorolásnak — keretében,[2] hogy Khám fia, Kus nemzette Nimródot, aki elsőként volt «dalia a földön»; miben állt «dalia» (héberül: *gibbór)* volta? Abban, hogy «vadász volt az Úr színe előtt» — ezért is mondogatják még most, azaz a bibliai történet megszerkesztése idején is: «mint Nimród — olyan vadász az Úr színe előtt». Nemcsak dalia, azaz: istenadta vadász — hanem hatalmas király is, akinek uralma Bábelből kiindulva, magába foglalta Erekh (Uruk), Akkad, Kalneh városokat[3] — azt a földet, amelyből később Assur (az asszir nép hérós epónymosa) is kiindult, hogy felépítse Ninivét, Rehovot-irt, Kalahot, valamint Reszainát — ezt a hatalmas várost. Ezzel zárul a Nimródra vonatkozó pár mondatnyi rész: a Bibliában, ezt követően még a Krónikák Könyve ismétli röviden a Genezis Közléseit (I. Krón. 1,10), majd még egyszer kerül szó Nimródról, amikor «Nimród földje» Micha próféta látomásában együtt szerepel Assur földjével — tehát vagy Mezopotámiával vagy annak egy részével azonos [5, 5].

1. Aligha lehet kétséges, hogy a bibliai hagyomány mint külső, a saját genealogiája és értekrendszere szempontjából *idegen*, abba szervesen bele nem illeszkedő személyiségről szól Nimródról. Nem illeszkedik bele organikusan a nemzetségi és ethnikai hagyományba: míg a származástáblák általában csak a legidősebb (vö. I. Móz. 5,1—31; 11,10—25; stb.), illetve a későbbi származás, történet, népiség és időrend szempontjából jelentős fiúk adatait közlik s ez kivétel nélkül érvényes Jáfet és Khám leszármazottaira — Nimród nem elsőszülött és nem is őse egyetlen bibliai, ill. a Bibliában említett népnek vagy nemzetségnek sem, leszármazottairól többé szó nem esik; Assur az ő földjéről, de nem az ő leszármazottai közül indul ki hódító útjára. Személye tehát bízvást ki is maradhatna az őstörténetből, — ha nem lenne szükség az ő rá utaló szólásmondás («olyan kiváló vadász, mint Nimród») magyarázatára. Ez az igény adott végülis helyet Nimródnak a bibliai őstörténet epizódikus személyei között.

[1] Nimród alakjához bibliográfiai adatok: *Komoróczy G.:* Nimród. Világosság 15 (1974) 512 skk.; *A. Scheiber:* Rev. Ét. Juives 139 (1980) 24, 26. j.; *B. Heller:* Enc. d. Islam III. 910 skk. s.v. Namrudh; Enc. Jud. 12, 1972, 1166 sk. s.v. Nimrod, RE s.v. Nimrod, XVII/i, (1936) 624 skk.

[2] Vö. ehhez: *M. B. Knobel:* Die Völkertafel der Genesis Leipzig 1908: *U. Cassuto:* A Commentary on the Book of Genesis II. From Noah to Abraham. Jerusalem 1964.

[3] Kalneh mint városnév — kétséges, valószínű a *kullānā* olvasat, vö. *Komoróczy:* i. c.

Nimród személyiségének ezt az idegenségét és különállását érzékelteti nevének sokáig rejtélyes, és ma sem teljesen megoldott etimológiája. A jelenleg leginkább elfogadott feltevés E. A. Speiser jeruzsálemi professzortól származik,[4] aki I. Tukulti-Ninurta asszír király (ie. 12. sz.) nevének második eleméből eredezteti — ez az uralkodó, mondák kedvelt hőse, ugyancsak nevezetes volt mint kiváló vadász. A mondai asszír király belekerült a bibliai hagyományba — de abban idegen maradt.

A Nimródhoz fűződő korai rabbinikus, aggádai és midrási hagyományok egyfelől személyének ezt az elszigetelt voltát óhajtják leküzdeni, amennyiben a bibliai eseménytörténet egyes ismert pontjaihoz kapcsolják; másfelől a bibliai elbeszélés rejtett, implicit utalásait bontják ki egy átfogóan ellenszenves személyiségképpé; végül pedig, megfelelő analógiák felkutatásával világtörténeti helyét akarják kijelölni: tehát pótolják mindazt, ami a bibliai elbeszélésben töredékes, befejezetlen. Nevének lehetséges héber etimológiája (*nimród* = lázadunk, vagy: lázadjunk ! — amely etimológia már Philón Nimród-képét is motíválta[5] — őt a következő fejezetben foglalt «babilóni torony» építésével (amely nem volt más, mint Isten elleni lázadás), ill. a bábeli nyelvzavarral hozza kapcsolatba;[6] más aggádák szerint pedig halálát egy másik nevezetes vadász — Ézsau okozta volna vö. b. Chullin 89a; Pirké R. Eliezer c. 24; Targ. Ps.—Jonathan I. Móz. 25,27; ennek következtében kortársa kellett hogy legyen Ábrahámnak is — ha pedig kortársa, akkor Khám-ivadék, hatalmas király és vadász lévén — egyben ellensége, üldözője is.[7] Így Nimród — az aggáda-teremtő fantázia törvényei szerint — beépült a bibliai őstörténetbe. «Világtörténeti» helyét viszont az szabja meg, hogy ő az első, világuralmat gyakorló király. Számos rabbinikus elmélkedés próbálta rendszerezni, kik is voltak a maguk idejében az egész világ királyai[8] — és Nimródnak valamennyi, általában 10 nevet tartalmazó felsorolásban megvan a helye olyan profán «nagy királyok» között, mint pl. Salamon, Nebukadneccár, Akháb, Nagy Sándor, Augustus Caesar, Vespasianus — stb.[9] A «korlátlan hatalmú uralkodó» prototípusának vonásait hangsúlyozzák a Nimród önistenítéséről, díszes, kozmikus motívumokkal borított palástjáról regélő hagyományok (vö. PRE 24) — az első király itt *már* egyetemes történeti jelenség típusaként — de *még* anélkül jelenik meg, hogy bibliai keretéből kilépve valamely más nép mítoszainak hősével avagy más történeti személlyel azonosult volna.

[4] *E. A. Speiser:* In Search of Nimrod. Eretz-Israel 5 (1958) 32 skk.; *Komoróczy:* i. c. 514 l. 19. j.

[5] Philo Alexandrinus: De gigantibus § 65: . . . *ἑρμηνεύεται δὲ Νεβρὼδ αὐτομόλησις· οὐ γὰρ ἐξήρκεσε τῇ παναθλίᾳ ψυχῇ μετὰ μηδετέρων στῆναι* . . . a szöveget gondozó *A. Moses* megjegyzése szerint (Oeuvres de Philon d'Alexandrie 7. Paris 1963. 53 l.) «Philon rattache le nom Nemrod au verbe «*marad*», se révolter».

[6] A bábeli toronyépítéssel való kapcsolat feltételezéséhez hozzájárulhatott a városépítő tevékenység kiemelése — hiszen a toronyépítők is városhoz csatlakoztatták alkotásukat, vö. Gen. 11, 4 és mindehhez (általában a «bábeli torony és nyelvzavar» problematikájához) *Scheiber S.:* Keleti hagyományok a nyelvek keletkezéséről. Bp. 1937. 24 skk. [Nimród szerepe].

[7] A Nimród-Ábrahám kapcsolat kérdéséhez: *H. Schützinger:* Ursprung und Entwicklung der arabischen Nimrod-Abraham Legende. Bonn 1961.

[8] Az egyes változatokat közli *L. Ginzberg:* Legends of the Jews, I. 175 skk., V. 198 skk., az arab verziókat *B. Heller:* i. c.

[9] Ṭabarī arab hagyománya (ed. *De Goeje* I. 145 sk.) úgy tudja, hogy 4 világbíró király volt, közülük kettő gonosz: Nimród és Nebukadneccar (Buḫtanassar), és kettő «igazhitű» — Salamon és Ḏū-l-Qarnain.

2. Ez a radikálisabb beillesztési folyamat a zsidó hagyományvilágon kívüli környezetben — éspedig a keleti (hellenizált, ill. orientális) keresztény egyházi irodalomban bontakozott ki teljes mértékben, vagy legalábbis itt ragadható meg számunkra teljes komplexitásában, — az első kezdeményezők azonban már a hellenisztikus zsidó körökön belül léptek fel. Amikor a görögség és a Kelet népei a hellenisztikus birodalmakban tartós együttélésük során megismerkedtek egymás történetével, amikor szinte egyidőben vált a görögség számára ismertté Manethón révén Egyiptom, Bérossos által Mezopotámia, a Septuaginta közvetítésével a zsidó nép bibliai története:[10] szükségszerűen merült fel az eddiginél szintetikusabb, komplexebb történeti látásmód igénye. A korábbi «*atomizáltan világtörténeti*» látásmód kifejező történetírói vállalkozásokkal, Hérodotosnak az egész perzsa birodalomra kiterjedő ismereteket közlő történelmi művével, vagy akár Pompeius Trogus csupán Justinus kivonatai révén ismert *Historiae Philippicae*jával szemben ez az újszerű világtörténet nemcsak az egymástól függetlenül végbemenő távoli eseményeket rögzíti, hanem azoknak egymáshoz való kapcsolódását, az időbeli egybeeséseket (szinkronizmusokat), az eltérő környezetben fellépő történelmi személyek analog vonásait, a történeti folyamatok szinkron voltában kifejeződő történelmi logikát is érzékeltetni óhajtja. Ennek az *organikusan világtörténeti*, tehát a különböző népek történeti eseményeit, múltjuk reprezentatív egyéniségeit *egységes és párhuzamos* folyamatként szemlélő látásmódnak kifejezői a bibliai történet vonatkozásában az olyan szinkronizmusok, hogy pl. Ábrahám az első sikyóni királyoknak volt a kortársa, az egyiptomi kivonulása egybeesett a görög mitikus kronológia szerinti Ógygos féle árvízzel,[11] avagy hogy Mózes kortársa volt Agamemnónnak, a bibliai Melkicedek azonos Sidosnak, Sidon alapítójának ugyancsak Melhisedeq nevet viselő fiával. Mindez az együgyűség azonban egy igen fontos és pozitív historiográfiai törekvésnek, az egyetemes történet organikus egységként való ábrázolásának egyelőre még gyermeteg megnyilatkozása.

A vélt vagy (ritkábban !) valóságos szinkronizmusok és a teljes szonosítások konstruálásában a tényleges vagy feltehető időbeli egybeesések, a történelmi funkciók analógiája, s elvétve még ezek mellett a névhasonlóság is szerepet játszhatott; ez utóbbi szempont érvényesült, amikor pl. Mózest a mitikus görög lantos Músaiosszal,[12] az iráni Gayōmartot (az első embert) az azonos jelleg miatt a bibliai Ádámmal, a névhangzás miatt pedig Gómerrel (a *kimmerek* névadójával) hozták kapcsolatba.[13] A tendencia már hellénisztikus zsidó történetíróknál megjelent: Philón a bibliai őstörténet bukott angyalait és óriásait (I. Móz. 6, 1—4) a görög mitológia — általa valóságosnak gondolt ! — gigászaihoz hasonlította, már-már azonosította őket egymással.[14] Josephus — Mane-

[10] A keleti népekre (perzsák, zsidók, egyiptomiak), vonatkozó görög ismeretek jellegéhez vö. *A. Momigliano:* Alien Wisdom. London.

[11] *H. Gelzer:* Sextus Julius Africanus. Leipzig 1880. 1898. I. 119. és uo. gazdag további anyag a bibliai—görög—orientális szinkronizmusok kialakulásához.

[12] Vö. Artapanos, in: Eusebius: Praep. evang. IX. 18 skk.; további párhuzamok s.v. Moses, RE XVI/1, 365 skk. *(I. Heinemann).*

[13] Vö. *A. Christensen:* Premier homme, premier roi. Uppsala 1918. 1934 Ṭabarī I. 154 alapján. Eszerint Gayōmart-ot, az iráni zoroasztriánus hagyomány szerinti első embert *funkciója szerint* Ádámmal avagy Séth-tel, *neve szerint* Gōmerrel lehetett azonosítani.

[14] Philon: De gigantibus I. 65 § skk., vö. *U. Cassuto:* The Sons of God and the Daughters of Man, in: Biblical & Oriental Studies. Jerusalem 1973. 17 skk.; *G. Westermann:* Genesis 1—11. Darmstadt 1972. 68 skk.

thónt követve — a Józsefet és családját befogadó, ám a bibliai történetben név nélkül említett fáraót a hyksósok uraival, a zsidók kegyetlen elnyomóit a 18. dinasztia fáraóival azonosítja.[15]

3. Az ilyen törekvések újabb lendületet kaptak akkor, amikor a kialakuló és stabilizálódó keresztény egyház szellemi képviselői a bibliai történetet a maguk részéről is integrálták az egyetemes történetbe. Ennek a fontos — mert végülis az egységes és többé-kevésbé «egyetemes» történeti kronológia és átfogó látásmód kialakulásának egyik részterületét jelentő — folyamatnak jellegzetes példája az a törekvés, amelynek során a (bibliai történetben amúgyis «idegen test» jellegű) Nimród alakját illesztették bele általános történeti keretbe: részben, és kézenfekvőbb módon úgy, hogy a bibliai történet *más* eseménysoraiba való beillesztése által váljék személye történetileg fontossá, részben és főként pedig idegen mitikus és történeti személyekkel való azonosítása révén.

A bibliai események közül legszorosabban a babilóni torony építéséhez és a nyelvzavarhoz kapcsolható. «Bábel tornya» története a Genezis 11. fejezetében, Ábrahám elhivatását (Gen. 12,1) megelőzően, de a «népek táblája» fejezetet követően olvasható — kronológiai, ill. nemzedéki-sorrendi rögzítése nélkül, de mégis a Noé halála és Ábrahám születése közötti időszakon belül. Ez megfelelt a Nimród-történet bibliai helyének is. Megfelel Nimród neve kézenfekvő etimológiájának is: *nimród* = lázadunk, vagy: lázadjunk! Lehet-e kifejezőbb «beszélő neve» az Isten ellen lázadó *dór haflāgā* (egyik) vezetőjének, vagy éppen felbujtójának?

Ha viszont külső, idegen megfelelőt kerestek — ezt bőven nyújtották Nimród különféle történeti funkciói; mint kiváló vadász, a vadászok prototípusa, azonosnak tekinthető a görög mitoszok Óriónjával,[16] a mennyei és lázadó vadásszal [így tudja pl. a bizánci «húsvéti krónika», a Chronicon Paschale (p. 64)]: de az írásos rögzítésnél nyilván jóval korábbi képzettel van itt dolgunk. Ha babilóni származását, *királyi* mivoltát, a királyi hatalom első markáns képviselőjeként való fontosságát tekintjük döntőnek: akkor Ninive (Ninūa, Ninūs) névadó-alapító királyával, Ninusszal azonosítható.[17] Lehet, hogy a görög mitikus — orientalizáló történeti hagyomány Ninus királya eredetileg nem Ninivéhez kötődött, hanem az asszír *Ninurta* (Nimród nevének feltételezett eredeti alakja) egyik lehetséges hellénizált formája[18] — ámde az is biztos, hogy Ninivét (asszír neve: Ninua) a görögök Ninūs néven ismerték (vö. már: Phókylidés frg. 5) és Nimród ilyen kapcsolata ezt az etimológiát valószínűsíti. A görög-római történeti tudat pedig különösen Béróssos óta Ninust tekintette vagy Mezopotámia egyik első királyának, vagy az első világbirodalom urának, Semiramis királynő férjének, vagy fiának.[19] Ez jól egybevágott a Nimródról

[15] Josephus: Contra Apionem I. 82 § skk.

[16] Ezt az azonosítást — vö. RE s.v. Nebroth — előmozdította, hogy az Orion csillagkép (héberül: *kᵉsīl)* szír neve: *Genbārā*, arab neve: *al-Ǧabbār*, ami a héber *gibbōr*-nak, Nimród epithetonjának megfelelője, vö. pl. Chron. Pasch. CSHB, 64 skk.

[17] A Nimrod-Ninus, Ninos azonosítás legkorábban a Ps. Clem. iratokban merül fel, vö. Hom. 9,4 skk., Recogn. I. 30,

[18] A Ninos személynév — Ninūs/Ninivé városnév azonosságát tagadja többek között *Komoróczy G.*: i. c.

[19] Vö. *H. Gelzer:* i. m. I. 209 skk.; az Eusebius által is recipiált királylista Bélos nevével kezdődik, de az első «világuralkodó» Ninos, aki ezen funkciójában Nimród megfelelője.

szóló hagyománnyal. Nimród (egyelőre) lehet: — mint vadász — Órión, mint király: Ninus, de azonosítják Amrafellel, Ábrahám fő ellenségével is. Mindezen szerepkörökben: ellenszenves személyiség. Ezt a peioratív jelenséget csak részben motiválta nevének etimológiája — hozzájárul ehhez még Khámtól, az elátkozott fiútól való származása (a Khámra kimondott átok fiára, Kena'anra, a kanaániak ősére vonatkozott leginkább, vö. Gen. 9.25 stb.)[20] és királyi hatalma. A királyság, a monarchia intézményét a bibliai hagyomány — leginkább annak egyik, «antimonarchista», a prófétai mozgalomban is megszólaló vonulata — gyanakvással, bizalmatlansággal szemlélte,[21] az «Istenkirályság», *malkut samájim* szakrális elvének tagadását ismerte fel benne — még a saját királyságának intézményét is inkább isteni koncessziónak — a népóhaj számára tett engedménynek — fogta fel, mintsem elsődleges isteni szándéknak. Eltérően a többi keleti nép hanyományától — egyiptomiakétól, sumerekétől, irániakétól — a biblikus hagyomány nem is heroizálta első királyait. Az első olyan személy, akit a *melek* rang illetett s akinek uralmát a *malkut* főnév jellemzi, különösen ha még Khám elátkozott nemzetségéből is származott, nem számíthatott az aggádai = midrási hagyományt kialakító atyák rokonszenvére.[22]

4. A bibliai történet utalásait tovább szintező kísérletek tehát Nimródot, mint a nagy vadászt — a görög mítosz vadászával, mint a Folyóköz társégének első királyát Ninive névadójával azonosították. Már függetlenebb az alapszövegtől az az igencsak elterjedt vélekedés, miszerint Nimród — *perzsa* nemzetiségű lett volna. A Clemens Romanusnak [I. Kelemen néven ismert 1 századi római püspöknek] tulajdonított «pszeudoklementina» gyűjteményhez tartozó Recognitiones I. 30,6 perzsának vallja Babylon első urát: «*Septima decima generatione apud Babyloniam Nebroth primus regnavit urbemque construxit et inde migravit ad Persas eosque ignem colere docuit*». Egy lépéssel tovább megy a különböző korábbi forrásokat, elképzeléseket és hagyományokat kontamináló Chronicon Paschale, amely szerint — «*Sém* törzséből (!) született a Khusnak nevezett etióp; ő nemzette Nebróthot (=Nimród), a daliát *(gigas)*, aki Babilóniát alapította s akiről a perzsák azt állítják, hogy megistenült *(apotheothenta)*, az égi csillagok közé emelkedett és itt az Órión nevet nyerte Ez a *Nebróth* tanított elsőként a vadászásra és a különféle állatfajok táplálékul való felhasználására és ilymódon a perzsák első embere is lett» (i. m. 64 l.).[23] Nimród tehát

[20] A bűnös Khám helyett fiának Kánaánnak elátkozása a bibliai és mitikus exegézisnek régóta problémája. A bibliai verzió értelmezéséhez vö. *U. Cassuto:* Commentary . . .II. 127 skk, *G. Westermann:* Genesis 1—11, in: Erträge der Forschung. Darmstadt 1972. 926 kk. A mondai kiszínezésnek több variánsa van, vö. szír «Kincsesbarlang» 114 skk. Az átok azonban bizonyosan Khám *összes* leszármazottai kiterjedt, ideszámítva Nimródot is.

[21] A Biblia antimonarchikus tendenciáihoz és az Istenkirályság eszméjéhez vö.: *G. v. Rad:* Theologie des AT. München 1962. 320 skk., 346 skk; *M. Buber:* Das Königtum Gottes. Berlin 1956. Főként 11 skk.; *C. J. Gadd:* Ideas of Divine Rule in the Ancient East. Chicago 1948.

[22] Innen erednek a Nimródot sommásan elítélő aggádai megállapítások, amelyeket nem lehet kizárólag nevének etimológiájára visszavezetni: ő a legfőbb lázadó (bChagiga 13a, Pesachim 94b, PRE 24.) Már az 1. sz.-i Jochanan b. Zakkaj szerint: a legnagyobb bűnösök egyike (Pes. 94b), aki Isten ellen harcolt (uo.) és a történelem 5 (mások szerint: 7) legfőbb bűnösének egyike (hivatkozások: *L. Ginzberg:* Legends . . . V. 199, 78. j.)

[23] Vö. Chron. Pasch. 64: [*Χοὺς*] . . . *ἐγέννησεν τὸν Νεβρώδ, γίγαντα τὸν τῆν Βαβυλωνίαν κτίσαντα ὃν λέγουσιν οἱ Πέρσαι ἀποθεωθέντα καὶ γενόμενον ἐν τοῖς ἄστροις τοῦ Οὐρανοῦ ὄντινα καλοῦσιν Ὡρίωνα . . . οὗτος ὁ Νεβρὼδ πρῶτος κατέδειξε τὸ κυνηγεῖν καὶ χορηγεῖν πᾶσι θηρία εἰς βρῶσιν· καὶ ἐπρώτευε Περσῶν . . .*

a *babilóni* térség első királyából a *perzsák* urává lesz. Erre a bibliai szövegben már semmilyen utalás nincs — a különös, és a középkori Nimród-elképzeléseket erőteljesen színező elképzelés létrejöttének logikáját mégis fel lehet ismerni. A «népek táblája», amelybe a Nimród-epizód beleilleszkedik az összeállítása idején élt zsidóság látókörén belül élt minden népet felsorol és rendszerbe illeszt. Jáfet fiai között ott találjuk Gómert (kimmerek), Mágogot, Madajt (médek), Jávánt (iónok, Tuvalt (Tibarene), Askenázt (eredetileg alighanem Uskuz = Skythai, szíták) és más népeket — a perzsa nép (*Paras*, פרס) azonban kimarad a felsorolásból; feltehetően azért, mert a «népek táblája»-ban foglalt földrajzi hagyomány keletkezésekor még *méd* uralom alatt álltak. Ez a tény azonban feltűnő volt a perzsa nagyhatalom kialakulása óta (kb. ie. 558) — amely időtől kezdve a Keletnek, benne a zsidó népnek, de az egész Mediterráneumnak is sorsában és életében meghatározó szerepe volt az egymást követő iráni nagyhatalmaknak: a perzsa Achaimenidáknak, a parthus Arsakidáknak, a «pehlevi» Sāsānidáknak. Nimródnak «perzsává tétele», a perzsák első királyaként való feltüntetése feloldhatta ezt a hiányt. Az asszociáció alapja is felismerhető. Nimród kiváló vadász — a perzsa királyok, már az Achaimenidák óta, szenvedélyes vadászoknak számítottak, *paradeisos*-aik, vadaskertjeik közismertek voltak; ha pedig egyáltalán «hatalmas király» került szóba, ez a Kelet számára (főként: ősi időkbe visszavetítve) leginkább *perzsa* királyt jelentett.[24] Ennek további következménye az, hogy Nimródot — mint ősi hatalmas *perzsa* királyt, a *perzsa* monarchia paradigmatikus megszemélyesítőjét, a perzsákra jellemző vonásokkal is felruházták; így lesz ő a tűzimádás kezdeményezője, a mágusok atyja és tudományuknak, a mágiának, az ezzel kapcsolatos csillagjóslásnak is első tudósa. Ez a Nimród-kép azonban már igen távol áll a Biblia «első vadász»-ától; súlypontja a *hatalom* felől a *misztikum* ,a mágia, a csillagjóslás, a titkos tudományok ismerete felé tolódott el. Ezen a szinten kapcsolódott azután Nimród alakja a perzsa vallási ideológia jellegzetes, a nyugati klasszikus világban egyedül ismeretes megalkotójához, Zaraθuštrához, a klasszikus világ *Zóroastér*-éhez. A már említett Pszeudoklementinák 9. homiliája így ír erről: «Az ő [ti. Khám] nemzetségéből származott egy bizonyos Nebród is, aki gigászhoz hasonlóan Isten elleni gondolatokat forgatott elméjében, s akit a görögök Zóroastrés-nek neveztek. Ő a vízözön után a királyságra tört és hatalmas mágus lévén . . . a Mindenség sorsát meghatározó csillagzatot *(ton hóroskopunta kosmon astera)* mágikus technikájával arra késztette, hogy néki adja a királyságot.» A Zaraθuštrával — Zoroastérral való azonosítás — amelyre a kutatás már régen felfigyelt[25] — ettől fogva végig kíséri és színezi a korai középkor Nimród-képét: egyszerre babilóni és perzsa, király és mágus, városalapító és csillagjós, a tűzimádásnak és a monarchiának

[24] Ezért lehetséges Nimródot vagy analognak tekinteni a perzsa hősmonda egyes alakjaival, vagy teljesen azonosítani őt velük. Az Irán felé mutató Nimród = Zóroastrés azonosításról már szó esett; ámde a bibliai ősök genealogiájába mások is bejutottak. Tabari I. 154 (id.: *A. Christensen:* Premier homme . . .16 l.) szerint Noé leszármazottai: Šém → Arpaḫšad → Šelah → Éber → Hōšäng(!), aki 200 évvel Noé után élt és Hōšäng Pēšdād néven megalapította az I. dinasztiát. Dīnavarī: Kitāb al-aḫbār at-ṭivāl p. 6 ff. szerint a származás útja: Ḏamm → Kanaan → Namrūdh, akit Sém fiai királynak választottak, Demavendben élt, s azonos azzal a mítikus perzsa Ferīdūn királlyal, aki megölte Ḏaḥḥāq-ot és kiirtotta családját.

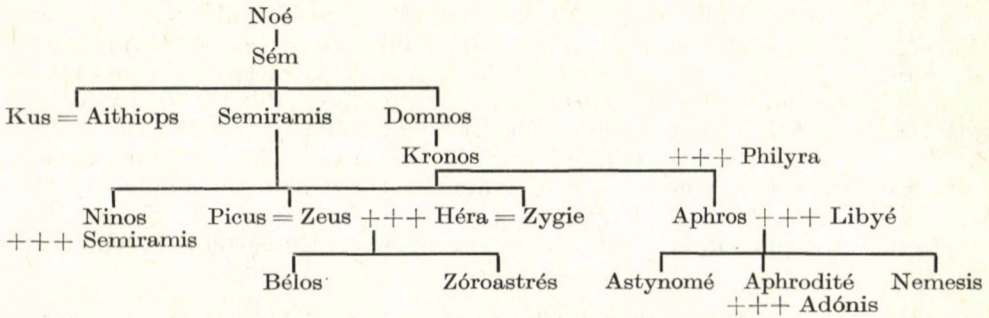
[25] Ennek az azonosításnak jelentőségére rámutatott már *W. Bousset:* Grundprobleme der Gnosis. München 1906, V. Excursus, 368. l. skk.; vö. továbbá: *A. Götze:* Die Schatzhöhle. In: Sb. Ak. d. Wiss. Heidelberg, Phil.-Hist. Kl., 1922 : 4, 69 sk.

kezdeményezője, vadász és varázsló. Ám mindezen megnyilvánulásaiban Isten elleni lázadó, aki kortársait is bűnre: csillagjóslásra, mágiára, ezzel együtt járó nemi kilengésekre, az igaz Isten igaz tanításának tagadására csábítja, s aki mindezért meg is bűnhődik: villám sújtja agyon.[26] Hiveit — akik ezen mondák szerint már-már azonosultak a perzsa tűzimádókkal — ez sem riasztja el tanaitól. Azt hirdetik, hogy az Úr őt villám tüzében ragadta élve az égbe, istenné tette, s a csillagok közé emelte. Ezen a ponton találkozhattak a több irányból érkező Nimród-interpretációk: földi életében király, mágus, csillagjós és tűzimádó, égbe emelkedett mivoltában pedig azonosulhatott akár az Órión csillagképpel (aminek megvoltak a mitikus előzményei), akár a Kronos—Saturnus bolygóval.[27]

A különböző jellegű és tendenciájú értelmezéseknek mintegy találkozó pontja a 6. században keletkezett szír és arab nyelven fennmaradt keresztény-nesztoriánus, *A Kincsesbarlang (me'arath gezzē)* című biblia-követő legendagyűjtemény, amely Nimród személyének bő teret ad.[28] A vonatkozó fejezetet (C. Bezold 1888. évi szövegkiadásában a szír szöveg 126 skk. lapjain) előbb magyar fordításban közöljük, s ehhez fűzzük hozzá kiegészítő megjegyzéseinket.

[26] Vö. ehhez: *M. Grünbaum:* Ges. Aufsätze zur Sprach- u. Sagenkunde. Berlin 1902. 92 skk., Ps. Clem.: Hom. 9,4; vö. Rec. 4,27,5, továbbá Kedrenos CSHB I. 24, Glycas CSHB p. 244, Eutychius (=Sa'īd ibn Bitrīq) I. 65 alapján.

[27] Kronos szerepéhez a keresztény mitológiában vö. *H. Gelzer:* i. m. I. 68 skk. A bizánci Leo Grammaticus azonosítja Kronost Bélosszal, Ninosszal, Thurasszal, Kronost a római Saturnusszal, Ninost a görög Hérakléssszel stb. Malalas: Chronographia CSHB I. 18 f. szerint Kronosnak fia volt Ninos, Ninivé alapítója, aki 52 évig uralkodott, feleségül vette anyját, Semiramist, ezóta „*νόμος ἐγένετο Πέρσαις λαβεῖν τάς ἑαυτῶν μητέρας καὶ ἀδελφάς . . .*" vö., ugyanezen motívumot Agathias II. 24. Az ő fiúk volt Zóroastrés, „*ὁ περιβόητος Περσῶν ἀστρονόμος*" — ezek a személyek mind kapcsolódnak a keresztény Nimród-legendához. A Chron. Pasch. ezen kapcsolatokról az alábbi családfát állítja össze, CSHB I. 64 skk. [a +++ jel házassági kapcsolatot, az = jel személyazonosságot jelöl).

Az ilyenfajta összeállítások kb. csúcspontjai a héber, akkád, görög, iráni és római mitologémák kontaminációjának, s épp ezen mivoltukban tanulságosak.

[28] Szövegének szír és arab változatát német fordítással kiadta *C. Bezold* (L. 1883 és 1888), csak a szír szöveget angol fordítással *E. Wallis Budge* (Anecdota Oxoniensia, Ser. Sem., Oxford 1886); a vele foglalkozó legfontosabb elemzés: *A. Götze:* Die Schatzhöhle, Sb. Hdbg. Ak. d. Wiss.: Phil.-Hist. Kl. 1922 : 4. vö. *A. Baumstark:* Gesch. d. Syrischen Literatur, Bonn 1922, Ndr. Berlin 1968, 95 f.; vö. még: Kindlers Lexikon der Literatur s.v. M'arrat gezzê.

5. *ʾArʿū (= Reʿū)* idejében, életének **130.** évében került uralomra a föld első királya, Nimród a dalia *(genbārā)*. Ő 69 évig uralkodott és birodalmának fővárosa Bábel volt. Látott egy diadéma-alakot *(dᵉmūthā dᵉ-kelilā)* az égen, odahívta *Sajsānt* (var.: *Sāsān, Sīsān)* a takácsot, elkészíttette vele annak másolatát, saját fejére tette és ezért mondták (később) azt, hogy koronája az égből szállt alá a fejére. És *ʾArʿū* napjaiban zárult le a harmadik évezred.

Ugyanezen időben kreálták *(ʿᵉbhadhū)* maguknak a mecreusok *(meṣrājē)* azaz: az egyiptomiak az első királyt, akinek neve: *Pontos* volt, és ő 68 évig uralkodott. Ugyancsak *ʾArʿū* idejében került uralomra az első király Sábában, Ofirben és Havilában.[29] Sábában Sába lányai közül hatvanan lettek királynők, és hosszú ideig — Salamonnak, Dávid fiának uralmáig — ott asszonyok uralkodtak. Ofir fiai felett pedig Leforon (var.: Aphoron, Aparjon, Farijon) lett az első király, ő építette fel Ofir városát aranykövekből, mert ott minden kődarab aranyból van. Havila fölött pedig Havil lett király — ő az, aki Havila városát felépítette.

. . .

Nimródnak, a daliának idején a földből felszálló tűz lett láthatóvá. Leszállt oda Nimród, megtekintette, leborult előtte és papokat *(kummārē* rendelt a tűz szolgálatára és arra, hogy tömjént vessenek belé. Ezen idő óta kezdték a perzsák *(parsājē)* a tüzet imádni, előtte leborulni — mind a mai napig. Ugyanebben az időben Sajsān (var.: Sīsān, Sāsān) király egy vízforrásra bukkant Deroginban (Drangiané). Elkészítette egy fehér ló mását, azt a forrás fölé helyezte, s akik abban megfürödtek, leborultak a lóképmás előtt: ekkor kezdték a perzsák imádni ezt a lovat. Nimród pedig felment a Nód-béli Jakdora városba, s amikor eljutott az Atras (var.: Afras, Afurus), tóhoz, Kuras térségéig — ott találta Jonitont, Noé fiát,[30]. Lement, megfürdött abban a tóban, majd Joniton, Noé fia elé járult és leborult előtte. Az így szólt: «Király létedre miért borulsz le előttem?» — de Nimród így válaszolt: «Hiszen a te kedvedért siettem tehozzád!»

Ezután ott maradt mellette három éven át, Joniton pedig megismertette Nimróddal a bölcsesség és a kinyilatkoztatás könyvét *(hukhmᵉthā vesᵉfar geljānā* (var.: *geljānē*). Ezután így szólt hozzá: «Most eredj, többé vissza hozzám ne térj!». Elindult hát Nimród Kelet felől és elkezdte az elnyert tanítás terjesztését — a tömegek pedig igencsak csodálták. Ardašēr (var.: Idašīr) pedig — ez az a pap, aki a tűz mellett szolgált, mely a földből szállt fel, mihelyt észrevette, milyen ősi és magasztos misztériumokkal *(rᵉhāṭē qadmājē vᵉ-ʿallājē)* foglalkozik, megkérte azt a démont *(dajvā, dēvā)* aki a tűz környékén tanyázott, tanítaná meg őt Nimród tudományára. Minthogy azonban a démonoknak az a jólismert természetük, hogy bűnbe sodorják és megrontsák azokat, akik hozzájuk folyamodnak, így szólt a démon a paphoz: «Emberfia nem lehet pap

[29] Sába, Ofir és Havila: az arab félsziget térségei, az előbbi kettő délen, az utóbbi a fsz. északnyugati részén, vö. Gen. 2, 11 (mint «paradicsomi» táj); 10,7, 10, 28 és 25,18 mint arab nép neve. Királyairól másutt nincs szó, itt a szerző Nimród kezdeményező-példaadó szerepét hangsúlyozza. Hogy Nimróddal kezdődött *minden* monarchia, az a nyelvek szétválásában betöltött szerepéből is szükségszerű, vö. mindehhez *H. Gelzer:* i. m. II. 201 skk.; a bizánci Panodoros is hangsúlyozza, hogy «Nebrod» idején egyszerre kezdődött a babilóni és egyiptomi királyság, vö. *Gelzer:* i. h.

[30] Nód: bibliai táj, «Édentől keletre», Kájin letelepedésének színhelye. Kuras földje: vsz. Churāsān, az arab birodalom legkeletibb tartománya.

és mágus, amíg nem érintkezik *(neštauttaf)* anyjával, lányával és hugával». A pap úgy is cselekedett, amiként meghagyta néki a démon.

Ezóta szoktak hozzá a bálványpapok *(kummārē)*, s mágusok és perzsák, hogy magukhoz vegyék anyjukat, nőtestvérüket és lányukat. Ez az Ardašēr (Idašīr, Azdašēr) pap tehát elkezdte kutatni a csillagzatokat, sorstáblákat, szerencseamuletteket, s ehhez hasonló elemeit a káldeus tudománynak; mindezek a tanok azonban a démonok tévtanából valók, s akik velük foglalkoznak, a démonokkal együtt szenvednek majd csapást *(m^{e}sam-b^{e}-rēšā)* az Ítélet napján. Nimródnak igaz kinyilatkoztatását azonban, amelyre őt még Joniton, Noé fia tanította, az orthodox Mesterek közül egy sem vetette el, maguk is foglalkoztak vele. A perzsák ezt misztériumnak nevezik, a rómaiak asztronómiának — amivel azonban a mágusok foglalkoznak, az az asztrológia, ami nem más, mint vajákosság és a démonok tévtana. Tévednek tehát mindazok, akik egyáltalán nem hisznek jó- és balvégzetben és annak megismerhetőségében! Ezek után pedig Nimród erős városokat épített Keleten: Bábelt, Ninivét, Resainát, Seleukiát, Ktésiphónt, Ādhurbaiğānt (Azerbajdzsán), továbbá még három erődöt is . . .[31]

. . .

Ábrahám életének századik évében pedig újabb király támadt Keleten. Neve Kumrósz *(Qūm^{e}ros)* volt; ő építette fel Samosatát és Claudiast, ez utóbbit lánya, Qalōd neve után, továbbá Perre városát, Paran nevű fia után.[32] ʾAr^{ʿ}ū 50. évében pedig Nimród felkelt, felépítette Nisibist (N^{e}sībhīn), Edessát (Urhōj) és Harrant. Ezt pedig fallal vette körül Haranit, a hegy papjának, Dāsānnak felesége. Haran lakói pedig elkészítették képmását és azt imádták, *Baltīn*t azonban feleségül adták Tammuzhoz, de mivel őt *Be^{ʿ}el-Šamēn* szerette — Tammuz elmenekült előle, *Baltīn* pedig tüzet vetett a városra, s így egész Harran elpusztult.[33]

6. Az egész elbeszélésnek iráni «couleur local»-ja szembetűnő. A szerző ismeri a Sāsānida kori perzsa vallási gyakorlatnak és rítusoknak olyan elemeit is, amelyek nem voltak köztudottak, így pl. a fehérszínű ló áldozati állatként való felhasználását, egyáltalán a «fehér ló» tiszteletét; a lókultusz és a források, vizek, folyók kultusza közötti kapcsolatot.[34] Egy perzsa, Firdausinál fennmaradt hagyomány szerint pl. a «bűnös» I. Jezdgerd királyt (420 k.) a keleti Gōrgān (Georgia, Grúzia) tartományban egy forrásból csodás módon előugró fehér ló szívetáján megrúgta, megölte, majd ugyanabban a forrásban éppolyan rejtélyes módon el is tűnt.[35]

[31] E városok közül Bábel, Ninivé és Resen — Resaina szerepelnek a bibliai Nimród-történetben.

[32] Samosata kappadokiai város, egykori neve: Qummūḥ, Commagene) talán ezzel kapcsolatos alapító-királyának Kumros, Qumrōs neve. Claudias — Claudius császár nevét viselő város Samosata és Melitene között; a Qalod név merő kitalálás, a szerző nyelvi tájékozottságának hiányát szemlélteti.

[33] Ez az utolsó mondat ismert ugariti mítosz historizálása. *Baltīn* = *Bēltis* istennő, *Ba'al (Be'el, Bēl)* női megfelelője, *Baalšemīn* = *Ba'alšamēn*, az Ég istene, *Tammuz* pedig a meghaló-feltámadó pásztor- és vegetációs isten, kultuszára utal Ezek. 8, 14.

[34] Vö. ehhez: *G. Widengren:* Die Religionen Irans, Stuttgart 1965. S. v. Pferdeopfer (többször); *A. Christensen:* L'Iran sous les Sassanides, Stockholm 1944. 165 skk., 172 skk.

[35] L. *Th. Nöldeke:* Gesch. der Perser u. Araber z.Z. der Sassaniden. L. 1879. Ndr. 1973, 77 sk. lap, 1. j.

A naphta-forrásokról, melyek perzsa földből feltörtek, antik történetírók is jól tudnak.[36] A tűzimádás eredetét a perzsa hagyomány másképpen mondja el — két kődarab egymáshoz-csapódására vagy egy égből lehullott tűzre vezeti vissza[37] — ám az is tény, hogy a három reprezentatív Sāsānida-kori tűztemplom közül legalább az egyiket, az *Adhūr-Farnbagh* nevezetűt valóan természetes naphtaforrás táplálta.

Még a mágusok incesztuózus nemi (házassági) kapcsolatairól szóló, nyilván peioratív irányban el is torzított közlés is hiteles közlésekre támaszkodik. Már az ie. 5. századi Xanthos Lydius Jacoby: FGrHist III C 765, Frg. 31 megírja «Magica» c. elveszett munkájában, hogy a mágusok: *μίγνυνται . . . μητράσι, καὶ θυγατράσι καὶ ἀδελφαῖς μίγνυσθαι θεμιτόν ἐστι . . .* ezt a teljes kommiszkuitásra valló szokást az antik források gazdagon dokumentálják a vallási polémia pedig élesen elítélte.[38] Az eredetileg csupán a mítosz isteneire és egy körülhatárolt szakrális társadalmi csoportra korlátozódó házassági szokásnak a perzsák egészére való kiterjesztése természetesen önkényes, polemikus, gyűlölködő eljárás, mégis megvan a történeti előzménye az 5. századi mazdakita-mozgalomban, amely az általa hirdetett utópikus vagyonközösség, földközösség eszméjébe belefoglalta a nőközösséget is[39]: ez a későbbi történetírók számára diffamálásra adott lehetőséget [vö. pl. Prokopios: Bell. Pers. I. 5, 1; Agathias II. 24. stb.][40]

A Kincsesbarlang szerzője, más polemikus beállítottságú irodalmi alkotókhoz hasonlóan, ez esetben a perzsákkal (vallási és politikai ellenfelekkel) szemben a diffamálásnak azt a módját alkalmazta, hogy ami egykor egy szűk csoportra vonatkozóan történetileg igaz volt, azt az egész tág közösségre, időben is abszolutizálva, örökérvényű vallási parancsként adja elő. Nimród tehát a szír legendárium szerint *perzsa* vallási rítusokat honosított meg (fehér ló kultusza, tűzimádás, tűztemplomok építése, mágia), az általa kirendelt és jellegzetesen *perzsa* királyi neveket viselő személyek — *Sāsān* a takács és *Ardašēr* a tűztemplom papja — közül az előbbi hamisítást követ el, az utóbbi pedig egy démon szolgájává szegődik és incesztusra csábítja híveit.

7. Az iráni kapcsolat irányába mutatnak a kronológiai adatok is. A Kincsesbarlang Nimródot a Teremtés 3000. évével hozza kapcsolatba, őt ezen év kortársának tekinti, míg más keresztény kronográfusok ugyanezen kerek évet Pheleg (Phalek) személyéhez és a bábeli torony építéséhez kapcsolják.[41] Ezek-

[36] A naphta-forrásokhoz és fölöttük emelt tűztemplomokhoz vö. Amm. Marc. 23, 6, 16: «. . . *cum hoc liquoris ardere coeperit genus, nullam inveniet humana mens praeter pulverem exstinguendi commentum*»; naphta-forrásra épült az *Ādhur-Farnbagh* = *Ādhur-ǧōy* nevű papi tűzszentély, vö. Masʿūdī: Murūǧ — eḏ-ḏahab, ed *Barbier-de-Meynard* Paris 1839. IV. 76.; *A. Christensen:* L'Iran etc. 165 skk.

[37] Az egyes verziókat l. *A Christensen:* Premier homme etc. 152 skk.

[38] Xanthos Lydius, FGrHist III/2, 765 Frg. 31: . . . *μίγνυνται δὲ οἱ Μάγοι μητράσι, καὶ θυγατράσι καὶ ἀδελφαῖς μίγνυσθαι θεμιτὸν εἶναι κοινάς τε εἶναι τὰς γυναῖκας . . .* vö. Agathias CSHBm II. 24, vö. Strabón: XV, 3, 20 C 735: . . . *τούτοις δὲ καὶ μητράσι συνέρχεσθαι πάτριον νενόμισται.* Vö. Bardesanes: Liber de legibus regionum, ed. *F. Nau,* Patr. Syr. II. § 29. Chron. Pasch. 67; vö. *G. Widengren:* Religionen Irans. 288 skk.; a vallási polémiához *O. Braun:* Persische Märtyrerakten. In: Bibl. der Kirchenväter 22, 67 l.

[39] Vö. *Widengren:* i. h.; *H. Gelzer:* Julius Africanus. I. 76 ff.

[40] Vö. *A. Christensen:* Le règne du roi Kavādh I. et le communisme Mazdakite. Köbenhavn 1925; *G. Widengren:* i. m. 308 skk.

[41] Synkellos 157, 2; 161, 13, Africanusra hivatkozva állítja, hogy *ἐπὶ τελευτὴν Φαλέκ: ἔτη, γ'* [= 3000 év]; ugyanígy számol Malalas I. 294. Leo Grammaticus id. *H. Gelzer:* i. m. I. 67 skk., II. 31.

hez a keltezésekhez a bibliai elbeszélés semmilyen fogódzót nem ad a genealógiai adatokon kívül; Nimród születési és halálozási évének, trónralépése idejének keltét sem a Biblia, de még a rendszeres kronológiát nyújtó *Sēder ʿOlām rabbā* sem közli.[42] Itt tehát önkényes, ámde ideológiailag motivált számadatról van szó.

Ismert tény, hogy a Teremtéstől Ábrahámig terjedő 20 nemzedék tagjainak *nemzedéki évét* (azaz: első fiuk születésekor elért életkorukat) a bibliai szöveg egyes verziói és feldolgozásai eltérő módon adják meg. A maszorétikus héber szöveg számadatai általában egy-egy évszázaddal kisebbek a Septuagintáénál, s a kettő között helyezkedik el, ill. rendszerint hol az egyikkel, hol a másikkal kongruál a Szamaritánus verzió, amelynek számai viszont megjegyeznek a Jubileumok könyve adataival; Josephus leginkább a Septuaginta számadatait követi, a keresztény szerzők valamennyien a Septuagintát, ill. a vele lényegileg azonos számadatokat közlő Vulgatát követik: ugyanezen típushoz tartozik a szír Pešittō és az azt apró eltérésekkel követő Kincsesbarlang kronológiája. Az eltéréseket, amelyek okainak elemzésére történt kísérletek eleddig még nem vezettek egyöntetűen elfogadható ereményre, alábbi táblázatunk szemlélteti:[43]

Név	Életkora elsőszülöttje születésekor				Ezen év a Teremtés évétől			
	Masz. Héb.	LXX. Ker. Jos.		Szamar. Jubil.	Masz. Héb.	LXX. Ker. Jos.		Szamar. Jubil.
Ádám	130	230		130	130	230		130
Séth	105	205		105	235	435		235
Enós	90	190		90	325	625		325
Kénán	70	170		70	395	795		395
Mahalálél	65	165		65	460	960		460
Jered	162	162		62	622	1122		522
Hénoch	65	165		65	687	1287		587
Metuselah[44]	187	187	167	67	874	1474	1454	654
Lemekh[45]	182	188		53	1056	1662	1642	707
Noé	500	500		500	1556	2162	2142	1207
Vízözön	+ 100	+ 100		+ 100	1565	2262	2242	1307

[42] A Sēder ʿOlām rabbā ed. *R. Rathner*. Wilno 1897. 2. csupán általában «a nyelvzavar nemzedékét» *(dor haphlāgā)* keltezi, éspedig a Vízözön utáni 340. évre, amikor is Ábrahám 48. éves volt, l. a táblázatot. Ez a Teremtés szerint, mivel a maszorétikus szöveg a Vízözönt 1656-ra keltezi, az 1996. évre esnék, ami ugyancsak kerek «ezres» számhoz áll közel, csupán 1000-rel kevesebb a keresztény világéra szerinti számításnál.

[43] Az Ábrahámot megelőző időszak kronológiai rendszereinek eltéréséhez vö. *H. Gelzer:* i. m. I. 52 skk., II. 37 skk.; *U. Cassuto:* Commentary .... I. 252 skk és II. 163 skk; *G. Westermann:* Genesis 1—12, 67 sk., uo. korábbi irod. is.

[44] Metušelah (Matuzsálem) generációs évének megadásában Josephus eltér az általa egyébként követett LXX számaitól.

[45] Lemekh életének össz-éveiben eltér a három fő verzió, míg a korábbi pátriárkáknál számadataik azonosak. Lemekh a masz. szöveg szerint 777 évet élt, a LXX szerint 653-at, Josephus szerint 707-et. Mindegyik számítási rendszer célja: olyan generációs és életkori éveket produkálni, hogy Matuzsálem és Lemekh egyaránt a Vízözön évében hunytak légyen el, túlélésük ui. ellentmondott volna a bibliai elbeszélésnek.

A Vízözöntől Ábrahámig terjedő időszakban Josephus eltér a LXX-tól

	Masz.	LXX.	Jos. Eus.	Szamar. Jub.	Masz.	LXX.	Jos. Eus.	Szam.
Sém	102 (= Vö. + 2)	102 (= Vö. + 2)	112	102	1758	2364	2354	1409
Arpahsád	35	135	135	135	1793	2499	2489	1544
II. Kéhan[46]	—	130	—	—	—	2629	—	—
Selah	30	130	130	135	1823	2759	2619	1679
Éber	34	134	134	134	1857	2893	2753	1813
Peleg	30	130	130	130	1887	3023	2883	1943
Reʿū	32	132	130	132	1919	3155	3013	2075
Seʿrug	30	130	132	130	1949	3285	3145	2205
Nahor	29	79	120	79	1978	3364	3265	2284
Terah	70	70	70	70	2048	3434	3335	2354
= Ábrahám születési éve					—	—	—	—

Ábrahám tehát a Teremtéstől számítva az eltérő verziók szerinti fenti években, a Vízözöntől számítva pedig: a maszorétikus szöveg szerint a 292. évben, a LXX. szerinti 1072. évben, Josephus számítása szerint a 993. évben, a szamaritánus számítás szerint pedig az 1047. évben született.

8. A számadatok eltérései jól érzékeltetik, hogy itt nem egyszerűen paleográfiai kérdésről, eltérő szöveghagyományozásokról van szó, hanem meghatározott vallási-ideológiai célok elérése, meghatározott álláspontok igazolása végett kidolgozott *kronológiai rendszerekről*. Ilyen ideológiai célt szolgál a szír Kincsesbarlang mítikus kronológiája is, amikor a LXX olvasatain alapuló hagyományon belül főként Julius Africanust követi, annak eszkatológikus-chiliasztikus rendszerét azonban egyesíti az iráni 3000 éves ciklusok elméletével. A chiliasztikus rendszer alapja Zsolt. 90, 4 [= II. Petri 3,8] mely szerint «ezer esztendő az Úr szemében csupán annyi, mint egyetlen nap . . .»;[47] ez a nézet a világtörténetet a Teremtés 6 + 1 napjának párhuzamaként úgy képzeli el, hogy az 6000 éves küzdelem, «fáradozás» lesz, melyet a megváltás messiási hetedik évezrede, a Világszombat, az «ezeréves birodalom» követ majd, és csak ezt követően, már túl az immanens valóság korán, jő el a Feltámadás és végső ítélet.[48] Eszerint kitüntetett jelenség illeti a kerek ezres éveket, továbbá a 6. évezredet, amelynek közepén (tehát a Teremtés utáni 5500. év táján) született meg Jézus — amiként Ádám is a 6. nap déli órájában teremtetett; az első órák ui. a földi állatok teremtésével teltek el, (vö. Gen. 1, 24—25).[49] A Kincses-

[46] A LXX a Noé utáni nemzedékek sorába egy második Kainant illeszt bele, át nem látható okokból. Ebben egyik szerző, még a keresztény kronográfia sem követi, s a Vulgata sem szól erről a személyiségről.

[47] A chiliasztikus kronológia zsidó forrásaihoz vö. *Strack—Billerbeck:* Kommentar zum NT aus Talmud u. Midrasch. IV/2. München 1928. 30. Exkurs: Berechnung der Endzeit.

[48] A korai kereszténység eszkatologikus-chiliasztikus rendszereihez *H. Gelzer:* i. m. I. 24 skk.; *H. Bietenhard:* Das tausendjährige Reich. Zürich 1944; RACh II. 1073 skk. s. v. Chiliasmus (W. Bauer). A szír Kincsesbarlang chiliasztikus kronológiai rendszeréhez és annak forrásaihoz vö. *A. Götze:* i. m. 80 skk.

[49] A teremtés 6. napjának órákra lebontott eseményrendjét közlik az aggádikus hagyományok is, vö. Ber. rabba 12 : 5, további változatokat közöl *L. Ginzberg:* Legends . . . I., V.

barlang kronológiai rendszere valóban a lehetőségekhez képest kiemeli az ezres éveket: az 1000. évben történt Séth utódainak bűnbeesése, 2000-ben volt a vízözön (ez egyébként ellentmond nemcsak minden más teremtés-számításnak, hanem a szerző saját részletes számadatainak is, tehát a kerek évezredek jelentőségét kiemelni hivatott «ideológikus» megállapítás);[50] 3000-ben lépett fel Nimród, 4000-re esik Éhud bíráskodása, akit már Sámuel és a királyság megalapítása követett, 5000-ben uralkodott Kyros — csupa jelentős esemény!

A másik, már említett korszakolási elv: az iráni eszkatológia.[51] Ennek két változatát ismerjük: a 9000 éves és a 12 000 éves rendszert; a kettő közötti különbség azért nem lényegbevágó, mert a Zaraθuštra-teológia szerint az első 3000 évben ment végbe a «szellemi világ» teremtése, a második 3000 év az anyagi (földi) világ létrehozásáé; a «9000 éves rendszer» pedig ezzel a folyamattal veszi kezdetét, a «szellemvilág» teremtésének időszakát nem tekintvén a profán történet szerves részének.[52] A földi világ megteremtésének 3000. (azaz: a hosszabb verzió 6000.) évében veszi kezdetét Ōhrmazd és Ahriman küzdelme, ennek középpontjában, az anyagi világ teremtésének 3000. évében lép fel Zaraθuštra: Nimród uralomrajutása egybeesik ezek szerint az iráni számítás szerinti Zaratuštra fellépésével. Ez tökéletesen megfelel Nimród és Zaraθuštra — fentiekben már regisztált — azonosításának; *átvétele* az iráni történeti világképnek, de egyben *polémia* is ellene. Mert ami Zaraθuštra fellépése által az iráni szemlélet számára a *megváltás* kezdete, az a Zaraθuštra—Nimród azonosítás, Nimród önkényuralkodó és bálványozó szerepe következtében az *Isten elleni lázadás*, az önistenítő földi királyság, a mágia, a bálványimádás, tehát: a Gonosz támadásának kezdete. Ugyanezt a polemikus élt fedezhetjük fel a Julius Africanus óta általános nézetben, miszerint a nyelvzavar, az emberiség megoszlása, Peleg-Phaleq születése esik a 3000. évre; itt is az iráni vallás megváltó-héroszának születési éve esik egybe az emberiség számára végzetes bűn elkövetésével.[52a]

9. Nimród tehát immár kettősen bűnös mivoltában áll előttünk: mint az igaz hittől eltávolodott tűzimádó, mágus, bálványoknak fehér lóval áldozó pogány; és mint az első, *egyetemesen uralkodó király*, akinek fellépése mintegy utat mutatott és példát adott az egyiptomi, délarab stb. monarchiák létrehozására.[53] Azonban királyi mivoltában is a *perzsa* uralkodók jellegzetes vonás-

[50] Maga a Kincsesbarlang más helyeken a Vízözönt a. m. 2256-ra teszi, csekély eltéréssel a LXX számításától. A 2000 év ellentmondásos voltára *A. Götze:* i. h. 81 l. is felhívja a figyelmet.

[51] Vö. *H. J. Nyberg:* Questions de cosmogonie et de cosmologie mazdéennes, Journal Asiatique 1929—1931 és külön is; *A. Christensen:* Premier homme etc. II. 57 skk.; ua.: Iran sous les Sassanides 148 skk.; *G. Widengren:* Rel. Irans. 285 skk.

[52] A perzsa zoroasztriánus világéra-rendszert, forrásait és változatait ismerteti *G. Widengren:* Iranische Geisteswelt. Baden-Baden 1961. 83 skk. A 12000 éves kronológiát ismerteti az arab al-Bērūnī: Chronology ... ed. E. Sachau, arab sz. 14 f., angol ford. 17 l.

[52a] Synkellos viszont (CSHB I. 169 sk.), aki ezen a helyen Nebrod-ot Euéchios (?) babyloniai királlyal azonosítja, annak trónralépését a. m. 2776-ra teszi, a 3000. évet pedig a Babyloni birodalom bukása tenné nevezetessé.

[53] Nimród ezen világtörténeti jelentőségét hangsúlyozza a többi királyságnak vele egyidejű (de valamivel későbbi!) megjelenése. Az id. szövegben előforduó erősen korrumpált személynevek azonosítása nem e cikk feladata. Az egyiptomi «Pontos» (Puntos?) talán *Hephaistos* (= Ptah) korrumpálásából keletkezett. Julius Africanus és követői, akiknek tevékenysége meghatározó jelentőségű volt a későbbi keresztény kronográfiára, szinte mindannyian Hephaestus, Iphaestus stb. királynévvel kezdik Egyiptom mitikus királyainak sorát.

sait hordozza — s ezt leginkább királyi hatalma jelképeinek (korona stb.) jellege mutatja be. A Sāsānida dinasztia ideológiája szerint a királyokat részben *diadéma* tünteti ki (amely nem azonos a parthus királyok tiarájával), másrészt a fejük körül láthatatlanul sugárzó szimbolikus fény-nyaláb, a «glória», a *xvarr* (óiráni *xvarənah-*) emeli őket más halandók fölé.[54] Minden egyes király diadémáját maga Ōhrmazd isten adja át neki, éspedig égi minta alapján.[55] Megfigyelhető azonban, hogy nemcsak a Sāsānida királyok invesztitúráját bemutató irodalmi leírásokban, hanem az ezeket ábrázoló domborműveken is (pl. a Naqš-i-Rustäm-i domborművön), a királyi diadémának tartozéka egy, szalagokkal díszített textilanyagból készült, keményített alkatrész, amely a rituálisan felfelé fésült hajtincseket összetartja.[56] A felsorolt három tényező együtt (ti.: a király fejét állítólag körüllebegő fény; a királyi diadéma isteni eredete, ill. mennyei előképe; valamint a tényleges királyi diadéma jól megfigyelhető textil-alkatrésze) sokféle polemikus leírásra, irónikus beállításra is adott lehetőséget.

Az a szemlélet, amely Nimródot egyfelől az iráni vallás (tűzimádás mágia, lóáldozat, forráskultusz, incesztuózus házasságok stb.) prototípusává, másfelől a perzsa átfogó monarchia előképévé tette — őrá is vonatkoztathatta a Sāsānida uralkodók monarchikus protokolljával szembeni polémiát. Figyeljük meg ennek egyes, logikusan egymásra következő lépéseit. Agapius alexandriai püspök [Maḥbūb al-Manbiǧī] világkrónikája annyit közöl Nebród koronájáról, hogy az «szövetből készült, nem aranyból» vagy egyszerűen: «nem aranyból volt».[57] Az etióp nyelvű, A. Dillmann által kiadott etióp-keresztény Ádám-apokrifon már azt is tudja, hogy Nimród egy, a felhőkben megjelent diadéma-alakú fényjelenségnek másolatát készítette el, s azt használta korona gyanánt;[58] ez tehát nemcsak másolatnak — hamisítványnak is tekintendő. Ide illeszkedik Ps. Clemens: Recognitiones IV.27,4 §-a, amely szerint «Nebroth . . . volens apud homines videri deus, velut scintillas quasdam ex stellis producere et hominibus ostentare coepit, quo rudes atque ignari in stuporem miraculi traherentur . . .»; eme változat szerint tehát az égi fényjelenség nem ölti diadéma alakját, viszont azt ő maga állította elő.[59]

Eddig tehát három, egyaránt peioratív célú képzettel találkoztunk:

[54] A *xvarr, xvarənah* fogalmához: *G. Widengren:* Rel. Irans. 52 skk., 101 skk., 313 skk.; *I. A. Ruijs:* Abermals Persepolis. Gymnasium 90 (1983) 524.

[55] A királyi invesztitura leírását adja *Christensen:* L'Iran sous les Sassanides. 91 skk.; a királyi fejdíszeket jól szemlélteti *R. Göbl:* Der Aufbau der sassanidischen Münzprägung. In: *F. Altheim—R. Stiehl* Ein asiatischer Staat. Wiesbaden 1954.

[56] *G. Widengren:* Rel. Irans. 310 skk., *A. Christensen:* L'Iran sous les Sassanides. 91 l. 2. j.

[57] Vö. Agapius—Mahbūb al-Manbiǧī: Kitab al-Unvan ed. *A. Vasiliev.* Patr. Orientalis V : 4, p. 75/631: «*va-inna iklīlahu mansūḫan, lam jakun min ḏahab . . .*», *később* csak «*mā kāna min ḏahab . . .*».

[58] Ez az ironikus felfogás részben a Sāsānida uralkodók fejét — úgymond — beragyogó égi fény, glória *(xvarr)* képzetét persziflálja, másrészt gúnyosan utal a király személyiségének asztrális jellegére. Még Ammianus Marcellinus is tudta, hogy Sapor perzsa király így kezdte egy hivatalos levelét a római császárhoz: «*Rex regum Sapor particeps siderum, frater Solis et Lunae, Constantio Caesari fratri meo salutem plurimam dico*» (AM 17, 5, 3).

[59] Ezen felfogással analog az az aggádai elképzelés, miszerint Nimród, mint kozmikus uralkodó (vö. az előző idézetet) Ádám és Éva kozmikus díszítésű varázsköntöseit öltötte magára — ezeket nagyapja Khám lopta el a bárkából. Ezekkel kábította el az embereket, vö. Mídr. Jasar Noach 17a, PRE 24 fej., id. *L. Ginzberg:* Legends V. 199, 78 j.

1) Nimród koronája nem aranyból, hanem más, nemtelen anyagból készült;

2) Égi jelenségeket használt fel, ill. idézett elő saját tekintélye növelésére;

3) ezen (hamis) égi fényjelenségek alapján készítette el hamis földi koronáját.

Ezekből az elemekből állt össze — a legenda-alkotás általános követelményeinek szellemében is — a Kincsesbarlang fent idézett elbeszélése. Ez persze nem e mű szerzőnek egyedülálló nézete; több közeli párhuzama közül csak a legjellemzőbbet idézzük: a 9. századi sokat-kivonatoló Eutychius (Saʿīd ibn Bitrīq) alexandriai tudós és püspök megfogalmazásában:[60]

«Târikhnak (Terah) 70 éves korában született fia, Ibrahim; az ő idejében lépett fel Nimród, a dalia (Nemrud al-Gabbar), Bábel első királya. A felhők között diadéma képe fénylett feléje az égen, odahívott egy ötvöst *(sāʿig)* és azzal elkészíttette amannak másolatát. Ezt tette a fejére királyi koronául. Ezért mondták az emberek, hogy az égből szállt alá a fejére a királyi korona . . .»

Innen már csak egy lépés a Kincsesbarlang fölöttébb konkrét előadása; ő már nem is «ötvöst» mond, aki mégis csak fémmel dolgozik, hanem, a Sāsānidák koronájának textil-alkatrésze miatt: takácsot, akinek még a nevét is tudni véli: az pedig nem más, mint a királyi dinasztia névadó ősének neve, amiként az incesztust elkövető s arra oktató bálványpap is a dinasztia alapítójának, Ardašērnak nevét viseli.[61] Mindez a királyi jelvényeknek, a dinasztia származásának — magának a Sāsānida monarchiának peioratív beállítását, kigúnyolását, lejáratását szolgálta. Hogy az ilyenfajta polémia meddig merészkedhetett, egy extrém példa mutathatja be. Az imént említett Agapius közli,[62] hogy Ábrahámnak egy parthus király-kortársa, *Kisrunis* (var.: K'rūnis, sőt: Atraqs) hadat viselt Sāmirus mezopotámiai király ellen,[63] legyőzte, fejét levágta és leskalpolta, a fejbőrt pedig négyfelé vágva, ebből készített magának két tincsbe font diadémát *(iklīl)*; ezért is nevezték *Diokratésnek (Dyo-keratos* = = kétszarvú), arabul Dū-l-Qarnain-nak; ő azonban nem azonos a híres makedon Iskandarral, az igazi «kétszarvú»-val, Dū-l-Qarnain-nal. Az anekdótát némileg eltérő formában a tudós al-Bērūnī is ismeri és közli;[64] ő úgy tudja, hogy Atraqas, Nimródnak, az első királynak utóda és egyben Bábel második királya,

[60] Eutychius ed. *L. Cheikho S. J.*, Beyrouth 1906. 20.

[61] A Sāsānida dinasztia önmagát az Achaimenidáktól származtatta és ezt fiktív genealogiákkal is igazolta. Ṭabarī, a Sāsānidák történetének nagy arab krónikása, vö, *Th. Nöldeke:* i. m. 2 skk., 13 nemzedéken keresztül vezeti le származásukat Dārā ibn Dārā (= Dareios Kodomannos) koráig, s a felsorolt 13 ős között három Sāsān és 3 Pāpak is szerepel. Dārā ibn Dārā pedig már a mitikus kor küszöbén élt hiszen őt és kortársát, Dū-l-Qarnaint mindössze 258 év választotta el Zaraθuštra-Nimród korától, a 3000. évtől, vö. al-Bērūnī: Chronology ed. *Sachau* 14. lap (arab) = 17 l. (ang.).

[62] Agapius (Maḥbūd al-Manbiǧī): Kitāb al-Unvan ed. *A. Vasiliev*, Patrol. Or. V : 4, p. 79/635.

[63] Az itt szereplő nevek olvasata és értelmezése bizonytalan. Kisrunis, főként a Kirunis, Kirunos változat miatt lehetne azonos Kronosszal, vö. a 27. jegyzetet. Kronos ijesztő külsejéről is többször esik szó, vö. ehhez Chron. Pasch: 64 lent: *ἦν δὲ φόβον ἔχων πρὸς πάντας ὡς πολέμιος καὶ ἀναιρῶν πάντας . . .* Figyelembe vehető Kronos — Saturnus azonosítása Ba'allal, akit leginkább két bikaszarvval ábrázoltak.

[64] Ed. *Sachau* ar. 40 l., ang. 49 l. A kronológia zavarosságához tartozik, hogy Al-Bērūni ezt a Dū-l-Qarnain-t azonosítja a délarab al-Mundir b. Imru'l'Qais-szal.

győzte le ama Sāmirust, és annak levágott fejbőrét csupán két félre vágta, így lett Dū-l-Qarnain. Ám arról nincs szó, hogy a skalpból diadémot is készített volna; ez a történet másik verziójában kapott kiemelést.

10. A Sāsānida-ellenes polémia másik, imént megfigyelt iránya: a dinasztia-alapító személyének és származásának lekicsinylése is számos változatban bukkant fel; hadd idézzük csak az egy Agathias verzióját (II. 43), amely nem kizárólag Sāsānt avagy Ardašērt, hanem vele együtt Pāpakot veszi célba. Eszerint Sāsān katona volt, aki betért egy jóstehetségű csizmadia, Pabekós (= Pāpak) házába. Gazdája azonnal felismerte, hogy eme vendége lesz Perzsia majdani királyainak őse — felismerését pedig tüstént saját utódainak javára akarta felhasználni. Nem lévén azonban sem lánya, sem húga, akit azonnal feleségül adhatott volna hozzá — saját feleségét kellett rábeszélnie az áldozatra, melyet az asszony szívesen is vállalt: így született Artaxarés (= Ardašēr), akit mindkét «apa», Sāsān is, Pabekós is, a sajátjának vallott más-más jogcímen. A közös alap ez esetben a Sāsānida dinasztia eredete körüli homály, amely még a perzsa hagyományt is színezte. A viszonylag kései iráni pehlevi Kārnāmak-i—Ardašēr-i Pāpakān[65] szerint Sāsān pásztor volt, akinek családja Nagy Sándor üldözései miatt került erre a sorsra, s akit főúri gazdája ismert fel igaz mivoltában és nevelte királlyá. A Ṭabarī által ismert verzió szerint azonban Sāsān előkelő főpap, az ő fia Pāpak a hadvezér, amazé Ardašēr, a dinasztiaalapító.[66] Az ellenséges változatokban azután egyikükből hamisító takácsmester lesz, másikukból csizmadia. A különböző eredetű ellenszenvektől fűtött vallási, ethnikai, osztály-jellegű polémia sokféle módozatot talált a genuin hagyományokban sem egyértelműen tárgyalt jelenségek gyűlöletes színben való bemutatására.

11. A legbonyolultabb helyzetbe szerzőnk a *csillagjóslás* nimródi eredetének ismertetésével került. Amióta Nimródot a perzsa néppel, szokásaival, uralkodóival, vallási felfogásával asszociálták, a vele szemben megnyilatkozó és már a bibliai elbeszélésben gyökerező ellenszenv új és általánosabb dimenziót öltött. Ez a negatív ábrázolás azonban nem teljesen egyértelmű, s az ambivalens értékelés leginkább a csillagjóslással kapcsolatos szerepét illetően figyelhető meg. Hogy Nimród csillagjós is volt, ill. ennek kezdeményezője, már a Pseudo-Clemens-i irodalomban felbukkan. Nimród azonban a Kincsesbarlang szerint Noé — aggádikus forrásokban ismeretlen, ám a nem-zsidó (szír, arab, etióp stb.) mondavilágban fel-fel bukkanó — 4. fiától, Jónitóntól[67] misztikus

[65] Szövegét kézirat alapján németre fordította *Th. Nöldeke*, in: Bezzenbergers Beiträge zur Orientalistik, 1878, 29 skk. Tartalmi kivonatát közli: *G. Widengren* im. 310 skk.

[66] Vö. *Nöldeke:* Gesch. der Perser u. Araber ... 3 skk. Uo. további más verziók is.

[67] A Noé 4. fiára — a különféle verziókban: Jóntón, Joniton, Manitun stb. néven szereplő személyiségra — vonatkozó adatokat összegyűjtötte *C. Bezold:* Die Schatzhöhle ... 57 skk. Ő a Manitun alakot tartja eredetinek, és azt egy perzsa Feridun alakra vezeti vissza: Feridun a perzsa dinasztia ősatyja [vö. fenti 24 j.] és pótolná a «népek táblája»-ban a perzsa ethnikum névadójának megnevezését. Ámde a Feridun névalak mint Noé 4. fia éppen nincs dokumentálva, s a szerző figyelmét elkerülte, hogy pl. a perzsa származású Abu Hanīfa Dīnavari, akinek K. al-aḫbār aṭṭivāl c. történeti műve számos iráni elemet tartalmaz, Noé 4. fiát Jám-nak (ﺟﻢ) nevezi i. m. 8 l. Nem veszi továbbá figyelembe Joniton nevének egybecsengését *Joqtān*-nal, Noé leszármazottával, az arab törzsek ősével.

tanításokat vesz át, amelyek a csillagászat (asztronómia) tárgyköréhez tartoznak; ezeket pedig — ugyanezen forrásunk szerint — meg kell különböztetni attól az asztrológiától, amelyet nem Nimród, hanem a perzsa Ardašēr pap, nem Noé rejtőző fiától, hanem egy démontól *dév*-től sajátított el. A «nimródi» (végső soron az igaz Noé tanítására visszanyúló) asztronómia: helyes, a «démoni» eredetű asztrológia visszautasítandó.[68]

Noé 4. fiának képzete nem bibliai eredetű, hiszen ott egyértelmű a megállapítás, hogy az ismert három fiúnak leszármazottaitól ágaztak el a világ népe (Gen. 10,32). Ám az a bibliai áldás (Gen. 9,1), amely Noéhoz is intéztetett és a «szaporodjatok, sokasodjatok, töltsétek meg a Földet» parancsát tartalmazta, már az aggádát azon való töprengésre késztette, miért nem teljesítette Noé ezen parancsot; miért nem született többé gyermeke? A feleletek sokrétűek, helyenkint a komikum határát súrolják. A bibliai hagyománytól függetlenebb legenda-alkotás már létrehozta a «4. fiú» nézetét — neve leginkább Manitun, sokféle változatban. A Jōntōn, Jōnitōn névalak esetleg a Noé-genealógiában az Éber fiatalabb fiaként, azaz Sém ükunokájaként szereplő Joktān (Gen. 10,25) deformálásából keletkezett. Joktán, aki «fiatalabb fiú», ennyiben a genealogián belül különleges helyet foglal el, a második Sém-genealogiában (Gen. 11,10 skk.) nincs is megemlítve. Őt tekinti a bibliai hagyomány főként *délarab* törzsek ősének (Hadramaut, Sába, Ofir, Havila stb.), alakja a későbbi legendát is foglalkoztatta; az arab mondakörben Qaḥẓān [قحطان] néven bukkan fel; ugyanez a mondakör (amelynek eredetét nehéz egyértelműen kideríteni), Qaḥẓānt titkos ismeretekkel is felruházza.[69]

A szír legendárium számára szerepeltetése azért kívánatos, hogy ezzel különbség tétessék a legitim (Noéra visszanyúló) és az illegitim, démoni eredetű csillagtudományok, *asztronómia* és *asztrológia* között. A bibliai kozmológia elutasította a csillagjóslást,[70] a próféták közül főként Jer. 10,2. Deut.jes. 47,13 küzdenek ellene, s az alexandriai Sibylla-jóslatok is magasztalják a zsidókat azért, hogy «nem hódolnak, káldeusok mintájára a csillagjóslásnak» (Or. Sib. 3, 227). A rabbinikus időszakban azonban már megjelenik és — viták közepette — a szellemi életben helyet vív ki magának a csillajóslás: az i. sz. 90/100 körül élt R. Eliezer szerint Ábrahám volt a csillagjóslás első mestere (vö. b. Baba Bathra 16b, Tos. Qidd. V.17), mások Mózesnek (Mekh. Jitro 2,60) avagy Salamonnak (Qoh.r. 7,40) tulajdonítanak asztrológiai iskolázottságot. A másik irányba mutat viszont a pszeudepigráfikus Henoch könyve [8,12], amely

---

Joqtan, aki az arab tradícióban Qaḥẓān néven szerepel, megfelel annak a funkciónak, melyet a Kincsesbarlang Jonitonnak tulajdonít, vö. ehhez Encyclopädie des Islam s. v. Ḳaḥṭān II. 673 *(A. Fischer)*, valamint Masʿūdī: Murūǧ ... III. p. 143 megállapítását, hogy Joqtān és Qaḥṭān — azonos személyek.

[68] Érdemes megemlíteni, hogy a Zaraθuštra csillagászati ismereteire utaló antik adatok őt következetesen *astronomos*-nak, nem *astrologos*-nak nevezik; figyelembe veendő azonban, hogy a kereszténység uralomrajutásáig, amely a csillagjóslást elvetette, ám naptári szempontokból is (húsvétszámítások!) a csillagászatot fontosnak tartotta, asztronomia és astrologia között nem húztak éles vonalat, vö. ehhez: RACh I. s. v. *Astrologie* ill. *Astronomie (W. Gundel)*, valamint a *Zoroastres* címszót és irod. RE X A (1972) 774 skk. *(W. Hinz)*. A Zoroastresre vonatkozó klasszikus ismeretek (csak az ie. 4. sz. óta!) összeállítása: *J. Duchesne-Guillemin:* The Western Response to Zoroaster, Oxford 1957. Mindez Zaraθuštra iránti tisztelet jele — az asztrológia *démoni* eredetét azonban hangsúlyozza Hénoch könyve 7,1 és 8,3 és másutt; Lactantius: Div. Inst. II. 16, 1.

[69] Vö. Enc. d. Islam id. cikk III. q44 l.

[70] A rabbinikus zsidóság eltérő állásfoglalásaihoz az asztrológia kérdésében vö. Encyclopaedia Judaica III. Berlin 1929, s.v. Astrologie, 577 skk. *(B. Suler)*.

szerint egy démon, Kochabiél, a bukott angyalok egyike tanította volna az embereket csillagjóslásra.

A korai egyház vélekedése sem egyértelmű:[71] és itt nyomatékosan utalhatunk a «mágusok»-ról szóló ismert elbeszélésre (Máté ev. 2,1 skk.), akik egy csillag útmutatása alapján értesültek arról, hogy a messzi Judeában megszületett a zsidók királya.[72] Ez a hit a csillagok, ill. egyes asztrális jelenségek előrejelző szerepében még nem asztrológia — ezért téves pl. asztrológiai elemeket felfedezni vélni Bar Kochba fellépésében, ill. az ezt előkészítő jóslatokban; de az «alkalmi és kivételes» égi előjelzésekben való hittől ezen jelek rendszeres és «tudományos» vizsgálásához már csak egy lépés szükséges. A már többször említett Pseudoclementinák közül az 1. Recognitio, 28 § skk. a Teremtés 4. napjáról szólván az égitestekről kiemeli, «sic cuncta praeparata sunt, ut hominibus . . . esset facultas his omnibus pro arbitrio uti, id est sive ad bona velint, sive etiam ad mala» . . . majd tovább: «. . . simulque ut essent *indicio rerum praeteritarum, praesentium et futurarum*, pro signis enim temporum facta sunt ac dierum, quae *videntur quidem ab omnibus, intelliguntur autem ab eruditis et intelligentibus solis* . . .»: itt már észrevehető a különbségtétel az égitestek legitim és illegitim értelmezési lehetőségei között.

12. Nimród sajátos igazolását éppen ezen tevékenységével kapcsolatban egy további körülmény is indokolja. Nimród, mint láttuk, a mágia és a perzsa mágusok atyja, így vált a mágus avagy káldeus tudománynak (áltudománynak) tekintett csillagjóslás kezdeményezőjévé is; ámde az evangéliumi elbeszélés szerint éppen mágusok ismerték fel asztrális jóstehetségük révén Jézus júdeai királyságát — akkor pedig a csillagjóslás nem lehet egészében elvetendő! És valóban: a Kincsesbarlang elbeszélése szerint a három *perzsa* mágus, akik ebben a műben jellegzetes perzsa neveket viselnek: Hormizdas, Péroz, Jazdod — Nimród orákulumaiban találtak rá a Keleten felkelt csillag igazi jelentőségére.[73] Ugyanezt az elképzelést tanulságosan variálja a későbbi eredetű, ámde sok korai hagyományt elegyítő «Méhkönyv»[74], [*Kᵉtābā de-Dᵉborītā* 37. fej.], amelynek szerzője, Šalomo Bassoranus szerint a «három mágus» a perzsa Zaradošt (Zaraθuštra) jóslata alapján talált rá Judaeában a királyi kisdedre. A Nimród — Zaraθuštra azonosításról és a Zaraθuštrának tulajdonított csillagászati ismereteknek pedig a fentebbiekben már bőven esett szó.

Ha azonban akár Nimród, akár Zaradost—Zaraθuštra csillagászati ismeretei alapján sikerült a csodálatos égi jelenség helyes értelmezése — akkor az égitestekre vonatkozó eme tanítás sem lehet merőben rossz, téves, helytelen; akkor különbséget kell tenni az általuk képviselt *helyes* tudomány és az asztro-

[71] RACh I. 817 skk. (Astrologie) ill. 831 skk. (Astronomie), mindkettő *W. Gundel* cikke.

[72] A «mágusok (vulgo: «három-királyok») csillagához vö. *Strack-Billerbeck:* kommentar zum NT. I. Evang. nach Matthäus. München 1961. Ad Matth. 2,1 skk. 76 skk.; *F. Boll:* Der Stern der Weisen. ZNW 18 (1917) 40 skk.

[73] A Kincsesbarlang még nem ismeri a (későbbi eredetű!) és tradicionálissá vált neveket: Gáspár, Menyhért (Melchior) és Boldizsár. Az itt adott nevek: pezsa királyi nevek a Sāsānida korból, Jazdód a Jezdegerd név romlott formája. Mindhárom királynak megvolt a maga saját királysága. Nimród orákulumairól más forrásaink nem tudnak.

[74] A «Méhkönyv»-et (amelynek címe arra utal, hogy szerzője a tudós püspök, szorgalmas méhecske-ként számos korábbi műből gyűjtötte össze anyagát) kiadta *A. Wallis Budge:* The Book of the Bee. Anecdota Oxoniensia Sem. Ser. I : 2, 1886.

lógiának «vajákos», bűnös típusa között — s akkor az egyiket, a helyeset, más tanítómesternek is kell tulajdonítani, mint a másikat. Közbejátszik még a vallási célú propagandának az a jellemző vonása is, hogy a saját elveit, hitét, vallomását másokkal — eredetileg gonoszokkal mondassa ki, és ezzel őket mintegy saját akaratuk ellenére az igaz hit propagátoraivá, elismerőivé tegye. Ilyen volt a bibliai Bileám, aki egyébként küldöttei révén szintén kapcsolatban állt Nimróddal, ezen körbe tartozik Nebukadneccár (vö. Dán. 3,28 skk., 4,34 stb.), és ide sorolta a hagyományoknak ez a vonulata Nimródot, a hatalmas csillagjós-királyt is: orákulumaiban talán akarata ellenére, de mégis meg kellett jósolnia Jézus eljövetelét. Ez az a pont, ahol a keresztény legendárium számára Nimród pozitív vonásokat vesz fel — s ezért is volt szükséges a hiteles ismereteinek Noéhoz viszonyuló eredetéről szóló legenda megteremtése is.

A zsidó aggáda természetesen nem ismerte Nimród asztrológiai tudásának ilyetén alkalmazását, nem tud róla az iszlám legendavilága sem. Ezért maradhat uralkodó jellegű a zsidó legendák Nimród-képében az öntelt és önistenítő, *hybris*-szel megvert despota alakja;[75] a keresztény legendateremtés azonban az alapvetően negatív képet, amelyet a Sāsānida dinasztia elleni, politikailag és vallásilag egyaránt ellenséges tendencia még sötétebbre színezett, a Nimródhoz kapcsolódó mágusok asztronómiai ismeretei iránti megbecsülés bizonyos kedvező vonásokkal enyhítette. Így teremtik meg az egymást hol erősítő, hol egymással interferáló vagy ellentétes vallási tendenciák egy adott bibliai személyiségből a nékik leginkább megfelelő alakot.

[75] A Nimródot «jámbor hivő»-nek ábrázoló aggádákra rámutatott *Scheiber S.*: i. m. 30 l. Ezt a felfogást lehetővé tette a bibliai ábrázolás is, és közrejátszott benne a nagy bűnösök megtérését posztuláló aggádikus tendencia is.

HARMATTA JÁNOS

A KÖRNYEI AVARKORI ROVÁSÍRÁSOS FELIRAT

I

A Környe-i koraavarkori temető 60. sírjában egy «eléggé gazdag» férfitemetkezést tártak fel, amelynek mellékletei között egy rovásírásos íjjmerevítő csontlemez került elő. Ezt a sír leletanyagának leírásával együtt Erdélyi István tette közzé 1969-ben[1] Leírása szerint a sír leletanyaga a következő volt:

«Férfi, 35—45 éves. Irány Ny—K. Sírmélység 210 cm. Mellékletek: *íjvég*, 4 db, kettő a koponya alatt, kettő a jobb alsó lábszár-csontok felső része mellett; *íjközép*, 2 db, a jobb medencelapát mellett, egyiken karcolt jelek; *nyílhegyek*, 7 db, hat háromélű, egy téglaalakú, a jobb kulcs-csont felett; *bronzcsat*, ezüstözött egybeöntött paizsalakú csattesttel a jobb kulcs-csonton; *szíjvég*, lemezes, bronz préselt díszítésű, a koponya alatt; *rozetta*, préselt bronz, ólombéléses, 12 db, párosával a jobb felkar-csonton; *akasztó*, bronz, ezüstözött, a jobb felkar-csont felső végénél; *bronzcsat*, egybeöntött pajzsalakú csattesttel, a kereszt-csonton; *nagyszíjvég*, bronz, lemezes, a bal medencelapát közepén; *kisszíjvég*, bronz, lemezes, ezüst előlappal 5 db, egy-egy a jobb és bal medencelapát és a bal alkar-csontok alatt; *övveret*, bronz, szögletes, kettőslemezű, a bal alkar-csont és a medence-csont között; szögletes, kivágott *bronzveret*, a jobb alkar-csont középső részén; *gombaalakú veret*, bronz, ólombéléses, 6 db, a jobb medencelapát felett; *vascsat*, szögletes, a két combcsont között; *szemesgyöngy*, 2 db, a bal lábszár-csont középső részén; 1 db bronz *lemeztöredék; kés*, a bal lábszár-csont közepe alatt ferdén; *kova-* és *csiholóvas* töredék.»[2]

Erdélyi az orchoni—jeniszeji türk rovásírás alapján a felirat olvasatát is megkísérelte. Erre vonatkozó elgondolását a következőképpen foglalta össze:

«A 60. sír íjközéplemezének érdekessége a rajta látható bekarcolt rovásírásra emlékeztető jelekben rejlik. A karcolatok jellegéből arra lehet következtetni, hogy azok e g y alkalommal, egyidőben készültek. A jelek egymás mellett, egyre növekvő (ill. csökkenő) nagyságban következnek, sűrűn egymás után. Összesen 14 jelet fedezhetünk fel, amelyek után egy többször egymás után meghúzott vonalú «tamga-szerű» nagyobb jel következik. A tamgaszerű jeltől eltérően, a többi jeleket azok felírója biztos kézzel, ugyanazzal a finom hegyes szerszámmal, egyidőben karcolta be. Nem lehet tehát szó rovásról olyan értelemben, hogy azok az elejtett vad vagy ellenség számát jelölnék.

[1] *Erdélyi István:* Türk rovásírásos avar felirat Környéről. Ant. Tan. 16 (1969) 209. Ennek német változata is megjelent — *A. Salamon—I. Erdélyi:* Das völkerwanderungszeitliche Gräberfeld von Környe. Budapest 1971. 51—52.

[2] *Erdélyi I.:* i. m. 209.

Induljunk el az egyedülálló nagyobb jeltől. Azonnal szembetűnik, hogy először két jel, egy középen megtört és egy függőleges egyenes vonal, háromszor változik egymás után. Sőt az is világos, hogy a harmadszor megismételt függőleges vonal után a tört vonal ismétlődik meg, egymás után háromszor, azzal a különbséggel, hogy az első és a harmadik tört vonal alsó szárához egy kis párhuzamos vonalat húzott annak írója. Csak ezután, a szinte dekoratív játéknak ható sor után változik meg alapvetően a kép. Következik egy kissé dőlt egyenes vonal, ami még mindég emlékeztet a második jelre, majd megint az ismert tört vonal, de a változatosság kedvéért felső szárához csatlakozik a kis, nagyjából párhuzamos vonalka, azután megint a függőleges vonal következik. Az utolsó előtti jel Y alakú, majd megint egy jelnek is felfogható két egymásnak döntött függőleges vonal zárja a sort. Írjuk le ezt az egészet a mi szemünknek megszokott számsorral:

1, 2, 1, 2, 1, 2, 1 x, 1, 1 x, 2, 1 y, 2, 3, 4 (vagy itt 2, 2)

Amint látjuk, a jelek változatossága nem nagy. Az azt könnyedén és határozottan bekarcoló kéznek ismernie kellett a türk típusú rovásírást, ez kétségtelen még akkor is, ha «feliratunk» felirat voltában kételkedünk is. Megkeresve a felsorolt jelek párhuzamait a türk rovás-jelek között, az alábbit találjuk sorban (jobbról—balra) haladva: (A jeleket a magyar írásnak megfelelő sorrendbe állítottuk)

$o\ {}^2s\ o\ {}^2s\ o\ {}^2s\ {}^2k\ o\ {}^2k\ {}^2s\ ?\ {}^1n\ {}^2s\ {}^2l\ (i)\ š$ (vagy ${}^2s\ {}^2s$ esetleg).»[3]

Erdélyi olvasási kísérletének nehézsége abban áll, hogy nem ismerte fel a felirat helyzetét. A feliratot fejjel lefelé közölte s ilyen helyzetben kísérelte meg azonosítani az írásjeleket. Ez természetesen csak azoknál a jeleknél sikerülhetett, amelyek alakja fejjel lefele fordítva is változatlan marad. A felirat helyzetét azután Vásáry István ismerte fel az avar rovásírásos feliratokkal foglalkozó 1972-ben megjelent tanulmányában.[4] Vásáry a feliratot következőképpen elemezte: «The signs are placed in an ever increasing (decreasing resp.) form. There are approximately 12 signs present, but only 3 or 4 letters recur several times. These are ⟩ (*o*, *u* in the Orkhon-Yenisey script), | (s^1 in all runiform alphabets of Turkish origin), |/| (*k* in Nagyszentmiklós, *r* of the Székely-Hungarian script). The letters in the middle of the line are somewhat obscure.»[5] Ennek az elgondolásnak módszertani nehézsége az, hogy három különböző rovásírásos ábécé segítségével kísérli meg a jelek azonosítását. Ezt később maga Vásáry is felismerte s Erdélyi István 1982-ben megjelent könyvében közölt írástáblázatában a környei felirat általa megkülönböztethetőnek tartott 4 írásjelét már helyesen az orchoni-jeniszeji türk rovásírás alapján a következőképpen azonosítja: ${}^2s$, *o*/*u*, ${}^2k$, ${}^0č$.[6]

[3] *Erdélyi I.*: i. m. 209—210.

[4] *I. Vásáry:* Runiform signs on objects of the Avar Period (6th—8th CC.A.D.). Acta Orient. Hung. 25 (1972) 335 skk.

[5] *I. Vásáry:* i. m. 339.

[6] *Erdélyi István:* Az avarság és Kelet a régészeti források tükrében. Budapest 1982. 98.t.

II

A környei íj középső merevítő csontlemezének[7] (leltári száma MNM Népv. 61.1.169/c) rovásírásos felirata nem áll egyedül az i. sz. VII—VIII. századi nomád népek leletanyagában. A Tien-San-ban Taš-Tübe lelőhelyen egy olyan lovas sír került elő, amelyben az íj középső merevítő lemezeit is megtalálták. Ezek közül az egyiken vadászjelenet ábrázolása látható; féltérdre ereszkedő vadász íjjával szarvasokra lő.[8] A közölt rajz azt a benyomást kelti a szemlélőben, hogy az ábrázolás két oldalán egy-egy rovásírásos jelet is bekarcoltak. Baloldalt egy kettős vonással rajzolt, kissé jobbra dűlő fordított V látható, amely az orchoni-jeniszeji rovásírás ^1t írásjelével azonosítható.[9] A jobb oldalon egy erőteljes függőleges vonás figyelhető meg, amelynek alsó részéből kb. 45°-os szögben egy másik vonás indul ki. Ezt egy hevenyészve írt ^1l-nek értelmezhetjük. Ha nem téveszt meg a tusrajz és valóban szándékosan bekarcolt írásjelekkel van dolgunk, nem pedig a rajzot készítő véletlen vonásaival, akkor a ^1t jelet *at*-nak, az ^1l jelet pedig *al*-nak értelmezhetjük. Az első az *at-* 'ijjal lőni'[10]

1. kép. A Taš Tübe-i íjmerevítő csontlemez (Pletneva után)

egyes szám második személyű imperativusa, a második pedig az *al-* 'meglőni, elejteni' ige[11] hasonló alakja. A felirat jelentése tehát «lőjj! — ejtsd el!» s ez pontosan összhangban van a vadászjelenet-ábrázolással és az egészet nyilván mágikus jelentőségűnek kell felfognunk.

Míg ebben az esetben az íj csontlemezének felirata a rajztechnika miatt kissé bizonytalan, az Aymirlïγ-i türk temetőben talált íj középső csontlemezeinek rovásírásos feliratai[12] kétségtelenül párhuzamba állíthatók a környei íjlemez feliratával. Az egyik lemez feliratának D. D. Vasil'ev a következő olvasatát adta:

$$[\ldots]\ {}^1q\ {}^1n\ {}^0m\ s\ u\ [\ldots]$$

Valójában a felirat a közölt ábra alapján ítélve 10 írásjelből áll. Jobbról balra olvasva az első rovásjel balra nyitott félköralakú vonásból áll, amelynek felső és alsó részéből egyaránt 2—2 vonás nyúlik a középpont felé. A jeniszeji

[7] Így írja le a lemez anyagát *A. Salamon—I. Erdélyi:* i. m. 51, viszont *Erdélyi I.:* Az avarság és Kelet a régészeti források tükrében. 183 «szarulemez»-ként említi.

[8] *S. A. Pletneva:* Степи Евразии в эпоху средневековья. Moskva 1981. XX. t. 26. A lemezt említi *Erdélyi I.* is: i. m. 69.

[9] Ilyen szorosan egymásra írt két vonásból álló ^1t-re példát nyújt *D. D. Vasiľev:* Корпус тюркских рунических памятников бассейна Енисея. Leningrad 1983. 107 (Ye 42 felirat).

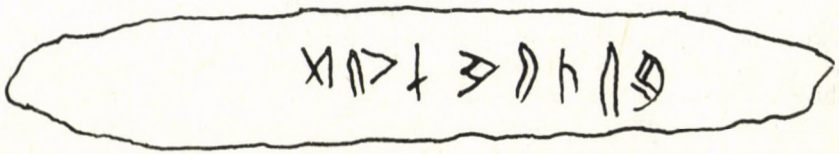
[10] Древнетюркский словарь. Leningrad 1969. (a továbbiakban DTS) 7 és 65.

[11] DTS 32.

[12] *D. D. Vasiľev:* i. m. 46 (Ye 141, Ye 142), 81 (rajzos kép).

feliratokon a ^2g egyik változata[13] hasonlít leginkább hozzá, azonban ennek félköríve jobbra nyitott és csak három rövid vonás nyúlik belőle a középpont felé. A balra nyitottság a ^2k változataira jellemző.[14] Közülük egyes variánsok szintén félkörív-alakúak,[15] azonban csak 1-1 rövid vonás nyúlik belőlük a középpont felé. Ugyanakkor balra nyitott változatok ^2g-nél is előfordulnak.[16] Így teljes biztonsággal nem lehet eldönteni, hogy ennek a jelnek az olvasata ^2k vagy ^2g. A ^2k és ^2g írásjelek egymásbamosódásának a jeniszeji feliratokon esetleg az lehet a magyarázata, hogy a feliratok nyelvében e korban $k > g$ változás indult meg s ennek következtében e két foném szembenállása bizonytalanná vált.

A 2. betű jól azonosítható: ez az ^1s vagy ^2s keskeny, fordított V-re emlékeztető változata. Azonos ezzel a 8. írásjel is. A 3. betű Vasil'ev adta ^1q meghatározása[17] elfogadható, bár ugyanígy számításba jöhet a ^2t olvasat is. A 4. írásjelnél is két olvasat lehetséges: a Vasil'ev ajánlotta ^1n[18] (bár ennek ilyen kettős vonalból formált változata eddig még nem fordult elő) és ^1y, amelynek viszont a jeniszeji feliratokon előfordul ilyen változata.[19] Minthogy e betű két jobbra ívelő függőleges vonásból áll, amelyek csak felül érnek össze, arra is

2. kép. Az Aymïrlïγ-i íj egyik középső merevítő lemeze (Vasiľev után)

gondolhatunk, hogy e rovásjel valójában két ^1n, amelynek felső része a bekarcolásnál egymásba futott. Ebben az esetben tehát olvasata ^1n ^1n lenne. Az 5. és 7. betű Vasil'ev adta olvasata kétségtelenül helyes: ^0m és o/u. Viszont a 6. jel általa javasolt $^1s/^2s$ olvasata csak akkor lenne lehetséges, ha nem vennénk figyelembe az alsó felének közepe táján látható keresztvonást. Erre azonban semmi sem jogosít fel bennünket. E jelet leginkább $^0\eta$-nek határozhatjuk meg, amelynek oldalszára kissé lecsúszott s a bekarcolásnál átfutott a függőleges szár baloldalára is. Ez a jelenség gyakran előfordul a jeniszeji feliratokon.[20] Ezután még két jel figyelhető meg. A 9. betű egyenes, függőleges szárból áll, ez világosan $^1s/^2s$, a 10. írásjel X alakú, tehát kétségtelenül ^2d-nek értelmezhető. Így a Ye/141 felirat a fentiek alapján a következőképpen olvasható:

$^2k/^2g$ $^1s/^2s$ $^1q/^2t$ $^1n/^1y$ (vagy ^1n ^1n) ^0m $^0\eta$ o/u $^1s/^2s$ $^1s/^2s$ ^2d

Az $^1s/^2s$ két változata közül az egyik bizonyára az ^1s, a másik az ^2s jelölésére szolgál. A választás a két változat közül az ^2s jelölésére könnyű, mert a $^2k/^2g$

[13] *D. D. Vasiľev:* i. m. 7 (írástáblázat) ^{2}g/11.
[14] *D. D. Vasiľev:* i. m. 7 (írástáblázat) ^{2}k/1—5,7,9—16, 19—22.
[15] *D. D. Vasiľev:* i. m. 7 (írástáblázat) ^{2}k/20—21.
[16] *D. D. Vasiľev:* i. m. 7 (írástáblázat) ^{2}g/4,6,9.
[17] *D. D. Vasiľev:* i. m. 46.
[18] *D. D. Vasiľev:* i. m. 46.
[19] *D. D. Vasiľev:* i. m. 7 (írástáblázat) ^{1}y/8.
[20] Pl. *D. D. Vasiľev:* i. m. 120 Ye 81 (2).

rovásjel után nyilvánvalóan csak ^{2}s állhat. Ennek következtében az átírás a következőképpen módosul:

$$^{2}k/^{2}g\ ^{2}s\ ^{1}q/^{2}t\ ^{1}n/^{1}y\ ^{0}m\ ^{0}\eta\ o/u\ ^{2}s\ ^{1}s\ ^{2}d$$

Az első két írásjelet *küsä/güsä*-nek értelmezhetjük. Ez a *küsä-* 'kívánni' ige[21] egyes szám második személyű imperatívusa: «kívánj !» amely után nyilván valamilyen tárgyat kell várnunk. Ezt szemmelláthatólag a $^{1}q/^{2}t\ ^{1}n/^{2}y$ betűk jelölik. Értelmezésük lehetséges változatai közül leginkább a *qan* értelmezés illeszkedik bele a szövegösszefüggésbe. Ez a *qan* 'vér' szó[22] casus indefinitus-a. Az egész *küsä qan* kifejezés jelentése tehát «vért kívánj !» A $^{1}q\ ^{1}n\ ^{1}n$ olvasat esetén viszont a *qannï* alakot nyerjük, amelyet a *qan* 'vér' szó *-nï* ragos accusativusának értelmezhetünk. Ebben az esetben a *küsä qannï* kifejezés fordítása «kívánd a vért !» lehetne. Tárgyi szempontból ugyancsak lehetséges a *küsä oq ya* «nyilat—íjjat kívánj !» értelmezés, ez azonban már csak az *oq* szó írásmódja miatt is (ezt rendszerint az *OQ* piktogrammal írják) kevésbé valószínű.

A következő három jel: $^{0}m\ ^{0}\eta\ o/u$ értelmezése *im oη o* lehet. Az első szót a Kāšγarītól feljegyzett *im* 'jel, jelszó' kifejezéssel[23] azonosíthatjuk, míg az *oη* szóban leginkább az $^{2}o\eta$ 'helyes' szót láthatjuk.[24] Végül az *o* szót az *ol* 'az; ő' állítmányként használt *o* változatának tekinthetjük.[25] Az egész kifejezés értelme tehát a következő lesz: «a jelszó, a helyes, az:» s az ezután következő jelekben egy jelszót vagy jelszószerű kifejezést kereshetünk. Így a hátralevő $^{2}s\ ^{1}s\ ^{2}d$ jeleket kézenfekvő *sü sï edi*-nek értelmezni. Az első szó, *sü*, az ótörök *sü* 'sereg' szó[26] casus indefinitus-a. A második szó *sï*-nek értelmezhető és az ótörök, középtörök *sï-* 'tör, széttör; szétver, legyőz (ellenséget)'[27] egyes szám második személyű imperativusának tekinthető. Különösen érdekes, hogy Kāšγarī fenntartott egy mondatot, amelyben ez az ige a *sü* 'sereg' szóval áll kapcsolatban: *ol süni sïdï* «szétverte a sereget.»[28] Így a *sü sï* kifejezést «(ellenséges) sereget verj meg !»-nek értelmezhetjük. Végül a ^{2}d írásjelet *edi*-nek magyarázhatjuk és ezt az uyγur *edi* 'nagyon' szóval[29] azonosíthatjuk. Végeredményben tehát az íjmerevítő csontlemez feliratát következőképpen olvashatjuk és értelmezhetjük:

$^{2}k\ ^{2}s\ \ ^{1}q\ ^{1}n$ (vagy $^{1}n\ ^{1}n$) $\ ^{0}m\ ^{0}\eta\ o\ \ \ ^{2}s\ \ ^{1}s\ ^{2}d$
küsä qan ! (vagy *qannï*) *im* $^{0}\eta$ *o: sü sï edi* !

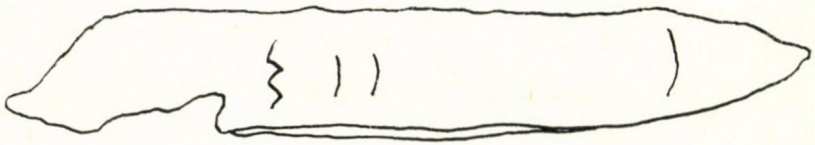
«Vért kívánj ! (vagy: Kívánd a vért !) A jelszó, a helyes, az: (ellenséges) sereget verj meg nagyon !»

[21] DTS 329.
[22] DTS 416—417.
[23] DTS 209.
[24] DTS 367.
[25] *A. von Gabain:* Alttürkische Grammatik.[2] Leipzig 1950. § 191, DTS 366.
[26] DTS 516.
[27] DTS 502.
[28] DTS 502.
[29] DTS 163.

III

A csontlemez párján (Ye/142 felirat) mindössze 4 írásjel látható.[30] Jobbról balra olvasva a lemez jobb szélén először ^{2}n olvasható, majd nagyobb üresen hagyott hely következik s a lemez közepe után ismét 3 jel látható: $^{1}n\ ^{1}n\ ^{0}nč$. A teljes olvasat tehát a következő:

^{1}n [vacat?] $^{1}n\ ^{1}n\ ^{0}nč$

3. kép. Az Aymïrlïγ-i íj másik középső merevítő lemeze (Vasilev után)

Fénykép hiányában sajnos nem lehet megállapítani, hogy eredetileg is csak ennyi rovásjel volt a csontlemezen s a 4 betű két egymással össze nem függő feljegyzés volt vagy a két jelcsoport között is voltak még betűk, de ezek lekoptak s eltűntek. Így a felirat(ok?) értelmezése bizonytalan marad. Ha a közölt rajz a lemezre bekarcolt felirat eredeti állapotát tükrözi s az első ^{1}n nem véletlen karcolás, akkor azt esetleg *una*-nak értelmezhetjük és az ótörök *una*-'egyetért, beleegyezik' ige[31] egyes szám második személyű imperativusi alakjának tarthatjuk: «érts egyet!». Gondolhatunk esetleg az ótörök *una* 'íme, lám, most' szóra[32] is. A különálló három másik jelnél kézenfekvő az *ïnan inč* értelmezés. Az *ïnan* alak az *ïnan* 'hinni, bízni' ige[33] egyes szám második személyű imperativusa: «bízzál!», *inč* pedig a középtörök *inč* 'nyugalom; nyugodt; nyugodtan' szóval azonosítható. A feljegyzés(ek) tehát következőképpen értelmezhető(k):

una [vacat?] *ïnan inč*

«Érts egyet!» (vagy: «Most») «Bízzál nyugodtan!» (vagy: Bízzál! Nyugalom!»)

Ismerve a lovasnomád népek körében az íjhoz fűződő mágikus képzeteket és az íjnak a dobhoz hasonló korábbi szerepét a samanizmusban,[34] az Aymïrlïγ-i íjmerevítő csontlemez feliratát nyilvánvalóan varázsmondásnak, varázsigének kell tekintetnünk. Az íjhoz, nyílhoz fűződő varázsmondások legkorábbi példáját az Ṛg-veda VI. maṇḍala-jának 75. himnuszából ismerjük. Ezt a kultikus—mágikus szöveget részben a *purohita* (áldozatot bemutató pap) mondta el, amikor a fegyvereket — s köztük az íjat — egyenként átadta a királynak, rész-

[30] *D. D. Vasilev:* i. m. 81a Ye 142 feliratot fejjel lefelé ábrázolta, bizonyára ezért nem tudta az írásjeleket azonosítani.

[31] DTS 612.

[32] DTS 612.

[33] DTS 218.

[34] *K. Meuli:* Scythica. Hermes 70 (1935) 163. Az ijj és nyil ilyen funkciójára jó példát nyújt a nyilon repülő Abaris alakja.

ben pedig a király a harcba induláskor. A *purohita*-nak az íjra vonatkozó varázsmondása a következő volt:[35]

dhanvanā gā dhanvanājiṃ jayema dhanvanā tīvrāḥ samado jayema /
dhanuḥ śatror apakāmaṃ kṛṇoti dhanvanā sarvāḥ pradiśo jayema / /

«Ijjal szerezzük meg az ökröket, ijjal (nyerjük meg) a harcot, ijjal győzzünk a heves csatákban;
az ijj veszi el a kedvét az ellenségnek, ijjal győzzünk minden világtáj felett!»

A királynak a nyilakra vonatkozó varázsmondása a harcba induláskor így hangzott:[36]

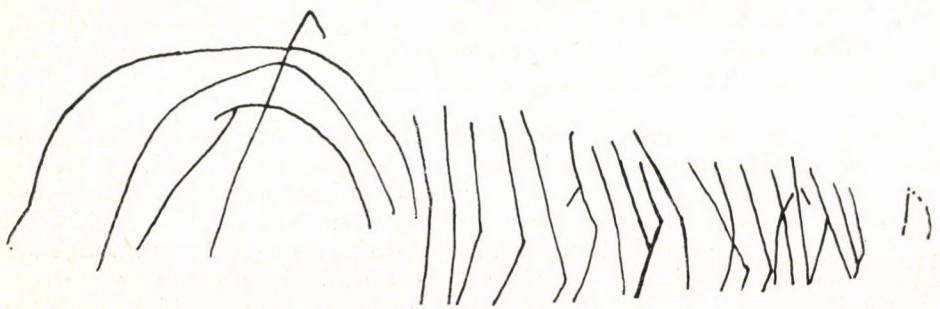
avasṛṣṭā parā pata śaravye brahmasaṃśite /
gachāmitrān pra padyasva māmīṣāṃ kaṃ canoc chiṣaḥ / /

«Nyílzápor, varázsmondással élesített, kilőve repülj tova; menj, találd el az ellenfeleket, ne hagyj meg egyet sem az ellenségből!»

Ha a türk törzsek körében talán nem vált is kultikus—mágikus szertartássá az íj és nyíl hatékonyságának varázsmondással való növelése, de az e fegyverrel kapcsolatban az indo-irániaknál megfigyelhető mágikus képzetek mindenesetre náluk is megvoltak, mint ezt az Aymïrlïγ-i íjmerevítő csontlemezek rovásírásos feliratai is bizonyítják.

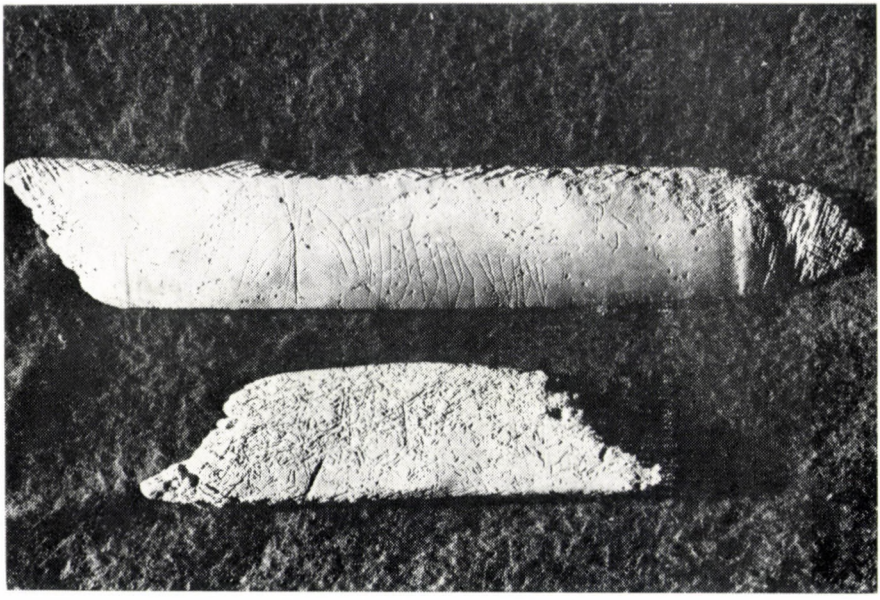
IV

A környei íjmerevítő lemez rovásírásos felirata 15 jelből áll. Ezeket jobbról-balra írták s magasságuk fokozatosan nő, úgyhogy az utolsó betűk magassága már kétszerese az elsőkének. A jelek közötti távolság különböző, legnagyobb az 1. és 2., a 7. és 8., továbbá a 12. és 13. jel között. Az írás kivitele egyenetlen, ugyanannak a rovásjelnek a változatai is erősen eltérnek egymástól.

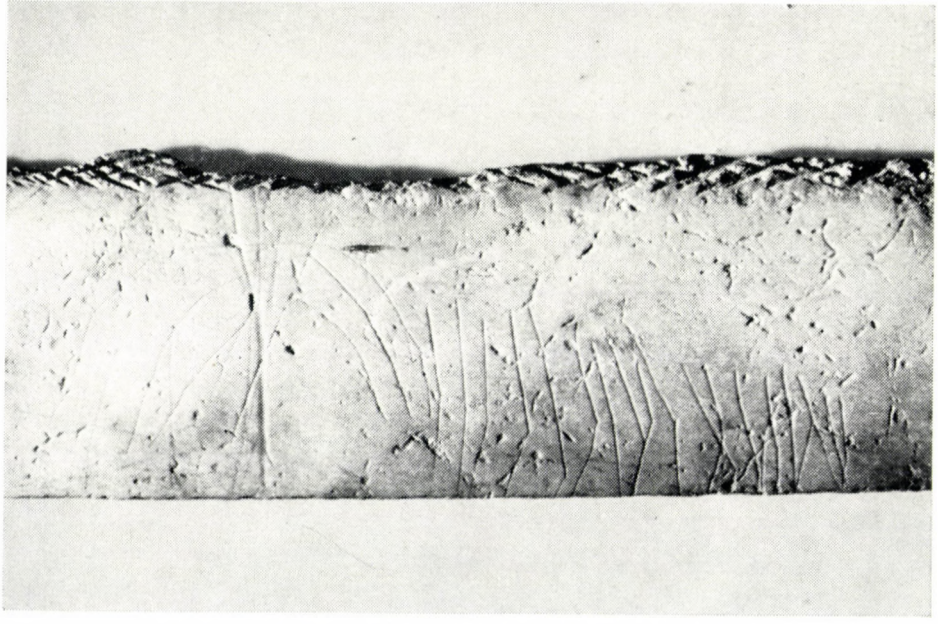

4. kép. A környei íj nagyobb középső merevítő lemeze rovásírásos feliratának átmásolással készített rajza

[35] *Harmatta János:* A hun aranyíj. MTA II OK 1 (1951) 123 skk. Az idézet a 131 sk. lapokon.
[36] *Harmatta J.:* i. m. 132 sk.

5. kép. A környei új középső merevítő lemezei

6. kép. A környei új nagyobb középső merevítő lemeze

A jeleket bekarcoló szemmelláthatólag nem tudott sem teljesen egyenes, sem pedig ívelő betűszárakat húzni.[37]

Az 1. jel nagy D betű felső részére emlékeztet. Baloldali szára összefüggően bekarcolt, a függőlegestől csak kissé eltérő vonás. Jobboldali ívelő szára szakadozott s felső része eltűnt egy nagy lyukban. A két szár felül sem ért teljesen össze. Ez az írásjel a ^{1}y eléggé archaikus formáját őrizte meg, amelyhez közelálló változatok a jeniszeji feliratokban is előfordulnak.[38] Ezek a D felső részére emlékeztető változatok elég híven követik még a szogd *y* jel alakját,[39] amely csak abban különbözik tőlük, hogy függőleges szára kissé magasabbra nyúlik, mint az ívelő.

A 2. és a 9. írásjel az orchoni—jeniszeji rovásírás ^{2}k betűjének leggyakrabban használt változatát képviseli. A 3. és az 5. jel a $^{0}č$-nek a jeniszeji feliratokban előforduló egyik jellegzetes változatát követi.[40] A második $^{0}č$ (5. jel) alakja kissé eltér az elsőtől (3. jel), amennyiben két szára alul sokkal közelebb van egymáshoz. Ennek az az oka, hogy a bekarcoló kése a 4. betű felső ferde szára rovásánál leszaladt a lemez széléig s ezt a rovást használta fel azután a második $^{0}č$ (5. jel) alakjának kialakításához.

A 4. betű az *oq/qo* rovásjelnek a jeniszeji feliratokban használt változata. Baloldali ferde szára leszaladt a lemez széléig s a bevéső ezt használta fel az 5. jel ($^{0}č$ írásához) is.

A 6. jel kissé balra ferdülő vonás, amelynek alsó vége kissé balra törik meg. Ugyanez az alakja a 12. rovásjelnek is. Aligha lehet kétséges, hogy e két betű az orchoni—jeniszeji rovásírás ^{1}l jelének archaikus változata. A jeniszeji feliratokban is jól megfigyelhető, hogy az ^{1}l és az *a/ä* alsó ferde szára olykor csaknem vízszintes.[41] Ez kétségtelenül archaikus vonás, mert a forrásul szolgáló szogd ˀ és *δ* írásjeleknél az alsó bal szárrész vízszintes.[42] A környei felirat ^{1}l rovásjele még pontosan követi a szogd *δ* alakját.

A 7. betű két egymást keresztező szárból áll. A jobboldali szár ívelt, a baloldali szár jobb alsó vége pedig tompaszögben törik meg bal felé. Ez nyilvánvalóan az orchoni—jeniszeji rovásírás ^{0}z jelének egyik változata. A ^{0}z hasonló betűformái a jeniszeji feliratokban is előfordulnak.[43]

A 8. írásjel balra hajló, középen tompa szögben megtört vonal. Ez a betűalak *o/u*-nak vagy ^{1}n-nek értelmezhető, utóbbinak ugyanis a jeniszeji feliratokban előfordul szögletes változata is.[44] A 9. betű — mint láttuk — ^{2}k, a 10. írásjel pedig — egy csaknem egyenes, közel függőleges rovás — $^{2}s/^{0}š$. Ugyanez az alakja a 14. és a 15. betűnek, így ezek is $^{2}s/^{0}š$-nek határozhatók meg.

A 11. rovásjel enyhén jobbra ívelt vonalból áll, amelynek felső részéből bal felé rövid vonás indul ki. Ez az $^{0}\eta$-nek a jeniszeji feliratokban is előforduló

[37] Hálás köszönetemet fejezem ki *Erdélyi István*nak, aki e feliratról kitűnő képeket bocsátott rendelkezésemre s ezáltal a felirat tanulmányozását számomra lehetővé tette.

[38] *D. D. Vasiľev:* i. m. 7 (írástáblázat) $^{1}y/2-4$.

[39] *V. A. Livšic:* О происхождении древнетюркской рунической письменности. CT 1978/4. 94.

[40] *D. D. Vasiľev:* i. m. 7 (írástáblázat) $^{0}č/2$.

[41] Pl. *D. D. Vasiľev:* i. m. 84 Ye 3 felirat 2. sorában az *e* ^{2}l ^{0}m ^{2}k *ä* szóban az *ä*, az *o* $^{1}\gamma$ ^{1}l ^{0}m szóban az ^{1}l betűnél.

[42] *V. A. Livšic:* i. m. 94.

[43] *D. D. Vasiľev:* i. m. 7 (írástáblázat) $^{0}z/7-9$, 10—11 (utóbbi kettő tükörfordított).

[44] *D. D. Vasiľev:* i. m. 7 (írástáblázat) $^{1}n/3$.

egyik változata.[45] A 12. betű — mint láttuk — ^{1}l. A 13. írásjel két tompaszögben megtört függőleges vonásból áll. Ez a ^{1}d jelének a jeniszeji türk rovásírásos feliratokban előforduló változata.[46] A betű két párhuzamos szára nincs közelebb egymáshoz, mint a mellettük bekarcolt betűkhöz. Ez a jelenség a jeniszeji feliratokban is előfordul.[47] Ha a két betűszárat külön írásjeleknek fogjuk fel, akkor az *o/u o/u* vagy ^{1}n ^{1}n (illetve kombinációik: *o/u* ^{1}n vagy ^{1}n *o/u*) olvasat adódik. Utóbbi esetben a felirat 16 írásjelet tartalmazna.

Mindezek alapján a környei felirat olvasata a következő lesz:

$^{1}y\ ^{2}k\ ^{0}č\ oq\ ^{0}č\ ^{1}l\ ^{0}z\ ^{1}n\ ^{2}k\ ^{2}s/^{0}š\ ^{0}\eta\ ^{1}l\ ^{1}d/o$ — $o/^{1}n$ — $^{1}n\ ^{2}s/^{0}š\ ^{2}s/^{0}š$

V

A felirat kezdetén a veláris ^{1}y jelet a rákövetkező palatális ^{2}k miatt nyilvánvalóan önálló szónak kell felfognunk. Minthogy a 4. betű *oq/qo* (az *oq* 'nyíl' szó piktogrammja), amelyet egy íjmerevítő lemez feliratán valóban kézenfekvő az *oq* 'nyíl' szónak értelmezni, a ^{1}y rovásjelet nagy valószínűséggel a *ya* 'ijj' szó írásképének tekinthetjük. A *ya* 'ijj' és az *oq* 'nyíl' szavak ilyen együttes előfordulása nem áll párhuzam nélkül a régi török nyelvekben. Az uyγurból idézhetjük a ... *ya qurup oq atïp* ... «... ijjat feszítve nyilat kilőve ...»[48] vagy a ... *ya oq birlä ... aṭladï* ... «... ijjal nyillal ... hadra kelt ...»[49] kifejezéseket.

A környei feliratban is valószínűleg igealakok rejtőznek a *ya* után álló $^{2}k\ ^{0}č$ és az *oq* szót követő $^{0}č\ ^{1}l$ jelcsoportokban. A $^{2}k\ ^{0}č$ írásképet *küčä*-nek értelmezhetjük s ebben a *küčä-* 'erőfeszítést tesz; megfog, megtart; elvesz, elrabol' ige[50] egyes szám második személyű imperativusi alakját, az előtte álló névszói formában pedig a *ya* 'ijj' szó casus indefinitus-át láthatjuk. Az egész *ya küčä* kifejezés jelentése tehát «ijjat ragadj !» lesz.

Az *oq* szó után következő $^{0}č\ ^{1}l$ betűket egy vagy két szónak is értelmezhetjük. Az első esetben *čal* alakot kapunk, amely az ótörök *čal-* 'ütni, dobni' igének[51] lehetne egyes szám második személyű imperativusa. Az *oq* 'nyíl' szó azonban aligha állhat tárgyként e mellett az ige mellett, mert — mint fentebb láttuk — az ótörök szövegekben csak az *oq at-* 'nyilat lőni' kifejezés használatát lehet kimutatni. A második lehetőség az, hogy a $^{0}č\ ^{1}l$ írásképet két igealaknak, *ač*-nak és *al*-nak értelmezzük. Az első az *ač-* 'kinyit, kiold',[52] a második pedig az *al-* 'megfog, megragad stb.' igének[53] lehet az egyes számú második személyű imperativusa. Az *oq ač al* kifejezés értelmezése tehát «nyilat oldj ki, fogd meg !».

A következő két jel $^{0}z\ ^{1}n$, majd palatális ^{2}k következik, tehát az ^{1}n és a ^{2}k között szóhatárnak kell lennie. Azonban a $^{0}z\ ^{1}n$ jeleket is nehéz egy szónak

[45] *D. D. Vasilev:* i. m. 7 (írástáblázat) $^{0}n/9$.
[46] *D. D. Vasilev:* i. m. 7 (írástáblázat) $^{1}d/13$ (Ye 14,3. sor, Ye 24,3. sor, Ye 108,3. sor).
[47] *D. D. Vasilev:* i. m. Ye 11, Ye 18, Ye 27, Ye 49, Ye 108 stb.
[48] DTS 65.
[49] DTS 221.
[50] DTS 323.
[51] DTS 137.
[52] DTS 3.
[53] DTS 32.

értelmezni, mert a lehetséges értelmezések (pl. *azïn* 'kevés', *uzun* 'hosszú') egyike sem illik a szövegösszefüggésbe. Elfogadható viszont a szövegösszefüggés szempontjából a jelentés akkor, ha a két jelet következőképpen két szónak értelmezzük: *uz anï* «ügyesen (jól) azt».[54] Ebben az esetben ez a kifejezés nyilván az *al* igealakhoz tartozik s az *oq ač al uz anï* szövegrész értelmezése a következőképpen alakul: «nyilat oldj ki, jól fogd meg azt !».

Az ezután olvasható ^{2}k $^{2}s/^{0}š$ $^{0}\eta$ ^{1}l betűcsoportban a szóhatárt szemmelláthatólag az ^{1}l rovásjel előtt kell keresnünk. Az utóbbi jelet ismét az *al* «fogd (meg) !» igealaknak értelmezhetjük, az előtte álló betűk tehát egy tárgyat (accusativust vagy casus indefinitus-t) és esetleg egy határozót jelölhetnek. Így kézenfekvő a ^{2}k $^{2}s/^{0}š$ írásjelekben a *keš* 'tegez' szót[55] keresnünk, az $^{0}\eta$ betűt pedig az *oη* 'jobboldali, jobboldalt' szónak[56] értelmeznünk. Ez a szövegrész tehát következőképpen fordítható: «tegezt jobboldalt fogj !».

Ezek az utasítások szemmelláthatólag igen fontosak. A harcos először vegye kézbe íjját, majd oldja ki a nyilat és fogja meg azt. Az egykori ábrázolások alapján ítélve a lovas harcosok a tegezt a jobb oldalukon hordták az övükre függesztve. Az egyik jeniszeji felirat (Ye 10/5) szövege meg is erősíti ezt: *altunluγ kešig belimkä bantïm* «arany tegezt kötöttem övemre».[57] A nyíl kioldása vagy a tegez kinyitását jelenthette vagy a nyilak a tegezben össze is voltak kötve, hogy ne csörögjenek és főleg, hogy tollazatuk ne sérüljön meg, mert egyébként. vágta közben összeverődtek. Egy Kāšγarītól (I 457) feljegyzett mondat utal is erre: *oq keštä čaldïr čaldïr etli* «a nyíl csörgött a tegezben».[58] De nemcsak a nyilat kellett helyes fogással előkészíteni, hanem a tegezt is, hogy a folyamatos nyíllövés lehetséges legyen. Ha az íjász a bal kezében tartotta az íjat, akkor a tegeznek feltétlenül jobb oldalán kellett lennie, hogy vágta közben is gyorsan tudja belőle kihúzni a nyilakat.

A következő jel három lehetséges olvasata közül nyelvi és tárgyi okokból valójában csak kettő vehető számításba: ^{1}d és ^{1}n ^{1}n. Az előbbi olvasatot *ad*-nak, az *at-* (> *ad-*) '(nyilat) lőni' ige[59] egyes szám második személyű imperativusának, az utóbbit viszont az *ïnan-* 'bízni' ige[60] hasonló alakjának értelmezhetjük. Bár az *ïnan* 'bízzál²' alak előfordul az Aymïrlïγ-i íjmerevítő csontlemez feliratában, a környei rovásírásos feliratban az *ad* 'lőjj !' értelmezés jobban illik a szövegösszefüggésbe, mert e szó előtt a szöveg éppen a lövéshez való felkészülés egyes mozzanatait tárgyalta.

A két utolsó írásjelnek szintén többféle értelmezése lehetséges. Ha fenntarjuk az *s/š*-nél a palatális—veláris közötti különbségtevést a felirat orthográfiájában, akkor a két utolsó betűt *sü es*-nek értelmezhetjük s e kifejezésben *sü* a *sü* 'sereg' szó[61] casus indefinitus-a, *es* pedig az *es-* 'fúj; szétszór' ige[62] egyes szám második személyű imperativusa. A kifejezés jelentése tehát «(ellenséges) sereget szórj szét !» lehetne. Minthogy azonban kétségtelen biztossággal nem dönthető el, hogy a környei felirat tett-e különbséget a veláris és palatális

[54] DTS 620 *uz* 'ügyes, ügyesen'.
[55] DTS 303.
[56] DTS 367.
[57] DTS 303.
[58] DTS 303.
[59] DTS 7 és 65.
[60] DTS 218.
[61] DTS 516.
[62] DTS 183.

$^1s/^1š$ és $^2s/^2š$ között, nem zárható ki teljesen a *sü sï* értelmezés lehetősége sem. Utóbbi értelmezés esetén *sï* a *sï-* 'tör, széttör széttör; szétver, legyőz (ellenséget)' ige[63] egyes szám második személyű imperativusa lehetne s a kifejezés jelentése «(ellenséges) sereget verj szét (vagy: verj meg) !» volna.

A fentebbi fejtegetések figyelembe vételével a környei rovásírásos felirat értelmezése a következő lehetne:

ya küčä ! oq ač ! al uz anï ! keš oŋ al ! ad ! sü es !

«Ijjat ragadj ! Nyilat oldj ki ! Fogd jól meg azt ! Tegezt jobboldalt fogj ! Lőjj ! (Ellenséges) sereget szórj szét !»

VI

Összehasonlítva a környei íjmerevítő lemez feliratát az Aymïrlïγ-i íjjéval, megállapíthatjuk, hogy a kettő között tartalmi és funkcionális rokonság áll fenn. Mindkettő olyan mondás, amelynek célja az íjász harckészségének növelése, az ellenséges sereg megsemmisítése volt. E tekintetben e feliratok szemlélete meglepően közeláll az Rg-veda VI. 75 himnuszának az íjra és nyílra vonatkozó — fentebb idézett — varázsmondásaihoz. Az íjhoz és nyílhoz fűződő mágikus képzetek bizonyára régi közös elemnek tekinthetők az indo-iráni és a türk törzsek kultúrájában.

A rovásírásos felirattól balra — mint már Erdélyi István helyesen megfigyelte[64] — egy «tamgaszerű» jel helyezkedik el. E jel tengelye a függőlegestől közel 30°-ban jobbra eltérő egyenes bekarcolás, amelynek felső vége jobbfelé éles szögben visszahajlik s a tengelyből kétoldalt 3—3 közel párhuzamos, kissé ívelt vonás nyúlik lefelé a tengely alsó végének szintjéig.

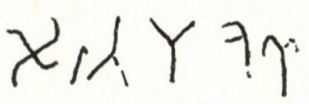
E tamga legközelebbi párhuzamait a Jeniszej-vidéki feliratokon találjuk meg, ahol három változata is előfordul.[65] Ezek szerkezete azonos a környei íjmerevítő lemezen látható jelel, az eltérés mindössze annyi, hogy a jel tengelyéből kétoldalt nem 3—3, hanem 1—1 vonás indul ki. Eredetét tekintve a tamga talán egy kifeszített íjnak és egy nyílnak az elvont ábrázolása. Mindenesetre figyelemreméltó az egyezés a környei és a jeniszeji türk tamgák között, mert ez is tovább erősíti azokat a kapcsolatokat, amelyek az avar és a jeniszeji türk rovásírásos írásbeliség között megfigyelhetők.[66]

VII

A környei temető 60. sírjában talált íj középső merevítő csontlemezének párján is rovásírásos felirat figyelhető meg.[67] A lemez felülete erősen megrongálódott s emiatt a felirat jelei nehezen vehetők észre és határozhatók meg. Legvilágosabban a lemez közepén egy Y alakú betű figyelhető meg, amely az orchoni—jeniszeji rovásírás ^2l jelével azonosítható. Ettől balra egy fordított Y alakú jel vehető ki, amelynek jobb alsó szára kissé szakadozott. Ez nyilván-

[63] DTS 502.
[64] *Erdélyi I.:* Ant. Tan. 16 (1969) 210.
[65] *D. D. Vasilev:* i. m. 51 Ye 2, Ye 2, Ye 51, Ye 109.
[66] *Harmatta János:* Az avarok nyelvének kérdéséhez. Ant. Tan. 30 (1983) 81.
[67] Hálás köszönetemet fejezem ki *Erdélyi István*nak a lemez fényképéért, amelyet 1984. IV. 25-én küldött meg nekem (4. kép).

valóan $^{0}č$-nek határozható meg. A $^{0}č$ bal szára mellett rövid, a $^{0}č$-nek csak közepéig felnyúló függőleges betűszár figyelhető meg, amelynek felső végéből 45°-os szögben rövid vonás nyúlik jobbra lefelé. Ez kétségtelenül kisalakú *i/ï*. E jelnek hasonló kisalakú változatát a jeniszeji feliratok is használták.[68] Végül ettől jobbra egy fordított *svastika*-alakú betű látható, a ^{0}z-nek a jeniszeji feliratokban is előforduló egyik változata.[69]

7. *kép*. A környei új kisebb középső merevítő lemeze rovásírásos feliratának átmásolással készített rajza

Az újmerevítő lemez felülete az ^{2}l-től jobbra erősebben lepusztult, azonban mintha itt is kivehető volna két betű halvány nyoma. A lemez jobb szélén halványan egy függőleges betűszár látszik, amelynek felső részéhez egy fordított W alakú bekarcolás csatlakozik. Ez ^{2}r-nek határozható meg. Végül e jel és a világosan látható ^{2}l között mintha egy rövidszárú, bal felé hajló tükörfordított F alakú jel maradványai látszanának. Ha a lemez felülete nem véletlenül kelti ezt a benyomást, akkor itt egy ^{2}k jel olvasható. Végeredményben tehát a felirat a következő lehet:

$$^{2}r\ ^{2}k\ ^{2}l\ ^{0}č\ i/ï\ ^{0}z$$

Ez az íráskép szemmelláthatólag egy kéttagú személynevet vagy egy személynevet és egy métóság nevet ad vissza, amely *Erk Elči* vagy *Erik Elči*, illetve *Erk elči* vagy *Erik elči* lehetett. Az első tag az *erk* 'erő, hatalom'[70] vagy az *erik* 'gyors'[71] szóból keletkezhetett. Az előbbi személynévi használatára az uygur *Erk Arslan* névben van is példánk.[72] A második tag az *elči* 'követ, méltóságviselő, kormányzó' szó, amely a jeniszeji *Elci Čur* és az uygur *Elči Tiri* személynevekben is előfordul.[73] Éppen ezért nem lehet teljes biztossággal eldönteni, hogy e szó az *Erk elči* kapcsolatban személynévi elem-e vagy pedig méltóságnév. A sír gazdag mellékletanyaga alapján joggal lehet arra gondolni, hogy a benne eltemetett személy méltóságviselő: *elči* volt. A név után álló ^{0}z írásjelet az *öz* 'maga; saját' névmásnak[74] értelmezhetjük és névmási állítmánynak foghatjuk fel. Így a feliratnak következő értelmezése adódik:

Erk (vagy *Erik*) *elči* (vagy *Elči*) *öz*
«Erk (vagy Erik) *elči* (vagy Elči) sajátja».

[68] *D. D. Vasilev:* i. m. 84 Ye 3,5. sor a $^{2}t\,^{0}\eta\,^{2}r\ i$ szóban, 6. sor a $^{2}s\ i\ ^{0}z\ ^{0}m\ ä$ szóban stb.
[69] *D. D. Vasilev:* i. m. 7 (írástáblázat) ^{0}z/15, 16, 20.
[70] DTS 179.
[71] DTS 177.
[72] DTS 179.
[73] DTS 169—170.
[74] DTS 394.

	1	2	3	4	5	Ye
ï/i						Ye
o/u						Ye
¹γ						Ye
°č						Ye
¹d						Ye
²d						Ye
²k						Ye
¹l						Ye
²l̇						Ye
°m						Ye
¹n						Ye
°nč						Ye
°ŋ						Ye
¹q						Ye
oq						Ye
²r						Ye
¹s/¹š						Ye
²s/²š						Ye
¹t						Ye
°z						Ye

8. kép. Összehasonlító írástáblázat. Jelmagyarázat: 1 — Taš Tübe, 2 — Aymïrlïγ, 4 — Kõrnye, nagyobb lemez, 5 — Kõrnye, kisebb lemez, Ye — jeniszeji feliratok

E felirat tehát az új tulajdonosát nevezte meg. Hasonló tulajdonos feliratokat a Jeniszej vidékéről is ismerünk.[75] E felirat érdekessége az *elči* méltóságnév, amely mindenképpen alapja az *Elči* személynévnek is, ha az $^{2}l\,^{0}\check{c}\,i$ írásképet esetleg így akarjuk értelmezni. E szó tovább bővíti az avar állam és társadalom szervezetére vonatkozó ismereteinket, amennyiben a már korábban ismert *qaγan, qatun, qapγan, tudun, tarqan, yuγuruš, qansančï, aγïnčï* méltóságnevekhez[76] most kilencedikként *elči* csatlakozik. Mivel az *elči* (~ *ilči*) méltóságnév az *el* (~ *il*) 'törzsszövetség, törzsi szervezet, állam' szó *-či* képzős származéka, előbukkanása a környei rovásírásos feliratban ennek a fontos ótörök politikai—társadalmi fogalomnak az ismeretét az avaroknál is bizonyítja.

[75] Pl. *D. D. Vasilev:* i. m. 42 Ye 80.

[76] *Harmatta J.:* Ant Tan. 30 (1983) 71 és Egy avar méltóságviselő pecsétgyűrűje. Ant. Tan. 30 (1983) 256.

BORZSÁK ISTVÁN

*ABELIANA RECENTIORA**

Ábel Jenőről szóló közgyűlési előadásomban talán megbocsátható indulattal szóltam fiatalon elhunyt tudósunk emlékének méltatlan elhanyagolásáról. Halvány alakját nem volt könnyű felidéznünk a feledésből, ahová elődeink közönye süllyedni engedte. Ébresztő szavunk meghallgatásra talált: a legifjabb nemzedéknek két tagja is segített a megkezdett feltáró munka folytatásában.

Mayer Gyula fiatal munkatársunk ásta ki a budapesti latin tanszék katalogizálatlan disszertáció-anyagából a bécsi Rudolf Beer[1] idestova száz esztendős Iuvenalis-dolgozatát (Spicilegium Iuvenalianum. Lipsiae 1885), amelynek címlapján az ajánlás már hamarabb is szemet szúrhatott volna: «Herrn Prof. Dr. Eugen Abel mit bestem Dank für alle freundliche Hilfe v(om) V(erfasser), Wien, d(en) 23/VI. 1885.» A kötet átnézésekor több helyen észlelhettük a címzett érdeklődésének nyomait: a 11. s köv., valamint a 23. s köv. lapokon a ceruzával bejegyzett, szokásos emlékeztetőket. Ábel előbb a Montepessulanus 125 (olim Pithoeanus) kódex[2] leírásában figyelt fel az 1. folio jobb felső sarkában olvasható névre és évszámra *(Mathias 1469)*, továbbá egy másik évszámra *(MDLXXIII)* és az azt követő szövegre *(Ex libris Collegii Oratorii Trecensis)*, a kétszer ismétlődő Laurisheim (= Lorsch) helynévre, majd egy X. századi kéz possessor-jelzésére, végül P. Pithou 1576. évi bejegyzésére. Olvasói érdeklődésének még szembetűnőbb jeleit hagyta ott, ahol a rejtélyes Mathiasnak Mátyás királyunkkal való esetleges azonosításáról volt szó. Itt (24,1.j.) Beer kifejezetten hivatkozik Ábel Jenő segítségére és *korábbi* vélekedésére (amikor még ő is hitt a fenti azonosításban),[3] majd Ábelnek 1885. jan. 15-ről keltezett leveléből is idéz: «Ich habe mich zu dieser Notiz durch Pithou, Jahn, Hermann etc. verleiten lassen. Seitdem ich aber in Catalogue général des Manuscrits des bibliothèques publiques des départements, I. Paris 1849, p. 330—331. gefunden habe, worauf sich ihre Vermuthung gründet (denn ausser diesem *Mathias 1469* zeugt *absolut nichts* für den Corvinianischen Ursprung der Hs.) bin ich überzeugt, dass die Hs. niemals der Corvina angehört hat. König Mathias hat zwar von 1458 bis 1490 regiert, doch findet sich auf keiner Corvi-

* Vö.: Spicilegium biblio-biographicum. Ant. Tan. 29 (1982) 81 skk.; az 1979. évi közgyűlési előadás uo. 26 (1979) 257 skk.

[1] Vö. *W. Weinberger:* R. B. Bursians Jb. 169/IV. (1914) 123 skk.

[2] E híres Iuvenalis-kódex körül nemcsak klasszika-filológiánk hősi hajdankorában zajlott a vita, hanem századunk 60-as éveiben is, vö. Ant. Tan. 13 (1966) 116 skk. és Acta Class. Debr. 2 (1966) 72 (a Montepessulanus 125-ből vett szövegmintával).

[3] Vö. Litt. Berichte aus Ungarn. 1878, 580 sk.

nahs. eine so sonderbare Angabe ihres königlichen Besitzers als auf dem cod. Pithoeanus.»

Itt abba is hagyhatnók, ha folytatása nem volna. Ábel az EPhK XI. évfolyamában (1887, 322 skk.) visszatér «A Corvina Iuvenalis-codexének» kérdésére. Alaptalanul nyilatkoznak újabban oly megvetőleg («kivált a német bibliographusok») a Corvin-kódexek filológiai értékéről. Igaz ugyan, hogy például a Konstantinápolyból hazakerült kéziratok általában nem a legkülönbek, de külföldi könyvtárakban igenis vannak rendkívül becses szöveget őrző kódexek is, Konstantinos Porphyrogennétosnak «De caerimoniis»-ától a bécsi Statius-kéziratig stb. Régebben a Corvin-könyvtár Iuvenalis-kódexére is hivatkoztak e felsorolásban, — írja Ábel (322), — és idézi P. Pithou 1585. évi párizsi kiadásának előszavából a jelenleg Montpellierben őrzött kódex provenienciájáról szóló részt: «In hac editione . . . unius omnium sane optimi atque antiquissimi (sc. exemplaris) scripturam curavimus exprimi, quod de Budensis cladis reliquiis in Thassilonis quondam Ducis coenobium (vagyis a Worms melletti lorschi kolostorba) relatum fuisse ex Matthiae adscripto nomine facile adductus sum, ut crederem . . .» Az ezóta Budensisnek vagy Pithoeanusnak mondott kódex «budai» elnevezésének jogosultságában csak legújabban mert kételkedni — az *ő* felvilágosításaira hivatkozva — R. Beer.[4] Mivel azonban a bécsi kutató érvelését kevéssé szerencsésnek, nem is eléggé alaposnak érzi (323: «és a tárgy bennünket magyarokat közelebbről érdekel»), állást foglal ő is a kérdésben. Beernek az az argumentuma (Spicileg. 24), hogy a Corvin-könyvtár maradványainak jegyzékeiben nem találkozunk Iuvenalis-kódexekkel, «mitsem nyom» (323), hasonlóképpen annak bizonygatása, hogy «egy Iuvenalist tartalmazó *állítólagos* Corvin-kódex[5] nem lehet azonos a Pithoeanusszal» (324), az utóbbi hitelességének dolgában semmit sem bizonyít.

Más oldalról vizsgálja tehát a Pithoeanus provenienciájára vonatkozó hagyományt, és oly meggyőzően vonultatja fel *ellen*érveit, hogy a tanítvány Vári Rezső majd[6] *ezt* hozza fel mintapéldának a paleográfiai kritikára. A Pithoeanus budai eredeztetőinek nem lévén más fogódzójuk, mint a «*Mathias 1469*» bejegyzés, hiába akarnák elhitetni bárkivel, hogy 1469-ben Mátyás király volt az egyedüli Mátyás Európában. A kódex különben is már a X. században a lorschi kolostoré volt, vagyis nem kerülhetett oda a Corvin-könyvtárból, csak megfordítva, már pedig semmi tudomásunk sincs arról, hogy Mátyás a Rajna vidékéről kapott volna kódexeket. Legfontosabb ellenérv azonban az, hogy Mátyás possessor-mivoltát egyetlen hiteles Corvin-kódexben sem jelöli *ilyen* odavetett «marginális megjegyzés». A cáfolhatatlan *negatív* végkövetkeztetés (326): «a codex Pithoeanus sohasem tartozott a Corvinához.»

Vári Rezső (ugyanott, folytatólag) arra is kitért, hogy Th. Gottlieb (Wer ist der im cod. Montep. 125 genannte Mathias? Eranos Vindob. 1893, 145 skk.) *pozitív* bizonyítékokkal is szolgált Ábel Jenő állításaihoz: a Bibliotheca Palatino-Vaticana több latin kéziratának possessor-bejegyzéseiből kiderül, hogy a

[4] *U. Knoche* jegyzékében (mértékadó Iuvenalis-kiadásának előszavában, München 1950, p. XXII): «Montepessulanus 125, olim Pithoeanus.»

[5] Ez az «állítólagos» Corvin-kódex, amelyet Beer (Wiener Stud. 1886, 343) részletesen ismertet, és amelyről Ábel is tudja, hogy 1717-ben a holland Gisbertus Cuperus könyvtárával együtt került árverésre, jelenleg a British Museum könyvtárának a kincse, vö. *Kropf Lajos:* A B. M. Corvin-kódexe. MKszle 4 (1896) 1 skk.

[6] *Vári R.:* A class.-phil. encycl. Bp. 1906. 130 sk.

felső-pfalzi Kemnatból származó Mathias Widmanról, humanista nevén Mathias Kemnatensisről (1430 k. — 1476) van szó.

Amikor idáig jutottunk, még mindig nem tudtunk mit kezdeni a R. Beer disszertációjának *következő* (25.) lapján talált Ábel-jegyzettel: «füzet I. p. 287.» Ekkor került a kezembe (a másik fiatal: Németh György figyelmességéből) az a hat bekötött jegyzettömb, amely kilencven esztendeje hányódott leltározatlanul az egykori «Classica-philologicai museum», legutóbb az ókori történeti tanszék könyvtárszekrényeinek alján vagy tetején. Ezeknek a füzeteknek a sorsát a hagyaték megvásárlásától napjainkig már reménytelen volna nyomozni. Örüljünk annak, hogy a könyvtár legifjabb gondozói felfigyeltek Ábel Jenő kezeírására és a váratlan leletet készséggel bocsátották rendelkezésemre.[6/a]

Az azonosítás nem volt nehéz, mert az I. füzet belső borítólapján ez áll: «Eugenius Ábel Budapestini in Hungaria [Nádor utca 14]. 1877. 29/III.» (Ábel neve olvasható a IV. füzet külső vignettáján is.) Most álljunk meg egy pillanatra, hogy a jegyzetfüzetet *időben* el tudjuk helyezni. 1877 márciusának végén járunk, a Budapesti Philologiai Társaságnak amaz emlékezetes ülése után, amelyen a nem egészen 19 éves ifjú ízekre szedte Hóman Ottó Pindaros-kiadványát. Ez év nyarán láthatta viszont a magyar közönség a Kostantinápolyból hazaküldött és a Nemzeti Múzeumban kiállított Corvin-kódexeket; még ugyanez év novemberében Ponori Thewrewk Emil már előadást tartott «a Corvinabeli (valójában Sforza-) Festus-kódexről», közben a nemzeti ereklyék összesített filológiai vizsgálatát a még nem is végzett bölcsészhallgatóra bízták, akinek mintaszerű beszámolóját 1878 márciusában mestere mutatta be az Akadémia nyilvánossága előtt. «De infinitivi Graeci forma» c. értekezésével 1878 februárjában szerezte meg a doktori címet, majd félelmetes rendszerességgel készült a szeptembertől esedékes olaszországi tanulmányútjára.

Kár, hogy az I-es jelzésű jegyzetfüzet az 58-as számozású lappal kezdődik, és így például a Hóman-vita előzményeiről nem tudhatunk meg többet, mint amennyit tudunk. Az első lapokon a disszertációjához gyűjtött nyelvészeti anyagból kapunk kiadós kóstolót, majd — Ábel céltudatosságára jellemző módon — szinte kizárólag a későbbiek folyamán frekventált szerzők (Hésiodos, Theognis, Quintus Smyrnaeus, homérosi himnuszok, Pindaros stb.) irodalmából, de hamarosan mutatkoznak a budai könyvtár történetére vonatkozó dokumentumok és feldolgozások is. Elképesztő az a szorgalom és rendszeresség, amelyről a jegyzetek lapozása közben megbizonyosodhatunk. Néhol fel van tüntetve, hogy az érintett témáról hol «szólt» (pl. J. A. Hanslik prágai könyvtártörténetéről: EPhK IV., «Kalocsai» Györgyről, azaz Georgius Policarpusról uo.), máshol áthúzás jelzi a felhasználás tényét. A jegyzettömkelegben *egy* helyen fedeztem fel idegen írást (I. 231 sk.: valaki segített neki a konstantinápolyi császári könyvtár ismertetésének leírásában). Előfordul, hogy lapok ki vannak vágva, feltehetőleg saját célra. Például a 259—260. lap tartalmáról a legvégén olvasható jegyzék árulja el, hogy «Serail lajstrom» volt, amit 1889-ben magával vihetett végzetes konstantinápolyi útjára,[7] és így járt a 271-től a 287-ig terjedő

[6/a] A jegyzetfüzeteket átadtuk a M.T.Akadémia kézirattárának.

[7] Feltevésünk megalapozottságát bizonyítja az a tény, hogy az illető lap *Beer* könyvének olvasásakor (vagyis 1885-ben) és alkalmasint az EPhK 1887. évfolyamában közölt reflexió megírásakor is még eredeti helyén — a jegyzettömbben — volt.

rész is («Dethier újabb lajstroma»),[8] amelynek utolsó lapján a jegyzék szerint «a Pithoeanusról» volt szó. *Erre* a jegyzetlapra hívatkozott Ábel a Beer-disszertáció margóján, de nem tudhatjuk, hogy közelebbről mire, mert a 288. lap elején már csak G. Bernhardynak és A. Haeck(ermann)-nak (Der pithoeanische Codex Juvenals. Greifswald 1855) a vélekedését találjuk.

Az I. füzetet a Nádor-utcában lakó Ábel még Posner Károly Lajos m. kir. udv. szállító Erzsébet-téri («a Bécsi utca szögletében» volt) papírkereskedésében vette, a II-at már egy római cartoleriában. A végén található tartalomjegyzéket a vonalazatlan első lapokon egy *más* kéztől (bizonyíthatólag Vári Rezsőétől) származó áttekintés sem teszi sokkal áttekinthetőbbé. A késői feldolgozó szemében problematikusnak látszik nemcsak a bejegyzések folyamatossága (pp. 83—84 *scriptura vacant*, utánuk *nápolyi* vizsgálódások eredményei), hanem esetleg a füzetek számozási sorrendje is. Így például a III-as számozású füzet élén ez áll: «27/I. 1878 Roma, Bibl. Angelica» (a hátsó tartalomjegyzékben: «p. l. Római kéziratcatalogusokból. p. 2—4. scholia Pindari Angelicana . . .» — tehát biztosan a *már Rómában* tartózkodó Ábel jegyzetei), majd az 5. lapon újabb dátum: «28/I.»,[9] de itt Ábel *biztosan* csak tudósi szórakozottságból írt 1878-at, hiszen *akkor* még itthon buzgólkodott. Következtetésünket bizonyítja a 35. lapon olvasható bejegyzés: «G. Goetz — G. Loewe: Eine Plautushdt des 13. Jh.-s. Rhein. Mus. 1879, p. 52—63.» Ezt az évfolyamot Ábel nem olvashatta *1878* elején.[10]

A Rheinisches Museumnak ugyanebben a számában (p. 138) figyelt fel Gust. Loewének egy másik tanulmányára is (III 35 sk.): «Über eine verlorene Handschrift der Johannis des Corippus.» Mivel ez az elveszett kézirat a Corvin-könyvtár ékessége volt (Joh. Cuspinianus lelkendezve írt a *nyolc* énekes eposz budai példányáról és idézett is belőle), érthető Ábel lelkes érdeklődése: Loewe egy XIV. századi veronai florilegium idézeteiből megállapította, hogy a milanói Trivultianus-kódexből sem hiányzik a VIII. ének, hanem a túl hosszú IV. 1171 sorát külön kell választani IV.-re és V.-re. A kérdés már korábban is foglalkoztatta: az I. füzetben kétszer is kitért rá (a 114. és a 325. lapon),[11] és a Corvin-könyvtár Iuvenalis-kódexéről írott cikkében (322) sem mulasztotta el, hogy némely budai kézirat becses voltát ezzel az adalékkal is dokumentálja.

[8] Egy másik («régi») Dethier-lajstrom olvasható a 295 skk. lapokon. A «Taciti fragmenta» c. kötet aprólékos, persze nem hibátlan leírása ugyanitt, a 300. lapon: mindenesetre szakszerűbb, mint a «Kubinyiéké» (a 318. lapon). Tacitus-kutatásainkhoz az Egyetemi Könyvtárnak *ez* a kódexe adta az ösztönzést, vö.: Die Tac.-Handschriften der Bibliotheca Corviniana. Az EKt Évk. 1 (1962) 141 skk.

[9] Ábel ezen a napon másolta ki a római Bibl. Casanatensis S IV 16. jelzetű kódexéből (Tzetzes Theogoniájából) azt a «szittya nyelvtöredéket», amelyet ugyancsak az EPhK 1880. évfolyamában közölt, mint «a szittya ethnographiában és philologiában mindeddig figyelemre nem méltatott» adalékot. I. Bekker korábbi szövegkiadását (Abh. Berl. Akad. 1840, 140 skk.) «nagyon hanyagnak», «hibásnak és csonkítottnak» minősítette, bár ez a minősítés a Bekker-olvasatok ismeretében túlzásnak látszik. — A II. 71. lapon febr. 4-i dátum alatt vatikáni munkálkodásról olvasunk: «A Vatic. B.-ben (!) collationálom a scholionokat. . . Roppant nagy és háladatlan munka volna, azért nem is teszem. Mommsen adatai nem mind megbízhatók, jó sok varianst észre sem vett.»

[10] Ugyanez következik az előző (70.) lapon ismertetett levél keltezéséből: «Az Escorial codexeiről G. Loewétől *(dat. 3. febr. 1879)* a köv. tudósításokat kaptam. . .» (a Lithikára, Moschosra, az orphikus Argonautikára és a Pindaros-scholionokra vonatkozólag).

[11] «Corippus Joannisáról» vitacikket is írt: EPhK 7 (1883) 948) skk.

Különben a II. füzet jegyzetanyaga jól mutatja, hogy Ábel elsősorban a königsbergi A. Ludwichtól kapott utasításokhoz híven fáradozott az olaszországi könyvtárakban, és a Pindaros-scholionokat, Musaios, Quintus Smyrnaeus, Nonnos, Kolluthos stb. kéziratait búj ta, és ahol csak lehetett, vitázott Gottfried Hermann megoldásaival. H. Tiedke Nonnos-cikkeinek (Hermes 1878) tanulmányozása során a Hermes korábbi évfolyamaiból is csak az orphikus himnuszok érdekelték (II. 52). Vári Rezső rosszallással olvashatta a bizánci taktikusokról (A. Köchly opusculumainak ismertetése közben: II. 29) odavetett megjegyzést: «Az egész gyűjtemény reám nézve érdektelen.» Máshol (Pindaros-scholionokról és egy régi Musaios-kiadásról szóló jegyzetek közt: II. 89) ezt olvassuk: «Monte-Cassinóban van egy görög lexicon saec. XII. ! !» Ezt Vári — mestere jegyzetfüzeteinek áttanulmányozása közben — jellegzetes kék plajbászával vastagon aláhúzta és megkérdezte: «Mire alapítva?» *Fontos*nak van jelezve (II. 69) az a Rheinisches Museum 1878. évfolyamában (462) talált utalás, amely szerint «a British Museumban Bentleynek c. 50 kézipéldánya van meg, melyeken számtalan kiadatlan coniectura van.»

Kár, hogy a tanulmányút első állomásairól, így például a milanói Ambrosianában végzett kutatásokról, az oly fontosnak bizonyuló Lithika-kézirat felfedezésének körülményeiről és a felfedező ekkori hangulatáról a jegyzetfüzetek semmit sem árulnak el. A még itthon összeírt I. és a már Rómában kezdett II. kötet közt hiatus tátong. Ez annyit jelent, hogy Ábel 1878 őszi (velencei, padovai, milanói, modenai és firenzei) jegyzeteit a szerencse ez alkalommal sem adta a kezünkbe. Pedig nemcsak a Lithika *új* olvasatairól adhatott számot Ponori Thewrewk Emilhez intézett, híres Epistulájában, hanem maradt sok egyéb is, amiből itthon élhetett: csak találomra említjük azt a recenzióját, amelyben — *1878. novemberében* végzett búvárlataira hívatkozva — Goettling—Flach friss Hésiodos-kiadásához (Teubner, 1878) tömérdek *milanói* kódex-olvasatot vonultatott fel.[12] Amikor ezeket gyűjtötte, még alig száradhatott meg a tinta az Epistula papírján.

Be kell tehát érnünk a Rómában — 1878 végén — kezdett (II.) füzettel. Ebben Ábel egyik-másik szövegegybevetéséhez utólag eligazító megjegyzéseket fűzött, mint például «a nápolyi Quintuséhoz» (II. 98): «E collatiót kétszer hasonlítottam össze Köchly kiadása margójával, hová kijegyeztem az eltéréseket, tehát elég pontosnak kell lennie.» A II. F 17. jelzetű kódexről megtudjuk, hogy «a Quintus kitűnő másolója írta»,[13] viszont «a Weigel-féle collatio semmit sem ér» (II. 176). Egy Musaios-kódexről (cod. Neap. II D IV) részletes leírást ad (II. 186): «A felső margón kilenc sor legfelsőbb része elmetszve; fönn és lenn a szú egy jó darabot kirágott, de ez rendesen csak egy betűt tesz olvashatatlanná; két columnában van írva, nehezen olvasható, jó sok, de szokott rövidítéssel; Dilthey collatiója jó hanyag . . .»[13/a]

[12] EPhK 4 (1880) 360 skk.

[13] Ábel néha nagyon haragszik az «ostoba» scriptorokra. Pl. a vatikáni Pindaros-scholionok m^2-járól így nyilatkozik (III. 83): «Ez a 2-ik kéz a szöveg és a scholionok között szabadon hagyott térre jó gyakran írt észrevételeket. . . Amit megértettem belőle, a legostobább szamárság volt.» Vö. III. 202: «m^3 stup. glossáit nem írom ki, sem m^2-éit.»

[13a] Itt térünk ki a szótárszerkesztő *Szigeti Gyulá*nak (1879—1929) mesteréhez, *Ponori Thewrewk Emil*hez intézett és az EPhK 1902-es évfolyamában (365 skk.) közzétett levelére, mint az Ábel-hagyaték kallódásának eddig nem méltatott dokumentumára. Ebből kiderül, hogy *Szigeti* 1901-ben a budapesti klasszika-filológiai szeminárium egyik szekrényének mélyén egy nagy csomó Ábel-jegyzetet talált *(scrinio quodam remoto magnum acervum inveni scriptorum Abeli)*. Így találkozott össze azzal a halvány szellemalak-

A III. füzet 157. lapjának szövege Ábel egyik fő munkahelyére kalauzol el bennünket: a római Istituto Archeologico Tedesco könyvtárának Neander-féle Colluthus — Tryphiodorus-kiadásába beírva, ill. hozzákötve találta a lipcsei L. H. Teuchernek J. F. Boissonade-hoz írott levelét, a jeles francia tudós válaszát és a Codex Paris. 2600 alapján készített Tryphiodorus-kollacionálását. A mindenre ügyelő Ábel nem érte be a párizsi kódex olvasatainak pontos lemásolásával, hanem Boissonade kijegyzéseit, amelyekhez a véletlen jóvoltából jutott hozzá, végig «viszonyba hozta» Wernicke szövegével, majd a fáradságos munkát a nápolyi Tryphiodorus-kódex olvasataival és egy Ambrosianus «roppant hanyag» kollacionálásának listájával toldotta meg hosszú lapokon keresztül. Mennyi vesződség olyan szerzők hagyatékával, akiket Ludwich kegyesen átengedett a fiatal magyar tudósnak, de akikről nyolcvan évvel később A. Lesky[14] fanyalogva csak ennyit írt: «Wir müssten nicht einmal das haben !»

A folytatás, a 3369. sz. Festus-kódex kijegyzetelése sem üdítőbb (III. 167): «ez az a *doctissimi viri chirographum*, melyet Urbinus használt», majd a lap alján: «valószínűleg ez archetypusa a milanói Pius-féle editio princepsnek, 1510. Ezelőtt készült a codex, saec. XV sine dubio; hogy a princepsből van másolva, nem hiszem.» Talán nem tévedünk, ha ezt a hat, sűrűn telerótt lapot tekintjük a majd tíz év múlva megjelenendő Ponori Thewrewk-féle Festus-kiadás egyik alapjának. Egyébként megállapíthatjuk, hogy Ábel tanulmányútjának majdnem minden állomásán — kötelességszerűen — foglalkozott ugyan mesterének

---

kal, akit testi valóságában már ő sem láthatott. A magyar tudományosság díszének *(oh candidum decus nostrum!)* elsiratása után *Szigeti* beszámol arról, hogy *Vári Rezső (fidelis eius discipulus)* jegyzéket szerkesztett az előkerült relikviákról *(catalogum scriptorum confecit, quem se publici iuris facturum promisit): ennek* a katalógusnak nyomait ismerhetjük fel a füzetek kék ceruzabejegyzéseiben, de a publikálásból alkalmasint nem lett semmi. Ekkor vették kézbe *K. Dilthey* Musaios-kiadását (Bonn 1874) is, *cuius margines notis ab Abelio plumbo ascriptis erant referti.* Ennek azóta — sajnos, — lába kelt, pedig biztos, hogy *Ábel* a fent ismertetett nápolyi kódex helyszíni kollacionálásának eredményeit vezette át a Dilthey-kiadványba, olyanféleképpen, mint ahogy gimnazista korában a Nemzeti Múzeum (jelenleg: OSzK 160. sz.) Corvin-kódexének olvasatait *E. Hedicke* Curt. Rufus-kiadásába *közvetlenül* jegyezte be (vö. Ant. Tan. 25 [1978] 221 sk.). A Dilthey-féle Musaios bejegyzéseit mindenesetre senkisem azonosította a szekrény mélyéről előszedett autográf füzetek megfelelő lapjaival. *Ponori Thewrewk* Königsbergbe küldte tanítványát *A. Ludwich*hoz («korunk Aristarchosához»), hogy fény derüljön a rejtélyes kollacionálás eredetére. A königsbergi atyamester — huszonhat kódex olvasatainak egybevetése után — megállapította: *in libello retractationem inesse collationis codicis cuiusdam (!) Neapolitani a Diltheo institutae. . .*, és *Szigetit* a «nem éppen gazdag, de nem is fölösleges anyag» feldolgozására buzdította. Az imígyen útbaigazított ifjú ezek után röviden ismerteti Musaios költeményének hagyományozását, mindenben csatlakozik *Ludwich* eredményeihez, majd a 368 sk. lapon felsorakoztatja *Ábel* bejegyzéseit. Ezért kár volt Königsbergbe zarándokolnia, hiszen ennyire az *először* tőle kiásott Ábel-füzetek áttanulmányozásával is eljuthatott volna. — Közben választ kaptunk arra a kérdésre, amelyet Ábel J.-könyvünkben (178) csak felvetettünk: *Thewrewk* hamar megfeledkezett *Ábel* halála után vállalt feladatáról (ti. a költeménynek a hátrahagyott «teljes» Musaios-apparátus felhasználásával ígért lefordításáról), mert azt sürgősen az 1885 óta Pozsonyban tanárkodó *Márton Jenő*re bízta, akinek fordítása 1894 tavaszán a Phil. Társaság előtt hangzott el, majd 1903-ban meg is jelent. Ennek előszavában (33. l.) kifejezett utalást találunk *Ábel* nápolyi jegyzeteire. Így most már azonosítani próbálhatjuk a füzetekben (pl. IV 299) talált ismeretlen *manus*-t is. — A Musaios-szöveghagyomány alakulásának mértékadó modern összefoglalását l. *Th. Gelzer* tollából a Loeb-féle Kallimachos-kiadás (1975) Musaios-részének bevezetésében (326 skk.).

[14] *A. Lesky:* Gesch. der griech. Lit. Bern 1957/58, 740.

Festusával, de korántsem annyit és oly kizárólagossággal, mint ahogy a Thewrewkhöz írott beszámolók olvasója gondolná: nyilván az első pillanattól kezdve nyűgnek érezte és kelletlenül csinálta.

A római Palatinus Lat. 1906-ban Ábel (III. 248) Janus Gruterushoz intézett autográf költeményeket talált, köztük Filiczky Jánosét. (Ad Janum Gruterum J. C. Literarum censorem et sospitatorem: Audio percupide, polyhistor Jane . . .) Filefalvi Filiczky János ezáltal sem válik különb költővé, mint amilyennek ismerjük,[15] de mint Gruter Tacitusának méltánylója (. . . Vidimus in Tacito κρίσεως rata quam sit amussis . . .), megérdemli, hogy Tacitus magyarországi recepciójának tanúi közt is számon tartsuk.[16]

A IV. füzet már a párizsi kutatómunka emlékeit őrzi. Tudjuk, hogy 1879 májusának végén még Nápolyban tartózkodott, június 22-én pedig már Oxfordból jelentkezett, hogy mesterének párizsi napjairól beszámoljon. Valóban csak néhány napot tölthetett itt; annál inkább csodálhatjuk buzgalmát és munkabírását. Például a 66. lapon a franciáktól «Párizsban felejtett» modenai Kolluthos-kódex[17] Pressel-féle collatiójának az övétől való eltéréseit találjuk, «melyeket illetőleg saját adataiban nincs föltétlen bizalma.» A következő lapon a párizsi Gregorios-kéziratok legióját regisztrálja; ugyan hányra juthatott ideje ebben a rohanásban? A továbbiakban (76 skk.) megint nápolyi kódexekből kijegyzett olvasatok bukkannak fel és a «*folytatás*»-bejegyzést csak úgy értelmezhetjük, hogy az illető (II Aa 24 jelzetű) «Napolitanus» (sic!) teljes kollacionálásához nem volt ideje, és — mint annyiszor — ekkor is maga után küldette, amit lehetett. Így még jobban értjük az egyre gyakoribb «nem találom», «nem értem rá végig collationálni», «a többit nem értem rá lemásolni» stb. típusú megjegyzéseket. A folytonos sietségben néha maga is kérdésesnek érzi egyik-másik kiadás margójára írott «emendatióinak» helyességét. (Ő teszi macskakörmök közé a 162. lapon.) A végeláthatatlan párizsi kódex-hasonlításnak az időzavar vet véget a 177. lap közepén: «. . . stb. stb. Úgyszólván egészen új munka! Haza kell hozatni Pestre s lemásolni!» De azért még kiír egy csomó jelzetet (Homéros-centók, az Eudokiának tulajdonított versek, Cebetis tabula, Gregorios-scholionok, Nonnos kéziratait), hogy máris folytassa az oxfordi Bodleianában megnézendő kódexek garmadájával. (Négy sűrű lapon át: 177 skk.; közben reménykedő bejegyzések árválkodnak: «állítólag Corvin-codex», «nincs kiadva», máshol tömör értékelések, mint pl. «sok értéktelen grammaticus értekezés» stb.) Ennek nyilván csak elenyésző hányadát sikerülhetett figyelmesen végigtanulmányoznia, mert csakhamar (208) a cambridge-i anyag listája következik: «Három Apollonius Tyrius van; az én auctoraim közül semmi sincsen; az Eccl. Westminsteriensisben egy Festus, Isaac Voss kéziratai közt egy Pind. cum scholiis . . , a Landsdowne MSS-ben semmi, a Cottonian MSS-ben semmi, a Harleianában egy Musaeus . . .» A British Museum Festus-kéziratai közül egy tucatot jegyez ki, közben Ring Mihály Apolloniusára is gondol; «Gregorius költeményeiből semmi jóravaló nincsen», és így tovább. Megállapítja, hogy egy ígéretes kódexen látható «címer nem Mátyás királyé» (273). A 299. lap alján ismeretlen kéz ceruzabejegyzése («L. p. 1418, 70 vers, inde a versu 40») azt bizonyítja, hogy a füzetet később nemcsak Vári Rezső használta.

[15] Vö. *Pirnát Antal:* A magyar irod. tört. II. 31 sk.
[16] Vö. *B. I.:* A hazai Tacitus-recepció kezdetei. Studia Litt. 17 (Debrecen 1979) 14.
[17] Egy másik «Mutinensis» (Suppl. Gr. 388) a 172. lapon.

Egy másik váratlan bejegyzés az V. füzet 171. lapján biztosan Ábel kezeírása és az utólagos áthúzás ellenére is jól olvasható: «Én édes kincsem.» Vagyis a «rideg-hideg» tudós is felmelegedett olykor, már hazafelé igyekeztében. Ez a röpke sóhaj Leydenben hagyott nyomot a Vossianusokat és Ruhnkenianusokat búvárló Ábel papírján. Nem tudhatjuk, hogy ki volt az a Mr.Bywater, akivel folytatott megbeszéléseiről rövid emlékeztetőt írt be: «Mr. Bywater mondja nekem, hogy nagyon jó volna Elias Cretensis commentarját Gregorius Nazianzenus beszédeihez kiadni; sok benne az irodalomtörténeti és mythologikus. Billnél[18] csak latin fordításban van meg. Megvan egy bászeli és egy vaticani codexben, az utóbbi a régibb. Ha jól emlékszik, valaki foglalkozik velök.» Ugyanitt a hajszoltságnak újabb jelét találjuk: az útja vége felé járó Ábel «hazahozatná» a Jac. Seel leydeni kéziratkatalógusában érdekesnek talált Pindaros-scholionokat (XVIII Periz. F 7 A saec. XV) is. Képzelhetjük, hogy közben éjjel—nappal dolgozott. Éjjel is, mint a 212. lapon olvasható ceruzabejegyzés tanusítja: «Köteleztem magamat Orpheus-kiadásomnak egy példányát a könyvtárnak ajándékozni azért, hogy a szállodában használhattam a két Argonautica-codexet.»

Ábel a következő útiállomáson, Münchenben is minden alkalmat megragadott «tudvágyának» kielégítésére: a Corvin-könyvtár maradványait nyomozta, Ring Mihály barátjának Apolloniusáról sem feledkezett meg; feltűnő, hogy érdektelennek találta egy XVI. századi müncheni kódexben Mátyás király és Bajazet szultán levelezését (225), ugyanakkor Szenczi Molnár Albert és Dudith András leveleit nagy buzgalommal gyűjtötte. Felfigyelt Rumi Károly Györgynek egy 1811-ből való beszámolójára, amelyben — egyéb «külföldi magyar régiségek és ritkaságok» közt — Mátyásnak a strassburgi Schöpflin-könyvtárban őrzött portréjáról adott hírt. (Ezt másoltatta le marosvásárhelyi könyvtára számára Teleki Sámuel, amikor a strassburgi Tacitus-kódexet is megvásárolta.) Közben sorakozik egy Clarkianus-kódex kollacionálása (299), majd azé a madridi Argonautikáé (N 24), amelynek olvasatairól G. Loewe még Rómában «reflektált» neki: ezeket most (1879. június 6-án) úgy küldte utána valószínűleg még Münchenbe. A füzet vége felé egyre sűrűbben és kiadósabban szerepelnek a Corvin-könyvtár sorsával foglalkozó írások ismertetései.

A VI. számú füzet nem került elő; az utolsó (VII.) ismét Posner Károly Lajos pesti papír- és írószerboltjából való, vagyis gazdája 1879 nyarán már itthon görnyedett a Ponori Thewrewk Emillel meghozatott leydeni, göttingai és párizsi kódexek Pindaros-, ill. Nikandros-scholionjai fölött.

Mint az eddigiekből is kitűnhetett: a véletlen jóvoltából megismert jegyzetfüzetek sok becses részletvonással egészítik ki Ábel Jenő munkás életéről alkotott képünket. Mint ahogy a könyvünk lezárása után talált Curtius Rufus-kiadás[19] a még középiskolás ifjú szárnypróbálgatásainak időszakába engedett betekintést, úgy világítják meg ezek a jegyzetek életútjának döntő fontosságú két évét, azokat az állomásokat, amelyeket eddig csak levelezésének maradványaiból és műveinek alkalmi utalásaiból tudtunk rekonstruálni. Válto-

[18] Vö. V. 148: «Kiadta Bill latinul, de úgy látszik, csak kivonatban: Greg. Naz. . . . opuscula quaedam interprete Jacobo Billio, Parisiis MDLXXI.»

[19] Vö.: A Corvin-könyvtár Curtius-kódexeiről. Ant. Tan. 25 (1978) 221 sk. — Ábel jegyzeteinek ismeretében megismételhetem: Curtius Rufusnak a nevét sem találtam említve; az a bizonyos Parisinus 5716, amelytől Ring Mihály a Curtius-szöveg hagyományozódásának tisztázását remélte, véletlenül sem szerepel fiatal barátjának hajszás párizsi feljegyzéseiben.

zatlan csodálattal adózunk megszállottsággal határos szorgalmának, tüneményes paleográfiai felkészültségének, és változatlanul sajnáljuk, hogy a königsbergi korifeus utasításait oly sokáig követte s nem hamarabb szentelte minden erejét tehetségéhez méltóbb, mind nemzeti kultúránk, mind a nemzetközi tudományosság szempontjából fontosabb témák kutatásának. Fiatal kollégáink érdeklődéséből pedig legyen szabad arra következtetnünk, hogy Ábel Jenő szava — kilencven esztendeig tartó közöny után — újból értő fülekre, példamutatása — remélhetőleg — követőkre talál.[20]

[20] Hamarabb is felfigyelhettünk volna *Vári Rezső* akadémiai székfoglaló előadásának dokumentum-értékű kitérésére (Klasszika-filológiánk. Bp. 1927, 20), amelyben a szerző a tudományszak hazai képviselőire nézve sérelmesnek vélt miniszteri intézkedést (1926-ban érettségizett ifjaink számára, akik latin-görög tanulmányaikat «hajlandók. . . hivatásos buzgalommal» a berlini egyetemen elvégezni, több ösztöndíjas hely létesítését) egyebek közt Ábel Jenő példájára hivatkozva helytelenítette: «Ábel Jenő sohasem látogatott külföldi egyetemet, de ki ne tudná a filológusok közt, hogy már 1883-ban a klasszika-filológia történetírója Németországban tudomást vesz könyvében a 25 esztendős magyar tudós munkásságáról?» (Az utalás *K. Bursian* tudománytörténeti összefoglalásának szól: Geschichte der class. Philologie in Deutschland. München — Leipzig 1883, 1243.) «Mégis Ábel Jenőt jelentékeny tudóssá a hazai oktatás se formálta ki.» (A látszat ellenére *nem hálátlan* tanítvány mondata *magyarul* így értendő: «De Á. J.-t nem is a hazai oktatás formálta jelentékeny tudóssá.») «. . . azzal vívta ki magának elismerése koszorúit. . . , hogy a *forrásokhoz* zarándokolt. Itt kapott önbizalmat [?], itt kapott inspirációkat. . .» A tanítványi emlékezés, mint becses tudománytörténeti dokumentum (és egyben ön-apológia) igazából itt kezdődik: «Előadása pedig száraz volt, a legújabban megjelent összefoglaló kézikönyv . . . nyomán haladt, a dolog természeténél fogva gyakran majdnem szolgailag. De mi tudtuk, hogy a *subraucus* és *subrufus* ember mögött a mi viszonyainkhoz képest nem megvethető tudományos múlt áll, s ez nekünk . . . jobban imponált, mint minden retorika és *grandis ventrieloquentia*, s nőtt az értéke a mi szemünkben. Egyéniség volt. . .»

De dokumentum-jellegű Némethy Géza osztályelnök üdvözlő beszéde is, amellyel Vári Rezsőt — «mint a klasszika-filológia szigorúan tudományos irányának régi és érdemes képviselőjét» — székfoglalójának megtartása után (1927. márc. 8-án) az akadémiai rendes tagok sorába iktatta. (Akad. Ért. 1928. 163 sk.) A hivatalos üdvözlés végén Némethy elérzékenyülten elevenítette fel a közös mester emlékét, aki még akkor (1927-ben) sem lett volna 70 éves. Visszaemlékezett 1889 őszére, amikor «szörnyű aggodalmaktól gyötörten állott (Ábel Jenő) betegágya mellett, hogy segítse utolsó munkája kiadásában.» (Az «újabb» Pindaros-scholionokra céloz, amely már *opus postumum*-ként jelent meg 1890-ben, az *ő* «gondozásában», de feltehetőleg aggasztotta a maga habilitációs eljárásának elhúzódása is.) Vári ugyanakkor olaszországi tanulmányútja közben «várta remegve» Némethynek a nagybetegről szóló tudósításait. A két tanulótárs (Némethy 1865-ben, Vári 1867-ben született) a katasztrófa után azzal a «szent fogadással enyhítette fájdalmát, hogy (Ábel) félbehagyott munkásságát az ő szigorú szellemében fogják folytatni s gondosan kicsíráztatják azokat a termékeny eszmemagvakat, amelyeket ő hintett el fiatal lelkükbe.» Az 1927-ben bizony már megrokkant Némethy az ünnepi percben — «az örök hála és a legjobb tehetségünk szerint elvégzett munka jóleső érzésével» — talán valóban úgy *hitte:* «nyugodt lelkiismerettel mondhatják el, hogy állották fogadásukat» és méltó utódokként idézhetik fel a mester szellemalakját. A *tények* — sajnos — mást mondanak, vö. Ábel Jenőről írott könyvecskénk 176. skk. lapjait.

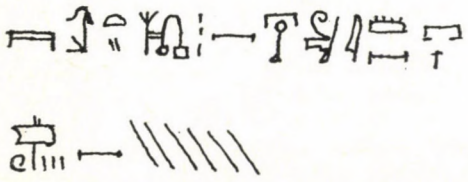
KISEBB KÖZLEMÉNYEK

VANEK ZSUZSANNA

MEGJEGYZÉS EGY ZÁGRÁBI PAPIRUSZHOZ

J. Monnet Saleh kiváló zágrábi katalógusában található egy halotti papirusz, amely két töredékből áll, s a Halottak Könyve mérlegelési jelenetét ábrázolja a hozzá tartozó vallási formulákkal.[1] A feliratot kurzív hieroglif jelekkel írták és sajnos eléggé töredékes. Értékes adat azonban, hogy a halott nevét és címeit két részletben olvashatjuk rajta.

A 885. kat. szám alsó képén az áldozati asztal előtt adoráló halott látható, s mellette három függőleges sorban hieroglif szöveg, melynek első oszlopában a következő áll:[2]

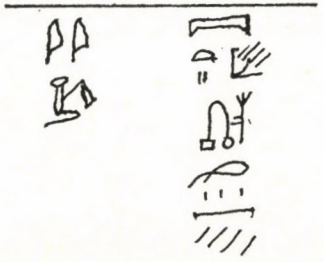

ḥry zzw.ty zš.w n pr ḥḏ n pr Imn
T̲zw-n . . .

«Az Amon templom kincstárának főlevéltárosa,[3] T̲auen [. . .]»

A T̲zw után egy *n* töredéke maradt meg, amit J. Monnet Saleh az olvasatnál nem vett figyelembe.[4] Ennek alapján a név így kezdődhetett: *T̲zw-n* [. . .]

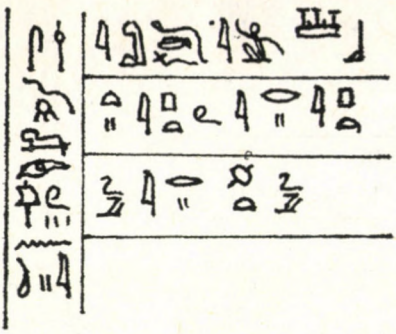
A teljes név megállapításához újabb adalékot szolgáltat a katalógus felső képe, melyet két *j* és egy ülő férfi determinatívuma látható:

Ebből a két adatból a név olvasata a következő: *T̲zw-n* [. . .] *y*. A hiányzó részek pótlása azonban lehetséges.

[1] *Janine Monnet Saleh:* Les Antiquités Égyptiennes de Zagreb. Paris 1970. 165, Kat. no. 885.
[2] Uo.
[3] A címre vonatkozólag lásd WB III. 418; LÄ I. 422.
[4] *J. Monnet Saleh:* i. m. 202.

A Budapesti Szépművészeti Múzeum egyiptomi gyűjteményében van egy fekete kőből készült múmiaformájú usébti,[5] amely éppen a név kiegészítése szempontjából jelentős. A halotti szobrocska felirata így szól:

[1]*Šḫḏ Wsjr Tzw-n-ty*
[2]*j ḏd-f y šb*
[3]*ty jp.tw jrj jp.t*
[4]*w jrj ḥsb.tw*

«Felragyog az Ozirisszá vált Tauenty, aki így szól; Ó ezek az usébti[k], ha számításba vesznek és számon tartanak!» Ennek alapján a papiruszon töredékesen megjelenő név *Tzw-n-ty* formában fogadható el.[6]

A budapesti usébti jó minőségű munka, szépen vésett hieroglif jelekkel. Az arcot igyekeztek portrészerűen megmintázni, de a részletek elnagyoltak. Érdekes jelenség, hogy a karok alatti függőleges sorban nem fért ki a név, így egy *j*-t és a determinatívumot átvezették az első vízszintes sorba. Az usébti pontos mása Kairóban található meg.[7] Az ikonográfiai jegyek[8] alapján valószínűleg a 19. dinasztiára datálható.[9] Ez érvényes a papiruszra is. A fentiek szerint feltételezhető, hogy a két emlék egy és ugyanazon személy tulajdonát képezték. Ha ez így van, a címek tekintetében kiegészítő adatot nyertünk az usébti feldolgozásához, s egyben ismertnek könyvelhetjük el a papirusz birtokosát is

[5] Leltári szám: 51.2205. Méretek; H.; 12,6 cm, Sz.: 3,9 cm, M.: 2 cm. Publikálás alatt áll.

[6] *Ranke:* PN II. 388,20. Olvasata esetleg lehet *njw* is, *Ranke:* PN I. 193,21; *Sir Alan Gardiner:* Egyptian Grammar. Oxford 1978. 499.

[7] *P. Newberry:* Funerary Statuettes and Model Sarcophagi. CGC 1937. I. 47249.

[8] Az usébti ikonografiájára *H. D. Schneider:* Shabtis. Leiden 1977. I. 159. skk. és fig. 11—27.

[9] *Newberry:* i. m. 19—20. dinasztiára keltezi a kairói darabot.

MEGEMLÉKEZÉS

VISKY KÁROLY
(1908—1984)

Fájdalmas veszteség érte a magyar és a nemzetközi ókortudományt és jogtudományt: 1984. január 26-án elhunyt Visky Károly, a hazai jogi romanisztika Nesztora. Idézzük fel mindenekelőtt a «veritatem sequi et colere, tueri iustitiam, omnibus aeque bene velle ac facere» dictumát mindvégig vezérfonálnak tekintő Visky Károly életpályájának főbb állomásait.

Temesváron született 1908. május 3-án. Középiskolai tanulmányait Szatmárnémetiben és Debrecenben végezte. Az érettségit követően a debreceni egyetem Jog- és Államtudományi Karán folytatta tanulmányait, mindvégig kitűnő eredménnyel. 1930-ban avatták a jogtudományok doktorává. Három évvel később, 1933-ban «sub auspiciis» doktorrá promoveált az államtudományokból. Mint Marton Géza, debreceni római jogász professzor kiemelkedően tehetséges és szorgalmas tanítványa, 1930—32. között — négy szemeszteren át — a római egyetem jogi kara mellett szervezett Scuola di Perfezionamento in Diritto Romano kurzusát végezte el. 1932-ben nemzetközi viszonylatban is kimagasló tanulmányi eredményét dokumentáló diplomát szerzett ezen a tanfolyamon. 1936-ban az egységes bírói és ügyvédi vizsgán «kitűnő» képesítést nyert. 1939-ben fél esztendőt Párizsban töltött ösztöndíjasként. A tanulmányút során római tárgyú munkáihoz gyűjtött anyagot. Hazatérését követően sem szakadt meg kapcsolata — bár az Igazságügyi Minisztériumban dolgozott — a római joggal. Habilitáció iránti kérelmet terjesztett elő Marton professzornál, aki ezekben az években már Budapesten volt római jogász professzor. Magántanári képesítést a könyvalakban 1942-ben publikált «A kis major a római jog forrásaiban» című munkájával nyert a budapesti egyetem Jog- és Államtudományi Karán.

A felszabadulást követően is a ius in praxi volt legfőbb tevékenységi területe. Dolgozott egy ideig az Országos Földhivatalnál, majd 1948-ban a Gazdasági Főtanácshoz került, melynek jogi és törvényelőkészítő osztályán töltött be felelős munkakört. Ezért a munkájáért kormánykitüntetést is kapott 1952-ben. 1963 decemberéig, a Központi Döntőbizottsághoz való kerüléséig, több munkahelyen is — így az Országos Árhivatalnál, az Országos Tervhivatalnál, a Földművelésügyi Minisztériumban, majd ismét az Országos Árhivatalnál — tevékenykedett. A központi Döntőbizottságnál, vagy újabb nevén Központi Gazdasági Döntőbizottságnál döntőbíróként dolgozott. Az 1973. január 1-én hatályba lépett bírósági szervezeti reform óta volt a Legfelsőbb Bíróság bírája, illetve tanácselnöke. Innen is vonult nyugalomba 1981-ben. Magas színvonalú bírói munkájáért két ízben is kapott magas kormánykitüntetést.

A vita activa-t számára a ius in praxi, a vita contemplativa-t pedig a ius Romanum jelentette számára. A római Scuola di Perfezionamento in Diritto Romano-n képviselt 27 nemzet fiai közül a legjobb eredményt elért Visky Károly 1971-ben «Szellemi munka» és «ars liberalis a római jog forrásaiban» című disszertációjával az állam- és jogtudományok kandidátusa, 1977-ben pedig «A császárkori gazdasági válság nyomai a római jogforrásokban» című munkájával az állam- és jogtudományok doktora tudományos fokozatot nyerte el. Bonfante és Riccobono nemzetközileg is jól ismert és nagyra értékelt tanítványa tudományos és oktatói munkásságának további elismerését jelenti az 1980-ban adományozott címzetes egyetemi tanári cím az Eötvös Loránd Tudományegyetem Római Jogi Tanszékén. Visky Károly az 1970-es évek második felében oktatott római jogot a szegedi József Attila Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karán és az ELTE Állam- és Jogtudományi Karán. Budapesten — ennek e sorok szerzője is nem egyszer tanúja volt — a hallgatók körében nagy sikernek örvendő speciális kollégiumokat tartott kutatási területei köréből. Aktív résztvevője volt továbbá — mint a Société Internationale «Fernand De Visscher» pour l'Histoire des Droits de l'Antiquité»

tagja — nemzetközi római jogi és antik jogtörténeti kongresszusoknak. Elhatalmasodó betegségéig szinte nem is volt olyan SIDA kongresszus, amelyen ne tartott volna igen nagy figyelemmel kísért előadást. A vita contemplativa ilyen értelemben vita activa-vá transzformálódott. Ennek a transzformálódásnak tanúi lehettünk az Ókortudományi Társaságban is. Mint az Ókortudományi Társaság alapító tagja és választmányának tagja, több alkalommal tartott előadást a társulati üléseken, amelyek nyomtatott formában az Antik Tanulmányokban is megjelentek.

Visky Károly — bár tudományos munkássága nem korlátozódott a római jog terrénumára — perfectus consultus iuris Romani volt. Ennek bizonyítéka igen sokrétű, nemzetközi viszonylatban is nagyra értékelt irodalmi oeuvre-je. Irodalmi munkássága nem szorítkozott a római jog egyik vagy másik szegmentumára. Igen nagyszámú, tekintélyes hányadában külföldön, rangos folyóiratokban publikált munkáiban a személyi jogi (családi jogi), a dologi jogi, a kötelmi jogi — ennek általános része keretében a felelősség kiemelkedő szerephez jut —, a perjogi, jogi epigráfiai tárgyú és a szellemi munka és az artes liberales kapcsolatára vonatkozó kutatások egyaránt megtalálhatók. De még ez az átfogó jellegű témafelsorolás sem meríti ki tudományos munkásságát. Foglalkozott ugyanis — igaz, csak egy-egy tanulmányban — az interpolatio-kritikával, Iustinianus és a provinciák jogegységesítésének kapcsolatával, a római jogi elemek hazai jogunkban mutatkozó hatásaival és nagy magyar mestere, Marton Géza római jogászi munkásságának értékelésével.

A nekrológ keretei nem adnak módot arra, hogy Visky Károly fentebb már körvonalazott igen sokrétű irodalmi munkásságát részleteiben tekintsük át. Életművének értékeléséhez azonban elengedhetetlen legalább két kutatási területe — a szellemi munka és az artes liberales kapcsolata a római jogban és a császárkori gazdasági válság analízise a római jogforrásokban — bizonyos fajta értékelése.

Német nyelven könyv alakban (Geistige Arbeit und die «artes liberales» in den Quellen des römischen Rechts, Budapest, 1977. Akadémiai Kiadó) is hozzáférhető a szellemi munka kérdéseit vizsgáló kutatómunkája, amely már tárgyánál fogva is úttörő jellegű a hazai és a nemzetközi jogi romanisztikai irodalomban. Visky Károly kutatási metódusát a következetes vonalvezetés jellemzi, amelynek eredményeként az ezen a területen oly gyakori prekoncepció alkotás lehetősége a minimális mértékre szorul. Az artes liberales és az operae elhatárolása, egyfajta ellentétpárja ugyanis vajmi csekély jelentőséggel bír számára: tanulmányaiban és a könyvben az egyes foglalkozási, pontosabban tevékenységi ágak csoportosítása képezi fejtegetéseinek vázát. A bizonyíthatóan először Cicerónál előforduló, majd Senecánál és Quintilianusnál is megtalálható ars liberalis fogalma döntően a szabad római polgárhoz méltó (különösen szemléletes formában jut ez kifejezésre Senecánál — Ep. ad Lucilium 88.1.2.20. —) tevékenységet jelölő terminus technicus. Cicero, Seneca és Quintilianus azonban elmulasztják ezeknek a tevékenységi formáknak tételes felsorolását és ezeknek pontos körére még a megvetően jellemzett kézművesség — így például Cicero De off. 1.42. — egyes formái alapján sem lehet következtetni. Másik probléma az, hogy az ars liberalis kettős értelmű fogalom: jelentheti egyrészt a szabad emberhez, civis Romanushoz méltó tevékenységet, másrészt vonatkozhat azonban — a studia liberalia formájában — az eruditio feltételét alkotó tanulásra. A tanulás jelentés szolgál alapul arra Visky Károly megállapítása szerint, hogy az ars liberalis az i. sz. VI. századtól kezdődően — a liberalis jelző könyvként történő értelmezése révén — kizárólag a stúdium fogalmát jelentse. Minden kétséget kizáróan nyer megállapítást az, hogy az artes liberales-t az operae-től elválasztó ismérv a locatio-conductio-ra jellemző bér (merces) elmaradása, mely Cicero megállapítása szerint a szolgasághoz kapcsolódik («auctoramentum servitutis» — De off. 1.42.). Ennek a lényegét tekintve jogi természetű különbségnek az oka azokban a társadalmi viszonyokban kereshető, amelyek következtében az ellenértékhez kötött munka méltatlan a szabad emberhez. Ezzel magyarázható, hogy az alapvető különbség a két kategória között nem a szellemi és a fizikai munka egymástól való elválasztásában, hanem sokkal inkább a munkavégzés alanyai tekintetében mutatkozik. Az ars liberalis körébe tartozó tevékenységért munkabért jogi úton érvényesíteni nem lehet, ami természetesen még nem zárja ki a honos, a honorarium, vagy éppen a remuneratio formáját öltő, funkcióját tekintve ajándékozásnak tekinthető ellenszolgáltatás nyújtását. Az eltérő tevékenységi típusok közötti különbséget döntően az jelenti, hogy az ars liberalis-nak minősülő aktivitást a szabad jogállású baráti szívességből, az amicitia alapján látja el. Visky Károly megállapítása szerint a rabszolgamunka még abban az esetben sem tekinthető ars liberalis-nak, ha ez a munka egyébként kizárólag szellemi tevékenység. Hasonló a felszabadított rabszolga (libertinus) munkájának jogi megítélése. Ars liberalis kizárólag szabad ember által végzett szellemi tevékenység lehet és ezért a rabszolgamunkától mind szociális ere-

detét, mind pedig praktikus gyakoriságát tekintve élesen elválasztandó. Törvényszerű viszont e megállapítás alapján az, hogy a rabszolgatartó társadalmi rendszer szociális kontúrjainak elmosódása következtében a bérleti szerződés tárgyát képező tevékenységi formák és az artes liberales közötti caesura is tendenciaszerűen elasztikusabbá válik. Az ars liberalis fogalmának ilyen jellegű meghatározása Visky Károly tanulmányaiban és a kutatások eredményeit összefoglaló könyvben kétségtelenül helytálló és alkalmas a szellemi munka, tevékenység rómaiaknál mutatkozó sajátos vonásainak további elemzésére.

Halála előtt néhány hónappal jelent meg ugyancsak német nyelven a császárkori gazdasági válság nyomait a római jogforrásokban vizsgáló monográfiája (Spuren der Wirtschaftskrise der Kaiserzeit in den römischen Rechtsquellen, Budapest, 1983. Dr. Rudolf Habelt GmbH Bonn-Akadémiai Kiadó). Már témaválasztásánál fogva is nagyjelentőségű munkáról van szó. Visky Károly ugyanis a gazdasági szféra jogi tükrözése kérdését választja kutatási feladatául. Általános jelenség a jogi romanisztikai irodalomban az, hogy a gazdasági kapcsolatok jogi tükröződése kérdésével még azok a kutatók sem foglalkoznak, akik egyébként felismerik a társadalmi realitás és a jogi szabályozás kétségtelenül igen differenciált formában jelentkező kapcsolatát. Visky Károly tudatában van annak, hogy a gazdaság szférája és a jogi szabályozás bonyolult kapcsolatrendszerének feltárását jelentősen nehezítheti az anakronisztikus megközelítési mód. Az anakronisztikus vizsgálat reális veszélyt jelent éppen ennél a kutatási területnél, mivel a gazdasági válság a modern kornak is gyakori jelensége. Metodológiai szempontból természetesen kétségtelen az, hogy a kutató korának tudományelméleti és szociológiai kategóriái antikvitásra vetítése korlátozott mértékben egyszerűen elkerülhetetlen. A mesterkélt aktualizálást nem célzó összehasonlítás — amely egyébként a diszciplinaként kétségtelenül Janus-arcú római jogot kutató esetében egyenesen dicséretes kutatási módszer — in se szükségessé tesz bizonyos mértékű anakronizmust. Hadd utaljunk ebben az összefüggésben Max Weberre, aki antik gazdaságtörténeti munkáiban felhasznál modern politikai és gazdasági kategóriákat. A jelzett kutatási területen súlyos problémát jelent a direkt jellegű források hiánya. Ez döntően arra vezethető vissza, hogy a római iurisconsultusok számára a jogi szféra szinte teljesen elkülönül a gazdaságtól. A jogi romanisztikai irodalomban ezért nem találkozhatunk olyan monografikus igényű feldolgozással, amely a császárkori gazdasági válságnak a római jog alakulására gyakorolt hatása kérdésével foglalkozna. Landucci a laesio enormis vonatkozásában éppen csak hangot ad annak, hogy célszerű volna egy ilyen kutatási feladat elvégzése. Rostowtzeff pedig Egyiptom jogélete viszonylatában veti fel a gazdasági válság jogi tükröződése analízisének kívánalmát. A mintegy évtizedes kutatómunkája eredményeit ezen a kutatási területen összefoglalva Visky Károly rámutat arra, hogy a Római Birodalomban már az i. sz. III. században megjelenő gazdasági válság szimptomáit tekintve sem azonosítható azokkal a krízisekkel, amelyek a tőkés gazdasági-társadalmi formáció államaiban mutatkoznak a XIX. és a XX. század folyamán ciklikusan és törvényszerűen. Ilyen módon nem csupán a konkrét intézmények, illetve jelenségek elemzése kapcsán, hanem nagy jelentőségű elvi természetű megállapításait tekintve is következetesen elhatárolja kutatási módszerét az anakronizmustól. Utal arra, hogy az Imperium Romanum gazdasági rendszerének is az árutermelés az alapja, igaz, a rabszolgatartás bázisán. A krízist közvetlenül előidéző körülmény a pénzromlás. A pénzromlás azonban csupán a gazdasági válság megjelenési formája, mivel a pénzválság a rabszolgatartó gazdasági-társadalmi formáció általános hanyatlásával áll szoros összefüggésben. A gazdaságilag gyengülő államnak nem célja az, hogy a vásárlóerő csökkenéséből eredő hátrányt jogi eszközökkel egyenlítse ki. Az árucserében résztvevőknek maguknak kell a pénzromlásból-pénzrontásból származó hátrányok elleni védekezés jogi eszközeit megtalálniuk. Az állam szerepe csupán e formák jogi elismerésére szoritkozik, ami azonban önmagában véve is alkalmas a gazdasági szisztéma fenntartásának biztosítására. A gazdasági szféra irányában egyébként döntően passzív magatartást tanúsító állam lényegében jogi, vagy más megfogalmazásban jogpolitikai eszközökkel tartja fenn a gazdasági rendszert.

Mindkét fentebb átfogóan felvázolt kutatási terület központi jelentőségű a jogi romanisztika számára. A szellemi munka problémaköre és a gazdasági szféra jogi tükrözése kapcsolatának kérdése egyúttal olyan tudományos problémák, amelyek mintegy az ókortudományok és a jogtudomány «metszéspontjában» helyezkednek el. Az ókortudomány és a jogtudomány művelője számára egyaránt rendkívül értékesek ezek a nagy elvi jelentőséggel is rendelkező elemzések. Nem véletlen — s ezért ennek paradigmatikus jelentősége is van —, hogy éppen az Ókortudományi Társasággal oly szoros kapcsolatban levő Visky Károly vállalkozott több évtizedes kutatómunkát önzetlenül vállalva ezeknek a kutatási feladatoknak a megoldására. Az ő személyében szerves módon egyesült a széleskörű szakmai ismeretekkel rendelkező iurisperitus és az enciklopédikus műveltséggel bíró

omni laude cumulatus iurisconsultus. A világszerte is szakmai körökben jól ismert és megbecsült Visky Károly gazdag életműve, amelyet a halál oly tragikus ténye csak megszakítani tudott, örök értéke marad az egyetemes tudományos életnek.

HAMZA GÁBOR

VISKY KÁROLY MUNKÁINAK JEGYZÉKE

Ez az összeállítás Visky Károly igen sokoldalú jogirodalmi tevékenysége miatt nem teljes. Kizárólag azokat a publikációit tartalmazza, amelyek az ókortudományok, illetve a római jog művelői számára rendelkeznek jelentőséggel. A bibliográfia évek szerint halad. Az egyes éveken belül előbb az önálló munkák (könyvek, tanulmányok), majd a fordítások, végül a könyvismertetések következnek alfabetikus rendben.

RÖVIDÍTÉSEK

Acta Ant.	Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae
Acta Jur	Acta Juridica Academiae Scientiarum Hungaricae
Ant. Tan.	Antik Tanulmányok
Arch. Ért.	Archeológiai Értesítő
BIDR	Bullettino dell'Istituto di Diritto Romano «Vittorio Scialoja»
Jogt. Közl.	Jogtudományi Közlöny
RIDA	Revue Internationale des Droits de l'Antiquité

1932

1. La questione del «fructus sine usu». Fiume. 1932. 44 l.

1941

2. A kereszténység és a római jog felelősségi rendszere. In: Notter Antal Emlékkönyv. Bp. 1941. 1088—1098.

1942

3. A «vis major» a római jog forrásaiban. Bp. 1942. 172 l.

1944

4. A fiduciárius ügyletek. Miskolc. 1944. 23 l.

1946

5. Az interpoláció-gyanúsításokról. In: Szentpéteri Kun Béla Emlékkönyv. Debrecen. 1946. 599—615.

1949

6. La responsabilité dans le droit romain à la fin de la république. RIDA 2 (1949) 433—484.

1952

7. Római magánjog Aquincum feliratos emlékein. Arch. Ért. 79 (1952) 113—131.

1954

8. Votum solvit libens merito. Ant. Tan. 1 (1954) 264—270.

1956

9. Ager vectigalis és tartományi földtulajdon. Ant. Tan. 3 (1956) 257—267.
10. *R. Taubenschlag: The law of Greco-Roman Egypt in the light of the Papyri. 2. kiad. Warszawa. 1955.* Ant. Tan. 3 (1956) 320—322.

1957

11. Göngyölegre vonatkozó szabályok a római jog forrásaiban. Csomagolástechnika. 1957. 34—35.
12. Magánjogi vonatkozások Intercisa feliratos kövein. Arch. Ért. 84/1957) 14—23.
13. Mancipatio rei nec mancipi. Ant. Tan. 4 (1957) 39—47.

1958

14. Diritto romano nelle iscrizioni di Savaria. IURA 9 (1958) 81—100.

1959

15. *Marton G.: A római magánjog elemeinek tankönyve. Institutiók. Budapest, 1957.* Ant. Tan. 5 (1958) 99—100.
15. La qualifica della medicina e dell'architettura nelle fonti del diritto romano. IURA 10 (1959) 24—66.

1960

17. Adatok a római Scarabantia életéből. Soproni Szemle. 1960. 126—142.

1961

18. Appunti sulla origine della lesione enorme. IURA 12 (1961) 40—64.
19. Geistiges Eigentum der Verfasser im antiken Rom. Acta Ant. 11 (1961) 99—12.

1962

20. Tracce del diritto ereditario romano nelle iscrizioni della Pannonia. IURA 13 (1962) 60—132.

1963

21. A «ius Italicum» és Pannonia. Ant. Tan. 10 (1963) 191—200.
22. *G. Nicosia: L'acquisto del possesso mediante i «potestati subiecti». Milano. 1960.* Ant. Tan. 10 (1963) 312—313.

1964

23. Osservazioni sulle «artes liberales». In: Synteleia Arangio-Ruiz. II. k. Napoli, 1964. 1068—1074.
24. Philosophy as «ars liberalis» in the sources of Roman Law. The Juridical Review. Edinburgh. 1964. 39—45.
25. Quelques remarques sur la question des mancipations dans les tryptiques de Transsylvanie. RIDA 11 (1964) 264—271.
26. Retribuzioni per il lavoro giuridico nelle fonti del diritto romano. IURA 15 (1964) 1—31.
27. *L. Labruna: Rescriptum divi Pii. Gli atti del pupillo sine tutoris auctoritate. Napoli, 1962.* Ant. Tan. 11 (1964) 144.

1968

28. L'applicazione del limite delle usurae alla pena convenzionale in diritto romano. IURA 16 (1968) 69—82.
29. Die «artes liberales» in den römischen Rechtsquellen unter Berücksichtigung der Ulpianstelle D.50.13. 1. pr. In: Gesellschaft und Recht im griechisch-römischen Altertum. Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Berlin, 1968. 260—295.
30. Festők, szobrászok és alkotásaik a római jog tükrében. Ant. Tan. 15 (1968) 190—202.
31. La prova per esperti nel processo civile romano. In: Studi Senesi. Siena, 1968. 23—78,
32. Spuren der Wirtschaftskrise des III. Jahrhunderts in den römischen Rechtsquellen. Acta Ant. 16 (1968) 383—390.
33. *G. Gandolfi: Studi sull'interpretazione degli atti negoziali in diritto romano. Milano, 1966.* BIDR 10 (1968) 256—265.

1969

34. Die Proportionalität von Wert und Preis in den römischen Rechtsquellen des III. Jahrhunderts. RIDA 16 (1969) 355—368.
35. Das Seedarlehen und die damit verbundene Konventionalstrafe im römischen Recht. RIDA 16 (1969) 389—419.

1970

36. Sulla qualifica della pittura e della sculptura nelle fonti del diritto romano. In: Studi in onore di G. Grosso. I. k. Torino, 1970. 333—357.
37. *P. Pescani: Le «operae libertorum». Trieste, 1967.* INDEX 1 (1970) 221—229.
38. *INDEX.* Ant. Tan. 17 (1970) 110—111.

1971

39. Urteilsbegründung im römischen Zivilprozess. RIDA 18 (1971) 135—159.
40. Il «votum» in diritto romano privato. INDEX 2 (1971) 313—322.
41. *J. E. Spruit: Die Juridische en Sociale Positie van de Romeinse Acteurs. Assen. 1966.* INDEX 2 (1971) 394—396.

1972

42. Bemerkungen zur Entwicklung des kontraktuellen Haftungssystems im antiken römischen Recht. Acta Ant. 20 (1972) 371—387.
43. La lesione enorme nel pensiero di Bartolo. In: Studi Senesi. Siena. 1972. 402—426.
44. Quelques remarques sur la thèse «ipsam rem condemnare» et ses rapports économiques. RIDA 19 (1972) 269—294.
45. *L. Labruna: Vim fieri veto. Camerino. 1971.* Ant. Tan. 19 (1972) 291—292.
46. *Pólay E.: A dáciai viaszostáblák szerződései. Budapest. 1972.* IURA 23 (1972) 264—270.

1973

47. Az antik római felelősségi rendszer Marton Géza tanításában. Ant. Tan. 20 (1973) 65—74.
48. Hemiolia in den Papyri des 3. Jahrhunderts. Acta Ant. 21 (1973) 337—351.
49. A római jog világa. Szerk. Diósdi Gy. Budapest. 1973. (fordítás társszerzőként).

1975

50. Die Arra in den römischen Rechtsquellen des III. Jahrhunderts und in der justinianischen Gesetzgebung. Romanitas 16 (1975) 426—452.
51. L'arra nelle fonti giuridiche del III secolo e nella codifazione giustinianea. In: Atti dell' Accademia Romanistica Costantiniana. I. k. Perugia. 1975. 393—452.
52. Justinian für die Rechtseinheit in den Provinzen. RIDA 22 (1975) 355—373.

1976

53. Appunti su alcuni rescritti di Diocleziano relativi alla competenza nella procedura civile. In: Atti dell'Accademia Romanistica Costantiniana. II. k. Perugia. 1976. 301—311.
54. Le divorce dans la législation de Justinien. RIDA 23 (1976) 239—264.
55. *Csillag P.: The Augustan Laws on Family Relations.* Jogt. Közl. 31 (1976) 663—665.
56. *R. Knütel: Stipulatio duplae. Studien zur römischen Vertragsstrafe. Köln—Wien. 1976.* IURA 27 (1976) 164—168.
57. *L. Labruna: Il console «sovversivo». Marco Emilio Lepido e la sua rivolta. Napoli. 1975.* Ant. Tan. 23 (1976) 160—161.

1977

58. Geistige Arbeit und die «artes liberales» in den Quellen des römischen Rechts. Bp. 1977. 167 l.
59. Appunti sul pegno gordiano. RIDA 24 (1977) 439—459.

1978

60. Biztosítéki jelzálogjogunk római elődje. Jogt. Közl. 33 (1978) 603—610.

1979

61. Appunti su alcuni norme di diritto privato del IV secolo seguenti alla precedente crisi economica. In: Atti dell'Accademia Romanistica Costantiniana. III. k. Perugia. 1979. 425—442.
62. Die Frage der Kausalität aufgrund des D.9.2. (ad legem Aquiliam) RIDA 26 (1979) 475—504.

1980

63. Néhány megjegyzés a hazai jogban található római hatások kutatásához. In: Jogtörténeti Tanulmányok. IV. k. Budapest. 1980. 319—333.

1981

64. L'affranchi comme «institor». BIDR 23 (1981) 207—220.
65. Clausole accessorie di garanzia delle obbligazioni nell'epoca di Gaio. In: Atti dell'Accademia Romanistica Costantiniana. IV. k. Perugia. 1981. 475—500.
66. Marton Géza a római jogász. In: Tanítványok Marton Gézáról. Bp. 1981. 37—42.
67. Les règles du droit romain relatives aux transactions judiciaires et extrajudiciaires à la fin de l'époque classique. Annales de la Faculté de Droit d'Istanbul. 44 (1981) 124—151.
68. A személynevek a római jog világában. Ant. Tan. 28 (1981) 189—203.

1982

69. I contratti di locazione nella crisi economica del III secolo. In: Studi in onore di C. Sanfilippo. I. k. Milano. 1982. 669—687.
70. Kincs és kincstalálás. Jogt. Közl. 37 (1982) 125—129.
71. Tracce della tradizione romana nelle norme ungheresi concernenti i contratti d'economia. In: Studi in onore di A. Biscardi. II. k. Milano. 1982. 537—549.
72. *Gáspár D.: Eskü a rómaiaknál és a sacramentum militiae. Budapest. 1982.* Ant. Tan. 29 (1982) 250—
73. *Hamza G.: Az ügyleti képviselet. Dogmatikai és elméleti vizsgálatok az antik jogoktól napjainkig. Budapest. 1982.* Acta Jur. 24 (1982) 409—413. és Jogt. Közl. 37 (1982) 326—329.

1983

74. Spuren der Wirtschaftskrise der Kaiserzeit in den römischen Rechtsquellen. Bp. 1983. 260 l.
75. A római magánjog nyomai a magyar földön talált római kori feliratos emlékeken. In: Jogtörténeti Tanulmányok. V. k. Bp. 1983. 353—372.
76. Die Miet-und Pachtverträge in der Wirtschaftskrise des dritten Jahrhunderts. Journal of Juristic Papyrology 19 (1983) 27—40.

1984

77. A női becsület a római világban. Ant. Tan. 31 (1984) 43—51.

Összeállította: HAMZA GÁBOR

VITA

KISS ÁKOS

A CSÁSZÁRKORI PROVINCIÁK MŰVÉSZETÉNEK KÉRDÉSEIHEZ

Hogy a római művészettel való teljesebb foglalkozás nem egészében archaeológiai szemléletközpontú, hanem inkább történeti — művészeti diszciplina, amely a formabeli jegyek, művészeti stílusok változásainak a körülményeit is felfejteni, követni képes, annak igényét az elsők között már K. M. Swoboda felvetette. «Igen nehéz archaeológiai felkészültséggel olyan ugyancsak összetett művészeti kérdésekhez nyúlni, amelyek az alapvetően művészettörténeti, esztétikai jártasságú szakember számára is csaknem megoldhatatlanok a feladatok nehézségei, szokatlansága miatt.»[1] A római művészetek művészettörténeti kezelését tartja szükségesnek Genthon István is hazai részről. Szerinte e terület mélyebb igényű kutatottságának hiánya, nehézségei a művészettörténésznek az antik területekről való kizártságából erednek. Az alapvető visszamaradás okai a megközelítés csupán régészeti módszereiben, a jelenségek nem esztétikai kezelésében rejlenek.[2] Valóban, a vázolt nehézségek a tárgyhoz művészeti ismeretekkel közelítő valamennyi kutató számára szembetűnnek. Ez alapon ellenezte már korábban oly határozottan R. Kautzsch összefüggőbb császárkori művészet megírásának még a kísérletét is; az szerinte egyelőre csupán feltételes megállapításokra szorítkozhat.[3] Az elmondottakra figyelemmel eszerint Pannonia provincia művészetének valamelyes képe, akár a provinciáké összességükben is, csupán a római impérium általánosabb művészeti helyzetére alapozottan volna megalkotható. A közelmúltban területünk e vonásait érintő több megjegyzés viszont nemcsupán nem lendítette előbbre e kérdések akár kisebbmérvű megoldását sem, hanem még nyilvánvalóbbá vált a római művészet egésze körüli szélesebb bizonytalanság. Sajátos amellett, hogy helytállóbb nézetekkel a hazai csekélyszámú kutatótársadalomban inkább beszélgetések során, semmint az írásos közlésekben találkozunk.

Az egészében oly problematikus, néha még a létezését illetően is megkérdőjelezett római művészetnek legvitatottabb része talán a provinciáké, amelynek külön voltát elsőként A. Furtwängler ismerte fel.[4] A római művészetnek a mindenekfelett értékelt görög műalkotásokkal szembenállása a Winckelmann óta kísértő lesújtó ítéletek keletkezési indokait tekintve sokáig menthetőnek látszott.[5] Jóideje azonban nemhogy a császárkori művészeteknek a birodalmi központokban megismert főbb irányait, de provinciális, szerényebbnek tűnő változatait sem vetjük meg; amellett egyre nagyobb figyelem irányul az impérium peremterületeinek akár eltérő indítékú áramlataira, a keleti részek önállósulóbb világára, avagy az európai őskori és egyéb műveltségek másféle művészeti megnyilvánulásaira is. E vonatkozásokban összefüggőbb kutatói tevékenységekről a római művészet egészét vizsgáló ténykedésekhez képest is kevésbé beszélhetünk; a régész — történész érdeklődést ezeknél az emlékeknél elsősorban ugyancsak feliratai ábrázolásaik, az ikonográfia kérdései keltették fel. Az egyes provinciák művészeti vonás-

[1] *K. M. Swoboda:* Kunst der Spätantike. Kunstgeschichtliche Anzeigen. 3 (1958).
[2] *Genthon I.:* Római napló. Budapest 1973. 39.
[3] *R. Kautzsch:* Kapitellstudien. Beiträge zu einer Geschichte des spätantiken Kapitels ... Berlin—Leipzig 1936. l.
[4] *A. Furtwängler:* Abhandlungen der bayr. Akademie der Wissenschaften. 1903. 247. —.
[5] *J. Winckelmann:* Geschichte der Kunst des Altertums; Uő: Művészeti írások. Budapest 1978. 48—49., 177.

sainak elemzései jobbára csupán kísérletek szintjén maradtak, és inkább csak a második világháború előestéje óta elmélyültebbek.

A provinciák többrétű figyelmet érdemlő művészete mindazonáltal semmiképpen sem kezelhető másodlagosként. Az impérium egyes tájai kultúrájának a lényege szóllal meg itt; a területenként is valamelyest mindig változó díszítőművészetekben pedig éppen a legtisztábban nyilvánul meg egy — egy nép, etnikum, táj művészi szándéka. Nem felesleges már itt annak a felvetése sem, hogy a díszítő (alkalmazott, ipar-) művészetek az egyéb műágakhoz képest az építészeti formákkal nagymértékben együtthaladnak, még akkor is, ha a római művészet sajátos *csoportstílus* adottságait nem tekintenők. Ugyanis magát a római művészet egészét sem valaminő szélesebb alapú, szervesebb társadalmi fejlődés éltette; az sokkal inkább a felső rétegek nem mélyen megélt, hanem inkább külső igények nyomán kialakult következménye. Ez a művészet keletkeztetési mód az oka a római művészet kimesterkedetten ható, túl tudatos, amellett programszerűen megnyilvánuló voltának. A római ember amellett inkább csak a görög művészetek mindenekfelettiségében hitt; ritkábbak a saját, külön leleményű alkotások. Az arra való igények is jobbára hiányoztak.

A provinciákban római jellegű művészi tevékenység elszórt jelenségektől eltekintve természetszerűen csupán a foglalás időpontjától indulhatott meg. A birodalom nyugatán Gallia Narbonnensis, vagy Hispania korán meghódított területei arról is tanúskodnak, hogy művészeti emlékeik szintje a kezdetekkor több vonatkozásban alig marad a kortárs itáliai mögött. Legbehatóbban azonban a germaniai provinciákat vizsgálták; e kutatások során alakult ki a népművészet, másképpen a polgári művészet fogalma is az ott az i. sz. I. század derekától keltezhető emlékek nyomán.[6] A római provinciális művészetekről egybeálló nézetek eszerint elsősorban egyes szűkebb nyugati területek emlékei megfigyelésein alapulnak. Gallia Narbonnensisben a művészeti tevékenységek kezdetei amellett hirtelen jelentkeztek; a helyi gallo — római vonások — nem egyedüli módon — itt is majd később mutatkoztak. Gallai Narbonnensis épületplasztikája a köztársasági kor végén már oly fejlett, hogy emlékei méltán állhatnak meg akár az augustusi idők itáliai alkotásai mellett. A hellénizmus akkori klasszicizáló árama itáliai közvetítéssel a legkorábban civilizálódott nyugati provinciákba is hamarosan eljuthatott. A kutatás a kisázsiai klasszicizmus és az Itáliában honos korábbi eredetű hellénisztikus formák között is különböztetni próbál. Lehetséges, hogy a két irány kereszteződései, a nagy közös formák e folyamat eredményeként éppen a nyugati provinciákban alakultak ki a claudiusi idők táján. A korábban felvetett, egyideig még széles körben elfogadott «katonastílus» pedig i. sz. körül és azt követően hozzávetőleg a nerói — korai flaviusi időkig élt; ennek az irányzatnak a létezését ma már azonban erősen kétségbevonják. Ez a korábbi feltevések szerint a felsőitáliai helyőrségekben keletkezett kemény, száraz, leegyszerűsítésekre hajlamos stílus a birodalom alakulatainak nyugati — északi felvonulásával került volna el a Rajna vidékére, Északgalliába, sőt a Duna tájaira is. Ezt a kőfaragói művészetet azonban nem tulajdonítanánk valaminő garnizon hatásnak; az italo-hellénisztikus művészetnek ezt a mellékváltozatát a helyi kőfaragók alacsonyabbszintű jártassága hozhatta létre.

E vizsgálódások gyakran már közhelyekké lett megállapításai szerint a provinciák művészetének közös vonásai az absztraháló merevség; a természethűséggel, a klasszikus hagyományokra támaszkodó finomabb felületkezelésekkel szembeni frontális, lapos megoldások, a perspektiva nélküliség, a keményen egymásra halmozódó képsíkok. Amellett e művészet főterülete a síremlékek faragása lévén, ebből következnek a szembenéző arcábrázolás, az arc kifejezés hasonlóságának a kívánalma, a részletek kezeléseinél a sematikus ruharedők. Az európai területek tájonkénti eltérései mellett is a provinciák művészetének alapja az itáliai népi-polgári stílus, a későköztársasági kor átlagszintű plebejus művészete lehet. Ez az irányzat a nyugati provinciákban is meglehetősen rövid életű volt; teljesebb érvényesülése legfeljebb az I. sz. végéig állapítható meg. Olykor azonban a helyi kulturális, gazdasági körülmények engedte szinthez képest a fejlettebb nyugati területek művészete a görög Kelet magasabb szintjét is megközelítette. Ezt követően a II. sz. elejétől egymástól távolabb eső területeken is újabbszerű összbirodalmi vonások tüntek elő. E jelenségeket a városiasodó települések kulturális megállapodottságával, romanizációjával magyarázhatnók. Az I. sz. folyamán idekerült katonaságot kísérő művész kézműveseket mintha fokozatosan helyben állandósuló művészi tevékenység váltotta volna fel. Magasabbszintű igények kielégítésére azonban megfigyel-

[6] *H. Schoppa:* Die Kunst der Römerzeit in Gallien, Germanien und Britannien. München—Berlin 1957. 14—15.

hetően az Impérium egész fennállása alatt akár távolabbeső helyekre is elsőrendű mesterek utaztak szét mintakönyvekkel, vázlatokkal. A leletek nyomán a helyi műhelyek is ugyancsak egyenetlen szintkülönbségeket mutatnak. Nagyobbszámú datálható emlék az első két században a kőfaragás köréből ered; a mozaikok és a kisművészetek (alkalmazott művészetek) termékei — így neveznők e vonatkozásokban az iparművészetet, díszítőművészetet — jelentősebb mértékben a II—III. sz. fordulójától maradtak fenn. A provinciák művészetében a távoli nagy központok alkotásai nyomán történő kopizálások, már korábban közkézen forgó képtípusok, kompozíciók, sémák jócskán felismerhetők. Az ilyen alkotási módok következményeiként a szerkezetek egésze, a főbb részek szárazabbak, a mellékesebb részletek élettelenebbek.

A II. sz. emlékei körében már régebben szembeötlött a korábban volt helyi kelta, sőt az annál is távolibb kultúrörökségnek a római uralom körülményei közötti újbóli felszínre kerülte is. Az európai kontinens jelentékeny részén ezúttal előtáruló kelta vonások lényege az antik művészet általános jegyeitől való részleges eltérés, aminők a plasztikusabb kifejezésmódok viszonylagos kerülése, bizonyos irracionalitás, a díszítőmotívumok szerkezeteinek ívelő mozgalmassága, az ellenütemű, mintegy turbinaszerű szerkesztésmódok. Az itáliai gyökerű népművészet és a nyugat-középeurópai kelta tradíció eltérő áramlatai mindamellett helyenként és esetenként egybeötvözötten jelennek meg. Nem minden leegyszerűsítő, primitívebb vonás keltás, sőt távolról sem az. A provinciák kőszobrászatának jobbára szembetűnően alacsonyabb szintje magábavéve nem tulajdonítható sem a hol latensebb, hol pedig inkább felszínre került őskori civilizációknak, sem pedig az italicus népművészet szétsugárzó hatásainak. A provinciák művészete nemcsupán e tényezők valaminő egyesítése. E komponensek mellett figyelembe veendő még az alacsonyabb mesterségbeli jártasság, amikor a távoli nagyobb, jobbára keleti központok hellénizálóbb avagy Róma város műhelyeinek vonásait ferdítik el, értik félre; függetlenül a kelta-germán nemzeti, vagy az itáliai alapgyökerektől. E tényezők a II., valamelyest pedig még a III. sz.-ban különváltan is felismerhetők. Galliában azonban a severusi kortól valami újabb önállóbb helyi művészeti jegyek figyelhetők meg. Ilyesmi másfelé is előtűnik. E jelenségek azonban az ezidőtől nagyobb számban készült és fennmaradt emlékek következményei is lehetnek. Az egyes nyugati provinciák messze intenzívebb kutatottsága azonban még jóideig fog szükségképpen egyenetlenebb képet adni a provinciák e szintjéről; az egyöntetűbb ismeretek a távoli jövőben állhatnak majd egybe.

A kései időkben újból szélesebb művészeti kiegyenlítődések következtek el. Amellett az antikvitás művészetében ekkortól határozottan olyan új arculatú, expresszívnyersebb jelenségek mutatkoztak, amelyek majd sokáig, a középkorban sem tűnnek el, sőt annak továbbra is lényeges tényezői lesznek.

A provinciális művészetek kutatása az elmondottaknál fogva is tehát a legösszetettebb ismeret és szemléletbeli, amellett művészettörténeti igényekkel járna; mindazokkal a hajlékonyabb esztétikai módszerekkel is kiegészülten, amelyeknek tapogatózó, hipotétikusabb módjaitól épp a provinciális régészet oly ismeretes módon húzódozott. A provinciák művészete felé történő közelebbjutás során a feladatok javarésze amellett nem olyan természetű, amely éppen magában Pannoniában lenne megoldható. A legszerényebb szintű provinciális műalkotások, vagy művészeti irányzatok az időstílus, de akár ikonográfiai, tematikai tekintetből is csupán a birodalmi összkép keretei között érthetők meg. Az oikumené rendszerezetten előtárt, elemzett, *korhatározott* témakincsének kellő ismeretében indulhat majd meg igazában a provinciák művészetének a megismerése, amely a témakiválasztások, a mögöttes jelentéstartalmak egybevetésével a társadalom koronként változó helyi művészetkeletkeztető igényeit, ízlésirányait is felderíthetné. Mindaddig, amíg az általánosabb kutatási helyzet e teendők megindítására megérik, a leginkább ismert Germánia, Raetia eredményei alkalmasak elsősorban a tájékozódásra. Lényeges támpont lesz mindvégig a szilárdan datálható műtárgyak nyújtotta lehetőség, amire Germaniában a nerói kor végéről származó mainzi Jupiter oszlop eddigi jelentősége nyújthat fogalmat az ottani plasztikai kutatásban. Ha eközben a datálhatónak bizonyuló művek történetesen éppen a gyengébb minőségűek, úgy a vizsgálódás során a hozzájuk képest magasabb szintűek maradnának a háttérben. A mindmáig elsősorban a helyi kőplasztika emlékei nyomán elemzett provinciális művészetek arcformálásai kevesebb egyedit tartogatnak; úgy mondhatnók: a provinciális művészetkutatás gyakorta a szobrok, domborművek ruharedői változásainak a vizsgálatára összpontosult, jóllehet a provinciák plasztikájának ruházat-ábrázolásai inkább csak függetlenültebb drapériák, kevesebb tekintettel a testformákra. Egyes eddigi vélemények szerint az európai területeken a bennszülött stílusteremtő szándékok a plasztikában elsősorban a mély, túlhangsúlyos, konvencionális ruharedő formázásokban nyilvánulnak

meg.[7] A provinciák Augustus korában és az első században eltérőbb jelleget is mutatnak a Róma várositól.

A provinciális művészet erőteljes stílusváltásai amellett olykor valóságos próféciáknak bizonyultak. Délgallia-Narbonnensis korai emlékei olyan vonásokat is mutatnak — így optikai jellegű, illúzionisztikus forma-tagolódásaikban — amelyek birodalomszerte, Róma városban is majd inkább csak a nerói- a flaviusi korban kerülnek felszínre. Majd az I. sz. vége felé — legalábbis az európai provinciákban — a korábban megfigyelhető többféle egymásmelletti kifejezésbeli irányzat egységesítődött, mintegy egybeolvadt; az olyan tendenciák, aminőket A. Furtwängler — vitatottan — a légiók művészetének nevezett, másfélékkel együtt most valaminő általánosabb áramlatban összegeződtek. A legalaposabban vizsgált germaniai területeken a katonai és az általánosabb népies helyi irányzatok mellett még a Róma városi udvari művészet valamelyes provinciális jelenlétét is megállapították.[8] Az I—II. sz. fordulóján más vélemények szerint viszont bizonyos hosszabb homogén művészeti folyamat ért volna véget; a katonai jellegű (?) helyi művészet visszahúzódásával a távoli nagyműveltségű gócok hatásai ekkortól kerültek akadálytalanabbul előtérbe. Bizonyos, hogy ezentúl mindenesetre több klasszikus, azaz hellénizáló-keleti vonás mutatkozott. A katonasággal szükségképpen együttmozgó művészeti tevékenység — átmeneti, vagy hosszabban fennállott műhelyek formájában — is velejárt. Vannak adatok a hadsereget követett vándorművészek tevékenységére is; ezek ugyancsak az itáliai népművészet szétsugárzásáról beszélnek; magasabb szintű hellénisztikus áramlatok nyomai az európai északi provinciákban csak esetekre szorítkozóan és egyes időszakokban észlelhetők.[9] Természetesen külön *római* és azzal szembeállított *provinciális* stílusról nem lehet szó; az utóbbi alig más a római művészet egyik változatánál. Kádár Zoltán a provinciák művészetéről elmélkedve érinti az Urbs római művészetének összetettségét, társadalmi rétegek, csoportok szerinti eltéréseit; honi viszonyaink között kivételesen közelítve a csoportstílusok fogalmához.[10]

A II. sz. a provinciákban már csaknem egészében valaminő kánonszerűbb, «antikabb» stílusállapot viszonylagos nyugalmában telt el. A császárkor újabb görögös művészeti hatásait a római szellem az irányadó kultúrközpontokban azonban saját ízlése szerint formálta át valaminő téri, testi klasszicitástól elforduló, síkban látó, vizuális festői irányban. E jelenségek nyilvánvalóak; kevésbé világos és jóideje vitatott az, hogy mindezek nem-e a már fokozatosan jelentkező későantik változások előjelei? Ilyen megfigyelések késztették arra Strzygowskyt, hogy a császárkori római művészet létezésében egészében kételkedjék. Szerinte az mindvégig a hellénizmusnak valaminő utánzás folyamata; a jövő igazi fejlődése keleten zajlott volna le.[11]

A latin Nyugat és a görög Kelet alapvető szembeállítása ugyancsak kérdéses valami és több kutatót késztetett evonatkozású kétkedésre. A «*Nyugat*» hozzávetőleg azonos lenne a provinciális művészetekkel; a császárkor hivatalos, birodalmi művészetének mintegy alsóbbszintű, helyi megvalósulásaival. Róma — Róma város — valójában minden korbeli művészeti hatás előtt nyitott volt, így a Mediterraneum artisztikumának is a gyűjtőmedencéjévé lett. Ezt észlelve érzi több kutató a görög-hellénisztikus vonal magasabbszintű, hosszantartó jelenlétét a római impérium által egybefogott antik oikumenében.[12] E jelenségek valójában azonban hol erőteljesebbek, hol pedig visszahúzódnak. Hogy Róma és a hellénisztikus kultúra-művészet világát már a császárkor folyamán sem látták zavartalan egységnek, azt id. Pliniusnak a Kelettel tudatosan szembeállított Európa fogalma is gyaníttatja.[13] Az elkülönülő európai-nyugati kultúrtudat jelentkezései mellett is mindazonáltal igazi művészeti szféra Hellász és a görög Kelet

[7] *L. Hahl:* Zur Stilentwicklung der provinzial — römischen Plastik in Germanien und Gallien. H. n. 1937.

[8] L. e. j.

[9] *H. Schoppa:* i. m. 16.

[10] *Kádár Z.:* Római kori plasztika Pannóniában I—III. század. Arch. Ért. 104 (1977) 106.; a kérdésről még *P. H. v. Blanckenhagen:* Elemente der römischen Kunst am Beispiel des flavischen Stils. Das neue Bild der Antike. II. Leipzig 1942. 317.; *I. C. M. Toynbee:* The Hadrianic School. Cambridge 1934; *W. D. Heilmeyer:* Korinthische Normalkapitelle. Heidelberg 1970. 11. és több más szerzőnél.

[11] *J. Strzygowsky:* Orient oder Rom? Leipzig 1901.

[12] *R. Bianchi Bandinelli:* Roma. L' arte romana nel centro del potere. Milano 1978. 341.

[13] Id. Plinius: Nat. Hist. III. 1.

többi területei maradtak.[14] A császárkori művészetek fő erővonalainak jövőbeni kutatása, úgy tűnik, a következő kérdéscsoportok körül forog majd: mi a helyi etnikumból eredő, a bennszülött, a római hódítás előtt is adott, mi a foglalás következményeként az abból továbbélő, vagy újból felszínre kerülő (antihellén) és mi a keleti (de nem egyiptizáló, szasszanida, egyéb orientális), a görög?

A severusi kor nagy stílusfordulatával a provinciákban is újszerű formai jegyek mutatkoztak; a Commodus óta folyamatos, a középkort is előkészítő nagy késő antik válság a művészetek összképében is jelentős változást idézett elő; az elkövetkező idők a római művészeteknek máig legmegoldatlanabb, sötét korszakát.[15] A váltás jelentőségével régebbről egyetért a kutatás; bekövetkeztének a provinciális művészetekre sem közömbös időpontját azonban majd mindenki máshol keresi; valahol a II. sz. 2. felétől a postseverusi idők között. Amellett még jóideig várat magára a III. sz. valaminé stílusrendjének, valóságos, meggyőző stílusperiodizációjának felállítása is.[16] Amit ma bizonyossággal megállapíthatunk, az hogy a nagy művészeti centrumok aktivitása Keleten, de mindenekfelett Róma városban alábbhagyva, a korábbi nagy központok feladataiból az addig inkább átvevő szerepű területek, az európai provinciák is mind többet teljesítettek. Mostantól tűnik fel a késő antik művészetnek az a sokféle korábbi előzményből egybeálló spirituális-irracionális arculata, amelynek kialakulásához már a provinciák is hozzájárultak. De ezzel a korral vette kezdetét általánosabban az ókori művészeteknek az az antiklasszikus változása, amely a művészetek történetének az eddig ismert egyik legnagyobb törése. Szembetűnő mozzanat az addig elsősorban Róma városhoz kötődő művészeti vonásoknak az oikumené egészében való szétáramlása.[17] A provinciális művészetek további sorsára is elhatározó, hogy ez a hozzávetőlegesen a severusi dinasztia idején jelentkezett új irányzat, amely ugyan bőven merített az egykori flaviusi kori formákból, olyan vonásokat is mutat, amelyek a Kelet, az Oriens jellegzetes jegyei; ilyenek különösen a szilárdabb, a látható szerkezeteket nélkülöző, vagy talán csupán elrejtő, tektonika-mentes, öncélúbb díszítőelem vegetációk.[18] A sokat emlegetett általános barokkosodási jelenségek, díszítmény telítődöttségek mellett most általánosan szárazabb, modoros, megnyúlt, élettelenebb alakformálások, vonalképzések is előtűnnek. A postseverusi időkben pedig — amennyiben ugyan ennek a legkevésbé felderített kornak az erővonalai ma még nyomonkövethetők — durvább, szinte jelenünk expresszionizmusára, sőt a kubizmusra emlékeztető felületkezelések, modoros lazaságok következtek. Most intenzívebben lépnek elő az olyan jelenségek, aminő a primitív frontalitás és az izokefalia, amelyek akár a köztársasági korból is származhattak volna. Az elsősorban ismert rajnai területek plasztikai emlékei is sajnos legkevésbé éppen ebben az időszakban, a III. sz. második harmadától datálhatók. A politikai történéseknek is tulajdoníthatóan néma háromnegyed század kevesebb számú emlékének ott is jellemzői a gyenge művészeti színvonal mellett a mind absztrahálóbb kifejezésmódok. A terület művészete bizonyos távolságokkal, eltérésekkel követi éppen ez idő tájt a nagy kultúrközpontokat;[19] és éppen a III. sz. második felében tüntek fel viszont a görög területek művészeinek magasszintű kezemunkái is a rajnai tájakon. Egészében: a leginkább megkutatott rajnai területek művészeti összképe is hézagosan, sőt ellentmondásokkal telítetten áll ma még előttünk.

Sokkalta inkább mondható ez a többi provinciára. Ha a pannoniai emlékekből adódó eddigi képet jellemeznők, úgy nyomatékosan merednek szembe a nehézségek, a hézagok, sőt ellentmondások, amelyek nyomán még jóideig várhatunk arra, amíg az

[14] *A. Schober* szerint a provinciák művészete — Pannónia és Noricum tanulságai alapján — nem követi az általánosabb fejlődést, hanem valaminő visszamaradottabb szinten merevedett meg. *A. Schober:* Zur Bedeutung und Entstehung der provinzialrömischen Kunst. JÖAI 26 (1930) 9—10., 51.

[15] A kor művészete kutatásának nehézségeiről számos szerző vall; mindazok, akik valóban közeljutottak e kérdésekhez; közülük is különösen hangsúlyosan *G. Rodenwaldt:* Zur Kunstgeschichte der Jahre 220 bis 270. JDAI 51 (1936) 82 sk.; Ő: Zur Begrenzung und Gliederung der Spätantike. AA 59—60 (1944—45) 82; Ő határozottan a «római császárkor művészete» fogalmat ajánlja.

[16] *Dr. W. Zschitzschmann:* Die antike Kunst. II. Die hellenistische und römische Kunst. Potsdam 1939. 150. 137.

[17] *R. Bianchi Bandinelli:* i. m. 341.

[18] *R. Bianchi Bandinelli:* La fine dell' arte antica. Milano 1970. 333—347., 369.

[19] *G. Rodenwaldt:* Zur Kunstgeschichte der Jahre 220 bis 270. JDAI 51 (1936) 112.

ismert művészeti tárgycsoportok mögött az egyes korszakok műfaji vonásaikkal együtt kirajzolódhatnak. A provinciális művészet itt is részben messzi tájak importanyaga, máskor pedig utazó művészek, feladataik végeztével el-eltűnő mozgó műhelyek tevékenysége. A fő központok markáns stílusjegyei, aminő pl. a hadrianusi kor eklektizáló klasszikája volt, itt csak kivételesen, vagy egyáltalán nem követhetők. A műalkotásokon errefelé is alig találhatók meg azok a kivitelezésbeli részletek, jegyek, amelyek nyomán a nagy művészeti központok átsugárzó stílusait helyben követhetnők. E művek semleges, lapos hátterei, a futófúró durva kezelése, a jó esetben is ügyszólván mindig elnagyolt, sőt félreértett formák mintha valaminő, a XIX. sz. második felére is emlékeztető sablonszerű mechanizáltságot mutatnának, távolesve a középkor majdani akár legegyszerűbb, mindig lélekkel teli emlékeitől is. G. Septimus brigetioi sírkövét a dunai tájak szokvány alkotásaiból azért emelnők ki, mert az egyébként hasonlóképpen durva fogalmazású mű ütőképes kifejezésmódja az itáliai népművészet — a plebejus művészet — provinciális talajon jelentkező kivételes megnyilvánulása.[20] A honi körülményekre jellemző módon még egy ilyen hangsúlyos alkotás sem helyben, Pannonia kutatói, de a külföldi vizsgálódás számára ötlött szembe, jóllehet a művészeti elemzés kísérletei itt is jobbára a plasztikai alkotások felé irányultak. A III. sz.-tól enyésztek el az európai provinciákban a II. sz. folyamán többféle újból szembetűnő helyi keltás vonások is. Nyomatékosan emlékeztetünk itt is arra, hogy a provinciák művészeti jelenségei összefüggőbb megértésének nehézségei a III. sz. művészete egészének az alapvető megoldatlanságában tetőződnek. És ekként éppen az a korszak hallgat irányzatai tekintetében leginkább, amelynek emlékei a Dunatájon, mint másfelé is egyébként meglehetősen nagyszámúak lennének. A III. sz-i emlékanyag kétes, amellett túl sommázó keltezése körül részleges javulást hozott Barkóczy Lászlónak az a felismerése, hogy a jobbára a severusi időszakra helyezett sok sírplasztikai emlék valójában a század későbbi, közelebbről még nem megállapítható évtizedeiből származik.[21]

Hogy az alapjában archaeológiai indítékú és szemléletű provinciális művészetkutatás a holtpontról mily nehezen mozdítható ki, arról a nagy gonddal vizsgált germaniai sírkőplasztika kiértékeltségi helyzete győzhet meg talán leginkább. A több mint évszázada annyi szorgalommal egybegyűjtött és elemzett Rajna-vidéki emléktömeg nyomán sem állott elő megnyugtatóbb eredményhez juttató olyan összkép, amely egyszersmind más területek számára is a továbbjutás felé hasznosítható lehetőségeket jelenthetett volna.[22]

A III. sz.-nak szembetűnően újszerű témái vannak. A Severusok dionysikus tárgyai helyett most az Amazon harcok, Adonis, Hippolytos, Meleagros történetei következnek. Pannoniában a Mars — Rhea Silvia, a Heraklés — Alkéstis mítoszok ismétlődése jellemző; a század második negyedétől az egyik vezető téma az oroszlánvadászat. Ezzel szemben már teljesen hiányoznak a történelmi domborműves elbeszélések.[23] A portré művészete a régészt kezdettől fogva arra csábította, hogy a római művészetek kutatásánál a többi jelenséget is ehhez az előnyösebben kutatható, ezért csábító műághoz igazítsa. Valójában ez csupán ennek a műfajnak a probléma elemzései körében bizonyult részleteredményekhez vezetőnek. A III. sz. mozaikművészetének kutatási eredményei ugyanekkor az emlékek akkori mind nagyobb száma mellett is átlagában fáradtan archaizáló, primitíveskedő vonásokat, egyúttal a frontalitás felé fordulást és mind szervezetlenebb alakformálásokat állapítanak meg. A III. sz. derekának, középső harmadának művészeti összképe máig sem állott egybe. Gondoljunk itt a gallienusi kori plasztika stíljére; azzal szemben a többi műágak máig hallgató, szinte titokzatos századközepi helyzetére. Ezeknek az időknek az elejét a tanácstalan kutatás a postseverusi kornak nevezné; a még kiértékeletlenebb századközepét és a további időszakot a tet-

[20] L. 12. j. 342.

[21] *L. Barkóczy:* Beiträge zur Steinbearbeitungen in Pannonien am Ende des 3. und zu Beginn des 4. Jahrhunderts. Fol. Arch. 24 (1973) 76., 74.

[22] *F. Studniczka:* Abhandlungen der sächsischen Akademie der Wissenschaften 22. 4. 120 sk.; határozottan tagadja külön limesi művészet létét *H. Schoppa* is. l. e. j. 30; szerinte a limes művészeti formái több máshonnan jövő hatás nyomán alakultak ki; azok közül egyik sem jutva fő szerepre.

[23] *G. Rodenwaldt:* Zur Kunstgeschichte der Jahre 220 bis 270. JDAI 51 (1936) 83—84.; a provinciális festészet jellegéhez *M. Dvorak:* Gesammelte Aufsätze zur Kunstgeschichte. München 1929. 25—26; *H. Kähler:* Die römischen Kapitelle des Rheingebietes. Berlin 1939. 10., 88; Uő. Wandlungen der antiken Form. München 1949. 26.

rarchiáig név nélkül hagyja. Ez a körülmény a többi provinciához képest is különösen hátrányos hézagot jelent az éppen akkortájt mind súlypontibb jelentőségű Pannonia művészeti arculata tisztázásában. E «sötét» időszak tetszetősebb jegyekben szűkölködő emlékanyagával nem is vonzotta különösebben a művészeti vizsgálódást,[24] eltekintve portréművészete korai kutatottságától, újból görögös hatást mutató plasztikájától. Pannóniában majd a IV. sz. óta hangsúllyal az ötvösségben, fémművességben erőteljes színekkel jelentkező limeseken kívüli hatások is jelentkeztek. Ezek a germán és egyéb északi — keleti hatások más provinciákban sem ismeretlenek. Ez az A. Riegl óta felfedezett kor az új germán — szláv népek kulturális születését is bizonyítani képes voltával leletanyagával sajnálatosan nacionalista történeti indítékok bizonyító anyagává is lett.

A provinciák művészetének műfajai közül a sírkőplasztika mellett az építészeti tevékenység volt még hangsúlyosabb. Minden provinciában szükségesek voltak a nemcsupán célszerű, de az impériumot valamiképpen reprezentáló államigazgatási, katonai építkezések; azokon a helyeken is, ahol az élet egyébként még egyideig inkább csak a foglalás előtti ősi formák között haladt. «*Nulla provincia est, quae peritos et ingenios homines (sc. architecos) non habeat. . . . .*», ami a társadalmi igény széleskörű voltára utal.[26] Az állam, majd a helyi igazgatás, a közületek, a kultuszok, amellett a provincia italicus, vagy már bennszülött sorból kikerült felsőbb rétegei az egyéb művészeti ágak messze fejletlenebb szintje mellett is jelentős épületkultúrát igényeltek. A rajnai területeken itáliai mesterek tevékenysége az épületplasztikában már az i. u. I—II. sz-ban bizonyosan kimutatható (Trier, Bonn, Mainz). A folyamatosabb helyi fejlődés ezt követően bontakozhatott ki. Az eddigelé jobbára itt bizonyítható körülmények analóg értékelései révén egyebütt is hasonló folyamatokat tételeznek fel. Hogy azonban a provinciális művészetek ezen ágának a kutatottsága is minő szinten áll még, arra a tanulságos példák közül Pannóniát érintő megállapításokat emelnék ki; az egyébként érdemes Lucy Shoe Meritt a balácai villa tablinumának pillérlábazatait pl. ázsiai eredetűnek véli. Ugyanő intercisai épülettagozatot Paestumból, sőt az arles-i színházból valókkal vet egybe.[27] Az ilyenszerű esetleges megállapítások kevésbé lendítik előre a provinciális művészetek megismerhetőségét; hitelét pedig éppen nem emelik. Pannoniai vonatkozásokban tekintetbe vehetjük viszont azt a többszörösen is elhangzott érdemes megfigyelést, amely szerint a területünkre nézve oly döntő Aquileia, általánosan pedig az északkelet itáliai részek Róma várostól, Itália más tájaitól független vonásokat is mutatnak.[28] A pannoniai művészeti kultúra lényeges összetevőit illetően, amelyekre vonatkozóan tényekre alig alapozott, odavetett ítélkezések manapság is elhangozhatnak, ugyancsak érdemes lesz M. E. Blake, G. A. Mansuelli, W. D. Heilmeyer és másoknak az északadriai táj külön vonásaira vonatkozó nézetei tekintetbe vétele.[29] Más természetű L. Budde sommás kétkedése a pannoniai vonások keleti összetevői felől.[30] Tévedéseit súlyosbítja, hogy megállapításait a pannoniai művészetekre vonatkozó magyarnyelvű irodalom nem ismeretében teszi meg. Közzétett eredmények, vélemények figyelembe nem vétele azonban nyelvi akadályok fennforgása mellett sem menthető. A keleti hatásokat nem megalapozottan vitató ilyenszerű külföldi véleményekkel szemben a dunai limes szír kultúrájú táborai, Aquincum hasonló emlékei, itt ráadásul a Meggyfa utcai mozaikok keleti vonásai is bizonyítékul szolgálhatnak. A Deianeira és a tigris mozaik Antiocheiából jól ismert geometrikus szerkezetei (House of the Red Pavements, House of the Buffet Super) is ezt mutatják.[31] A keleti befolyások léte mellett külön feladat Pannonia művészeti arculata majdani feltárása során a közelebbeső, részben érintkező balkáni területek errefelé ható szerepének a tisztázása is. Jugoszláv eredmények szerint a mozaikművészetben Serdicától Emo-

[24] L. e. j. *(Rodenwaldt)* 82.; *R. Bianchi Bandinelli:* Roma. La fine dell' arte antica, Milano 1970. 42—70.

[25] *A. Riegl:* Spätrömische Kunstindustrie. Wien 1927.

[26] Plinius Epistolae X. 43. 3.

[27] L. *Shoe Meritt:* Geographical Distribution of Greek and Roman ionic Bases. Hesperia 38 (1969) 186—200. 50/d., 51. t.; a csopaki és fonyódi építészeti tagozatokat ő is helyben kialakult provinciális formáknak tartja.

[28] *G. A. Mansuelli:* Arte e civilta romana nell' Italia settentrionale. I. h. n. 1964; *W. D. Heilmeyer:* i. m. 131—132.; Aquileia, sőt Északkeletitália ily vonatkozásokban elkülönülő területeire nézve is Róma várostól, Itáliától függetlenebb, orientális vonásokat állapít meg.

[29] L. e. j. 117. *(G. A. Mansuelli).*

[30] L. *Budde:* Antike Mosaiken in Kilikien. Recklingshausen 1969.

[31] *D. Levi:* i. m.; *Á. Kiss:* Roman Mosaics in Hungary. Budapest 1973.

náig dardaniai — moesiai — pannoniai műhely és stílusegységek mutatkoznak.[32] Véleményünk szerint azonban ilyen vonások inkább csak a tetrarchia idejétől, főként a IV. sz.-tól bizonyíthatók. Újabban a Balatonakali-Dörgicse táján előkerült ambót vélik keletiesnek; hasonlók Ravennában is ismeretesek.[33]

A Nagy Lajos ilyen vonatkozású munkálkodását ért vélekedéseket annál is inkább említeném, mert a hazai ókori régészet által becsült kutatónak a pannoniai művészeteket érintő munkásságát is itthon alig ismert több súlyos kritika érte. Nagy Lajos lendületes megállapításokkal teljes, de nem mindig egybevágó tényekkel bizonyító érveléseivel mindazonáltal máig úttörője a pannoniai művészeti kutatásnak. A kortárs német klaszszika archeológia amellett nemegyszer valamelyes joggal is kételkedhetett stíluselemző megállapításai érvényében. E. Pfuhl éppen a III. sz. legtöbb házagot rejtő — fentebb érintett — hiányosságaival érvelt például Nagy Lajosnak a Dirké mozaikra vonatkozó merész megállapításai ellenében.[34] A hasonló észrevételek közül az övét példaként említve, szerinte a III. sz.-i mozaik stílus — és a Dirké mozaik ezek között is alsóbbszintű — kezdetlegesebb, leegyszerűsítő vonásaira nem alapozhatók azok a túl részletekbe menő következtetések, amelyek révén Nagy Lajos az aquincumi művet az ókori művészet általánosabb tényeivel (a farnesei bika etc.) egybeveti.

A pannoniai művészet értékelésének holtpontról való kimozdítása terén tán a legnagyobb nehézséget a kutatás jelenlegi általános helyzetének nem megfelelő követése mellett talán a mértéken felüli szubjektivitás okozza. Nagy Lajos tevékenységét külföldi, nem mindenkor megértő vélekedések kísérték; Erdélyi Gizella problematikus honi véleményekkel körített munkálkodása mutathatja meg, hogy még századunk utolsó évtizedeiben is minő szemlélettel lehetséges közelíteni a provinciális művészetek vizsgálatához.[35] A teljesebb kép kedvéért: a szűkebb tárgykörön kívüli honi szemlélet előtt az sem ismeretes, hogy Erdélyi Gizella Intercisa kőemlékeiről szóló munkája nagyobbszabású elkészült művének csupán a katalógusa.[36] A kiértékelő része annakidején nem kerülhetve megjelenésre — hagyatékában sem volt már megtalálható — azt Erdélyi Gizella még életében megsemmisíthette. E kézirat értékesebb részének az ötvenes évek elején történt visszausasítása is jellemző arra az érzéketlenségre, amelyben a pannoniai művészetek kérdései, a részletezőbb kidolgozására irányuló munkálatok részesülhettek. E sorok írója még ismerhette Erdélyi Gizella e tevékenységének meg nem jelenhetett részeit, másféle anyaggyűjtéseit is. Hagyatéka ilyenszerű ismerete mellett viszont éppen szembetűnő, hogy a római művészet stílusperiódusai tagolódásainak századunkban fokozatosan kialakuló tényeit, terminológiáit — a pannoniai római foglalás korától a IV. sz. végéig is mintegy 13—14 stílusperiódus ismeretes — Erdélyi Gizella írásaiban alig használja; azok közül csupán az augustusi klasszika és az antoninusi kor elemzésein alapuló eredmények olykori alkalmazását találjuk. Nézetei jobbára a valamelyest A. Furtwänglernek, G. Rodenwaldtnak[37] a birodalmi művészetről szóló megállapításaihoz kötődnek, a századunk eleje óta kialakult egyéb eredmények mellőzésével; azok nélkül, amelyek már a központoktól vagy a görög kánonikus mércéktől függetlenebb, eltérő művészeti alkotási szándékokat, kifejezésmódokat is felismertek.

Művészi tényeket, műtárgyakat az antikvitás világában is művészettörténeti módszerekkel kell vizsgálnunk; a tudományosságot nem szabad féltenünk a művészettörténeti módszerekkel is teljesebb kutatásmódoktól. A művészettörténet maga is teljességgel él a történeti, társadalmi diszciplinákból adódó mindennemű lehetőségekkel. Ez esetben — és a jövő bizonyára ezt fogja mutatni —, ki fog derülni, hogy Pannoniában is volt figyelemreméltó művészet. Az itt napvilágra került sírsztélék legjava, Savaria, Scarbantia, de Brigetio és más limesi helyek több emléke valóban művészeti értékű alkotás. Ezeknek az értékeléseknek azonban olyannyira plasztikai középpontú szemlélete

[32] *Dj. Mano—Zissi:* La Question des differentes écoles de mosaïques gréco — romaines de Yougoslavie et essai d' une esquisse de leur évolution. La Mosaïque gréco — romaine. Paris 1965. 287—295.

[33] *G. Valentini—G. Caronia:* Domus ecclesiae. Bologna 1969. 57.

[34] *E. Pfuhl:* Der Farnesische Stier und das Mosaik von Aquincum. RM 41 (1926) 227—228.

[35] *Szabó M.:* A pannóniai művészetek kérdéseihez. Antik Tanulmányok. 23 (1976) 131—132.

[36] *Erdélyi G.:* Kőemlékek. Intercisa. Arch. Hung. 33. Budapest 1954.

[37] *A. Furtwängler:* i. m.; *G. Rodenwaldt:* Über den Stilwandel in der antoninischen Kunst. Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften. III. Berlin 1935.; *H. Kähler:* i. m.

— súlyos tény ez — nemigen kedvezett és a jövőben sem kedvezne a provinciális művészetek számos többi előbb felsorolt ágával teljesültebb összképének. Gondolunk itt csupán a mozaikművészet provinciánként is oly szembetűnően jelentkező és részben már régebbről ismert tényeire. A provincia művészetének egyes ágai: a plasztika, a sírsztélék, a szoborművek, az építészet, tagozat-, díszítőelem gazdagságával, a falfestészet, a stukkóművészet, a mozaikok, az alkalmazott és díszítőművészetek számos ágának elénktáruló emlékei (kerámia, üveg, fém, csont, vésett drágakő etc.), vonatkozásaiban a provinciális régészet háromnegyed évszázadnyi sommásan negatív sablonítéleteitől szemléletben már ugyancsak messzebb juthattunk. Ennek az emlékanyagnak az impérium egész művészete tükrében történő kiértékelése azonban majdani fáradságos, hosszadalmas, összefüggő részmunkálkodások során történhet meg csupán. Azok nyomán a jelen nézetek is alaposan módosulhatnak.[38] A provinciális művészeteknek és abban Pannóniáénak behatóbb értékelése e szemléletmódbeli akadályok miatt is akár nemzedéknyi időkig várat magára; legalábbis amíg a római művészet egészének fentebb érintett alapvető kérdései minél szélesebbkörű emlékanyagcsoportokon is alapuló feldolgozások útján tisztázódnak. És addig etekintetben semminemű, akár tetszetősnek is tűnő mondatfogalmazások sem segíthetnek. E feladatok elvégzésében pedig a pannoniai kutató vajmi keveset is alig nyújthat;[39] elsősorban a corpus-szerű anyaggyűjtéseket végezheti el inkább. A provincia művészetének jövőbeli feltárása során egyelőre tehát jobbára csupán a türelem segít; a hazai talajon munkálkodó — amellett a művészeti látószög adottságaival is rendelkező archaelógus-művészettörténésznek várakoznia kell tehát az itáliai és különösképpen az errefelé eső északitáliai tájak, súlyponttal Aquileia részletekbe menő, kiértékelt közzéadására. Amellett eredményesebb helyzetkép kialakulása csupán azoknak a provinciáknak az értékeltsége után következhet, amely pannoniai vonatkozásokban is, mondhatnók alapvető képet, szemléleti megközelíthetődést nyitnának meg. A súlyponti területeken végzendő e nélkülözhetetlen kutatásoknak legfeljebb a feltételei vannak nyiladozóban; összehasonlító elemzések csupán a mind teljesebb corpusok alapvetései reményében indulhatnak majd meg. Az eddigi megállapítások gyakran feltűnő mérvű megalapozatlanságára, meddő voltára L. Budde, L. Shoe Meritt, W. Jobst példaként szolgálhatnak a pannoniai építészeti plasztika, a mozaikművészet terén a keleties vonások, egyéb indítékok téves megítélésével. A helyzetet honi részről egyelőre súlyosbítja a gyakran érezhető hajlandóság külföldi szakemberek véleményeinek a túlbecsülésére, miközben járatlanságból honi, esetleg éppen a külföld felől is már bizonyított részeredményeket is vitatnak. Jóllehet a hazai kutatás a külföldi eredmények számontartását illetően komolymérvűen lemaradt, amiről — igaz, inkább szakmai beszélgetések során — kutató társadalmunk is meggyőződöttnek tűnik, mégis ismételten megjelenhetnek alapvető hiányosságokkal teljes, máskor pedig bizonyított eredményeket tekintetbe nem vevő dolgozatok. Így történhetett például, hogy J. B. Ward-Perkins korábban napvilágot látott — mellesleg téves — megállapításait az aquincumi helysartói palota III. sz.-i keletkezéséről Wellner István saját kutatási eredményeként tüntethette fel, sikerrel zavarva meg a nem nagyszámú ilyen érdeklődésű hazai kutatói kört, amelynek során egyszersmind az is kiderült, hogy a nemzetközi irodalom ilyen irányú megállapításai nálunk mennyire ismeretlenek maradhatnak.[40] A pannoniai művészeti kutatás úgyszólván holtpontról való kimozdulásának a feltétele a szubjektív tényezők e komolymérvű elhatalmasodásának a felszámolása. Ezt a növekvőben levő jelenséget pedig semmiképpen sem ajánlatos nemlétezőként kezelni. A negatív tünetek közüli még egyes személyek nézeteinek a dogmatikus tisztelete, másokének pedig külső indítékú a priori elvetése. Az ókori művészetek megismerésének korábbi honi művelője, Hekler Antal, akinek a római művészetről való gondolatmeneteiből még életében megismerhettem, az akkori kutatási adottságok mellett vállalkozott a klasszikus és hellénisztikus értelmezésében barokkos alapáramlatok közötti megkülönböztetésekre; e jelenségeknek kiértékelései

[38] *Mócsy A.:* Pannonia — Forschung 1973 — 1976. Acta Arch. Hung. 29 (1977) 397.

[39] *Erdélyi G.:* Régészeti Dolgozatok az ELTE Régészeti Intézetéből. 6 (1964) 54—86.; ez A. Rumpf: Stilphasen in Spätantiken Kunst, Köln—Opladen 1955. c. műve gondolatmenetét részleteiben is követve, úgyszólván szabad fordításban vette át. Rumpfnak ezt a tetrarchiától a Justinianus koráig tartó kései időszak művészetének e periodizációs kísérletét amellett a nemzetközi kutatás egyébként nem tette magáévá.

[40] *Wellner I.:* Arch. Ért. 97 (1970) 116—125.; *A. Boethius—J. B. Ward-Perkins:* Etruscan and Roman Architecture. Harmondsworth — Baltimore 1970. 364. 27. j.

során történő hasznosítására, minden napi politikai, vagy egyéb állásfoglalás nélkül. Jelentékenyebb ilyen tárgyú műve még 1921-ben jelent meg, amikor «völkisch» értelemben vett jobboldali népi németségről még jósolni sem lehetett.[41]

A mai kutatási helyzet jelenségeiből kiemelve: a pannoniai művészetekhez közelítők jobbára mintha nem is hallottak volna a római művészet császárkori stíluspériódizációiról; olyannyira, hogy a honi ókori művészeti emlékekre vonatkozó közzétételekben a korszak-beosztások alapvető elnevezéseit sem leljük meg.

A römaikori művészetek körüli szemlélet jellegére tekintettel említhető Fitz Jenőnek az eddigieket illusztráló recenziója, abból csupán idevágóbbakat idézve. 1963-ban írt, 1967-ben végleges formájában is elkészült művem, a provincia jelen határaink közé eső területének mozaikművészete, megjelenésének időpontja elsősorban kiadói viszonyaink besorolási politikáját tükrözi. Fitz J. által legalább annyira ismert az, hogy az ilyen anyagközlő művek csak a jelen államhatárok közötti emlékeket tartalmazhatják; az egyéb helyekről származók a teljesebb kép egybeállása végett szerepelhetnek. Ezt a közismert körülményt F. J. «tudománytalannak» ítéli. E megállapítását továbbá már nem érintve, hozzátehetném, hogy a történelmi Nyugatmagyarországra eső (Sopron keresztúr stb.) vagy az eddig ismert carnuntumi, vindobonai mozaikanyag az adott körképet lényegesen nem befolyásolná; a jugoszláviai területek kevésbé közzétett emlékeihez pedig ottani közlési előjogok miatt semmiképpen sem férhettem hozzá. Figyelemreméltóbb, hogy a recenzenshez még a hatvanas években, majd a hetvenes évek elején — miként más pannóniai kutatókhoz is — többízben intéztem kérdést újabb, további mozaikelőfordulások végett, nemleges válaszokat kapva. Másjellegű, a provincia művészete körüli tudományosságra ugyancsak jellemző Fitz Jenőnek az a felvetése a Dirké bűnhődése témájú aquincumi mozaik esetében, amiként azt a III. sz. közepénél későbbre keltezné; semmiképpen sem derül ki azonban, hogy minő alapon juthatott e következtetésre.[42] Ez esetre is áll az említett súlyos tény: a III. sz-i művészetek különösen kevéssé felderített volta, amelynél fogva az ezeket a hallgatag évtizedeket illető vélemény kockáztatásokat a legóvatosabb és különösképpen legmegindokoltabb módon lehetséges ma és még jóideig megtenni. Mindez többszörösen érezhető éppen a század folyamán egyébként egyre jelentékenyebb történelmi szerepű Pannoniában. Az ókori művészetekhez közelélő legjáratosabb szakemberek, amint azt számos beismerés mutatja, éppen a még főbb vonásaiban sem tisztázott III. sz. művészeti jelenségei megítélésénél a legelővigyázatosabbak, különösképpen a század 2. negyedétől a Tetrarchiáig elhúzódó időszak tekintetében.[43] A Dirké bűnhődése mű esetében is csoportosítottam a keltezés megállapítására indító érveimet; azok az 1963 óta igen előrelendült ókori mozaikkutatás eredményeiben rejlenek; futó áttekintésük is hosszas kitérőt igényelne.[44] Hogy jelen viszonyaink között azonban minő megalapozatlanságokkal születhetnek megállapítások, arranézve a balácai villa mozaikjai körüli vélekedések is ugyancsak jellemzőek. Négyízben fejthettük ki az arra leghivatottabb nemzetközi körülmények között, hogy azok miért megközelítően egyidejűek; e megvitatások eredményeit kétszer közöltem honi kiadványokban is, két

[41] *Hekler A.:* A klasszicizmus jelentősége és térfoglalása az ókori művészetben. Budapest 1921.; Uő: Pannonia művészetének és kultúrájának főirányai. Budapest 1924.; nézetei, amelyeket még tanítványaként ismerhettem meg, semmiképpen sem hozhatók kapcsolatba valaminő korszerűnek tűnő politikai frazeológiával. *Hekler* a provinciák művészete vonatkozásaiban a «népi» fogalmat a kutatásban az akkor már több évtizede használatos népművészet (Volkskunst) értelemben alkalmazta; *Szabó M.:* i. m.; *G. Rodenwaldt:* i. m. 86.; *P. H. v. Blanckenhagen:* i. m.; *H. Schoppa:* i. m. 14 sk.

[42] A már kialakult egyöntetű ítéletek közül példaképpen *K. Parlascá*nak a helyszínen is elhangzott állásfoglalását idézem; ő valamennyi balácai mozaikpadlót a III. sz.-ból valónak, legalábbis annak elejéről származónak állapította meg, kizárva II. sz.-i eredetüket. *Fitz J.* ekként tudományos érvelések mellőzésével helyezné azokat a II. sz.-ba. *Fitz J.:* Arch. Ért. 105 (1978) 134. Hasonlók részben *Thomas E.* vitatásai, amelyeket *Rhé Gyula* előkerült vázlata is megcáfol. *Éri I.:* Veszprém megye régészeti topográfiája. A veszprémi járás. Budapest 1969. 148. 28. kép. Meglehetősen keményen ítélte meg e jelenségeinket *H. Stern.*

[43] *D. Levi:* i. m.; kronológiai tévedései ismeretesek; keltezéseinek jórésze utóbb több mint évszázaddal későbbinek bizonyult. L. ezekről *K. Parlasca* recenzióját; Gnomon 26 (1954). Mindez azonban nem érinti *D. Levi* nagyszabású művének egyéb értékeit, különösen ikonográfiai eredményei gazdagságát.

[44] La mosaïque gréco — romaine. Paris 1965; La mosaïque gréco — romaine II. Paris 1975.

alkalommal pedig előadásként. Azonkívül jelenünk egyik legjelentősebb mozaikkutatója, K. Parlasca a balácai villa 31. sz. mozaikpadlózata mellett állva magyarázta meg hazai kételkedőknek e mű feltétlenül a III. sz. elejére valló művészeti sajátosságait. Kevés olyan művészeti emlékcsoportja van ekként Pannonia provinciának, amely ennyire széleskörű, alapos elemzéshez jutott volna. Mindezek ellenére a tudományos érvelést ezúttal is mellőzve Fitz J. egyeseket azok közül a II. sz.-ba helyezne ! A recenziónak honi körülményeinkre jellemző részleteiből még idézve, M. Donderer kifogásait említi a citált irodalmi források pontatlanságairól. M. Donderer és kollégái a földkerekség legteljesebb régészeti intézeti könyvtáraiban dolgozhatnak; mindazonáltal eszünkbe sem jutna tőlük kritikailag számonkérni a magyar megjelentetésű tanulmányok, dolgozatok idézési módját, ortográfiáját etc. — és különösen humoros, hogy ez alkalommal D. M. még a nevemet is elírta ! Még kevésbé tennők kifogásainkat az egyéb (francia etc.) kiadványoknál, ahol az el nem írt magyar idézet már éppen csodaszámba meg. (L. az ilyen jelenségek tengeréből idézve a Múzeumi Hírlevél 1981. május 12. sz. 4—5 o. tanulságos szemelvényét; abban történetesen Fitz Jenő neve is elírva látható.)

Az ily mértékben kisiklott körülmények mellett ez idő szerint nem sok kilátás mutatkozik valaminő továbbjutási lehetőségre, kiútra;[45] inkább arról igyekeztünk csupán képet adni, hogy a császárkori művészetek kutatása némely részterületektől eltekintve amúgy sem tart ott, hogy provinciális vonatkozásokban belátható időn belül érdemlegesebb eredményekhez juthasson.

A régészetnek e jelenségei más országokban sem egészen ismeretlenek; hasonlók az archaeológiában korán bekapcsolódott területeken már a múlt században feltüntek; okaikat ezért régebbtől fogva igyekeztek felderíteni. Az elsősorban a kis leletekhez szokott, amellett az epigráfián, érmészeten nevelődött szemek, itt-ott bizonyíthatóan a latin nyelv megfelelő ismerete nélkül is, természetszerűen nehezebben juthatnak el ahhoz az átfogóbb szemlélethez, amely további történeti és művészettörténeti alapok, módszerek és tények szemmeltartásával vezethetne sikerre. Utalhatunk itt olyan, a közelmúltban elhangzottakra is, amelyek a «római stílus» fogalmát kísérelték szembeállítani a provinciák művészetével. A szubjektív vélekedésekre: már nemzetközileg is megállapodottabb eredményeket személyekre tekintettel ítélnek meg; ilyenkor gyanútlanul a külföldi állásfoglalással is homlokegyenest ellenkezően. Példák adódnak arra, hogy a hazai szerző tekintélyesnek vélt külföldi kiadványban megjelent eredményét elfogadják, legalábbis nem vitatják, a hazai megjelentetése alkalmával viszont ugyanazt minden érv mellőzésével támadják. Az ókori művészeti kutatás személyes vonatkozásokkal terhelt vitáiból mostanában a H. Stern és Ph. Bruneau közötti, utóbbi részéről körülményeit tekintve sem objektív támadás lehetne a külföldi példa, amelynek során azonban az egymást követő véleményváltások, válaszadások is közzétételre kerültek. Ph. Bruneau terjedelmes vádjaiban az ókori művészetkutatási módok kezdetlegességét vetette H. Stern szemére. Délosz emlékcsoportjainak kiterjedt, tőle származó közzétételei azonban semmiképpen sem bizonyultak a megszokott francia módszerek túlhaladásának.[46]

A római művészetek értékelésének, vonásai megfejtésének, abban a provinciális művészetek kutatásának eddigi kudarcai, zárlatos helyzete , fennálló nehézségei okaiból igyekeztem előtárni, leglényegesebbnek tartva azt, hogy a római művészethez is művészettörténeti alapszemlélettel ajánlatos közelíteni. Ennek pedig alapvető körülménye a császárkor művészete súlyponti kérdéseinek valamelyes áttekintése, az ismétlődő sematikus nézetek feloldásának kísérlete. Az archaeológia külön, többlet tudományosságára épülő minden nézetek, szándékok csupán önbecsapással járhatnak, megengedhetetlen negatív gesztusként a művészettörténet iránt is, amely valamennyi problematikus vonásával, esztéticista hangsúlyával, a jelen művészet megértésére is törekvő, vagy áltörekvő,

[45] Az ilyen jelenségekre: *E. Tóth:* Der Mosaikfusboden der Aula Palatina von Savaria. Acta Arch. Hung. 28 (1976) 301 skk.; a savariai IV. sz.-i, feltehetően császári palota megelőzően alapvetően elemzett mozaikpadló maradványáról írva a már megjelent irodalmi eredmények teljes mellőzésével csaknem egészében távoleső afrikai analógiák alapján tesz megállapításokat. A mintegy fél évszázadra visszamenő tudományos előzmények ilyenszerű mellőzése a hazai szerkesztési módszereknek, amellett a lektorálási «gyakorlatnak» is a csődjét mutatja. Mellesleg említve: a savariai nagy mozaikpadló motivumelőzményei Észak-Itáliában tűnnek fel, a severusi kortól; Afrikában csupán a tetrarchia idejétől, általánosabban pedig a IV. sz.-ban lesznek elterjedtebbek.

[46] *Ph. Bruneau:* Bulletin de l' association internationale pour l' Etude de la Mosaïque antique. 7 (1978) 294—299. Lettre de Monsieur Ph. Bruneau a Monsieur H. Stern et Réponse de Monsieur H. Stern á Monsieur Ph. Bruneau.

olykor akár a zsurnalizmusba is torkoló színezete mellett is mindazonáltal nagy erőfeszítésekkel munkálkodó, rendszerezésekre törekvő, összetett tudományág és amely amellett még különleges esztéta adottságokat is feltételez.

És ne tartsunk értékeléseinknél az antikvitáshoz képest «futurológiaiaknak» minősülhető megoldás kísérletektől sem. Eredményeket a művészeti utójelenségekkel való egybevetések is hozhatnak, amiként azt a római művészet kiválóbb művelői már közel évszázada teszik; fordítva pedig: megengedhetők a visszatekintő szemléleti módszerek is.

Végezetül: alapjában szép, a széles társadalom által is oly becsült tudományágunk művelőit harmonikus együttműködésre, nempedig egyre állandósultabb diszharmonikus magatartásokra kell intse.[47]

[47] Holott ismeretes, hogy a társadalmi megbecsültségből az archaeológiának más rokon tudományos ágaknál is több juthat. Szükségességét a közvélemény hajlamos előbbre helyezni; létindokát kézzelfoghatóbbnak érzi. Mégis, a vázolt jelenségek az ókori régészet területére valamiként mélyebben betekintőket különböző időkben és helyeken már korábban kétkedővé tették. Errenézve említhetnők Stendhalt (Francia földön, Bpest 1975), A. Houxley megjegyzéseit, majd A. Camus kételyeit, aki egyébként római régészként kezdte.

KÖNYVSZEMLE

VISKY KÁROLY: SPUREN DER WIRTSCHAFTSKRISE DER KAISERZEIT IN DEN RÖMISCHEN RECHTSQUELLEN. Dr. Rudolf Habelt GmbH — Bonn — Akadémiai Kiadó — Budapest, 1983. 260 l.

I. 1. A jogi romanisztikai irodalomban uralkodónak tekinthető az a nézet, mely szerint a gazdasági szféra jogi tükröződésével kapcsolatos ismereteink igen gyakran erősen fogyatékosak. Igen sajátos körülmény az, hogy a gazdasági kapcsolatok jogi tükröződése kérdésével az antik jogoknak még azok a kutatói sem foglalkoznak, akik különben kétségtelenül felismerik a «társadalmi realitás» és a jogi szabályozás közötti szoros kapcsolatot. Ellul például arról ír, hogy egyes korszakokban, ami kiváltképpen vonatkozik az antikvitásra, a «réalité sociale» és a hatályos «système juridique» között teljes az összhang.[1] Nézete szerint inkább csak a modern kor az, amelyben ez a «plein accord» megbomlik. Ilyen tudatos, vagy kevésbé tudatos elméleti alapállás folytán nem véletlen az, hogy a legtöbb, az antikvitással foglalkozó kutató számára a gazdasági szféra jogi tükröződésének egyébként nyilvánvalóan bonyolult problémaköre érdektelen.

Amikor Visky Károly, a nemzetközi jogi romanisztika nagyhírű képviselője, munkájában a császárkori gazdasági válság jogforrásokban való jelentkezésével foglalkozik, éppen a gazdasági szféra jogi tükröződése kérdését választja kutatási feladatául. A szerző tudatában van annak, hogy a gazdasági terület és a jogi szabályozás összefüggéseinek feltárását jelentős mértékben nehezítheti egyfajta anakronisztikus megközelítési mód. Az anakronisztikus megközelítési mód veszélye különösen reálisnak tűnik ennél a kutatási témánál, aminek oka az, hogy a gazdasági krízis nem idegen a modern kortól sem. Csak jelzésszerűen utalunk arra, hogy például a jeles ókortörténész Pekary nyomatékos formában hívja fel a figyelmet azokra a veszélyekre, illetve hibaforrásokra, amelyek modern kategóriák (így kapitalizmus, szocializmus, tervgazdaság stb.) antikvitásra való vetítéséből származnak.[2] A modern tudományelméleti és szociológiai kategóriák antikvitásra vetítése bizonyos mértékben értelemszerűen elkerülhetetlen. Az erőltetett aktualizálásra nem aspiráló összehasonlítás önmagában véve is szükségessé tesz bizonyos mértékű «anakronizmust». Itt említjük meg, hogy Max Weber is felhasznál modern politikai és gazdasági kategóriákat antik gazdaságtörténeti munkáiban.[3]

2. A gazdasági szféra és a jogi szabályozás viszonyának elemzését általában véve nagy mértékben nehezíti továbbá a megfelelő forrásanyag hiánya. Ennek oka döntően az, hogy a római jogtudósok számára — legalábbis tendenciaszerűen — a jog egyfajta «splendid isolation»-ben van a gazdasági valósággal. A római jog forrásai — melyek között eminens helyet éppen a iurisperitusok responsumai foglalnak el — nem egyszer valósággal az absztrakció paradigmái lehetnének, miképpen erre Schulz[4] és Wieacker[5] mutatnak rá. Csak ritkán lehet találkozni a jogtudósok által «obiter dicta»-nak tekintett gazdasági környezet ábrázolásával. Mitteis[6] utal arra, hogy számos tényállás — s vonatkozik ez elsősorban a Digestában található jogesetekre — egyenesen a jogtudósok fantáziájának terméke. Ez az izolációs tendencia a gyökere — a történetiség szférájában — annak a kiváltképpen a pandektisztika korában diadalra jutó szemléletnek, amely a jogot

[1] *J. Ellul:* Réalité sociale et theologie du droit. In: Festschrift E. Wolf. Frankfurt am Main 1962. 36. k.

[2] *Th. Pekary:* Die Wirtschaft der griechisch-römischen Antike. Wiesbaden 1976. 1 skk.

[3] *M. Weber:* Die römische Agrargeschichte in ihrer Bedeutung für das Staats-und Privatrecht. Stuttgart 1891. és Uö.: Agrarverhältnisse im Altertum. In: *M. Weber:* Gesammelte Aufsätze zur Sozial- und Wirschaftsgeschichte. Tübingen 1924.

[4] *Fr. Schulz:* Prinzipien des römischen Rechts. München—Leipzig, 1934. 13 skk.

[5] *F. Wieacker:* Vom römischen Recht. 2. átdolg. bőv. kiad. Stuttgart 1961. 143.

[6] *L. Mitteis:* Trapezitika ZSS (Rom. Abt.) 19 (1898) 199.

a gazdasági valóságtól, alapoktól elvonatkoztatva vizsgálja. Említést érdemel más oldalról az is, amire Kaser hívja fel a figyelmet,[7] hogy az izoláció terminológiai vetületben nem jelentkezik. A jogi fogalomrendszer tehát még a responsumokban sem — úgymond — «idegenedik el» a gazdasági alapoktól.

A fent előadottak alapján nem véletlen az, hogy az irodalomban a császárkori gazdasági válságnak a római jog fejlődésére gyakorolt hatása kérdése elemzés tárgyát nem képezte. Landucci a feléntúli sérelemre vonatkozó szabályozás történeti eredetének kutatása kapcsán csak megfogalmazza e kutatási téma elvégzésének szükségességét. Rostowtzeff pedig Egyiptom jogéletének viszonylatában veti fel a gazdasági válság jogi tükröződése elemzésének kívánalmát. Mindenesetre megállapítható az, hogy sem a hazai, sem pedig a nemzetközi irodalomban nincs olyan munka, amely ilyen átfogó módon elemezné ezt a kérdéskört.

II. 3. A kilenc fejezetre tagolódó könyv első részében Visky Károly általánosságban elemzi a III. században bekövetkező gazdasági és pénzügyi krízist, pontosabban annak hatását az Imperium Romanum életére. A szerző hangsúlyozza, hogy magával a válsággal a romanisztikai irodalom behatóan foglalkozik. Nem kap azonban figyelmet ezekben a kutatásokban az a kérdés, hogy ez a gazdasági krízis — amelynek legfőbb jelei a pénz vásárlóerejének csökkenése és az árak emelkedése — milyen hatással van a szerződéses kapcsolatok alakulására. A krízis okait és általános kialakulását vizsgálva a szerző rámutat arra, hogy a pénz értéke a korábbi évszázadok során Rómában az esetenként előforduló gazdasági problémák ellenére döntően nem változik. Az az időszak, amelyben a római pénz értéke relative állandó, az i. e. 200-tól az i. sz. 200-ig terjedő periódusra tehető (Crawford tézise).

A Diocletianus-féle pénzreform és az edictum de pretiis rerum venalium egy átfogó reform-koncepció részei. Az ármaximáló edictum jelentősége Visky Károly szerint annak ellenére igen nagy, hogy egyrészt ténylegesen csak a közvetlenül Diocletianusnak alárendelt provinciákban (Thracia, Hellas, az ázsiai tartományok és Egyiptom) érvényesült — bár formailag valamennyi társcsászár magára nézve kötelezőnek ismeri el —, másrészt pedig időben csak öt esztendőre terjed.

4. A gazdasági válság olyan következményekhez is vezet, amelyek a római jog egyes intézményein közvetlen formában is megmutatkoznak. A szerző a könyv további fejezeteiben ezeknek az intézményeknek alakulását, fejlődését tekinti át.

A második fejezet a feléntúli sérelemmel foglalkozik. A forrásokban laesio ultra dimidium formában található intézménye is ellentmond a szerződési szabadság éppen adásvétel kapcsán hangoztatott elvének. Az adásvételi ügylet állami beavatkozással való módosítására ilyen módon nem szolgálhat alapul az, hogy nincs meg az ún. proportionalitas az áru és a vételár között. Ez az elv változatlan formában jut érvényre a császári rescriptumokban is. E rescriptumok tanúsága szerint az értékaránytalanság revíziójára vonatkozó kérelmeket az imperator általában elutasítja.

A szerző utal a legkorábban Gradenwitz által megfogalmazott teóriára, mely szerint a kérdéses rescriptumok interpoláltak volnának. Ennél a sejtésnél döntő szerepet kap az a tény, hogy a Codex Theodosianusban nem lehet találkozni a laesio enormis-szal (az intézmény középkori terminus technicusa). A Gradenwitz-féle elmélet a romanisztikai irodalomban szinte teljesen általánossá vált. (Ferrini, Costa, Bonfante, Perozzi, Girard, Meynial, Brasloff.) Kivételszámba mennek azok a szerzők (így Monier, Windscheid, Landucci) akik ezt az intézményt nem a justinianusi kodifikáció művének, találmányának tekintik.

Visky Károly a Diocletianus-féle politika-gazdaságpolitika szükségszerű következményének tartja ezt az intézményt. Diocletianus célja a laesio ultra dimidium elismerésével az, hogy akár a szerződési szabadság elvének megsértésével is megakadályozza a súlyos anyagi feltételek közé kerültek helyzetének további romlását. Különös figyelmet érdemel ebben az összefüggésben — amire egyébként maga a szerző is utal — hogy biztosított a fiscus számára a contractustól való visszalépés joga abban az esetben, ha az ár nem megfelelő (D.49.14.3.5.—Callistratus). A szerző nézete szerint — amellyel a recenzens is egyet ért — a Gradenwitz nevével fémjelzett nézet nem megalapozott. A Codex Theodosianus-ból a laesio ultra dimidiumra vonatkozó utalás azért hiányzik, mert az V. század első felében már tűnőfélben vannak a gazdasági krízis szimptomái. Az pedig, hogy a Codex Justinianusban ismét megjelenik ez az intézmény, nyilvánvalóan a gazdasági problémák újult erővel való jelentkezésére utaló körülmény.

[7] *M. Kaser:* Zur Methodologie der römischen Rechtsquellenforschung. Wien 1972. 52.

5. A harmadik fejezetben a szerző a kötbérre és a kamatokra vonatkozó szabályok kialakulásával foglalkozik. A fejezet első részében a szerző a kötbér jogi és gazdasági jelentőségét elemzi. Rámutat arra, hogy a kötbér a rómaiaknál igen közel áll a magándelictumhoz. Ennek jele az, hogy a poena terminus technicus a magándelictummal járó joghátrányt és a kötbért egyaránt jelenti. A továbbiakban Visky Károly a kamatkorlátozó rendelkezéseknek a kötbérre való kiterjesztése kérdését vizsgálja.

A fejezet harmadik részében a szerző a tengeri kölcsönt és a hozzá hasonló kötbért elemzi. Az alapvetően az ókori biztosítás funkcióját betöltő fenus nauticum a communis opinio szerint hellén eredetű, amelynek sajátossága az, hogy fogalmi jegyei az attikai források alapján (főleg a Corpus Demosthenicum jön itt figyelembe) pontosan rekonstruálhatók. Paoli mutat rá arra, hogy a daneion nautikon nem csupán Athénban ismert, hanem virágzó intézménye a tengeri kereskedelemből részt vállaló valamennyi mediterrán polisnak.[8] A tengeri kölcsönről adott általános információk körében célszerű lett volna nézetünk szerint a Pringsheim nevéhez fűződő szurrogációs gondolatot is legalább vázlatosan ismertetni.[9] Ugyancsak célszerű lett volna — legalábbis a tényálláss főbb vonatkozásaiban ismertetve — a pecunia traiecticia római praxisára nézve útmutatásul szolgáló Cervidius Scaevola fragmentumot (D.45.122.1.) elemezni.[10] S talán — éppen az origo szférájára tekintettel — jobban lehetett volna hangsúlyozni ennek az intézménynek a jogi integrálódása körében a Mediterráneum térségében betöltött szerepét.[11]

Nem egy forrásban lehet találkozni a tengeri kölcsönnel kapcsolatban kötbérkikötéssel. Az egyik irodalmi nézet szerint (Biscardi) a fenus nauticum alapján perelni csak abban az esetben lehet — mivel annak alapja pactum —, ha ahhoz stipulatio ponae járul. A másik felfogás szerint (De Martino) — mivel a tengeri kölcsön lényegét tekintve mutuum — a kötbér kikötése annak érdekében történik, hogy a kölcsönadó a pénzét visszakapja, akkor , amikor a hajó a rendeltetési helyére (kikötő, emporion) érkezik. A kamatkorlátozó rendelkezések kiterjesztést nyernek a tengeri kölcsönhöz kapcsolódó kötbérre is. A III. századból származó forrásokban megfogalmazódik az az elv, hogy a hajónak a rendeltetési kikötőbe való érkezését követően már csupán a közönséges kamatokat — usurae communes — lehet követelni (D.22.2.4.1. és CJ.4.33.1.). Iustinianus további változtatásokat vezet be, amennyiben a fenus nauticum esetében csupán 12%-os kamat felszámítását teszi lehetővé.

A fejezet utolsó részében a szerző a papiruszokban sűrűn szereplő, a görög jogban ismert hemiolia intézményét elemzi. A hemiolia a tőke összegéhez számított 50%-os pótlékot, következményében tehát a tőke másfélszeresét jelenti. A hemiolia jogi minősítése ingadozó olyan értelemben, hogy egyes forrásokban a kamattal egyjelentésű, míg másokban inkább a kötbérrel mutat rokon vonásokat. Igen érdekes — amire a szerző szemléletes formában hívja fel a figyelmet — a hemiolia funkcióváltása. Ez a lényegében sui generis intézmény először az uzorások kezében jelent alkalmas eszközt, később azonban — a III. századról van szó — célja egyre inkább a védekezés a pénzromlás következtében jelentkező értékveszteség ellen, amely főképpen a hitelezőket sújtja.

6. A negyedik fejezet a foglalóra (arrha) vonatkozó szabályozásban bekövetkezett változást elemzi. Mindenekelőtt utal arra, hogy a foglaló bizonyíthatóan a hellén jogból került átvételre a római jogba. Itt jegyezzük meg, hogy az arrha szemita eredetére nézve közvetlen információkkal nem rendelkezünk. Az Ótestamentumban (Gen. 38. 17.) szereplő *erabon* terminus technicus esetében ugyanis kétséges, hogy az foglalót, avagy pedig zálogul lekötött dolgot jelentő fogalom-e. Pringsheim szerint az átadott gyűrű arrha,[12] míg Wolff értelmezése szerint az inkább zálogot jelent.[13] Maga a szerző sem zárja ki annak lehetőségét, hogy ezt az intézményt a hellének a szemita népektől kölcsönözték. Célszerű lett volna nézetünk szerint utalni arra, hogy az arrha dokumentálhatóan több hellén polisban is ismert. Erre lehet következtetni Aristoteles (Pol.1259a), Isaeus (8.23.) és Theophrastos (Stob.44.22.) alapján. Ugyancsak célszerű lett volna megemlíteni azt, hogy

[8] *U. E. Paoli:* Studi di diritto attico. Firenze 1930. 15.

[9] *Fr. Pringsheim:* Der Kauf mit fremdem Geld. Leipzig 1916. 143 skk.

[10] Az újabb irodalomból ennek a forrásnak az értelmezésére nézve l.: *U. Lübtow:* Das Seedarlehen des Callimachus. In: Festschrift M. Kaser. München 1976. 329 skk.

[11] Ebben az összefüggésben l.: *G. Hamza:* Összehasonlító módszer és az antik mediterráneum jogai, Akadémiai doktori értekezés. Budapest 1982. Kézirat. 169. skk.

[12] *Fr. Pringsheim:* The Greek law of sale. Weimar 1950. 403.

[13] *H. J. Wolff:* Das Verhältnis der Rechtsordnung zur gesellschaftlichen, wirtschaftlichen und politischen Ordnung antiker Staaten. Karlsruhe 1967. 175.

az arrha adására utaló fordulat *(didonai arrabona)* egységes a rendelkezésekre álló forrásokban.[14]

A gazdasági krízis korában kétségtelen az, hogy a görög értelemben vett foglaló előnyösebb a római jog szerint értelmezett arrhánál. A hellén foglaló gazdaságilag abban az esetben előnyös, ha a szerződés megkötése és teljesítése közötti időben a szolgáltatás tárgyát képező dolog ára jelentős mértékben módosul. Ez az oka annak, hogy miért kell az uralkodónak nem is egyszer a foglalóval kapcsolatos szabályok értelmezésével foglalkoznia. A szerző kiemeli, hogy Iustinianus (CJ.4.21.17. és Inst.3.23.pr.) a foglaló hellén szabályait tekinti irányadónak.

7. Az ötödik fejezetben a szerző az egyezségre és az azzal rokon megállapodásokra vonatkozó szabályok alakulását vizsgálja. A fejezet első része az egyezség — transactio — kérdését elemzi.

Visky Károly kiemeli, hogy az egyezség körében a szerződési szabadság elve érvényesül, ami azt jelenti hogy a partnerek akaratelhatározásától függ az, hogy egymásnak miben engednek. A privátautonómiának vannak azonban korlátai is. Különösen szemléletes formában mutatkozik ez a korlátozás a tartási szerződések rendezésénél, amely különben csak hatósági hozzájárulás esetén érvényes. Az ebben a körben jelentkező egyezség nem egyszer súlyos problémákat vet fel és ezért rendelkezik a senatus Marcus Aurelius indítványára úgy, hogy az ilyen tartalmú megállapodás csakis a praetor hozzájárulásával érvényes (D.2.5.8.pr.-Ulpianus). A szerző utal arra, hogy az egyezség érvényességére vonatkozó részletes szabályok kimunkálására csak a III. század folyamán kerül sor. A transactio megtámadására a források tanúsága szerint nem ritkán kerül sor. A császári rescriptumok azonban csak egészen kivételes esetben érvénytelenítik —a CJ.2.20.5.pr. értelmében erre a *mértéktelen sérelem* (laesio immodica) esetében kerül sor — a korábban létrejött egyezséget.

A fejezet következő részében Visky Károly az egyezséggel rokon vonásokat felmutató novatiót elemzi. A novatio általános jellemzőinek ismertetését követően a szerző a transactio és a novatio között mutatkozó rokon vonásokat elemzi. Ebben az összefüggésben vizsgálja Alexander császár rescriptumát (CJ.2.4.3.).

A fejezet utolsó részében a szerző az operae liberti pénzben történő megváltását vizsgálja. Visky Károly már a bevezető részben hangsúlyozza az i. sz. 4-ből származó lex Aelia Sentia szociális jelentőségét, amennyiben ez a törvény megtiltja a libertus szolgálatainak bérbeadását. A tilalom megkerülésére azonban számos mód kínálkozik, amire maguk a jogtudósok nem egyszer utalnak. A III. században számos jel van a libertus szolgáltatásai — munkája — pénz ellenében történő hasznosítása vagy megváltása megakadályozásának. A császári rescriptumok (CJ.6.3.1., CJ.6.3.3., CH.6.3.4. és CJ.6.3.7.) különösen jól szemléltetik ezt a tendenciát. Az operae liberti megváltása tendenciaszerűen mutatkozó visszaszorításának oka Visky Károly szerint döntően a patronus védelme. A pénzromlás következtében ugyanis a megváltási összeggel semmiképpen nem tekinthető egyenértékűnek az in natura szolgáltatás.

8. A hatodik fejezetben a szerző a hitelügyletekre vonatkozó szabályokat vizsgálja. A Celsus-féle definíció (D.12.1.1.1.-Ulpianus-Celsus) alapján a hitelügyletek körébe a kölcsönön felül a commodatum és a pignus is beletartozik. Vitatott ugyanakkor az irodalomban az, hogy a depositum ebbe a csoportba sorolható-e. A II. és a III. századból származó dokumentumokban nem lehet olyan információval találkozni, mely szerint a kölcsönre vonatkozó szabályok változnának. A papiruszok tanúsága szerint a chresis (kölcsön) a leggyakrabban előforduló ügylet a hitelezés esetében. Hitelügylet a daneion is, amelynek jellemzője az, hogy általában hosszabb időtartamú.

Részletesen foglalkozik a szerző a pignus Gordianum-mal. A Gordianus császár rescriptumában (CJ.8.26—27.1.2.) szabályozott intézmény kétségtelenül gazdaságilag motivált. Visky Károly szerint nem kizárt az, hogy ez az intézmény gyökereit tekintve a papiruszokra nyúlik vissza (BGU 741 és P.Lips.10.), ami szerintünk is plauzibilis feltételezés.

A letét eredeti formájában — hangsúlyozza a szerző — nem tekinthető hitelügyletnek, ami igazolja azt az Albanese-féle álláspontot, mely szerint a depositum nem tartozik a hitelügyletek körébe. A bankok jelentőségének növekedése révén azonban a letét hitelfunkciója mind nagyobb mértékben válik elismertté. A hellenisztikus jogokban gyökerező depositum irregulare = paratheke polgárjogot nyer a római jogban is, ami döntő mértékben Papinianus érdeme. (D.16.3.24. és D.16. 3.25.1.) Gordianus rescriptumai (CJ.4.34.2. és CJ.4.34.4.) alapján a deponens igény formálhat a depositarius által használt pénz utáni kamatokra is, ami jele a depositum irregulare kiformálódásának.

[14] *Fr. Pringsheim:* The Greek law of sale. 399 sk.

A depositum gazdasági előnye főképpen abban mutatkozik, hogy a letevő pénzét bármikor visszakaphatja, aminek éppen a gazdasági válság idején van komoly jelentősége.

9. A hetedik fejezetben Visky Károly a bérletre és a haszonbérletre vonatkozó szabályokat tekinti át. A bevezető részben a bérmegállapítás körében irányadó akaratautonómiára mutat rá. Megállapítja továbbá, hogy a források tanúsága szerint a bért-haszonbért a rómaiaknál legtöbbször nem természetben, hanem pénzben kell a bérlőnek fizetnie. Természetesen, — miként erre például a D.19.2.19.3.-Ulpianus alapján lehet következtetni — mód van a bér in natura történő lerovására is. Ez az in natura történő bérfizetés kiválóan alkalmas a pénzromlásból származó kár kiküszöbölésére.

A részesbérlet kapcsán a szerző utal arra a vitára, amely e jogintézmény minősítése körül volt. A III. századból származó Alexander Severus-féle rescriptum (CJ.4.65.8.) nem hagy azonban kétséget affelől, hogy a részesbérlet bérletnek tekintendő.

A bér mérséklése lehetőségét vizsgálva a szerző kiemeli, hogy arra csak rendkívüli esetekben kerülhet sor. Önmagában véve azonban a terméshozam csökkenése nem lehet alapja a bérmérséklésnek. A III. századból származó források (D.19.2.15.4. Ulpianus-Papinianus) (CJ.4.65.18. és CJ.4.65.19.) szerint van helye bérmérséklésnek, illetve elengedésnek a bérlőnek fel nem róható terméskiesés, illetve termécsökkenés esetében azzal a feltétellel, hogy sor kerül a következő években a megfelelő kompenzációra.

10. A nyolcadik fejezetben Visky Károly a pénzbeli és a természetben történő marasztalás kérdését elemzi. Az extraordinaria cognitio marasztalási rendszere visszatérést jelent a legis actiós eljárás in natura történő marasztalásához. A legis actio sacramento alakszerűségei ugyanis arra utalnak, hogy kizárólag abban az esetben kerül sor az arbitrium litis aestimandae-re, ha a pervesztes alperes a per tárgyát képező dolgot elvezetés vagy megsemmisítés okából nem tudja kiadni.

A császári perben a marasztalás már nem pénzre szól. Iustinianus korában a condemnatio pecuniaria már teljes mértékben ismeretlen. A condemnatio pecuniaria háttérbe szorulásának egyértelműen a gazdasági válság az oka. A pernyertes fél egyre nagyobb mértékben a természetben való marasztalásban érdekelt, és ennek következménye az ipsam rem condemnare elv diadalra jutása a cognitio extra ordinem körében.

11. Az utolsó fejezetben Visky Károly a válság természete és jogi tanulságai cím alatt munkája eredményeit, következtetéseit foglalja össze. Mindenekelőtt kiemeli, hogy az Imperium Romanum-ban a III. században mutatkozó válság nem hasonlít azokhoz a krízisekhez, amelyek a kapitalista világban ciklikusan és törvényszerűen jelentkeznek a XIX. és XX. század folyamán. Utal azonban arra, hogy a római Imperium gazdasági rendszerének az alapja is árutermelés, igaz, a rabszolgatartás bázisán. A válságot közvetlenül előidéző körülmény a pénzromlás. A gazdasági krízis megjelenési formáját tekintve tehát pénzválság. A pénzválság azonban visszanyúlik a rabszolgatartó gazdasági-társadalmi formáció általános válságára.

Az államnak nem célja a vásárlóerő csökkenéséből származó hátrány kiegyenlítése jogi eszközeinek megteremtése, mivel ebben az esetben maga esne el a pénzromlásból adódó gazdasági előnyöktől. Az árucserében résztvevőknek maguknak kell a pénzromlásból-pénzrontásból eredő hátrányok elleni védekezés jogi formáit megtalálniuk. Az állam szerepe legfeljebb ezeknek a jogi normáknak az elismerésére szorítkozhat. Az elismerés is azonban komoly eredménynek tekinthető, mivel alkalmas a gazdasági rendszer funkcionálásának biztosítására. Ilyen értelemben az állam — s ez különösen szemléletes formában tükröződik a könyvben oly nagy számban idézett császári rescriptumokban — jogi, vagy más megfogalmazásban jogpolitikai eszközökkel siet a válságban levő gazdasági szisztéma segítségére.

III. 12. Visky Károly igen gazdag forrásanyagra és szekunderirodalomra támaszkodó könyve nagy meggyőző erővel ábrázolja a III. század gazdasági válsággal vívódó Imperium Romanumának gazdasági szférája és jogi felépítménye kapcsolatát. A szerző tartózkodik az anakronizmus ballasztjával terhelt aktualizálásoktól. Ez azonban nem tartja őt vissza attól, hogy esetenként — éppen az egyes jogintézmények elemzésénél — ne fogalmazzon meg olyan következtetéseket, amelyek a gazdasági válság jogi eszközökkel való szabályozását illetően az időtényezőtől függetlenül ne volnának hasznosíthatók. Visky Károly tételeit a jogi és nem jogi források, a számos értelmezési nehézséggel járó papiruszanyag szövegkritikai szempontból is elismerésre méltó, az interpolatio-kritika túlhajtásaitól tartózkodó elemzésére építi. A metodológiai vonatkozásban is — miképpen ezt már az ismertetés első részében is hangsúlyoztuk — úttörő jellegű munka joggal tarthat számot a legtágabb értelemben vett civilisztika, továbbá a jogtörténet művelőinek érdeklődésére. Visky Károly könyve kimagasló helyet foglal el a gazdasági szféra és a jogi tükrözés kapcsolatát vizsgáló jogi romanisztikai irodalomban.

HAMZA GÁBOR

AZ ANTIK RÓMA NAPJAI. Olvasókönyv. Készítette a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Latin Tanárok Munkaközössége. Szerkesztette *GULYÁS ISTVÁNNÉ* Tankönyvkiadó, Bp. 1983. 361 l. 193 kép.

A latint és az ókort szerető tanárok és diákok számára nagy öröm, hogy a római kultúra megismeréséhez új segédkönyv jelent meg. Az eddig e célra használt *Római élet* az idegen nyelvek oktatásának visszaállítása után, 1958-ban jelent meg. Az új kötet igényesebb megjelenésű elődjénél, illusztrációi jobb minőségűek, és közöttük 20 színes kép is található, terjedelme több, mint egyharmad résszel nagyobb. Készítésének módja és célja is eltérő. A korábbi egyetlen szerzővel szemben az új kötetet munkaközösség írta, elődjének szigorúan tárgyszerű, kézikönyvszerű stílusával szemben olvasmányosságra törekedve. Örvendetes tény, hogy egy ilyen, nem mindennapi feladatra össze lehetett fogni egy tanári munkaközösséget, és a téma részekre bontása azt a lehetőséget is kínálta, hogy ki-ki a maga részterületére nagyobb gondot fordíthasson. De ennek a módszernek hátrányos következményei is lehetnek: a stílus és a színvonal egyenetlensége. Az olvasmányos feldolgozás hasonlóképpen rejthet csapdákat.

A kérdés tehát az, hogy az alkalmazott megoldás kínálta előnyök vagy a benne rejtőző hátrányok érvényesültek-e inkább? Anélkül, hogy ennek részletezésével érdemes volna foglalkozni, megállapítható, hogy a fogalmazás stílusa nem egyenletes. Ez egy tankönyvírói gyakorlattal nem rendelkező, eltérő képességű résztvevőkből álló munkaközösségtől nehezen is volna elvárható. Elengedhetetlen követelménynek tartjuk viszont a szakmai igényességet és pontosságot. Ebben a kérdésben nem adhat mentséget a gyakorlat hiánya. Nem új tudományos eredményeket kellett felmutatni, hanem sokszor feldolgozott témaköröket olvasmányosan és szakszerűen összefoglalni. Erre egy középiskolai tanárnak képesnek kell lennie, persze nem nélkülözheti hozzá a megfelelő szakkönyveket és a szakmai tanácsokat. Magyarországon jelenleg ezek a feltételek csak abban a három városban vannak biztosítva, ahol latin szakos tanárok képzése folyik (Budapest, Debrecen, Szeged). A miskolci munkaközösség tehát nem volt könnyű helyzetben. Felelősségüket viszont nagy mértékben fokozta az, hogy oktatási segédkönyvet készítettek, amely esetleg évtizedekig lesz használatban, és használói gyanútlanul fognak hinni az ott leírtakban; és hogy a legtöbb középiskolai tanárnak lehetősége is alig van a gyanús adatok ellenőrzésére. Ne tűnjék tehát sem fölényeskedésnek, sem szőrszálhasogatásnak az, ha az észrevett hibákat mind felsorolom, mert ez elsősorban segítségnyújtás kíván lenni a könyv jövendőbeli használóinak, de természetesen figyelmeztetés is arra, hogy az igényességről semmilyen körülmények között nem mondhatunk le. Az igényesség a könyv nagyobbik részében érvényesült, és nemcsak szakmai téren, hanem stílusban is, mintegy igazolva, hogy a rossz stílust gyakran a szakmai bizonytalanság okozza.

A továbbiakban vizsgáljuk a könyvet fejezetenként.

«Itália és Róma»: Ennek utolsó alfejezetét, melyben jobbára a magistratusokról esik szó, félrevezető a «Róma történetének vázlata» (23) címmel illetni, talán inkább a «Róma államszervezete» cím illenék hozzá. Már ebben az első fejezetben jelentkezik két tipikus hiba: a görög szavak átírása körüli zűrzavar és a képaláírások pontatlansága. A görög szavak átírásánál a könyv a magyar helyesírási szabályt követi, de következetlenül. Szibarisz (21) helyett Szübariszt, Archütasz (22) helyett Arkhütaszt kell írni. A képek közül az első A forumok térképe (8). Ezen a Forum Boarium ma is álló két templomának meghatározása téves. A kerek épület a ma legvalószínűbb feltételezés szerint Hercules Victor temploma volt, a másik pedig, melyet a térkép Fortuna Virilisnek tulajdonít, valószínűleg Portunusé, a kikötők istenéé. A 2. ábra etruszk temetőjében nem kupolasirokat látunk (azok a mükénéi kultúra jellegzetes sírépítményei voltak), hanem halomsirokat (tumulus).

A «Miből éltek a rómaiak?» sikeres, pontos adatokat tartalmazó összefoglalás, csupán a 12. ábra került bal és jobb oldalát felcserélve a könyvbe. A «Közlekedés, utazás, hírközlés» két helyesbítést kíván. Az egyik az, hogy a Via Appia Capuából nem Szicília (42), hanem Brundisium felé haladt tovább, a másik pedig az, hogy Rómában a felsorolt ókori hidakon kívül (44 sk) áll még a Pons Cestius is, mely az Isola Tiberinát köti össze a jobb parttal.

Magabiztos összefoglalás a «Iustitia mérlegén» c. fejezet, csupán néhány adatát kell helyesbíteni. Ne legyünk olyan nagyvonalúak Horatius I/9-es szatírájának keltezését illetően, hogy időszámításunk kezdete táját (57) írjuk, hisz Horatius i. e. 8-ban már meghalt, és a szatírák éppenséggel korai művei közé tartoznak, azaz a 30-as években keletkeztek. A 60. oldalon említett börtön, nyilván a Mamertinum, nem a Capitoliumon, hanem a Capitolium lábánál, a Curia mellett tekinthető meg. Sajnálatos, hogy a 26. ábra XII táblás törvényei a kicsinyítés és a gyenge minőség miatt olvashatatlanok.

Gondos áttekintését adja a római hadvezetésnek a «Sasok és légiók» fejezet. Az ostromszerek leírását kiegészíthetjük még annyival, hogy «teknősbéka» (testudo) alatt nemcsak a pajzsukat fejük fölé tartó katonákat értjük (72 sk.), hanem minden olyan alkotmányt, mely védőtetőt nyújtott a fal tövében tevékenykedő katonáknak. Továbbá egy átírási következetlenség: pydnai (74) helyesen püdnai, ahogy ezt a 35. ábra aláírásában láthatjuk.

Ha az eddigi fejezetekről jogos volt az elismerés hangján szólni, nem tehető ez meg a következővel, mely a római vallásról szól («Do ut des» — istenek és emberek). Egészen tragikus képet nyújt szembeszökő pontatlanságaival, súlyos hibáival, félreérthető megfogalmazásaival. A hibák felsorolása és javítása szinte már szétfeszíti egy recenzió kereteit.

84: A *penus* nem a családi vagyont jelenti, hanem a ház belsejében található éléskamrát vagy élelmiszerkészletet. A rómaiak korai istenfogalmára a *numen* kifejezés használata vitatható. A lényeg, amit ezzel kapcsolatban írni kellett volna, hogy ezek személytelen istenek voltak. Nevezhetjük őket funkcióisteneknek is (vö. Hahn I., Róma istenei. Bp. 1975. 16). Szó sincs tehát esetükben megszemélyesítésről, ahogy a köztársaság-kor folyamán ez az erényekkel történt.

85: Félreérthető az a megfogalmazás, mely szetint «I. e. 600 körül ... kialakult ... a közösség életét védő három legfőbb isten: Iuppiter, Mars, Quirinus.» Ez bizonyára a föntebb idézett Hahn I. kötet szövegének (28. l.) félreértéséből ered, ahol az áll, hogy «Addigra kialakult a leginkább tisztelt istenek ... köre ... kiemelkedett a közösség életfunkcióit védelmező három legfőbb isten csoportja.» Ez a csekélynek látszó különbség azért fontos, mert a 6. sz.-ban az előbbi triászt már háttérbe szorítja a Capitoliumi triász.

Ennek a korai kultusznak a nem antropomorf istenképei (kő, lándzsa) se nem szimbólumok, se nem jelképek, hanem olyan kultusztárgyak (fétisek), melyekben tényleges isteni erőt feltételeztek.

A capitoliumi Iuppiter-templom nem volt a legrégibb, a hagyomány szerint Romulus állította az első templomot Iuppiter Statornak (Liv. 1, 12) és Iuppiter Feretriusnak (Liv. 1, 10), és épp az említett capitoliumi Iuppiter-templom helyének biztosítása miatt került sor több szentély lebontására (Ov. F.2, 667 sk.).

Nem világos, hogy a Capitoliumi triász templomának felépítése miért jelenti a római vallás második korszakának lezárultát. Az ettől kezdve megfigyelhető folyamatoknak ez az esemény éppen elindítója volt, tehát sokkal inkább az új korszak kezdetének, mint az előző lezárójának tekinthető.

86: Nem sikeresek azok a példák, melyek a legkülönfélébb isteneknek és kultuszoknak szóló dedikációkat akarták illusztrálni.

A szekszárdi és a dáciai oltár is egyértelműen keleti kultuszra vonatkozik, és az utóbbin szereplő «angyaloknak» nincs közük a kereszténységhez. Végül az oltár állítója nem főpap, hanem Augustalis, mely hivatalt többnyire a felszabadítottak viselték.

88: Hogy értsük azt, hogy a Curiában felállított Victoria oltára és szobra «a régi államvallás legősibb jelképe», amikor mindkettő csak Octavianus alatt (i. e. 29.) került be a nemrég felépített Curia Iuliába?

A 5. sz.-ban a keresztény templomok már nem a «régi istenek elnéptelenedő templomai mellé» épülnek, hanem beléjük.

89: A Lararium ban Vesta szobra aligha állt, mert őt nem ábrázolták, hanem magával a tűzzel azonosították, és tiszteletének helye a tűzhely volt.

90: A rómaiak nem vonultak templomba áldozat bemutatásra, mert ezt a templom előtti oltárnál végezték.

93: A halottégetés és a csontvázas temetkezés Rómában nem élt egyenrangúan egymás mellett. Az i. sz. 2. sz.-ig a hamvasztás volt a jellegzetes temetkezési mód, utána pedig a csontvázas lett.

97: A R. Lancianitól vett idézet igen rossz szakembernek tünteti fel az egykori római professzort, pedig csak arról van szó, hogy a szerző a Lancianitól idézett sírfelirat maga adta feloldását elfelejtette kizárni az idézőjelből. A felirat második sorának feloldása helyesen: F(ILIAE) VIX(IT) A(NNOS) XII M(ENSES) XI D(IES) VII.

A halottak febr. 21-i ünnepét a szerző Feraliáról Floraliára keresztelte, a május elejit pedig Lemuriáról Rosaliára. Igaz, ez utóbbi halotti ünnepként is előfordul, de csak az i. sz. 1. sz.-tól, és időpontja a márciustól júniusig terjedő időszakban ingadozott.

98: A legkorábbi szentélyekről a következőket olvashatjuk: «vályogkunyhókat állítottak szalmatetővel, ahol az istenek szimbólumait elhelyezték, oltárukat elrejtették.» Mint már említettük, a kultusz szobrok és a kultusz tárgyak a rómaiak számára nem szimbólumok voltak, továbbá az oltár nem a szentélyben, hanem előtte állt.

99: A 48. ábra templomát valószínűleg Portunusnak állították, nem pedig Fortuna Virilisnek. Az 50. ábra Sibylla, nem pedig Sybilla temploma.

100: Félrevezető az idősebb Plinius «egyik művé»-ből idézni, ugyanis nem maradt fenn több tőle.

103: Meglepően új megállapításokat olvasunk az Ara Pacisra vonatkozóan. A felvonulási frízről kiderül, hogy: «Ezen idősebb, fiatalabb férfiakat, fiúgyermekeket látunk, nőket azonban nem». Az említett felvonulás egy ezt cáfoló részlete néhány oldallal tovább, az 57. ábrán látható — amire ráadásul még hivatkozás is van a mondat végén. A mondat folytatása: «a római nőknek nem engedtek áldozatot bemutatni». A szöveg fölötti illusztráción pedig a Symmachusok diptichonján egy nő mutat be áldozatot.

De térjünk vissza az Ara Pacishoz, melyről az is kiderül, hogy domborművén «három állatot vezetnek: egy sertést, egy juhot és egy birkát» (sic). A domborművön valójában egy juh és két ökör látható.

104: A suovetaurilia nem a «csaták vagy háborúk sikeres befejezése után» bemutatott áldozattípus, hanem a *lustratio agri* ősi szertartásának jellegzetes állatairól van szó, melyeket májusban, miután a földeken körbe hajtották, áldoztak fel.

106: Az augur a madárszemle során nem az égboltot osztja föl (és főleg nem felszenteli), hanem — az égbolt eleve felosztottságának mintájára — a megfigyelésre kiválasztott helyet.

107: A Tarquinius Superbust felkereső öregasszony a cumaei Sibylla volt. A Tizenötös bizottság (Quindecemviri sacris faciundis), mint latin neve is mutatja, nemcsak a Sibylla-könyvek őrzésére és értelmezésére volt rendelve, hanem az azok alapján bevezetett ünnepek rendezésére is.

108: «Minerva szent szobra és a Palladium» a Vesta-templomban egy és ugyanaz. A Palladium név a Pallas (Athéné)-ból származik, és egy ősi xoanon lehetett. A Vesta-templomban őrizték viszont még a Penates kultusz-szobrait, melyeket a hagyomány szerint ugyancsak Aeneas hozott Trójából.

109: A Fratres Arvales himnuszairól nem beszélhetünk, mert egyetlen imájuk maradt fenn, ami viszont elsősorban Marshoz szól.

110: Terra Materről, mint a legősibb, a matriarchátus emlékét őrző istennőről beszélni teljesen anakronisztikus. Ilyen nevű istennő a római kultuszban először az i. e. 17-ben rendezett Ludi Saecularesen fordult elő, és nyilvánvalóan az augustusi vallás-politika terméke, görög minta felhasználásával. Bár a termékenységi istennők jelentősége minden vallásban, így a rómaiban is igen nagy, ezek kialakulását a római történelemben nem tudjuk a matriarchátushoz kötni.

111: A tevékenységében megnyilvánuló isteni lény fogalmának félreértése az a fogalmazás, mely szerint «Robigus gabonarozsdával verheti, de attól meg is óvhatja a földeket». Ennek az istenfogalomnak a lényege ugyanis éppen az, hogy még nem függetlenedett magától a tevékenységtől. Tehát Robigus a gabonarozsdával azonos démoni erő, mely nem óvhatja a földet önmagától, legfeljebb távoltarthaja magát tőle.

Saturnust ne tekintsük eleve Iuppiter apjának, ez már csak a görög mítosz rákényszerítése. A vallási életben betöltött szerepe összehasonlíthatatlanul jelentősebb volt, mint a görög Kronosé.

112: Szó sincs róla, hogy «Minerva először az olajfatermesztés védőistene» lett volna. Kezdettől fogva a szakértelmet kívánó kézművesség patronálója (neve a *mens* szóval függ össze), az olajfával való kapcsolata tekinthető görög hatásnak.

Az ősi Iuppiter—Mars—Quirinus triász tagjai között eredetileg semmilyen genealógiai kapcsolat nem volt, Quirinus Mars fiává már csak a Quirinus-Romulus azonosítás következményeként lett, ez pedig a köztársaság folyamán történt meg. Quirinus-Romulust a hagyomány szerint valóban atyja, Mars ragadta el, de az istenné nyilvánítást és templomépítést már nem ő rendelte el, hanem a népgyűlés.

Ianus esetében ismét az istenfogalom fejlődésének meg nem értését tapasztaljuk. Nyilvánvaló, hogy nem az ég kapuinak kezelőjéből lett a ki- és bejáratok istenévé, hanem fordítva.

113: Diana kultuszának említésekor nem feledkezhetünk meg a nők életében játszott fontos szerepéről, a szülés elősegítéséről. Bacchus nevét írhatjuk görögösen Bakkhosznak, de Bakhosznak semmiképp.

117: A legkiválóbb embertársak istenné válásának gondolata a rómaiaknál korántsem vezethető vissza az istenek emberformájú elképzeléséig, legfeljebb a köztársaság-kor végéig. Romulus és Anna Perenna nem voltak embertársak, hanem mitikus alakok.

118: A kereszténység államvallássá nem 379-ben lett, hanem 313-ban, Constantinus milánói edictuma révén. Theodosius alatt, 394-ben pedig az egyetlen elismert vallássá vált.

Mindebből nyilvánvaló, hogy ennek a fejezetnek így semmiképpen sem lett volna szabad megjelennie. A könyv használóinak pedig nem ajánlhatunk mást, mint hogy a

római vallástörténet kérdéseiben inkább Hahn I. idézett szemelvénygyűjteményéből tájékozódjanak, ha pedig magyar nyelvű rendszeres történeti áttekintésre kíváncsiak, akkor a debreceni egyetem A római vallás története c. jegyzetét vegyék kezükbe.

Az «Időszámítás, naptár, ünnepek» fejezet lényegesen jobb, de kifogásolni való itt is akad szép számmal. Ismét változik a helyesírási elv, most a latinos írás javára, így olvashatunk Plutarchost (120) és Plutot (124), aki néhány sorral korábban (114) még Plu tó volt. Iszisz ésetében viszont indokolatlanul a magyaros írás érvényesül (135), szemben az előző fejezet latinos formájával (115). A Calendae (126 skk.) helyett szerencsésebb lett volna a Kalendae forma, ez az általánosabban használt alak.

A Fasti szerzője éppen nem azt állítja, hogy az április az *aperire* (aprire alak nem létezik) igéből származik (124), hanem azt, hogy az Aphrodité nevében is benne rejlő *aphron (spuma)*-ból (F. 4,61 sk.), és akik ezt el akarják vitatni, azokból csak az irigység beszél (F. 4,85 skk.).

A mozgó ünnepek neve helyesen *feriae conceptivae* (131), a 4. sz.-i rétoré pedig Libaniosz (132).

A Feralia és Parentalia nem szinonimák (132). A több napig tartó megemlékezés a halottakról a Parentalia, ennek zárónapja a Feralia (febr. 21.), a nyilvános ünnepnap.

A márciusi ünnepeket (Matronalia, Liberalia stb.) túlzás üres, értelmetlen külsőségeknek nevezni (132).

A Cerialia nem volt mozgó ünnep (133), mindenkor ápr. 19-re esett. Az ápr. 12—19 közötti időszakra a Ludi Ceriales terjedt ki. Május esetében (133) nem lett volna szabad megfeledkezni az Ambarvaliáról, ami viszont mozgó ünnep volt, ezért a naptárak nem tüntették fel.

A következő fejezetek — és számuk nem csekély — megkönnyebbülést jelenthetnek olvasónak és recenzensnek egyaránt. Ezek legtöbbje igen szépen sikerült (névadás, nevelés, szórakozás, lakáskultúra, öltözködés), és a hibák száma is csekély. Elhallgatni azonban ezeket sem szabad.

A 73. ábra az elsős latin könyvben is szerepel (49. l.), ott «Olvasási gyakorlat», itt «Első lépések az olvasásban» aláírással. Bizonyosan egyik sem igaz, egy beavatási szertartás aligha volt megfelelő hely iskolai pensumok végzésére. Valószínűleg kultikus szöveg felolvasásáról van szó.

A szerző részéről «ilioni táblák»-nak nevezett márványdomborművek (Tabula Iliaca) szemléltető eszközként való használata igen kérdéses (152), főleg kis méretük miatt.

Az Argiletum nem a Béke temploma mögött volt (178), hanem a Curia és a Basilica Aemilia között.

Asszíriában az agyagtáblákat nem égették (179), hanem napon szárították, legfeljebb a véletlen tűzvészek égették ki őket.

A versenykocsikat a rómaiak nem a kerekek, hanem az eléjük fogott lovak száma alapján nevezték bigának vagy quadrigának (198).

Az Amphitheatrum Flaviumot nem «kolosszális» méretei miatt nevezték Colosseumnak (202), hanem a mellette álló kolosszális Nero szoborról. Az arénája alatti építmény pedig nem csatornarendszer volt, hanem a látványosságok szereplőinek tartózkodási helye. Eleinte, amikor még tengeri csatát is rendeztek itt, ez valószínűleg nem volt kiépítve.

A Penates, Lares írása helyesebb nagy kezdőbetűvel, mint kicsivel (212).

Az étkezésről szóló fejezetben a hangsúly a jómódúak életének bemutatása felé tolódik el. Úgy tűnik, mintha a rómaiaknak más dolga nem lett volna, mint a fórumon ügyes-bajos dolgaikat intézni (236), utána pedig odahaza válogatott ínyencségeket enni (237 skk.). A 119. ábra nem kerti tricliniumot mutat, hanem a tricliniumból nyíló kilátást a pergolára és nimfeumra. A 120. ábrán úgy tűnik, hogy a lakoma résztvevői egymásnak hátat fordítva helyezkedtek el, holott a céljuk épp az ellenkezője volt. Széles perspektíva nyitásával indul az öltözködésről szóló fejezet, és a toga viselésére hasznos vázlatot nyújt. Néhány használati tárgy meghatározása vitatható, így a 124. ábra nőalakja aligha napernyőt tart, hanem a győztest megillető jelvényt. A 126. ábrán aligha legyezőről van szó, hanem valószínűleg napernyőről.

A «Testvérmúzsák» fejezet készítője nehéz feladatot vállalt magára azzal, hogy negyven oldalon összefoglalta a római irodalmat, képzőművészetet és tudományt. Ugyanezt a témakört a *Római élet* hetven oldalnyi terjedelemben írta le, ami az egész könyvnek majdnem egyharmada. Így bizonyos kérdésekről legfeljebb csak említés történik, ami alig több a semminél (pl. elégia, 274). De ha a terjedelem kötött volt, ennek a számonkérése igazságtalan dolog volna. Elismerés illeti viszont a témához illő, esszészerű stílust. Néhány megállapítás itt is kiigazításra szorul. A görög kultúra klasszikus kora nem

i. e. 6—5. sz., hanem 5—4. sz. (260 skk.). Iugurtha numidiai és nem numidani (277). A legbántóbb tévedés a 141. ábra «sebészeti beavatkozás»-a. Eleve gyanús, hogy valakin trónon ülve egy kard és egy lándzsa segítségével próbálnak hasfelmetszést végezni. A műtét nem is végződhetett másként, mint halállal, Aigiszthosz nem élte túl a beavatkozást.

A Pannoniáról szóló fejezet nem sorolható a sikeresek közé, sok benne a félreérthető, pontatlan vagy teljesen hibás megállapítás. Hogy értsük pl. azt, hogy a Monumentum Ancyranum pannoniai törzseket illető megállapítása «a Duna felső folyására vonatkozik» (300), néhány sorral lejjebb pedig az derül ki, hogy «Augustus korában Pannonia elnevezéssel még csak a Szávától délre fekvő keskeny földszalagot illették»? Itt lett volna a Duna felső folyása? Ugyanitt Carnuntum után Petronell áll zárójelben, a következő oldal térképén pedig D. Altenburg. Valójában a kettő között van. Az említett térkép Arrabonát coloniának tünteti fel, holott sohasem volt városi rangú település.

Sirmium «birodalmi székhellyé» (?) válása (304) pontosabb meghatározást kíván. A 3. sz. végén Diocletianus közigazgatási átszervezése révén Pannonia, Dalmatia és Noricum közigazgatásának vált székhelyévé. Sala vagy Salla helye és megléte ma már nem kétséges (304). Zalalövő alatt fekszik, ahol immár egy évtizede folynak sikeres ásatások.

A keleti kultuszok említése esetén (306) nem lett volna szabad kihagyni a szír eredetűeket, mindenekelőtt Iuppiter Dolichenusét, mely éppen Pannoniában volt a legjelentősebb.

Az aquincumi két amphitheatrum tkp. nem egy városban volt (310), hanem egyik a katonai-, másik a polgárvárosban. Ilyenre máshol is van példa, így a fönt említett Carnuntumban.

Ha a szövegben a Hercules forma szerepel (312 sk.), akkor a képaláírás (167. ábra) miért Héraklész? A gorsiumi sírkő gazdája nem Usiau (314), hanem Usaiu. A «sírmelléki leletek» (314) kifejezés helyett a sírmellékletek szót kell használni.

P. Ael. Respectus sírfeliratában (315) az M feloldása helyesen M(EMORIAE). A testvérgyilkos Caracallát «lelkiismeretlen uralkodó»-nak nevezni (317) túlzott lágyszívűség.

A vizeskancsó görög neve nem hydra, hanem hydria (318).

Marcus Aurelius bronz lovasszobrát nem Szent Péter (320), hanem Constantinus szobrának nézték, ezért menekülhetett meg a beolvasztástól. A 321. oldalon említett Marcus Aurelius fej nem Pécsett, hanem Dunaszekcsőn került elő, onnan vitték a pécsi múzeumba. A scarbantiai triász szobrainak pusztulását nem a «keresztény düh» «erőszakos beavatkozása» segítette elő (321), hanem tűzvész.

Az utolsó fejezet terjedelmes (34 oldalas) Név- és szójegyzékkel zárul. Ebből sokat meg lehetett volna takarítani, egy szójegyzék ugyanis nem töltheti be a szótár szerepét (pl. animus, caput, lex, magnus stb.). A nagyobb baj azonban nem is ez, hanem az, hogy soronként változik ugyanannak a szónak az alakja. Azt már föntebb helyesnek tartottuk, hogy a görög szavakat a magyar kiejtés és helyesírás szerint írjuk. Azzal azonban nem értünk egyet, hogy ezt kiterjesszük a latin szavakra is. Márpedig a szójegyzék készítője láthatóan ezt az elvet próbálta alkalmazni, ha nem is következetesen. Így születtek ilyen alakok, mint: konzul (325), centúria (327), Hadriánus (328), Scipió (329), Dácia (330), Pannonia (334), Mithrász (339), és még hosszan sorolhatnánk. Bár ezt a magyar helyesírási szabály megengedi, sem latin, sem történelem tankönyveink nem élnek vele. Érthetetlen hát, hogy e kötet esetében miért kell alkalmazni. Nem beszélve arról, hogy pl. a konzul ma egész mást jelent, mint a consul a rómaiaknál. De ennek az elvnek az alkalmazásával nem legio-t (336), hanem légió-t kellene írni (sajnos ez is előfordul, 355), aminek persze megint csak eltérő a jelentése. Továbbá, ha komolyan vesszük a *szerkesztői* munkát, megengedhetetlen az, hogy a szójegyzékben más elvet alkalmaznak, mint a könyv egészében. A Pannoniáról szóló fejezet pl. következetesen ékezet nélkül használja a szót, és a többi fejezet is a latinos írást tekinti követendőnek.

Ezen túl egy sor meghatározás pontatlan, hibás vagy nincs összhangban a könyv többi részének szövegével.

323: Apuleius Aranyszamarát *Metamorphoses*, nem *Asinus aureus* címen szokás idézni.

324: *auxilisa* helyett *auxilia* helyes.

325: a *biremis*-nek *birennis* változata legfeljebb *Az antik Róma* (1967) egyik képaláírásának (239 l.) sajtóhibája révén van. A *De bello gallico* helyesen *Gallico*.

326: A *candelabrum* eredetileg gyertyatartó, de később olajmécstartó is.

Carnuntum nem «Petronell és Haimburg» (helyesen Hainburg), hanem Petronell és Deutsch Altenburg között van.

327: Cerest nemcsak Liberrel és Liberával együtt tisztelték, sőt eredetileg teljesen független volt ettől a párostól.

329: Constantinus 312-től császár, nem pedig 323-tól (az Időrendi táblázatban 324-től), igaz, Liciniusszal megosztva a birodalmat (a keleti területek augustusa), és 324-től lett egyedüli uralkodó.

Néhány szembeszökő következetlenség: a Coriolanus címszóban az egyik sorban volszkusz, a következőben volscus;

a Dacia címszóban (ami a következő oldalon már Dácia) az egyik sorban Trajanus, a következőben Traianus.

330: Emonánál megjegyezhető lett volna — ha már máshol hasonló esetben megtörtént — hogy a mai Ljubljana helyén állt.

334: Az insula nem «sok lakásos bérházat» jelent, hanem a város négy utca által határolt területét. Ezt elfoglalhatta egy nagy bérház is.

335: Konstantinápoly görögül helyesen Konsztantinu polisz.

336: Az Odysseia első latin fordítójának neve helyesen Livius Andronicus.

337: Arra vonatkozóan semmi biztos adatunk nincs, hogy Lupercus nevű isten létezett volna, akinek szerepkörét később Faunus átvette. A Lupercus Faunus jelzőjeként értelmezhető. Magna Mater tisztelete Rómában a 3. sz.-ban még aligha terjedt el, mert csak a század végén (204-ben) hozták be kultuszát. Maia esetében nemcsak a görög Atlas-lányról, hanem az azonos nevű itáliai termékenységi istennőről is szólni kellett volna, hisz a könyv szövegében ez utóbbi szerepel (125. l.).

338: Metellus mellékneve helyesen Creticus, Metella férje helyesen Crassus.

339: Mithras tisztelete a római birodalomban számottevően csak az i. sz. 2. sz. végétől terjedt el.

Minus kevésbé jelent «népi, realista mű»-vet, a mimus igen, de tegyük hozzá, hogy a komédia műfajáról van szó.

340: Az *onager* nem mint vadszamár kerül szóba a könyv szövegében, hanem mint ostromszer.

341: Ha Pan származásáról írunk, akkor ne a Mercurius nevet, hanem a Hermést használjuk.

Egész Pannonia meghódítására nem került sor Augustus alatt, csak az 1. sz. második felében.

345: A pydnai győző neve helyesen Aemilius Paullus, ellenfeléé pedig Perseus.

348: Az Apocolocyntosis «tökkéválás»-ként történő fordításához felhívom a figyelmet a mű 1963-ban megjelent fordításának utószavára, melyben Szilágyi J. Gy. a következőképp értelmezi a címet: Hogyan szűnt meg az isteni Claudius bolond lenni (41. l.).

349: Valamennyi szatírt aligha azonosították a rómaiak Faunusszal, képezték viszont jelölésükre a név többesszámát: Fauni. Milyen helyesírás az, mely szerint Silvesztert kell írnunk?

350: A szakkifejezés neve latinul helyesen *terminus technicus*. A thyrsos magyarázatához elsősorban az kívánkoznék, hogy Dionysos attributuma, és csak másodsorban papjaié.

352: Titus diadalíve nem a Forumon van, hanem a Forum felé vezető úton.

Az egyébként gazdag Ajánló bibliográfiában említeni kellett volna még néhány olyan művet, melynek használata a könyv szövegéből nyilvánvalóan kiderül. Így: Lanciani R.: A régi Róma, a legújabb ásatások világításában. Bp. 1894; Az antik Róma. Corvina 1967; Hahn I.: Istenek és népek. Bp. 1968, átdolgozott és bővített kiadás 1980.

Néhány javítani való a kötet végére helyezett színes mellékletekhez: 177. ábra: az utca szintje alatt csak a földszint van. 180. ábra: Livia villája helyének mai neve helyesen Prima Porta. 181. ábra: a táncot ábrázoló falfestmény nem Bariban került elő, hanem a tőle nem túl messze fekvő Ruvoban. Örvendetes, hogy ennyi színes kép nyomására lehetőség nyílt, hozzá kell azonban tenni, hogy színeik — különösen a falfestmények esetében — nagyon hamisak. Az illusztrációk mennyisége és minősége általában kielégítő, különösen, ha az egykori *Római élet*-ével hasonlítjuk össze. Kívánatos lett volna azonban ezeket bővebb aláírással ellátni és a tárgyak lelőhelyét is megjelölni,ahogy ezt egy szövegidézet esetében is tesszük. Sajnos, még mindig ott tartunk, hogy a tárgyi emlékeket az antik kultúra nézegetni, nem pedig megérteni való részének tekinti a középiskolai, de többnyire az egyetemi oktatás is. Holott az antikvitásról alkotott képünk ezek megértése nélkül nem lehet teljes. A kötet bőségesen használ antik szerzőktől vett idézeteket, és ezek mindig szervesen illeszkednek a szövegösszefüggésbe. Az ábrákra a szövegben — csekély kivételtől eltekintve — mégcsak hivatkozás sincs. Egyedülálló példa, amit a 315. lapon tapasztalunk: a kép mellett féloldalnyi magyarázat áll. Ebből kiderül, hogy mi mindent megtudhatunk, ha egy képet értően nézünk, és mennyivel kevesebbet látnánk, ha ez a magyarázat hiányoznék. Téved az, aki azt hiszi, hogy a közép-

iskolában és az egyetemen elegendő a szövegekkel való foglalkozás gyakorlatát megszerezni. A szöveg ugyanúgy eszköz a kezünkben, mint a tárgyi emlékek, ahhoz, hogy megértsünk egy számunkra példát adó kultúrát. Az egyetemi oktatásnak sok teendője van még abban, hogy erre a szemléletre tanítsa meg latin szakos hallgatóit. Egyelőre, azt hiszem, nincsenek még kellőképpen felkészítve arra, hogy ilyen segítségnek szánt segédkönyv kézbevétele esetén biztonsággal eligazodjanak a benne olvasható megállapítások igazságát vagy hamisságát illetően.

GESZTELYI TAMÁS

M. PALLOTTINO: AZ ETRUSZKOK. Bp. 1980. 293 l.

1. *Végre* és *első ízben* átfogó és mérvadó munkát kap kezébe az etruszkokról úgy a magyar szakember, mint az átlagolvasó.[1] Pallottino professzornak már a személye is garancia a megbízhatóságra és a mérvadóságra. E könyv annál is inkább megérdemelte a magyar fordítást, mert az etruszkológiában nagy tekintélynek örvendő szerző, aki egyébként jelenlétével és előadásával is megtisztelte a magyar közönséget,[2] sok kiadást megért művét igyekszik mindig a legújabb eredményekkel kiegészíteni.[3] S érdemes volt lefordítani azért is, mert komoly hiányt pótol. Az etruszkokról szóló tájékoztatás hiányát egy régebbi ókortudományi társasági ülésen szóvá tették kiadói szakemberek jelenlétében. Ezen észrevétel Kenedíné könyvének megjelenése előtt hangzott el; úgy véljük azonban, hogy e munka felbukkanása a könyvpiacon nem reflexió a hiányt jelző észrevételre, hiszen a szakemberek számára általában váratlan meglepetést okozott, és sajnos a legrosszabb fajtából valót. Pallottino könyve *magyarul* Szilágyi J. Gy. jóváltából *több* az eredetinél: kiegészült egy általános és egy magyar szempontú tájékoztatóval[4] és a képanyag is kibővült.

2. A könyv három részben (etruszkok és Itália, kultúra, nyelv) és tizenkét fejezetben ismerteti az alapvető tudnivalókat. Különösen fontosak azon részei amelyekben a

[1] Miközben így fogalmazunk, nem feledjük természetesen, hogy részterületeken (akár a *Roma Quadrata*-ról legyen szó, akár a *művészet*ről) fontos művek születtek magyar szerzők tollából, s azt sem, hogy abszolút sorrendben nem az itt ismertetendő mű az első, amely magyar nyelven átfogónak lett szánva. *Kenedíné Szántó Lívia* «Az etruszkok nyomában» c. 1977-ben megjelent művére gondolunk. Ahelyett azonban, hogy a bátor és magyar vonatkozásban úttörő kezdeményezésnek örülhetett volna az olvasó, olyan könyvet vehetett a kezébe, amelynek ártó dilettanizmusa minden képzeletet felülmúl. *Szilágyi J. Gy.* alapos kritikájában (AT 25. [1978] 106—110.) megérdemelten kapta meg a magáét. (Miközben az ottani kritikával mindenben egyetértünk, a recenzens még megjegyzi zárójelben, hogy tapasztalata szerint a hibák felsorolása ott távolról sem teljes — de ez nem is lehetett cél, mert abból egy új könyv született volna.)

[2] 1980. ápr. 2-án az Akadémián, ahol Le origini di Roma (Róma eredete) címmel előadást tartott. Az itt ismertetett mű, a látogatás és egy kiállítás a Szépművészeti Múzeumban, átgondolt egybehangolásra vallanak. A kiállítási vezető (Róma születése. Bp. 1980.) *G. Colonna* és *M. Pallottino* egy-egy bevezető tanulmányával maradéktalanul méltó a szakember figyelmére is.

[3] Itt mindamellett fenntartásunk is van. Pontosabban: a mű különböző kiadásai közül — 1942., 1947., 1955., 1957., 1963., 1968., 1973., 1975. (ez szolgál a magyar kiadás alapjául) — csak az 1957-eset nem tudtuk kézbe venni, sehol sem találván, ill. az 1968 és 1973-as kiadásokat egy azokon alapuló *angol* fordításban tudtuk kézbe venni. Mindegyik kiadás kibővítettnek állítja magát (az 1975-ös kiadásnak csak a jelen magyar fordítását ismerjük). Természetes, hogy fontos újdonságok, mint a pyrgi lelet, bekerültek. Az is természetes, hogy a legelső és a legutolsó kiadás között érezhető a különbség. Ha ezek után mégis azt állítjuk, hogy nem igazán jelentős (legalábbis mennyiségre) egy-egy kötet gyarapodása, abból két következtetés vonható le: a leírtak *mérvadók* és *időtállók*, ill. néhány mulasztás mégis van. Ez az alábbiakban ki fog derülni.

[4] Kiegészült, mert a kiadás alapjául egy 1975-ös könyv szolgált és célszerű volt az eltelt öt évet is figyelembe venni, főleg bibliográfiai szempontból. A képanyag kiegészítése különösen célszerű volt, hiszen a magyar olvasónak ebből a szempontból nyilvánvalóan sokkal korlátozottabbak a lehetőségei, mint az olasznak.

köztudatba eléggé be nem került vagy tévesen elterjedt kérdéseket tesz a helyükre (itáliai őstörténet, eredet, nyelv stb.).

Bevezetésként, ha úgy tetszik előszó helyett, az etruszkológia rövid történetét kapjuk. megtudjuk, hogy ahogyan a 16. sz. Róma újrafelfedezésének, a 19. pedig Görögország felfedezésének kora volt, úgy a 18. sz. Etruriáé. Az írásos források gyér voltából kifolyólag azonban e diszciplina sokkal jobban függ a felfedezések és az ásatások külső körülményeitől, mint a másik kettő, valamint a téma természetéből adódóan — sajnos — a kontroll lehetőségének kevésbé explicit volta miatt is, tág tere nyílik egyúttal a fantáziálásnak. Ez különösen a romantika korára értendő, amelynek hatása a laikusok körében máig sem múlt el. (Pallottino irodalmi megalapozásra is hivatkozik: Dennis és Noël des Vergers könyvei teremtettek pl. Etruria körül valamely szétoszlathatatlan sejtelmesborzongató varázsú légkört; mi egy bizonyos értelemben megemlíthetjük a magyar Szerb Antalt.[5]) A komoly kezdeményezések (L. Lanzi, A. Fabretti, K. O. Müller,[6] B. G. Niebuhr, W. Deecke stb.) ezért kezdettől párhuzamosak voltak a dilettáns megoldásokkal, s mint fentebb láttuk, ezek alól a hazai termés egy része sem kivétel.

Itáliában már 1726-ban megalapították a cortonai *Accademia Etruscát* s ezt több felelős intézmény is követte: pl. 1829-ben Rómában az *Instituto di Corrispondenza Archeologica*, hogy a különböző múzeumokról, tanszékekről vagy e századi alapítású intézményekről ne is beszéljünk.

Számos összefoglaló mű született a protohistóriára, a régészetre vonatkozólag, különböző szöveggyűjtemények készültek. Mindez természetesen előfeltétel a módszeres kutatáshoz. Mégis, mindezek eredményeképpen is csak e század legutóbbi évtizedeiben volt képes az etruszkológia eljutni oda, hogy minden oldalú, átfogó képet alkothasson magának: ugyanis viszonylag korlátozott kutatási területről lévén szó *valamennyi forrás felhasználása és összehangolása* szükséges a helytálló eredményt ígérő történeti rekonstrukció kialakításához. Az e századi kutatók között első helyen áll a könyv szerzője, valamint A. Torp, A. Trombetti, S. P. Cortsen, E. Vetter, H. Rix és mások.

A következőkben *négy* általunk lényegesnek tartott *kérdéscsoportról* szólunk részletesebben.

Kétségkívül nagyon fontos az Itália őstörténetét tárgyaló *1. fejezet;* többek között azért is, mert az italicusok eredetének kérdése az etruszkok eredetével is összefügg.

Különböző régebbi elképzeléseket tárgyal a szerző: a «Kossinna-törvényt», az italicusok ún. «érkezését», a «Pigorini-elméletet», az appenini kultúrát, a protovillanovajelenséget, a villanova- és az orientalizáló kultúrát stb,; mindezekhez egy régészeti és egy nyelvi térkép járul kiegészítőként.

A *régészet* oldalán fontos megkülönböztető kritérium a *hantolás*, ill. a *hamvasztás* megoszlása; a *nyelvészet* oldalán az indoeurópaiakhoz való tartozás, ill. az indoeuropaizáció előttiség. *Itália* és *Szicília* ókori nyelveinek áttekintése azt a sajátos képet adja, hogy egy az Adige-folyó, ill. a Tiberis torkolata és megközelítőleg Szicília keleti harmada mentén meghúzható vonaltól *keletre indoeurópai népek* éltek (venetusok, umber-sabellek (oscus-umberek), latinok, messapusok, siculusok stb.), ettől *nyugatra* pedig *nem indoeurópai* (vagy nem egyértelműen indoeurópai) népek (raetusok, ligurok, etruszkok, sicanusok és mások). Bár sok minden ma is heves vita tárgya, írja a szerző, eléggé valószínűnek látszik, hogy *Itália indoeuropaizációja* — a régebbi elképzeléssel ellentétben — *nem északról délre*, hanem *keletről nyugat* felé történt! Az indoeurópai-nem indoeurópai megoszlásnak elég pontosan megfelel a hantolás-hamvasztás megoszlás. Azt lehet tehát mondani, hogy az indoeurópaiak hantolásosak, a nem indoeurópaiak pedig hamvasztásosak.

[5] Utas és holdvilág c. regényének III. részében (3. fejezet) Szerb Antal a következőkkel lepi meg olvasóját: «Megnézték a sirokat, a szarkofágokat, amelyek fedelén az öreg halott etruszkok vígan éltek, ettek, ittak és ölelgették feleségüket, hirdetve az etruszk filozófiát, amit ugyan le sose— írtak, mert *az etruszkok oly bölcsek voltak, hogy irodalmat egyáltalán nem fejlesztettek kulturális életük folyamán. . .*» (a IV. kiadásban a 167. lapon), kiemelés a recenzenstől. — Furcsa ez mindenképpen! Nemcsak azért, mert Szerb A. szemmel láthatóan nem hisz pl. *Livius*nak vagy *Varró*nak (vö. Varro, LL. V.55: «Sed omnia haec vocabula Tusca, ut *Volnius*, qui *tragoedias Tuscas* scripsit. . .», kiemelés a recenzenstől), hanem azért is, mert az ember azt gondolná az íróról, hogy *ismerte* a *világirodalmat*, de még inkább, hogy *ismerte* azt az *összefüggésrendszert*, amely egy irodalmat életre hív (és szerencsés esetben: megtart).

[6] Die Etrusker c. alapvető könyvének legutóbbi kiadása *A. J. Pfiffig* gondozásában és előszavával: Graz 1965.

(Természetesen ebből nem szabad túl merész következtetéseket levonni, hisz tudni való pl., hogy a hamvasztás Itáliától keletebbre — így többek között Anatóliában — is elterjedt volt. A felvázolt kép a jelen esetben egy kronológiai metszetre — ti. a *vaskorra* — igaz.) Ha a kelet-nyugat irányú betelepülés igaznak fog is bizonyulni, akkor sem szabad majd a folyamatokat a régi inváziós elméletek mintájára elképzelnünk. A G. Devoto-ra támaszkodó szerző szerint a *történeti latin*ban (amely nyelv és nép a legrégibbek közé tartozik) *három nyelvi hagyomány* találkozik s ezek korszakoknak feleltethetők meg. A három hagyomány legjobban az *indoeurópai zöngés hehezetes foghang* (dh) háromféle feloldásában érzékelhető: *rutilus* («protolatin»); *rufus* (oscus-umber); *ruber* («protoitáliai»). Az *etruszk*ba leginkább az első csoport elemei hatoltak be (azaz korai hatásról beszélhetünk): ide tartozik pl. az indoeurópai **leudh-* gyökből származtatott *lautn* («család»[7]) szó; a nyelv egyébként más italicus elemekkel is mutat kölcsönhatásokat.

Az *inváziós elmélettel szemben* ma a kutatás hosszú és küzdelmes *folyamatot* feltételez, amelynek végállomása a *vaskorszak*, a történeti idők hajnala.

Az indoeuropaizáció irányát tovább finomítva úgy tűnik, hogy — már magán a félszigeten — a mozgás *dél-észak* irányú ! Ebben a vonatkozásban — óvatosan ugyan —, de a kutatás kezd hitelt adni a különböző mítoszoknak (Oenotrus, Aeneas, Diomédés, Auson stb.), amilyen mértékben ti. a régészet igazolja a korai hagyományokat ![8]

Nem kevésbé fontos az *etruszkok eredetét* vizsgáló *2. fejezet* sem. Ebben a kérdésben (Dionysios Halikarnasseus nyomán) az ókor óta három elgondolás van forgalomban: keleti, északi, ill. autochthon eredet. N. Fréret, B. G. Niebuhr és mások a Dionysiosnál fennmaradt *rasenna* nevet (az etruszkok megjelölése saját magukra) hasonlónak találták sz Alpok *raetus*-ainak nevéhez és úgy képzelték, hogy a nép onnan érkezett. Ettől a pillanattól kezdve, írja Pallottino, az eredet problémáját *érkezésnek* fogták fel, nem pedig *kialakulásnak*. Ez a rossz kérdésfelvetés kényszerű zsákutcákat eredményezett. Adat mindhárom elképzelés igazolására felhozható.

A legismertebb és legáltalánosabban elfogadott elgondolás a *keleti származás* elmélete. Befolyásolták és befolyásolják itt az egyes kutatókat az egyes auctorok híradásai, az ún. orientalizáló kultúra fellépése valamint nyelvészeti tények, pl. az etruszk nyelv feltűnő hasonlatosságai a Lémnos szigeti felirattal.[9] Az *északi származás* elméletét viszonylag kevés kutató tette magáévá (pl. F. v. Duhn, G. Körte, a nyelvész P. Kretschmer, aki párhuzamos érkezést feltételez Itália és Görögország esetében stb.). Az *autochthon-elméletet* már E. Meyer felvetette és különösen az olasz nyelvészek iskolája dolgozta ki, pl. G. Devoto. Ebben az elgondolásban az etruszk egy a Pireneusoktól a Kaukázusig húzódó korábbi kulturális egység nyelvi maradványrétege lenne, hordozói pedig egy olyan etnikai sziget, mint pl. a baszkok az őket körülvevő neolatin népek között.

Valóban nyomós érvek szólnak a *keleti eredet* mellett: Hérodotos híradása a tyrrhének kivándorlásáról, a lémnosi őslakókra vonatkozó adatok, egyiptomi forrásokban egy *Twrwš'.w* (még két változattal) népnév, amelyet a tyrrhénekkel próbálnak azonosítani, az orientalizáló kultúra, valamint a nyelvészeti tények. Pallottino elutasító határozottsága azonban teljes s csak ezen legutóbbi esetben inog meg. A Hérodotostól és másoktól származó, a keleti tyrrhénekre vonatkozó híradásokat nem tartja korábbiaknak az 5. sz.-nál, a lémnosi őslakókról szóló képzeteket tudós elmefuttatás termékének véli, míg az egyiptomi hagyomány bizonyító erejét szerinte olvasási problémák gyengítik. A temetkezési szokások tekintetében *sincs semmiféle hirtelen átmenet* a Villanova-korszak hamvasztásából az orientalizáló kultúra hantolásába ! Ez valóban elgondolkodtató. De ugyanennyire elgondolkodtatók az etruszk nyelv és a lémnosi stélé nyelve közti hasonlóságok, méghozzá nemcsak a hangtan és az alaktan szintjén, hanem még a szintaxisban is ! *Több kutató véleményével szemben* éppen a szerző az, aki nyomatékosan hangsúlyozza a kapcsolat létét (amely lét azonban — írja — nem feltétlenül egy azonos nyelvnek, vagy két nyelvjárás létének a bizonyítéka). «Ez az egyetlen olyan érv a keleti eredet mellett, mondja Pallottino, amely komolyan nyom a latban. . .» Minthogy azonban ő maga sem hive feltétlenül a keleti eredetnek, nem tud kielégítő megoldást: «. . .ebből a szempontból

[7] *Pfiffig* alapformának a *laut* alakot tartja (míg a *lautn* [archaikus] genitivus), vö. pl. Die etruskische Sprache (Graz 1969) 80—81. A recenzens úgy érzi *Pfiffig*nek van igaza.

[8] S hogy igazolja, azt *Pallottino* több helyen is hangsúlyozza ! A jelen könyvben pl. a 123. oldalon, de olvasható ilyen megjegyzés a fentebb említett Róma születése c. katalógusban is.

[9] A lelet az athéni Nemzeti Régészeti Múzeumban van kiállítva. Egyik jó kiadása: AM 33 (1908) 47 skk.

a kérdés nagyon rejtélyesnek látszik. Nem lehet kizárni a történelem előtti korban bizonyos népmozgásokat. . .»[10]

Az *északi eredet* könnyen cáfolható. A *rasenna-raetus* névösszevetés a laikus számára is gyerekesnek tűnik, írja a szerző, de ami sokkal fontosabb: *a régészet semmilyen módon nem tudta kimutatni* az etruszkok északról való «érkezését».

Az *autochthon-eredet*, amely egy szélesebb preindoeurópai egység maradványát ismeri fel az etruszkban, módszertanilag kifogástalan ugyan, de ellentétbe kerül a régészet adataival. Antonelli és Devoto próbálkozása nem kielégítő, ők úgy gondolják, hogy éles etnikai ellentét áll fenn a rézkor és a bronzkor bennszülött hantolásos temetkezői és a hamvasztó «villanovaiak» között, akik északról húzódtak le. Az előbbiek az eredeti «tirrén» réteggel, az utóbbiak pedig az indoeurópai italicus hódítókkal lennének azonosak. Az a megállapítás viszont, hogy a hamvasztásosak, ill. a hantolók temetkezésének elterjedése majdnem pontosan egyezik a nem indoeurópai, ill. indoeurópai területekkel, ellene szól e bennszülött elméletnek, amelyben egyébként régi előítéletek nyomai is felfedezhetők. A megoldás másutt keresendő.

Ahogyan azt a szerző a *L' origine degli Etruschi* c. 1947-ben megjelent könyvében már kifejtette, *a kérdésfeltevésben van a hiba:* egy bonyolult, nagy horderejű jelenségre egy naiv, sablonos kérdést tettek fel. Ahogy senkinek nem jut eszébe az *olaszok* vagy a *franciák* «érkezéséről» kérdezősködni, úgy kell az etruszkok *kialakulását* s nem származását vagy érkezését kutatni. (A kialakulás eredményeképpen létrejött *alakulat elemeinek* eredetét természetesen lehet vizsgálni, ha erre éppen szükség van). *Az etruszk nép kialakulása nem játszódhatott le máshol, mint Etruria területén!* A kutatás egyik feladata e folyamat nyomonkövetése!

Az etruszk tengeri uralmat, a geográfiát, a kultúrát, a vallást stb. tárgyaló fejezetek sorában a legfontosabbnak a politikai-társadalmi szervezettel foglalkozó *6. fejezet*et véljük.

Ebben a kérdésben erősen korlátozza a kutatást a közvetlen hagyomány hiánya s az a terminológia is csak szűkre szabott segítséget ad, amely a görög és a latin nyelvű auctoroknál fellelhető. Ennélfogva nemcsak részletkérdésekben vannak viták, hanem egyenesen abban is, hogy létezett-e valamifajta állam, vagy legalábbis szövetség.[11] A régi írók (Dionysios, Livius stb.) «népekről» beszélnek, akikből 12 vagy 15 volt (duodecim, ill. quindecim populi Etruriae). A tizenkettes szám mindenesetre gyakoribb és a tulajdonképpeni Etrurián kívül ez dominál a Po-vidéki és a campaniai Etruriában is. Szabad talán a tizenkettes szám *rituális* jelentésére gondolni, annál is inkább, mert — egyik keleti párhuzamként — az ión városszövetség is ennyi városból állt. A pl. Liviusnál fennmaradt utalások arról, hogy ezen államok képviselői és vezetői *(principes)* évente gyűlést tartottak a *Fanum Voltumnae*-nál, a szerző szerint nem elegendő dokumentáció arra, hogy bizonyítsák az etruszk szövetség intézményének állandóságát és államok felettiségét, még akkor sem, ha azt is lehet tudni, hogy ilyenkor pánetruszk ünnepségeket és játékokat rendeztek. Vannak azonban olyan feljegyzések is, amelyek valamilyen állandóságra mutatnak: pl. Servius említi, hogy Etruriának 12 királya *(lucumo*-ja) volt és ezek közül az egyik a többiek fölött állt. A szövetség megítélése lényegében az ilyen adatok szavahihetőségétől függ. (A szerző nem foglal állást.)

A római *praetor Etruriae* és más analógiák alapján az etruszk feliratokban felismerni vélik a köztársaság kori tisztségeket. A legfőbb címnek a *zilaθ meχl rasnal* (másutt *zilaθ . . .rasnas* és ehhez hasonlók) látszik. Dionysiostól lehet tudni, hogy a *rasenna* «etruszkot» jelent. A *meχl* szót *szövetség*nek, *nép*nek (genitivusban) gondolták, így a *zilaθ meχl rasnal* megfelelne a *praetor Etruriae (populorum)* tisztségnek. Ha a régi uralkodói főhatalomra vonatkozó adatok nem teljesen alaptalanok, esetleg ez az állapot élt tovább néhány városban: ismeretes pl. *Tarquinii* kiemelkedő jelentősége.

Pallottino szerint azonban kétségtelen, hogy Etruria és Róma érintkezésének idejében az etruszk nép politikai élete kis államok rendszerén alapult s ezek élén egy-egy gazdagságban és nagyságban kiemelkedő város állt. A tizenkettő vagy tizenöt város közé bizonyára beszámítható pl. Tarquinii, Caere, Vetulonia, Populonia, Chiusi (Clusium), Veii és mások. A várossá szerveződés előttről nincs adat, de közvetett utalásokból és a legrégibb római alkotmánnyal való párhuzam alapján arra lehet gondolni, hogy a városok lakossága valószínűleg három törzsre és ezek mindegyike négy curiára tagozódott.

[10] Az embert kísérő kulturális jelenségek változó formái mellett a *nyelv* az egyik *legmaradandóbb elem*, tehát ennek különösen nagy a bizonyító ereje. *Pallottino* éppen a legfontosabb kérdésben bizonytalan!

[11] Pl. *Pfiffig* nagyon határozottan kijelenti, hogy «Es hat nie einen *gesamtetruskischen* Staat gegeben.» (Die etr. Sprache, 1.), míg pl. *Alföldi A.* az ellenkező véleményen van.

Sok forrás beszél a régi idők királyáról, a *lucumó*ról. K. O. Müller a *lucumo*-kat a *princeps*-ekkel gondolta azonosaknak, de mai tudásunk alapján a *princeps*-et köztársaság kori méltóságnak kell tartanunk. Valószínű az is, hogy a régi címeket az etruszkok sem törölték el, hanem új méltóság jelöléseként megtartották (hasonlóan a római *rex (sacrificulus)* esetéhez). A *lucumo* szó mellé sorolható egy *lucairce* (=regnavit) igealak és egy *lauχumneti* locativus a zágrábi múmiatekercsben. A locativusból elvont *lauχumna* valószínűleg egy a *Regia*-nak megfelelő székhelyet jelölt (Róma esetében ez a pontifex maximus lakhelye). Hogy a királyi hatalom milyen lehetett az etruszkoknál, érzékelhető a rómaiaknál meglevő hatalmi jelvényekből, mert az antik híradások szerint Róma ezeket az etruszkoktól vette át. A bárd és a vesszőnyaláb is itt említendő: azonfajta hatalom szimbólumai lehettek (vagyis a királyé mint élet és halál, törvényhozás és végrehajtás uráé), amit a rómaiaknál az *imperium* jelöl. S. Mazzarino és mások kutatásai nyomán az imperium fogalma is az etruszkoktól eredeztethető. Egy Hésychios-glósszában még az etruszk szó (*δροῦνα*) is fennmaradt. E szót a görög *tyrannos*-hoz, ill. az etruszk Venushoz *(Turan)* kapcsolják, amely név etimológiai jelentése: «úrnő».

A királyság-köztársaság váltás külső és belső okaira sok elgondolás született; az átmenet korában még ingadozás is elképzelhető. Pl. a Pyrgiben talált pun-etruszk felirat a fogadalomtevőt «Caere királyának» nevezi *pun* nyelven, *etruszk* nyelven azonban már *zilac*nak, amely szót *praetor*-ként értelmezhetünk; *Pfiffig* fordításában „Fürst".

A hivatali méltóságok címét eredeti formájukban a sírfeliratok *cursus honorum*-aiból ismerjük. A leggyakoribb a már említett *zilaθ* (sok egyéb alaktani variánssal) különböző kontextusokban. A kontextustól függően vagy csak praetornak, vagy valamilyen speciális funkciójú praetornak, — mint pl. a *praetor peregrinus* — értelmezhetjük. Egy másik fontos hivatal a *purθ*- gyökből kapja a nevét; ezt a prehellén *prytanis*-szal lehet kapcsolatba hozni, míg valószínű római megfelelője a *dictator*. Egy harmadik legfontosabb terminus a vallási funkciójú *maru* (a *purθ*-hoz és a *zilaθ*-hoz hasonlóan itt is találkozunk alaktani variánsokkal). A terminus Umbriában is előfordul mint a *marones* testülete; legvalószínűbb latin megfelelője az *aedilis*.[12]

Az antikvitásban általában feltételezett *nemzetségi társadalom*ra az etruszkoknál is következtethetünk, éspedig többek között jellegzetes névadásuk alapján is, amely az itáliai formula mintája lehetett és eltér a görögtől.[13] E «nemzetségi» névadás, írja Pallottino, valószínűleg az etruszkok műve történelmük kezdetén. A praenomen és a gentilícium mellett gyakran megjelenik az apa és az anya neve, néha az ősöké is. (A métronymikon jelenlétéből azonban nem lehet «etruszk matriarchátusra» következtetni, mint ezt tették néhányan, mert az apa neve messze gyakoribb !) A *gens* megjelenési formájaként az archaikus kor kis családi sírboltjait később nagyszabású, nemzetségi sírboltok váltják fel.

Nehezebb a köznép helyzetéről tájékozódni, egyáltalában a patriciusok-plebeiusok problematikáját figyelemmel kísérni az etruszk társadalomban. Mindenesetre megemlítendő pl. az etimológiailag «familiaris» («családhoz tartozó») jelentésű *lautni*, amelyet a *lautn*[14] («család, nemzetség») szóból származtatnak és a latin *libertus* terminus megfelelőjének tartják.

A könyv utolsó része (három fejezet) foglalkozik a *nyelv*vel. E terjedelem is mutatja, hogy kiemelkedően fontos problémáról van szó. Fontos nemcsak azért, mert írásos és tárgyi emlékek ideális esetben jól kiegészíthetik egymást vagy mert bizonyos kérdésekről csak írásos dokumentumok szólhatnak, hanem azért is, mert a «megfejtés» területén tombolt a legtöbbet a dilettánsok megszállottsága; itt kell talán a legtöbb dolgot a helyére tenni.

«A kérdés feltevése» címet viselő fejezetben a szerző saját 1936-ban publikált könyvéből[15] idéz: «Az etruszk nyelvre vonatkozó műkedvelő jellegű felfedezések gyors és

[12] Emlékeztetünk *Vergilius* cognomenére és egy Homéros-helyre: «éjszínű borral, amit nekem Euanthés fia nyújtott: Phoibos *pap*ja, *Marón* — Phoibos volt Ismaros őre —» (Od. IX. 197—198).

[13] Érdemes itt arra utalni, hogy úgy látszik, át kell értékelni *F. Bourriot* és *D. Roussel* nyomán az antik nemzetségi társadalomra vonatkozó eddigi elképzeléseket. L. az ismertetést az AT 29 (1982) 261—263.

[14] L. fentebb a 7. jegyzetet.

[15] Elementi di lingua etrusca. Firenze 1936. A recenzens magyarországi közkönyvtárban sem ezt, sem pedig *Trombetti* művét (La lingua etrusca. Firenze 1928) nem tudta fellelni. Hozzá tudtunk jutni viszont *Pallottino* egy rövid elméleti munkájához francia fordításban: La langue étrusque. Problèmes et perspectives. Paris 1978.

múlékony sorozata jogosan vált ki bizonyos tanácstalanságot nemcsak a közepes szintű, hanem a legmagasabb műveltségű körökben is. Mások ennek ellensúlyozására a makacs kételkedés álláspontjára helyezkednek, egyformán elítélnek jót és rosszat, s az etruszk nyelv problémáját úgy szeretik feltüntetni, mint mániákusok rosszhírű küzdőterét vagy mint a nyelvtudomány humoros ágazatát. Örőm és büszkeség lenne számunkra, ha ezeknek a lapoknak az olvasása valamiképpen igazságosabb értékelés felé orientálná az olasz kultúrát.»[16]

A továbbiakban azt a lehangoló hírt olvassuk, hogy a helyzet *harminc év óta nem sokat változott.* Nem beszélve arról, hogy átlagos műveltségű emberek kilencven százaléka «megfejthetetlennek» hiszi e nyelvet, még a művelt nagyközönség vagy akár a tudós közvélemény is gyakran erősen tájékozatlan.

Egy olyan kérdés, hogy értjük-e a nyelvet vagy sem, írja Pallottino, durva megközelítésnek minősül. Teljes megoldás csak akkor volna lehetséges, ha létezne egy «kulcs» (ismert, az etruszkkal egyértelműen rokonítható nyelv vagy bármely más «külső eszköz»), ilyen azonban ez idő szerint nem áll rendelkezésre. Kisszámúak az ún. glósszák (etruszk szavak latin és görög fordításai) vagy az ún. «bilingvisek», mint pl. a Pyrgiben felfedezett aranylemezek etruszk és pun szöveggel. (Mint ismeretes, nem igazi bilingvisekről van szó: ez a két szöveg sem szó szerinti megfelelője egymásnak, hanem tartalmi verziók). Hogy milyen is jelenleg az ismereteink állása a nyelvről és milyenek a kilátások, a szerző egy szemléletes példával illusztrálja: képzeljük el, hogy egy (az olaszok számára) ismeretlen nyelvű újságot veszünk a kezünkbe, magyar vagy török nyelvűt, amelyet természetesen nem értünk. Művelt és értelmes olvasókat feltételezve azonban, akik általános tény- és adatismerettel rendelkeznek, szakkifejezések, nevek, idézetek stb. azonosításával, fokról fokra elérhetjük először a rövidebb, majd, tesszük hozzá mi, a hosszabb szöveg egységek (nyelvtani) értelmezését és lefordítását.

A múlt századi *etimológiai módszer* csődje után (amely módszerrel a legkülönbözőbb nyelvekkel próbálták az etruszkot kapcsolatba hozni s ahol természetesen az eredmények is a legkülönfélébbek voltak), a kutatók az ún. *kombinatorikus eljárás*hoz fordultak, vagyis az etruszk szöveget magából az etruszk kontextusból próbálták megérteni (W. Deecke, C. Pauli, A. Torp, G. Herbig) s e módszer nem kevés jó eredményt hozott.

A kutatások «peremén» azonban, írja a szerző, megmaradtak a mindig meg-megújuló hiábavaló kísérletek, hogy az etruszkot valamely más nyelvből magyarázzák. (De pl. Trombetti, Kretschmer vagy Devoto sem mentesek e törekvéstől.)

Ribezzo, Pallottino és Olzscha érdeme az ún. «kétnyelvű módszer» kidolgozása, amely műfajok szerinti párhuzamosságokat vesz alapul. Feltételezi pl. hogy egy etruszk naptári rituálé (ti. a zágrábi múmiatekercs) és egy ismert nyelven írt rituálé (pl. az Iguviumi Táblák) szövege között szerkezeti, terminológiai, tartalmi egyezések vannak. Az elgondolás szerencsésnek bizonyult: többé-kevésbé lehetővé tette a múmiatekercs, több fogadalmi felirat és más szövegek értelmezését.

Amennyiben a kutatás útja, hogy úgy mondjuk «a kis lépések taktikája», érthető, ha a szerző «naiv kísérleteknek» nevezi azokat az összefoglalásokat, amelyek az etruszk nyelvről eddig megjelentek.[17]

Az eddigi eljárásokat *módszertanilag helyesek*nek igazolja pl. a *ci* (= 3) számnév sikeres azonosítása a pyrgi felirasoknak köszönhetően — ezen egyenlőséget ugyanis korábban is feltételezték, de bizonyíték nem állt rendelkezésre.

A nyelv biztos és teljes elsajátításának nehézségét az eredeti szövegek korlátozott száma is okozza. Bár több mint tízezer felirat létezik, ezeknek csak kis része hosszabb és a többsége azonos séma szerinti. A régészet legutóbbi tapasztalatai alapján viszont remény mutatkozik további szövegleletekre. Pyrgiben és Santa Marinellában templomi irattárak

[16] Az itt ismertetett könyvben a 187. oldalon.

[17] Mégis furcsa, hogy a szerző *Pfiffig* Die etruskische Sprache c. könyvét *meg sem említi.* Ahol ezt megtehetné (194), *Stoltenberg*-et hozza negatív példának. Nyilvánvaló, hogy *Pfiffig* és *Pallottino* felfogása néhány helyen eltér. *Stoltenberg* vékonyka és sokszor önkényes megállapításokat tartalmazó művei elítélésében *Pfiffig* és *Pallottino* egy véleményen vannak. S ha az etruszk nyelv összefoglalása még nem aktuális is (*Pfiffig* könyvének alcíme ugyanis sokat ígérő: «Versuch einer Gesamtdarstellung») — legalábbis *Pallottino* szerint —, s ha *Pfiffig* könyvében maga a recenzens is *sok hibát* talált (bár igaz, hogy főleg elírásokat), mégis van annyira jelentős, hogy számon kell tartani! (A magyar nyelvű kiegészítés egy a fentiekre való utalással megemlíti *Pfiffig* könyvét a 244—245. oldalakon).

létét kezdik felismerni. (Kétségkívül az egyik legjelentősebb felfedezés az 1964-ben Pyrgiben talált etruszk-pun nyelvű okmány, amely a nyelv értelmezésének egyik fontos alapszövegévé vált.)

A leghosszabb etruszk szöveg a zágrábi múmiatekercs szövege (a Liber Linteus Zagrabiensis), a második leghosszabb pedig a capuai agyagtégláé. A nyelvnek vannak közvetett forrásai is: glosszák, helynevek, *jövevényszavak* a latinban (pl. mundus, histrio, subulo, atrium stb.) és egyebek. Fontosaknak bizonyultak a névanyagon végzett vizsgálatok (régebben W. Schulze, újabban H. Rix), a mitológia területén fellelhető tényállások tanulmányozása, az etruszk írásművekre vonatkozó hagyomány figyelembe vétele stb.

A *kutatás alapja* a kombinatorikus módszer kell hogy maradjon. Ha ezt tekintjük alapnak, megengedhető bizonyos fokig az etimologizálás. Növekvőben van a «kétnyelvű módszer» tekintélye is: ilyen pl. a *zilaθ mexl rasnal* és a *praetor Etruriae* megfeleltetés. A kombinatorikus eljárás *korlátait* mutatja pl., hogy több ige áll rendelkezésre az «ad», «felajánl», «áldozik» fogalmára: *tur-*, *men-*, *scuv-*, *mul-*, *al-*, *munθ-* stb., azonban ez idő szerint nem lehet megállapítani, hogy a valószínű latin terminusok közül *(do, dono, reddo, lito, fero, supplico* stb.) melyik melyiknek feleltethető meg.

A feliratok jóvoltából a nyelvet részben *történeti változásaiban* is meg lehetett ragadni (E. Fiesel érdeme), részben tájak szerinti változataiban. Ez utóbbi szerint pl. a múmiatekercs szövegét Perugia (Perusia) vagy Chiusi (Clusium) nyelvén írhatták.

Az *etruszk abc* eredete körüli viták még ma sem ültek el teljesen; görög eredete nagyon valószínű ugyan, de hogy az ún. «vörös» abc-k közé tartozik-e, «protogörög»-e stb. vita tárgya volt. Jelenleg az látszik a legelfogadhatóbbnak, hogy az abc-t Cumae-ból vitték be Közép-Itáliába a görögök letelepülésének legrégibb idején. Az *írás* általában jobbról balra halad, előfordul a bustrophédon, és igen ritka kivételként a balról jobbra tartó mód is. Sikerült megfigyelni a *magánhangzóilleszkedés* jelenségét; általában az archaikus korban részint fejlettebb volt a magánhangzóhasználat, részint könnyen ingadozott a hangszín. Az etruszk szó *elemekre bontását* ésszerű alapokon Trombetti kísérelte meg először; ő valamint Rosenberg jutottak a kombinatorikus módszer alapján arra a következtetésre, hogy az etruszk *szerkezetében* különbözik az indoeurópai nyelvektől. Minthogy azonban hasonlóságok is vannak, a kérdés nyitva marad; felmerül az is, vajon nem fokozatos későbbi idomulásról van-e szó. Trombetti nyomán haladva állította össze Pallottino már idézett *Elementi di lingua Etrusca* c. időtálló munkáját.[18]

A *hangtan* és az *alaktan* mellett a *szintaxis*ban is vannak eredmények. Sikerült paradigmákat felállítani pl. a «város» jelentésű *spur-*[19] szó esetében: *spur-al, spur-eθi, śpur-eri* stb. Bonyolult problémákat szült az igerendszer értelmezése körüli próbálkozás. Sikerült mindenesetre gerundivumot, parancsoló módot, perfectumot stb. felismerni. Nagyon sok nehézséget okozott a *számok* azonosítása; itt döntő fontosságú volt a pyrgi lemezeknek köszönhető *ci* = 3 egyenlet. A szerző a Torp által javasolt sorrendet ajánlja a számokra egytől hatig: *θu, zal, ci, śa, maχ, huθ*. Egy pregörög *Hytténia* = *Tetrapolis* azonosítás azonban felveti azt a kérdést, nem a *huθ*-e a négy és a *śa* a hat. Szintaxis területén általában a *latinnal való azonosságok* tapasztalhatók: az ige a mondat végén áll, a birtokos jelző a jelzett szó előtt található stb.

A szerző a következőkben feliratszemelvényeket közöl fordítással és egyéb tudnivalókkal (pl. CIE 5424.5874 stb., ill. néhány részletet a zágrábi múmiatekercsből.) A fejezet végén több mint nyolc oldalas szójegyzék következik a valószínű megfelelésekkel.

Pallottino szövegét követik végül 11 oldalon a Szilágyi J. Gy. által összeállított «Kiegészítő jegyzetek».

3. A szerző nagyságát elismerve is szeretne a recenzens néhány fenntartásának hangot adni. Pallottino természetesen nem vétkes az olyan sajtó- vagy fordítási hibákban, mint pl. a 232. o.-on a «feleségjog» a «felségjog» helyett (a **truna* címszó alatt). Ebből a kategóriából mégis szóvá tesszük — mivel lényegeseknek ítéljük — a következőket:

35. o.: nem «az itáliai nyelv őstörténetének» (*«az itáliai nyelv»* ugyanis nem létezik), hanem «az itáliai nyelv*i* őstörténetnek» (vö.: «aspetti della preistoria linguistica italiana»).

[18] Annak tartja *Heurgon* is: pl. La vie quotidienne chez les Étrusques. Paris 1961. 332, 13. jegyz. *Pfiffig* viszont erősen támadja pl. *Pallottino* ún. «alaktani újrameghatározását» (az ismertetett könyvben, 214.): a 200—206. lapon a «rideterminazione morfologica» ellen ír és helyette «Satzgenitiv»-ről beszél. Az etruszkológia cseppfolyósságát jól mutatja, hogy H. Rix (Die moderne Linguistik und die Beschreibung des Etruskischen, Kadmos, X, 1971, 150—170) *mindkét felfogást megcáfolja*.

[19] Vö. lat. *spurius*.

47. o.: nem «már a VII. századtól», hanem «már a *VIII.* századtól» (így pl. az *Etruscologia* 6. kiadásának 79. oldalán).

127. o.: a «purθ- tőből» helyett helyesebb: a «purθ- *gyökből*»,

171. o., 3. jegyz.: nem «Az etruszk fegyelem», hanem «Az etruszk *disciplina*», ahogy ez egyébként a 137. oldalon (11. jegyzet) helyesen így is áll,

205. o., 17. jegyz.: nem (Leifer) 117.1.2. jegyzetében«, hanem «. . . *206*.1.2. jegyzetében»,

218. o.: nem «Nevtnial», «Nevtnié», ill. «Nevtni», hanem «*P*evtnial» stb.

230. o.: «purθvnce»: e szóalak sem a TLE-ban, sem a ThLE-ban (Thesaurus Linguae Etruscae) nem található.

Legalábbis félreérthető a 41. oldalon «régi indoeurópai hehezetes középfoghangról» beszélni: szerintünk «zöngés hehezetes foghang»-ról vagy «zöngés hehezetes dentális»-ról van szó (ti. a *dh*-ról) (vö.: «l' antica dentale media aspirata indoeuropea», ahol a «media» nyilván a hagyományos terminológia szerint értendő: «zöngés»).

Magától Pallottino-tól elvárná az ember, hogy amikor feliratokat idéz, legalábbis a sokkal könnyebben kezelhető Testimonia Linguae Etruscae-ra (TLE) *is* hivatkozzék, annál inkább, mert nem más mint *ő maga* állította össze ezt a gyűjteményt!

Mivel a magyar kiadás alapjául egy 1975-ös kiadás szolgált, a szerző figyelmetlenségének kell tulajdonítanunk, hogy a 192. oldalon (az 5. jegyzetben) a TLE *készülő* újabb kiadásáról beszél, hiszen ez 1968-ban már megjelent! (A magyar kiegészítés a 245. oldalon tud erről a 2. kiadásról.)

Utolsó megjegyzésként megemlítjük, hogy Pallottino e fontos kézikönyve úgy lenne igazán maradéktalanul tökéletes nézetünk szerint, ha más hasonló művek mintájára[20] hozna egy részletes *kronológiai* táblázatot vagy *eseménytörténetet*, esetleg még részletesebben is a másutt tapasztaltaknál. Jelentősen megkönnyítené ezzel azt, ami egyébként is célja (és *elért* célja) a műnek: az etruszkok elhelyezését egy szélesebb itáliai, ill. ókori összefüggésben.

KATONA LÁSZLÓ

ROMA CONSTANTINOPOLI MOSCA. In: Da Roma alla terza Roma. Documenti e studi. Collezione diretta da *P. CATALANO P. SINISCALCO*. Studi — I. Edizioni Scientifiche Italiane. Roma, 1983. XIX. + 570 p.

A tanulmánykötet az 1981-ben Rómában rendezett «A Róma-gondolat történeti, vallási és jogi szempontjai: hagyomány és forradalmak» című nemzetközi kongresszus anyagát tartalmazza. Az előszó hangsúlyozza, hogy valójában egy interdiszciplináris természetű, széles nemzetközi összefogásra épülő kutatási téma hosszú távra tervezett feldolgozása első eredményeit tartalmazó kötetről van szó. A kötet megjelenése ilyen módon csupán az első lépés megtételét jelenti. A szerkesztők különös fontosságot tulajdonítanak az évezredes viszonylatban mutatkozó kontinuitásnak, ami különben oly szemléletes formában nyer megfogalmazást a Codex Iustinianusban (1.17.1.10.): «Romam autem intellegendum est non solum veterem, sed etiam regiam nostram, quae deo propitio cum melioribus condita est auguriis.» Róma ilyen értelemben nem tekinthető pusztán a nyugati félteke antik Rómájának.

A jelzett szeminárium tematikája a cél függvényében igen széles körű. Ezt az igen átfogó tematikát indokolja már — úgymond — az origo szférájában az a körülmény, hogy maga Róma már alapítása-létrejötte idején több etnikum-kultúra hordozója. Konstantinápoly pedig nyilvánvalóan az antik hagyományok és a már ugyancsak néhány évszázados múltra visszatekintő keresztény tradíciók fuzionálását reprezentálja. A «Harmadik Róma», Moszkva, ismét új elemet visz a korábbi hagyományokba. Az institucionális és gondolati kontinuitás a *renovatio* és a *translatio* koncepcióira épül, amelynek jelei még a múlt század első felében is megfigyelhetők. A Róma alapításától egészen napjainkig mutatkozó történeti fejlődés körében különösen két szakasz emelhető ki: az egyik, az ún. kezdeti fázis mintegy 1400 esztendőt fog át és a ius Romanum VI. századi kodifikálásáig terjed; a második, az ún. forradalmi szakasz Konstantinápoly elfoglalásától és a nagy földrajzi felfedezések korától veszi kezdetét és tetőpontját a kodifikációk korában (ez 1804-től, a Code Civil megalkotásától 1917-ig, a Brazil Magánjogi Kodex létrejöttéig terjed) éri el. A Toynbee által «institutionális archaizmusnak» nevezett római hatás két-

[20] Pl. *J. Heurgon:* La vie quotidienne chez les Étrusques. 18—19.

ségtelen jelei Cola di Rienzo lex de imperio-ja, Machiavelli «Discorsi sopra la prima deca di Tito Livio»-ja, Rollin «Histoire romaine»-je, a «Contrat Sociale» IV. könyve. Az interdiszciplináris kutatás egyfajta szellemi előzményét jelenti Nicolae Iorga «Byzance après Byzance» című munkája.

Ebben az ismertetésben nem vállalkozhatunk valamennyi, a kötetben közölt tanulmány recenzeálására. Azoknak a tanulmányoknak az áttekintését adjuk, amelyek központi jelentőségűek a vizsgált, a bevezetőben vázolt téma szempontjából. R. Turcan a «Roma aeterna» kérdéséhez kapcsolódóan az *aeternitas* hellén hagyományokra visszanyúló koncepcióját vizsgálja. Különös részletességgel elemzi Cicero aeternitas koncepcióját, amely főképpen a De re publica-ban nyert megfogalmazást. Cicero szerint «Debet . . .constituta sic esse civitas ut aeterna sit.» (III. 34.) Az *aeternitas reipublicae* cicerói koncepciójának sajátossága az, hogy döntően nem az istenek akaratát, hanem az emberek szándékát feltételezi, ami az oratio pro Rabirio-ban jut kifejezésre: «si immortalem hanc civitatem esse voltis, si aeternum hoc imperium, si gloriam sempiternam manere. . .» (33.) Az oratio Pro Marcello-ban (22.) az állam biztonságát egy haladó — Caesarról van szó — (in unius mortalis anima) életével hozza kapcsolatba. Cicero ilyen értelemben kétségtelenül az *aeternitas reipublicae* első tudatos megfogalmazójának tekinthető. A tudatosság az, ami a cicerói koncepciót elválasztja például a Polybios-féle szemlélettől, amelyben csak implicite találhat meg az *Urbs* aeternitasának ideája.

Közjogi vonatkozásban igen figyelemreméltó W. Maleczek tanulmánya, amely a translatio imperii és a római kúria kapcsolatát elemzi III. Ince korában. Rámutat arra, hogy a translatio imperii lehetősége milyen komoly eszköze a politikai természetű zsarolásnak a pápaság részéről. III. Ince «Venerabilem» dekretálisa jelenti az első precíz formában kidolgozott, a translatio imperii-re vonatkozó teoria megfogalmazását.

J. L. Orella Unzue szintén a translatio imperii kérdésével foglalkozik Flaccio Illirico és Bellarmino polémiája kapcsán. Flaccio Illirico nézete szerint a Nyugati Birodalom Bizánc translatioja. Bellarmino ezzel szemben a Nagy Károlyhoz kapcsolódó Birodalmat semmiféle összefüggésbe sem hozza a konstantinápolyi uralkodókkal. Leo pápa, nem pedig a bizánci uralkodók legitimálja Nagy Károlyt az imperium folytatására. Nézete szerint egyébként az Imperium keleti fele görög uralkodói is legitimációjukat a pápától nyerik. Lényeges sajátossága ennek a Bellarmino-féle koncepciónak az, hogy nem zárja ki az imperátorok számának növekedését, ami az orosz cárok — III. Iván és IV. Iván politikai aspirációira kell gondolnunk — számára igen kedvező körülmény.

Az «Első Róma» ideológiai hatását vizsgálják a Nagy Francia Forradalom korában P. M. Martin és M. Raskolnikoff tanulmányaikban. Martin munkája összehasonlító tanulmány, amennyiben a res publica és a monarchia komcepcióinak, intézményeinek ezembeállítását kutatja az antik Rómában és a Nagy Francia Forradalom idején.

A tanulmánykötet következő részében a «Második Rómával» kapcsolatos munkák találhatók. J. Irmscher tanulmánya az «Új» vagy «Második Róma» kapcsán a renovatio és a translatio kérdését elemzi. Nézete szerint Konstantinápoly alapítása nem csupán politikai, gazdasági, katonai és közigazgatási vonatkozásban jelentős, hanem egyúttal ideológiai természetű kihívást («una sfida ideologica») is jelent. Irmscher részletesen elemzi a renovatio és a translatio terminus technicusokat, rámutatva a fogalmi bizonytalanságra. Az «Uj Róma» kifejezés legkorábban az I. Konstantinápolyi Egyetemes Zsinat III. kánonjában szerepel. Az «Uj Róma» kifejezéssel azonban — hangsúlyozza a szerző — mind a *novatio*, mind pedig a *translatio* összefüggésbe hozható.

Konstantinápoly alapítása kétségtelenül egyelőre még csupán *renovatiót* jelent, azonban a további évtizedekben egyre nagyobb mértékben erősödik a tendencia a *translatio* irányában.

V. Al. Georgescu tanulmányában a római-bizánci recepció jogi modelljeit és a modernizáló szintézist elemzi a római jogban. Behatóan foglalkozik a recepció sokat vitatott kérdésével, megállapítva annak sajátos vonásait a román fejedelemségek körében. Kétségtelen a translatio iuris civilis. A római-bizánci jog recepcióját illetően megállapítja, hogy az imperio rationis megy végbe. A szokásjogot vizsgálva a *recta ratio* és a *recta fides* szerepét emeli ki.

R. Csolov munkája a római jognak a középkori Bulgáriában betöltött szerepével foglalkozik. Azt a kérdést vizsgálja, hogy valójában elterjedésről (diffusion), behatolásról — ezt a terminus technicust használja Andrejev — konfúzióról — összevegyülésről, vagy pedig interakcióról van-e szó.

A tanulmánykötet harmadik részében a szerzők a «Harmadik Róma» kérdésével foglalkoznak. Z. V. Udalcova tanulmányában Kijev kulturális kapcsolatait vizsgálja Konstantinápollyal. Kiemeli a szovjet irodalomban azt az utóbbi években jelentkező tendenciát, mely a bizánci hagyományok pozitív megítélésében mutatkozik. A bizánci

hatás a kulturális és politikai élet szinte valamennyi szférájában kimutatható. Igaz, ez a hatás főképpen Oroszország déli részein figyelhető meg és jóval kisebb a hatása az északi területeken. Figyelmet érdemlő V. T. Pasuto írása Moszkváról, mint «Harmadik Rómáról», a történetírás és a bibliográfia tükrében. Campanella és Bodin érdeklődését Oroszország iránt az orosz birodalom jelentőségének növekedése magyarázza. Pasuto is hangsúlyozza az orosz patiarchátus létesítésének (1589-ben) jelentőségét az Imperium szempontjából. L. R. De Michelis munkája az európai uralkodók reflexióit elemzi I. Péter irányában az imperátori cím igénylése kapcsán. Reprezentáns lehet ebben a vonatkozásban a jénai, majd a hallei egyetem ismert professzorának, Schmeizelnek álláspontja, melynek értelmében az orosz cárt csak az imperiumon belül illeti meg ennek a titulusnak a használata. A. Tamborra tanulmánya a Moszkva = «Harmadik Róma» teória sorsát vizsgálja a XVII.-től a XIX. századig terjedő korszakban.

A kötet «appendix» részében található P. Catalano elvi jelentőségű írása, melynek címe: «A római birodalom vége? Egy jogi-vallási probléma.» A tanulmány első része a római birodalommal kapcsolatos auspicium perpetuitatisszal foglalkozik, feltárva annak főbb fejlődési tendenciáit. Ebben a vonatkozásban kiemelkedő jelentőségű a Tanta constitutióban megfogalmazott tétel, mely szerint Iustinianus hálát ad Istennek, aki «praestit . . .non tantum nostro, sed etiam omni aevo tam instanti quam posteriori leges optimas ponere». Nagy jelentőséget tulajdonít annak a ténynek, hogy Kijev és Moszkva fejedelmei elismerik a konstantinápolyi imperator egyetemes joghatóságát, amit jól dokumentál II. Vaszilij 1452-ben XI. Konstantinoszhoz írt levele. Részletesen foglalkozik Catalano azzal a folyamattal, amely végül is a mindenkori orosz uralkodó imperátori titulusának elismerésének alapját képezi. Említést érdemlő körülmény, hogy I. Miksa III. Vaszilijnak már 1514-ben megadja a caesar címet. Ez főképpen azért tarthat különös érdeklődésre számot, mert elsőként IV. Iván koronáztatja magát hivatalosan cárnak, amely aktust később a konetantinápolyi pátriárka is megerősít. A tanulmány befejező részében a szerző azzal a polgári történetírásban uralkodóvá vált teóriával foglalkozik, mely nincs tekintettel a «Harmadik Róma» létére és az Imperium Romanum megszűnését kizárólag a Német Nemzet Római Szent Birodalmának végéhez kapcsolja. Idézi Tsunoda japán történészt, aki szerint ez kétségtelen jele egyfajta «Westeuropeanism»-nek.

A tanulmánykötet gazdag anyaga alapja a három Róma kapcsolatát elemző további, interdiszciplináris jellegű kutatásoknak. Az ebben a kötetben közölt eredmények is azonban már komoly figyelmet érdemelnek. A Catalano és Siniscalco professzorok szerkesztésében megjelent kötet igen értékes hozzájárulás az emberiség történetében oly nagy szerepet játszó kontinuitás átfogó elemzéséhez.

HAMZA GÁBOR

TUDOMÁNYTÁR

Könyvritkaságok új, bővített kiadásban a Könyvértékesítő Vállalat utánnyomás sorozatában

Szerkeszti: GAZDA ISTVÁN

A sorozat eddig megjelent kötetei

Soltész—Szinyei
ÓGÖRÖG—MAGYAR SZÓTÁR 335,— Ft

Bodor—Gazda
MAGYARORSZÁG HONISMERETI IRODALMA 1527—1944 205,— Ft

MAGYAR CSALÁDTÖRTÉNETI ÉS CÍMERTANI IRODALOM 1561—1944 180,— Ft

Finászy Ernő
AZ ÓKORI NEVELÉS TÖRTÉNETE 240,— Ft
A KÖZÉPKORI NEVELÉS TÖRTÉNETE 195,— Ft

Gulyás Pál
A BIBLIOGRÁFIA KÉZIKÖNYVE 290,— Ft

Kiss Áron
MAGYAR GYERMEKJÁTÉK-GYŰJTEMÉNY 1891 350,— Ft

Pecz Vilmos
ÓKORI LEXIKON I. kötet 490,— Ft
II. kötet 460,— Ft

Karácsonyi János
MAGYARORSZÁG EGYHÁZTÖRTÉNETE 102,— Ft

Előjegyezhető kötetek

Pecz Vilmos
ÓKORI LEXIKON III—IV. kötet

Szentpéteri Imre
A KRONOLÓGIA KÉZIKÖNYVE

MAGYAR NEVELÉSTÖRTÉNETI IRODALOM 1800—1944

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója Műszaki szerkesztő: Sándor István
A kézirat nyomdába érkezett: 1985. II. 20. — Terjedelem: 14,20 (A/5) ív

86.14240 Akadémiai Kiadó és Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Hazai György

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Vanek Zsuzsanna: Megjegyzés egy zágrábi papiruszhoz 124

MEGEMLÉKEZÉS

†Visky Károly (1908—1984). *(Hamza Gábor)* 126
Visky Károly munkáinak jegyzéke. (Összeállította *Hamza Gábor)* 129

VITA

Kiss Ákos: A császárkori provinciák művészetének kérdéseihez 133

KÖNYVSZEMLE

Visky Károly: Spuren der Wirtschaftskrise der Kaiserzeit in den römischen Rechtsquellen. (Ism. *Hamza Gábor)* 145
Az antik Róma napjai. Olvasókönyv. Szerk. Gulyás Istvánné. (Ism. *Gesztelyi Tamás)* 150
M. Pallottino: Az etruszkok. (Ism. *Katona László)* 156
Roma Constantinopoli Mosca. (Ism. *Hamza Gábor)* 163

MUNKATÁRSAINK SZÍVES FIGYELMÉBE

Az „Antik Tanulmányok" 1. számába október 1-ig, 2. számába pedig április 1-ig lehet kéziratokat beküldeni. Különlenyomatokat a kéziratok benyújtásával egyidejűleg, az Akadémiai Kiadónak címzett megrendelóssel, a szerkesztőség útján írásban kell kérni.

Ára: 49,— Ft
Kötetenként előfizetve: 98,— Ft

ISSN 0003—567X

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KLASSZIKA-FILOLÓGIAI BIZOTTSÁGÁNAK KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL MEGJELENT KIADVÁNYOK

1. APOLLO-KÖNYVTÁR

2. *Ritoók Zsigmond:* A görög énekmondók. Budapest 1973. Akadémiai Kiadó. 163 l.

3. *Mócsy András:* Pannonia a korai császárság idején. Budapest 1974. Akadémiai Kiadó. 202 l.

4. *Mócsy András:* Pannonia a késői császárkorban. Budapest 1974. Akadémiai Kiadó. 212 l.

5. *Erdélyi Gizella:* A római kőfaragás és kőszobrászat Magyarországon. Budapest 1974. Akadémiai Kiadó. 208 l., 204 kép.

6. *Szilágyi János György:* Etruszko-korinthosi vázafestészet. Budapest 1975. Akadémiai Kiadó. 283 l., I—XLVIII t.

7. *Dobrovits Aladár:* Egyiptom és az antik világ. Budapest 1979. Akadémiai Kiadó. 204 l., 13 kép.

8. *Dobrovits Aladár:* Irodalom és vallás az ókori Egyiptomban. Budapest 1979. Akadémiai Kiadó. 317 l.

9. *Kákosy László:* Egyiptomi és antik csillaghit. Budapest 1978. Akadémiai Kiadó. 347 l., 32 kép.

10. *Adamik Tamás:* Martialis és költészete. Budapest 1979. Akadémiai Kiadó. 243 l.

11. *Maróth Miklós:* A görög logika Keleten. Budapest 1980. Akadémiai Kiadó. 175 l.

2. GÖRÖG ÉS LATIN ÍRÓK

14. M. Terentius Varro: A mezőgazdaságról. Fordította és a jegyzeteket írta *Kun József*, a bevezető tanulmányt írta *Maróti Egon*. Budapest 1971. Akadémiai Kiadó. 520 l.

15. Menandros: Ítéletkérők. Fordította és a bevezető tanulmányt írta *Devecseri Gábor*. Budapest 1971. Akadémiai Kiadó 119 l.

16. P. Papinius Statius: Erdők. Fordította és a jegyzeteket írta *Muraközy Gyula*, a bevezető tanulmányt írta *Hegyi György*. Budapest 1979. Akadémiai Kiadó. 397 l.

17. Források az ókori görög zeneesztétika történetéhez. Vál., ford., bev. és jegyz. ellátta *Ritoók Zsigmond*. Bp. 1982. Akadémiai Kiadó. 592 l.

3. AZ ÓKORTUDOMÁNYI TÁRSASÁG KIADVÁNYAI:

3. Aristophanés: A béke. Ford. *Devecseri Gábor*. Bp. 1963. Akadémiai Kiadó. 64 l.

4. P. Vergilius Maro: A szúnyog. Ford. *Szabó Kálmán*. A bevezető tanulmányt írta *Havas László*. Bp. 1963. Akadémiai Kiadó. 15 l.

5. Sophokles: Antigone. Ford. *Révay József*. Bp. 1967. Akadémiai Kiadó. 50 l.

6. Hésiodos: Istenek születése. Fordította és magyarázatokkal kísérte *Trencsényi-Waldapfel Imre*. Bp. 1967. Akadémiai Kiadó. 42 l.

7. Eugippius: Szent Severinus élete. Ford. az ELTE Régészeti Tanszéke munkaközössége *Mócsy András* vezetésével. A bevezető tanulmányt írta *Bóna István*. Budapest 1970. Akadémiai Kiadó 56 l.

8. Sophoklés Philoktétése Arany János fordításában. Bevezette és jegyzetekkel kísérte *Ritoók Zsigmond*. Budapest 1972. Akadémiai Kiadó. 59 l.

4. FOLYÓIRATOK:

Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae. Adiuvantibus *I. Borzsák, I. Hahn, Zs. Ritoók, Á. Szabó, S. Szádeczky-Kardoss*. Redigit *J. Harmatta*. Akadémiai Kiadó. Tom. I. fasc. 1—2 (1951), fasc. 3—4 (1952) 515 l. Tom. II. fasc. 1—2 (1953), fasc. 3—4 (1954) 363 l. Tom. III. fasc. 1—2, 3, 4 (1955) 356. l. Tom. IV. fasc. 1—4 (1956) 331 l. Tom. V. fasc. 1—4 (1957) 389 l. Tom VI. fasc. 1—2, 3—4 (1958) 464 l. Tom. VII. fasc. 1—3, 4 (1959) 457 l. Tom. VIII. fasc. 1—2, 3—4 (1980) 466 l. Tom. IX. fasc. 1—2, 3—4 (1961) 473 l. Tom. X. fasc. 1—3, 4 (1962) 423 l. Tom. XI. fasc. 1—2, 3—4 (1963) 420 l. Tom. XII. fasc. 1—2, 3—4 (1964) 479 l. Tom. XIII. fasc. 1—2, 3—4 (1965 461 l. Tom. XIV. fasc. 1—2, 3—4 (1966) 462 l. Tom. XV. fasc. 1—4 (1967) 472 l. Tom. XVI. fasc. 1—4 (1968) 476 l. Tom. XVII. fasc. 1—2, 3—4 (1969) 457 l. Tom. XVIII. fasc. 1—2, 3—4 (1970) 422 l. Tom. XIX. fasc. 1—2, 3—4 (1971) 402 l. Tom. XX. fasc. 1—2, 3—4 (1972) 428 l. Tom. XXI. fasc. 1—4 (1973) 407 l. Tom. XXII. fasc. 1—4 (1974) 540 l. Tom. XXIII. fasc. 1—2, 3—4 (1975) 421 l. Tom. XXIV. fasc. 1—4 (1976) 429 l. Tom. XXV. fasc. 1—4 (1977) 468 l. Tom. XXVI. fasc. 1—2, 3—4 (1978) 473 l. Tom. XXVII. fasc. 1—3, 4 (1979) 463 l. Tom. XXVIII. fasc. 1—4 (1980) 478 l. Tom. XXIX. fasc. 1—4 (1981) 460 l.

K-22

SZEGED

ANTIK TANULMÁNYOK

STUDIA ANTIQUA

XXXI. KÖTET 2. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1984

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG ELNÖKE:
HARMATTA JÁNOS

FELELŐS SZERKESZTŐ:
TÖTTÖSSY CSABA

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

†FALUS RÓBERT, KÁKOSY LÁSZLÓ, MARÓTI EGON,
SARKADY JÁNOS, SZILÁGYI JÁNOS GYÖRGY

SZERKESZTŐSÉG CÍME: 1052 BUDAPEST V., PESTI BARNABÁS UTCA 1.
III. EM. 24–25. FELELŐS KIADÓ: AZ AKADÉMIAI KIADÓ ÉS NYOMDA
FŐIGAZGATÓJA

Az Antik Tanulmányok évenként két füzetben jelenik meg. A két füzet egy kötetet alkot, melynek előfizetési ára 98,— Forint. Megrendelhető az Akadémiai Kiadónál, 1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215-11488

TARTALOM

TANULMÁNYOK

Szilágyi János György: «Mi, filológusok» 167
Szilágyi János György: Etruszk kommentárok egy görög képmotívum történetéhez 199
Borzsák István: A hellénisztikus történetírás műhelyéből. III. A kardiai Hieronymos és Tacitus. IV. Antigonos aranyvetése. V. «Attila sírjának» historiográfiájához 215
Hamza Gábor: Nemzetközi gazdasági, politikai kapcsolatok és az antik Mediterraneum jogainak kölcsönhatása 237
Harmatta János: Avar rovásírásos edényfeliratok Haithabuban 261
Harmatta János: Avar rovásírásos edényfeliratok 272

SZILÁGYI JÁNOS GYÖRGY

«MI, FILOLÓGUSOK»*

I

Ha a harmincas évek magyar szellemi életének területei közt a filológia külön tárgyalásra érdemesült, az első pont, ami magyarázatot kíván, alighanem az, mit nevezhetünk a korszak tudományos munkásságából filológiának, és az ezzel szorosan összefüggő, de távolról sem azonos probléma: mi az, amit akkor filológiának neveztek. Ehhez kapcsolódik a másik, nagyobb kérdés: miért, milyen egyetemes és hazai előzményekből magyarázhatóan lett az ókortudományban — elsősorban erről lesz szó — a tudományszak elnevezésének kérdése az egyik legfőbb vitapont. Ezek az előzmények itt távolról sem pusztán a számontartás végett érdekesek, hanem — mint annyiszor — a kérdéseket teszik föl, amelyeket ismerni kell ahhoz, hogy jobban megértsük, *mire* válaszolt a harmincas évek magyar filológiája. Ezek a válaszok természetesen nem egy tudományszak puszta belső ügyei és nem csak a tudományszak kérdéseire akartak felelni: a máshonnan érkező kérdésekről azonban mások vannak hivatva részletesebben beszélni, itt, hangsúlyozva a jelentőségüket, ismertetnek kell feltételezni őket.

A történetet messze kell kezdeni.[1] A *philologia* és *philologos* szó Platónnál jelenik meg először, a beszéd kedvelésének olykor ironikus hangsúlyú megjelölésére. A jelentés rövidesen kiterjed az irodalom, majd általában a tudomány, mindenfajta tudomány kedvelésére vagy művelésére. Az egyértelmű antik hagyomány szerint Eratosthenés, az alexandriai könyvtár i. e. III. századi tudós őre — matematikus, csillagász, történész, irodalomtörténész egy személyben — nevezte magát először *philologos*-nak, Suetonius fogalmazása szerint *multiplex et varia doctrina*-ja, sokfajta és sokrétű tudása miatt. Az V. századi Martianus Capella *De nuptiis Philologiae et Mercurii* címen fennmaradt művében egyértelműen az *artes liberales*, az egyetemes emberi műveltség alapját képező tudományok (nyelv- és irodalom, filozófia-dialektika, rhetorika, geometria-földrajz, mathematika, csillagászat, zene) összességét jelenti,[2] és ebben a jelentésében ment át a művel együtt a középkorba is.[3] A *philologos* = tudós,

* A Magyar Tudományos Akadémia «Társadalomtudomány és szellemi élet a harmincas években» c. ülésszakán 1982. május 3-án elhangzott előadás.

[1] A következőkhöz vö. elsősorban *A. Gudemann:* Grundriss der Geschichte der klassischen Philologie. Leipzig—Berlin 1909². 1—7; *K. M. Abbott, in* RE XIX (1938) 2510—2514; *H. Kuch:* Philologos. Untersuchungen eines Wortes von seinem ersten Auftreten in der Tradition etc. Berlin 1965; *R. Pfeiffer:* History of Classical Scholarship I. Oxford 1968. 156—159.

[2] Nem biztos, hogy a cím eredeti, de mindenesetre Fulgentius az V. században már ezen a címen említi a művet, a jelentés tehát megvolt Martianus Capella századában.

[3] Az ókeresztény irodalomban kialakult egyéb jelentésváltozatairól *H. Kuch:* Klio 43—45 (1965) 337—343.

philologia = tudomány általános jelentés mellett, amelyet a rómaiak is átvettek, korán kialakult az irodalomra (és olykor ezzel együtt a filozófiára) korlátozott, illetve specializálódott jelentése is, amely máig uralkodó: filológia az általános szóhasználatban az irodalmi vagy legalábbis írott művekkel való foglalkozás, filológus az, aki az ebben az értelemben vett filológiát műveli, de egy először Senecánál megjelenő korlátozással. Egyik Erkölcsi levelében (108, 30—32) ír arról, hogy Cicerónak az államról szóló művét a *philosophus* etikai szempontból értékelné, a *grammaticus* stílusát és szóhasználatát vizsgálná, a *philologus* pedig történeti és régiségtani szempontból magyarázná, a fellelhető egyéb írott forrásokat is felhasználva. Ugyanitt jelenik meg először (108, 23) a nagyjövőjű szembeállítása a *philologiá*-nak a *philosophiá*-val, ami már a császárkori újplatonista iratokban odáig megy, hogy a *philologia* visszakapja kezdeti ironikus értelmét, a *philosophia*-val szemben a tudásanyag oktalan halmazát jelenti.[4] A szó antik használata természetesen aligha döntő arra vonatkozólag, mit jelentett később, de mint látjuk, eleve magában hordta kétféle, pozitív és negatív értelmezésének lehetőségét, és azt is, hogy elsősorban nézőpont kérdése, a tudni érdemes dolgok összességét vagy a tudni nem érdemes dolgok tudományát jelenti-e. Minthogy a filológusok csaknem századunkig elsősorban antik szövegeken nevelkedtek, az antik szóhasználatban rejlő értelmezési lehetőségeknek mindig tudatában lehettek.

„Klasszikus"-nak egy kiváló írót először az i. sz. II. században élt Gellius nevezett (Noct. Att. XIX. 8, 15); a XVI. században vált általánossá, hogy a jelzőt valamennyi görög és római íróra kiterjesztették, majd az ókori görög és római kultúrát közös néven klasszikusnak nevezték. Minthogy a velük való foglalkozás elsősorban a fennmaradt szövegek tanulmányozásán alapult, gyakorlatilag az ókori görög és római kultúrával való foglalkozás, a *klasszika filológia* tárgya a fennmaradt szövegek gondozása és magyarázata lett, tehát az ókori görög és latin írott emlékek Seneca értelmében vett interpretálása mellett magábaolvasztotta a görög *kritikos* és *grammatikos* feladatát is, amelyet az ókorban is magába foglalt. Szigorúan egy tudományszak nevéül az ókorban soha nem használták a philologiát.

A klasszika filológia művelése az ókor óta soha nem szakadt meg teljesen a kettévált ókori világ egyik felében sem, de a reneszánsszal új korszaka kezdődött. Ekkor lett kettős értelemben is klasszikus, mert anyagát a klasszikusnak elismert kultúrákból merítette, és mert mintaképe volt a többi rokon, sőt sokáig gyakran a távolabb álló tudományoknak is. Mai értelemben önálló tudománnyá a filológia (amely ekkor még annyira természetesen a klasszika filológiát jelentette, hogy a jelzője el is maradhatott) névlegesen 1777-ben vált, mikor Friedrich August Wolf a göttingeni egyetemre mint *philologiae studiosus* iratkozott be. Aligha lehet azonban kétséges, hogy a klasszika filológia tudománnyá válásának is Winckelmann 1764-ben megjelent ókori művészettörténete volt a kiindulási pontja.[5] Modern tudományos módszerét, mint a többi rokon tudomány is, jelentős részben tőle vette vagy az ő művéből fejlesztette ki. Ez mind irányára, mind tartalmára új korszakot nyitó hatással volt.

[4] Porphyrios, Vita Plotini 14 (*Volkmann* Plótinos-kiadása élén).

[5] Így a Winckelmann klasszicizmusával szembenálló német filológus iskola két nagy képviselője is, *H. Usener* (a köv. jegyzetben idézendő mű, 15) és *U. v. Wilamowitz—Moellendorff* (Geschichte der Philologie. Leipzig 1927³. [Neudruck 1959]. 43). Vö. *Kerényi K.*: Válasz 2 (1935) 312.

Winckelmann és a Goethe-kor hangadó szellemei számára az ókori klaszszikus kultúrák morális és ezzel szoros összefüggésben esztétikai mércét jelentettek; az antik, elsősorban a görög stúdiumoktól emberalakító hatást vártak, s ezt főként a nagy művek szellemén keresztül. Winckelmann óta a nagy művek közé tartoztak — és ez jelenti a leglényegesebb tartalmi változást — az irodalmiak mellett, velük egyenértékűen, a képzőművészet alkotásai is, mindez az egész klasszikus ókor mint korszakokra tagolható stílus keretei közt vizsgálva és szemlélve. Érthető, hogy már Wolf a tudomány első rendszerezésének kísérletében 1792-ben Altertumswissenschaft-nak, ókortudománynak nevezte tárgyát, ahol az „ókor" egyértelmű a „klasszikus"-sal, a filológiát pedig azért kellett az egyik, mint láttuk, hagyományos jelentésében «tudomány»-nak fordítani, hogy egyértelműen kitűnjék: nem a másik, meggyökeresedett értelméről van szó, amelyben az antik szövegekkel való foglalkozásra korlátozódik.

A lényegében csak ekkor emancipálódott ókortudomány a francia felvilágosodás és a német klasszicizmus adta lendületből bontakozott ki, s egy romantikus közjáték után, amelynek színtere elsősorban a régészet és a vallástörténet területe volt, a XIX. században a historizmusba torkollott. A század folyamán — csak a legfőbb vonásokat kiemelve — a kutatás, az oktatás és a klasszikus ókor eleven szellemi hatása három nem független, de különálló területté vált, amelyeknek sorsa eltérő módon alakult. A kutatás célja az ókornak a maga teljes valóságában való megismerése lett, hangsúlyozottan deheroizáló tendenciával: a szépítetlen, hiánytalan igazságot akarta tudni és feltárni az ókorról. A tudomány mindig dialógus a kutatás és tárgya közt, a válasz nagy mértékben a kérdéstől függ. Az új kérdés és célkitűzés — persze nemcsak az — az anyag- és adatgyűjtés olyan szenvedélyét szabadította el, amely nemsokára jórészt öncélúvá vált, a klasszika filológia a legjobbaknál tudva, a többségnél tudatlanul elvesztette vezető szerepét a tudományok közt, és jobbára azt a szerepét is, hogy az ókor közvetítője legyen a maga korához. De a régebbi keretek pusztán a tudományszakon belül is mind kevésbé voltak fenntarthatók. A szövegekkel való foglalkozás primátusa az új célkitűzés értelmében elvben tárgytalanná vált, s ugyanígy az is, hogy az ókort lényegében a klasszikus ókorral azonosítsák. A század elején megfejtett egyiptomi és ékírásos szövegek ismeretében az ókornak még európai fogalma is kitágult a Közelkelet felé, a mind nagyobb érdeklődéssel gyűjtött, majd a század harmadik negyedétől szisztematikus ásatásokon is feltárt tárgyi emlékanyag városokat, feliratokat, pénzeket hozott felszínre, a köz- és magánélet, az egyéni és társadalmi lét ismeretének forrás-rengetegét ontotta, születő új tudományok, mint az összehasonlító nyelvtudomány és az etnológia új szempontokat kínáltak a korábban ismert tények megvilágításához, és egyúttal új megismerendő területekre irányították a figyelmet. A cél, a mindentudás a tudományszakon belül is éppen a specializálódás kényszeréhez vezetett, az *egész* áttekintése és értelmezése mindinkább elérhetetlenné vált. Mommsen 1896-ban rezignáltan írta: «A legjobbak közülünk érzik, hogy szakemberekké váltunk.»

Az új helyzetet tükrözi a tudományszak elnevezésének terminológiai bizonytalansága. «Klasszikus» volta mindkét értelmében problematikussá vált. A század elején szinte még maga *a* tudomány volt, a század végére már távolról sem igényelhette, hogy módszerei a klasszikus, mintaadó módszert jelentik a többi rokon tudomány számára is. Ami pedig a szó történeti tartalmát illeti, Usener, a teológia uralma alól felszabadult antik vallástörténeti kutatás egyik

úttörője 1882-ben «Filológia és történettudomány» címen tartott beszédében[6] utalt arra, hogy a klasszika filológia mint az ókori görög és római kultúrával foglalkozó tevékenység tudományos szempontból indokolhatatlan korlátozás, a két «klasszikus»» kultúrát nem lehet ókori összefüggéseiből kiszakítani; a korábbi értelemben vett klasszika filológia nem önálló tudomány, legföljebb a tanulmányok egy meghatározott köre (Studienkreis), de mint ilyen is integrálható a történettudományba. A historizmus alapelveinek következetes végiggondolása a történeti megismerés önmagáért való teljességén kívül elvetett minden gondolkodást a klasszikus antik kultúrákkal való foglalkozás értelméről, a jelenkorral való eleven kapcsolatukról. A filológia — visszatérve «tudomány» helyett a másik jelentéséhez — a történettudomány egyik módszere lett, amelynek alapja a grammatikával való foglalkozás, és jelentősége is ebből adódott. «A filológiai értelmezés és történeti megismerés — írja Usener — elszakíthatatlan, kölcsönös belső kapcsolatban áll egymással.»

Figyelemreméltó a hangsúly, amit a filológiai értelmezés kap ebben a megfogalmazásban. A historizmus vezérelveként hangsúlyozott cél, a teljes ókor megismerése az egyenrangúként kezelt források alapján, gyakorlatilag nyilvánvalóan lehetetlenné vált. A filológia a szövegekkel való foglalkozás lett, s mint ilyen, csak egy az ókorkutatás területei közül, de valójában szinte egyeduralkodó mind a középiskolában, mind az egyetemen, ahol az egyéb területek lassanként önállósultak, és a klasszika filológiai tanszékek mellett klasszika archaeologiai, ókortörténeti, stb. tanszékek alakultak. Így az *egész* elvi követelménye a gyakorlatban többnyire a szövegekből kiinduló és azokhoz visszatérő kutatást és tanulmányokat jelentette, vagy elszakadást a szövegolvasás mesterségének ismeretétől. Korábban, mikor a szövegközpontúságot az egyéb forrásanyag viszonylagos jelentéktelensége indokolta, a szövegek tanulmányozása egyértelmű lehetett az ókor tanulmányozásával, a klasszika filológia az ókortudománnyal. Most ehelyett elterjedt a filológia elnevezésnek az egyéb források tanulmányozásával szemben az írott szövegekkel való foglalkozásra alkalmazása, ami a század közepe után egyre inkább szövegkritikát, egyre kevésbé a Seneca-féle értelmezést jelentette.

A terminológiában azonban tovább megmaradt a filológia szó kétféle értelmű használata, és mellette két értelemben használták az «ókortudomány» és a «klasszikus» elnevezést is, nem mindig átgondolt elvi következetességgel. Akik az egész ókor kutatását egységes tudományszaknak tekintették, kitartottak az ókortudomány elnevezés mellett, másfelől az ókori görög és római kultúra tudományát is nevezték ókortudománynak, olykor pedig filológiának. Klasszikusnak ezt a tudományt szigorúan véve csak annyiban lehetett nevezni, amennyiben az ókor két hagyományosan klasszikusnak tekintett kultúrájával foglalkozott, de használták a «klasszikus ókortudomány» vagy a «klasszika filológia» kifejezést az egész ókori Mediterráneummal foglalkozó tudományra is. Jellemző a terminológiai zűrzavarra, hogy a századunk első negyedében kiadott Gercke—Norden féle kézikönyv címében az «ókortudomány» jelző nélkül a görög-római ókor tudományát jelenti, és ugyanebben az értelemben a «filológia» szót használja Wilamowitz a kézikönyv keretében 1921-ben «A filológia története» címen írt összefoglalásában; tárgyának itt adott meghatáro-

[6] Philologie und Geschichtswissenschaft. Újra lenyomtatva a «Wesen und Rang der Philologie» c. kötetben. Stuttgart 1969. 13—36; a hivatkozott helyek a 22. és 31. lapon.

zása mintegy lezárása annak, amire a historizmus korának ókorkutatása jutott: „A filológiát, amely még mindig megtartja a «klasszikus» jelzőt, bár már nem igényli azt az elsőbbséget, amelyet ez jelez, tárgya határozza meg: a görög-római kultúra lényege és életének minden megnyilvánulása."[7]

A *filológia* tehát, minden további jelző nélkül, még sokáig a klasszika filológiát mint az ókori görögökkel és rómaiakkal foglalkozó tudományt, a klasszikus ókortudományt jelentette. Magyarázni, külön jelezni azt kellett, ha nem ebben az értelemben használták, ilyenkor kapott jelentését konkretizáló jelzőt, mint sémi filológia, középlatin filológia, stb. Mikor Nietzsche 1875-ben egy soha el nem készült munkája, a «Mi, filológusok» részleteit írta, a cím pontatlan, de egyértelmű volt.[8]

A mű szándéka szerint a korabeli klasszikus ókortudomány elleni átfogó támadás volt, a három fő fronton. A tudományos kutatást azzal vádolta, hogy hamis fogalmai vannak az ókorról, mert nem látja világosan a görög és római kultúra szerepét az ókor egészében, nem meri igazi jelentőségét felismerni, és nem számolt le a hamis idealizálással. A görög és latin oktatást a középiskolákban ennek megfelelően teljesen elhibázottnak tartja, mert «az ókort jogtalanul helyezik a jelenkori nevelés középpontjába mint állítólag legfontosabb segédeszközét, valójában azonban egyáltalán nincs, vagy legalábbis ma már nincs nevelő hatása», és végül a filológusoknak, akik a gimnáziumokban vagy az egyetemeken a klasszika-filológiát tanítják, abban látja az egyetlen mentségét, hogy tévedésben vannak maguk és feladatuk felől: nem ismerik fel alkalmatlanságukat arra, hogy az ókorral való foglalkozásban szerintük rejlő nevelő erőt közvetítsék tanítványaikhoz. Ahogy röviden összefoglalja: «A filológusnak, ha vétlenségét bizonyítani akarja, három dolgot kell ismernie, az ókort, a jelenkort és önmagát. Bűnössége abban van, hogy vagy az ókort, vagy a jelenkort, vagy saját magát nem ismeri.» A filológia jelen formájában kihalóban van, elsősorban a belőle élő filológusok érdekei tartják életben.

Mindez a támadás kizárólag az ókor kutatásának és oktatásának korabeli intézményei és irányai ellen irányul, távolról sem a klasszika filológia ellen. Csak feladatának teljes újrafogalmazását követeli, hogy igazi jelentőségét megtalálja: «A filológiának, mint az ókorral foglalkozó tudománynak természetesen . . . kimeríthető a tárgya. Kimeríthetetlen azonban az, hogy minden kornak új viszonyra kell lépnie az ókorral, hozzá kell mérnie magát. Ha a filológus feladatának azt tekintjük, hogy az ókor segítségével a maga korát értse meg jobban, feladata örökkévaló . . . A filológus munkájának elengedhetetlen feltétele az élmény, vagyis: először embernek kell lennie ahhoz, hogy mint filológus produktív lehessen.» És egy következő pontban: «Általában azt hiszik, vége a filológiának — én azt hiszem, még el sem kezdődött.»

Ismeretesek az írás biográfiai előzményei: a fiatal Wilamowitz-Moellendorff megsemmisítő bírálata 1872-ben az akkor Baselben klasszika filológus professzorként működő Nietzsche első könyvéről, a «Die Geburt der Tragödie»-ről az ironikus «Zukunftsphilologie» («A jövő filológiája») címen, és a barát Erwin Rohde válaszként írt «Afterphilologie»-ja («Fenék-filológia», és ugyan-

[7] Az 5. jegyzetben i. m., 1.

[8] A következő kiadást használtam: Friedrich Nietzsche, Werke. Band X. Leipzig 1896. A mű a 301—378. lapon, az idézetek a 309—10., 363—4. és 364. lapon.

akkor szándékos kétértelműséggel: «A filológia utáni filológia»).[9] Wilamowitz, aki Thomas Mannak egy 1936-ban írt levele szerint ez után az írása után lényegében halott volt,[10] a historizmus ókortudományának a teljesség igényét mintaszerű következetességgel fenntartó és védelmező, utólérhetetlen vezéralakja, nemzedékek közvetlen és közvetett tanítója, a vitathatatlan *princeps philologorum*, a klasszika filológián belül a kutatás mércéje lett. Nietzschét, aki a Wilamowitz-pamflet felszólítását követve lemondott katedrájáról, már korábban eltemették, legalábbis a szakkörökön belül. A fentebb említett Usener írta egy levelében a Die Geburt der Tragödie megjelenése után: «aki ilyesmit leírt, tudományosan halott.»[11]

A tudományon belül és kívül lenni ettől kezdve az ókorkutatásban általában két gyökeresen különböző helyzetet jelentett. Azt lehet mondani, ettől kezdve az ókortudomány története a két helyzet egymás mellett élésének és interferenciáinak története. És ehhez a történethez hozzátartozik, hogy a két helyzet két kiemelkedő képviselője később egyformán felismerte a maga fiatalkori pozíciójának tarthatatlanságát. Nietzsche a tragédia-könyvének második kiadását bevezető «Önkritikai kísérlet»-ében 1886-ban szükségesnek látta, hogy utaljon rá, mennyire szerencsétlen formát választott mondanivalója számára, ami «magának a tudománynak a problémája» volt, holott a két valóban lehetséges forma költészet vagy filológia lett volna («hiszen a filológus számára ezen a területen még ma is szinte minden felfedezésre vár»).[12] Wilamowitz pedig késői Emlékezései-ben ismerte el, mennyire elvétette a célt írása: ő a filológiát védte, pedig a wagneri zenedrámáról volt szó, amihez semmit sem értett. Vagyis a két álláspont távolsága még világosabb lett: Wilamowitz egy tárgyi tévedés bevallása árán megpróbálta az utolsó éveiben éles tudatossággal védett historisztikus tudományfelfogás[13] számára integrálhatóvá tenni a Nietzsche-művet, Nietzsche viszont nem akart *ennek* a tudománynak a keretein belül maradni.

A két szembenálló félnek az ókortudomány történetében új korszakot nyitó összecsapásában egyébként is figyelemre méltó, hol és hogyan vonhatók meg szembenállásuk határai. Wilamowitz éppúgy a teljes életet követelte a tudóstól, mint ellenfele. 1908-ban oxfordi előadásában így írt erről: «Valamennyien tudjuk, hogy a halottak szellemei nem beszélnek, amíg vért nem ittak: és nekünk a szívünkből kell vért adni a szellemeknek, amelyeket felidéztünk.»[14] Wilamowitz azonban a teljes életet úgy értette, hogy a tudósnak teljesen fel kell adnia magát, hogy az eszménynek tartott teljes azonosulása

[9] A vitáról a korábbi irodalommal és új dokumentumokkal *W. M. Calder:* The Wilamowitz—Nietzsche Struggle: New Documents and a Reappraisal, *in* Nietzsche-Studien 12 (1982) 214—254 (a munka kéziratának ismeretét a szerző szívességének köszönhetem).

[10] «Nagy tudós lehetett ugyan élete fogytáig, de mint szellem, többé nem jött számításba». *Th. Mann, in* Th. Mann és Kerényi K. levélváltása regényről és mitológiáról, ford. *Petrolay Margit*. Bp. 1948. 39.

[11] Idézve *Calder*nél (a 9. jegyzetben i. m.): «jemand, der so etwas geschrieben habe, sei wissenschaftlich todt».

[12] A következő kiadást használtam: Nietzsche's Werke, Taschenausgabe. Band I. Die Geburt der Tragödie. Aus dem Nachlass 1869—1873. Leipzig 1906. Az idézett hely a 37. lapon.

[13] Vö. 1926-ban J. Stenzelhez írt levelét: Antike und Abendland 25 (1979) 95—96.

[14] *U. v. Wilamowitz-Moellendorff:* Greek Historical Writing and Apollo. Oxford 1908. 25.

tárgyával megtörténhessék. Nietzsche (és itt a két név természetesen nem pusztán a személyeket, hanem a két szembenálló irányt jelenti) az ókorral való teljes azonosulást irreális és egyben értelmetlen célnak tekintette: ha megvalósítható volna, sem volna értelme. A teljes életért ő a maga teljes életének kiteljesedését kérte cserébe, azt, hogy az antikvitás segítségével teljesen maga lehessen, valamint hogy a kutatás felhalmozódó anyaga ne pusztán önmagát, hanem a jelenkort is, sőt elsősorban azt értelmezze, hiszen reálisan mást, ha egyáltalán tesz, úgyse tehet. Továbbá: mindketten ellenségei voltak a klaszszicizmus idealizált ókor-képének, Nietzsche még radikálisabban, mint Wilamowitz, csakhogy ő ehelyett a hazugnak és érdektelennek érzett kép helyett egy másikat, igazibbat és aktuálisabbat keresett, Wilamowitz számára a kép pontossága volt a legvégső cél. Ennek megfelelően hitt a humanisztikus gimnázium formális oktatásának értelmében, csak híres Görög Olvasókönyvében még a lehetőségétől is meg akarta fosztani annak, hogy a klasszikus antik kultúrák specifikus embernevelő hatását közvetítse: a nagy klasszikusok rovására a görög állami és magánélet különböző szféráit bemutató szövegeket ajánlotta, hogy így idealizálatlan, de a maga ilyesfajta teljességében gimnáziumi szinten megismerni sem érdemes képet adjon az ókorról. Nietzsche, mint láttuk, nem hitt ennek a nevelő hatásában. Legvégül, de nem utolsó sorban a historizmus értelmében vett filológia tárgyát mindketten kimeríthetőnek tartották, csakhogy Wilamowitz számára ez tudománya végét jelentette, minthogy a jelentől, főleg a wilhelminus Németország összeomlása után, mind határozottabban elfordult; Nietzsche viszont hitt egy historizmuson túli filológiában, amelynek még csak ezután kell valóban azzá válnia, amelyben — pozitívra fordítva az idézett Seneca-levél mondását — *philosophia facta est quae philologia fuit*,[15] és amelynek így mind a jelen, mind a jövő kultúrában az emberi önismeret ébresztése vagy ébren tartása a soha aktualitását nem vesztő feladata.

A tudomány általában lassan követi úttörőit, a nevelés alig gyorsabban. Így nyilvánvaló, hogy a közvetlen jövő Wilamowitzé volt, a távolabbi Nietzschéé. Ami a gimnáziumi oktatást illeti, Locke már 1693-ban kifejtette hogy a görög és latin általános tanítása szükségtelen és jelenlegi formájában nem is célravezető.[16] A XIX. század elején a XVI. századig visszanyúló előzményekből Wolf ösztönzésére kialakult az új ún. humanisztikus gimnázium, amelynek programja és célkitűzése a második humanizmus szellemében «az ifjú lélek nemesítése, értelmi, művészi, erkölcsi képzése» volt.[17] Múlt századi virágkorát azonban végigkísérik a kritikai megjegyzések, először Angliában, Amerikában majd a klasszikus álmokból ébredező Németországban is, az oktatás formális jellegéről, szükségességének és eredményességének, nevelő hatásának és vonzóerejének problematikusságáról.[18] Azt, hogy pozícióit szinte megingás nélkül megőrizte a múlt század utolsó negyedéig, bizonyára nem a historizmus eluralkodása nyomán egyébként is mind élettelenebbé váló tartalmának köszönhette. Az ipari társadalom felvirágzásának korában különösen angol területen volt egy másik jelentősége is: alkalmassága arra, hogy segítségével

[15] Homer und die classische Philologie. (A 12. jegyzetben idézett kiadásban.) 26.
[16] Idézi *M. I. Finley, in* Crisis in the Humanities, ed. by *J. H. Plumb*. Harmondsworth 1964. 11.
[17] A fogalmazás *Pauler Ákos*tól, EPhK 57 (1933) 3.
[18] Néhány hang: *Finley:* i. m. 11—12; *G. Highet:* The Classical Tradition. Oxford 1953³. 489—495.

kiválaszák az irányításra alkalmas és ahhoz szükséges embereket. Érthető, ha ezt a szempontot egy angol kutató fogalmazta meg a legvilágosabban: «Egy mai szerző szövegének lefordítása cicerói latinra vagy démosthenési görögre talán hasznos értelem-gyakorlat, talán nem. De egy bizonyos. Olyan munka, amit nem tud sikeresen elvégezni, aki nem különlegesen intelligens, nem dolgozott hosszú időn át keményen és nem tette meg, amit tanárai mondtak neki. De intelligencia, szorgalom és a készség a fegyelemnek való alávetettségre: pontosan ezeket a tulajdonságokat várta el a XIX. század köztisztviselőitől és szakembereitől.»[19] A középiskola demokratizálódásával a század végén ez a szempont mind inkább elvesztette a jelentőségét — bár a humanisztikus gimnázium létét máig jelentős mértékben ez a mind alacsonyabb rétegekben ható társadalmi nimbusza biztosítja,[20] —, a görög és latin oktatás a XIX. század vége óta reformról reformra mind jobban kiszorul az oktatásból a középiskolában és ezzel szoros kapcsolatban mint tanárképző tantárgy az egyetemekről is.[21] Ennek csak szükséges kísérő jelensége volt a középiskolai görög- és latintanár társadalmi alakjának deformálódása, úgy, ahogy — szinte a «Mi, filológusok»-ból megelevenedve[22] — Heinrich Mann 1905-ben írt Professor Unratjában (Kosztolányi fordításában: Ronda tanár úr) előttünk áll. Nietzsche kritikája itt jóslatnak bizonyult.

Az ókori görög és római kultúra értékelése és tudományos kutatása azonban nem függvénye a klasszikus nyelvek oktatásának — ezzel szembe kell nézni —,[23] sőt az előző kettő egymásnak sem feltétlenül. Innen az a külsőleg furcsa helyzet, hogy az ókorkutatás legnagyobb virágzása az első világháború előtti négy évtizedben egyidejűleg a klasszikus hagyomány értékelésének válság-korszaka volt az európai kultúrában, hogy ennek a hagyománynak a rehabilitációja a harmincas években, a tudományos kutatás bázisainak összezsugorodása idején kezdődött meg, és a kettő ellentétes irányú fejlődése ma is tart.[24] A fentiek alapján képletbe foglalva: a Wilamowitz-féle filológia árfolyamának zuhanásával együtt járt és jár a Nietzsche értelmében vett filológia árfolyamának kevésbé látványos, de folyamatos emelkedése. Nem itt a helye, a külső tényezőkre részletesen kitérni. Elég csak arra utalni, hogy Európa látóköre kitágult, a múlt század utolsó tizedeiben mind intenzívebbek lettek a törekvések egyrészt az ókor nem-klasszikus kultúráinak, másrészt — ami nem kevésbé jelentős — az Európán kívüli kultúrák hagyományainak, illetve teljesítményeinek integrálására, sokszor, legalábbis eleinte, polemikus éllel a klasszikus hagyomány ellen. Annak, hogy a klasszika filológia a tudományok között elvesztette korábbi tekintélyét, a fő oka az volt, hogy historisztikus irányzata nem kereste, sőt gyakran egyenesen kerülte a kapcsolatot a maga korával, nagy mértékben lemondott az antik hagyományt a maga korához közvetítő szerepéről. Az

[19] *R. R. Bolgar, in* Les études classiques aux XIXe et XXe siècles: Leur place dans l'histoire des idées. (Fondation Hardt. Entretiens. Tome XXVI.) Genf 1980. 93—94.

[20] Vö. *U. Hölscher:* Die Chance des Unbehagens. Drei Essais zur Situation der klassischen Studien. Göttingen 1965. 56.

[21] *Hölscher:* i. m. 56—57; *Finley:* i. m. 18—20; *H. Flashar, in:* Geisteswissenschaft als Aufgabe (hrsg. v. *H. Flashar—N. Lobkowicz—O. Pöggeler*). Berlin—New York 1978. 114 sk., és sokan mások.

[22] I. h. 332.

[23] Ezt már *Hatvany* hangsúlyozta később még részletesen tárgyalandó művében: A tudni nem érdemes dolgok tudománya. Ford. *Szőllősy Klára* (az 1914-es kiadás alapján). Budapest 1960. 71—73. 82; vö. *Highet:* i. m. 460, és mások.

[24] Vö. *Hölscher:* i. m., 57.

újonnan formát öltött tudományok egész sora, amelyet a maga kora hozott létre vagy határozott meg, nem tanítványa, hanem mestere lett a klasszika filológiának, legalábbis el kellett fogadnia őket annak, ha a felszínen akart maradni. Ennek a defenzív opportunizmusnak azonban, amely máig nagy részben jellemzi a klasszika filológiát, semmi köze a tudományágak közti szükséges és termékeny gondolatcseréhez, sem a nietzschei követelményhez, sőt, mint látni fogjuk, egyenesen szembenáll vele, és nem ígérhet semmit a jövőre vonatkozólag.

A Nietzsche nevével jelképezett irány sorsát a XX. század első negyedében elég két példával jellemezni. Az egyik Hatvany Lajos híres könyve, A tudni nem érdemes dolgok tudománya, amely 1908-ban, három évvel Heinrich Mann regénye után jelent meg először, majd — a szakkörök jeges visszautasításától nem érintve — rövidesen, 1911-ben és 1914-ben két új kiadásban. Mint az elmondottakból világos, és Hatvany maga is hangoztatta, könyve végeredményben a Wilamowitz-féle filológia kritikája a «Mi, filológusok»-ban kifejtett elvek alapján, bár pozitív programja némi visszaesést jelent, mint a historizmus és az esztétizmus egyfajta összebékítése a művészegyéniség kiteljesítése érdekében. Hatvany támadása kívülről jött, és ezt csak aláhúzta egykori Saulus-volta. De ugyanezekben az években nőtt fel az első nagy Wilamowitz-nemzedék, amelynek néhány kiemelkedő alakja belülről fordult szembe a mesterrel, és próbálta új utakra vezetni az ókortudományt. A legkiemelkedőbbek a George-körrel kapcsolatban álló Karl Reinhardt és Paul Friedländer, továbbá Wolfgang Schadewaldt és Werner Jäger voltak. Már egy tudományos kutatásaiban egyébként kevésbé újító törekvésű tanítvány, Eduard Fränkel megfogalmazta, hogy «a Wilamowitz és a maga generációja nézőpontjainak különbségében a legfontosabb tényező Nietzsche hatása volt.»[25] Mindenkinél pontosabban jellemezte azonban ennek a különbségnek a tartalmát egy néhány éve közölt, 1921-ben Wilamowitzhoz írt levelében a Platón-monografus Friedländer.[26] «Sok éve harcban állok Önnel — írja —, vagy helyesebben a magamban őrzött Wilamowitz-cal . . . Ha meg akarom nevezni azokat, akik ezt a fordulatot hozták bennem, a következőkről van szó («természetesen» — mondja majd Ön joggal a legtöbbről): Nietzsche, aki fiatalkorom óta lassan belém hatolva meghatározta egész életszemléletemet és különösen a 'történetiről' vallott nézetem kialakításában segített. Továbbá Wölfflin, és mögötte Burckhardt, akik egészen új, a filológiában hiába keresett követelményekre tanítottak egy 'mű' megértésében, és ezeket a képzőművészetre vonatkozólag bizonyos mértékben . . . meg is valósították . . .; rajtuk kívül pedig általában 'a filozófusok' és az utóbbi években George . . .» A névsorhoz nem kell részletesebb kommentár: a hagyományos filológia kapunyitása a művészettörténeti stíluselemzés, főleg pedig az egykorú filozófia és költészet felé az új korszakot, a *hic et nunc* jelenre ébredést jelzi. A továbbiakból a legfontosabb a tudományos célkitűzések különbségének megfogalmazása: «Egyszerűen nem tudok szövegeket javítani, ahogy azt Ön és Bücheler tudta — írja —, és mind erősebb szekpszissel nézem, mit lehet elérni vele. Mindenekelőtt azonban tudom, hogy a filológia, egyes tények mikroszkopikus vizsgálata

[25] *H. Lloyd-Jones:* The Justice of Zeus. Berkeley—Los Angeles 1971. 156—157.
[26] A levelet *W. M. Calder* közölte: Antike und Abendland 26 (1980) 93—100. Friedländerről l. *W. Bühler:* Gnomon 41 (1969) 619—623 és *Calder* kommentárjait a közölt levélhez.

és kapcsolatok felderítése (mindkettő bizonyára fontos dolog) mellett, csúnyán elmulasztotta, hogy egy mű egészével . . . foglalkozzék . . . Sokkal magasabb mércét állítottam annak megítélésére, mi az, amit nekem kell megcsinálni. Nem szeretnék többé olyasmit csinálni, ami nem kerek és aminek nincs súlya, nem akarok miscelláneákat és közleményeket írni csak azért, mert a véletlen valami megfigyelést dobott elém, nem szeretnék 'bekapcsolódni a vitába', vagyis mint C nyilatkozni azért, mert A és B nyilatkozott, — ami tudományunkban többnyire a produkció kiindulási pontja». Ami pedig a platóni corpus egy darabjáról épp készülő munkáját illeti: «számomra nem a mű hitelességéről vagy egy történeti kérdésről van szó, sem arról, hogy igazam legyen, hanem arról, hogy ez a munka az életem egy darabja.»

Mikor Wilamowitz ezidőtájt Gilbert Murray lányának, aki meglátogatta, azt mondta, hogy «a világ, amelyet ismertem, le van rombolva»,[27] ez a wilamowitzi filológiára is érvényes volt. Nagy és önfeláldozó teljesítményei olyan bázisát építették ki a további kutatásnak, amilyennel egyetlen más rokon tudomány sem rendelkezett. De sem Wilamowitz és irányának követői, sem a bázisszilárdítás mindig szükséges feladatának az ő szellemében dolgozó vállalói nem tudtak ezekre a bázisokra olyan épületet emelni, amelyben a maguk korával és az általa felvetett legmélyebb kérdésekkel szembenézők otthon érezhették magukat, vagy amelyet egyáltalán lakhatónak találhattak. A tudományos tevékenység fogalmának, a tudós életforma alapvonásainak újraértelmezésére volt ehhez szükség, ahogy ennek körvonalai a «Mi, filológusok» szellemében a Friedländer-levélből kibontakoznak. És szükség volt természetesen az ókortudomány szerepének, feladatainak új meghatározására, létjogosultsága élesen felvetődő kérdésének tisztázására is. Voltak, akik egyszerűen nem vettek tudomást a változásról; egyetemeken és gimnáziumokban a kinek-kinek megadatott elmeéllel folytatták a bázisépítést, munkájuk értelmének meghatározását a német klasszicizmusból örökölt, mind üresebben kongó szólamok megkeseredetten nosztalgikus ismételgetésével helyettesítve. Azok közül, akik a részvétlenség atmoszféráját megérezték, és felismerték, hogy az addigi út járhatatlan, sokan a fentebb defenzív opportunizmus néven összefoglalt magatartást választották, a divatosnak érzett vagy támogatást remélő eszmeáramlatok, módszerek, témák átvételét az ókortudományba, szubjektíven gyakran becsületes szándékkal, de alapjában a tudományszak létjogosultságának bármi áron való igazolásáért lemondva sajátos feladatainak, értelmének kereséséről. Az igazi megújulás a lázadó tanítványoktól és nem-tanítványoktól, azoktól jött, akik a kor és a maguk létkérdéseire próbáltak meg az ókortól választ kapni, és kegyetlen következetességgel vetették fel a problémát, van-e még valami, és mi az, amiért a klasszikus ókorhoz, és egyedül vagy elsősorban hozzá kell válaszért fordulni. Ilyen válasz volt például Jäger harmadik humanizmusa és Walter F. Otto visszaálmodott homérosi mítosz- és istenvilága. De a harmincas évek történelme nem elégedett meg az olyan válaszokkal, amelyek nem feleltek egyúttal pozitívan a maga legaktuálisabb és aktualitásukban mindinkább egyetemessé váló kérdéseire is. A tudományszak történetében ez volt a magyar ókortudomány nagy pillanata.

[27] «Die Welt, die ich kannte, ist zerstört». Idézi *G. Huxley:* Wilamowitz: some connections with Britain and Ireland. A Bad Homburgban 1981-ben rendezett Wilamowitz-Symposionon tartott előadás kéziratának ismeretéért *Wolfgang Schindler*nek tartozom hálás köszönettel.

II[28]

Magyarországon a humanisztikus gimnázium Wolfra visszamenő típusát 1850-ben vezették be; a klasszika filológia önálló tudományszakként való elismertetését a német Konrad Halder kinevezése jelenti a budapesti egyetem tanszékére 1852-ben, a rendszeres tudományos kutatás kezdetei azonban későbbiek. A meglevő hazai előzményekhez[29] nem kapcsolódnak ugyan szervesen, de a magyar klasszika filológia intézményes megszületése körüli vitákban felmerülő alapkérdések, amelyek majd egész története során végigkísérik, már ebben az előtörténetében, a század elején felmerültek, mutatva, hogy az újkori magyar művelődés sajátos problémáiról van szó. Ezek közül az elmaradottságot a kezdetek dátumai jelzik, de ennél fontosabb a másik, hogy a kialakuló nemzeti műveltségnek egyszerre kellett magyarságáért és európaiságáért küzdeni. A klasszika filológia tárgyánál fogva is különösen pontosan mutatta-mutatja a mérleg nyelvének erre vagy amarra való elbillenését.

Hóman Ottó 1871-ben indította meg a klasszika filológia első magyar szakfolyóiratát, a Filológiai Közlönyt, a vállalkozás azonban munkatársak híján a következő évben abbamaradt. Az ennek nyomán támadt vita *in nucleo* a tudományszak valamennyi sajátosan magyar problémáját felvetette. Születésével egyidőben felmerült ugyanis a kérdés: érdemes-e magyar klasszika filológiát csinálni. A kérdés kettős volt: érdemes-e magyar nyelven, tehát csak magyar olvasók számára ezt a nemzetközi tudományt művelni, másfelől, hogy érdemes-e egyáltalán igyekezni, Magyarországon ezt a tudományt nemzetközi szintre emelni. Hóman válasza mindkettőre felelt: «amely nemzet nem emancipálja magát tudományos irodalom tekintetében a külföld alól, az annak szellemi rabszolgája» marad,[30] — ahol az emancipálódás természetesen nem azt jelentette, hogy nem kell tudomásul venni, amit külföldön végeztek, hanem az egyenrangúság igényét a nemzetközi feladatok vállalásában, és az épp *ilyen* szintű munka révén elérendő hatást a magyar szellemi életben: nem elszigetelődést, hanem kapunyitást ki- és befelé. De a kettős kérdés veszélyes alternatívát jelzett: magyar nyelven vagy csak magyar olvasókra számítva dolgozni, ez a provincializmus, a jó vagy rosszhiszemű plagizálás, a klasszika filológiának éppen nemzeteket összefogó erejéről való lemondás fenyegetésével járt, a másodlagosság már eleve hatástalanságot is jelentett; idegen nyelven, esetleg idegen országban közölni az eredményeket, ez viszont feltétlenül elszakadás volt a magyar műveltségtől, lemondás annak önállóságáról. Mindez részben már korábban kitűnt,[31] részben a magyar klasszika-filológia kibontakozásával vált igazán nyilvánvalóvá.

A Hóman-féle vállalkozás sikertelensége után az energikus és nagy koncepciójú Heinrich Gusztáv javaslatára 1874-ben megalakult a Budapesti

[28] A következő résznek nem szándéka a klasszika filológia hazai történetét a maga teljességében felvázolni, hanem elsősorban a harmincas évek megértése szempontjából legfontosabb mozzanatait emeli ki. Ugyanez áll az egyes említett tudósokra is: nem életművük értékeléséről, hanem tudománytörténeti szerepük jellemzéséről van itt szó, és a kettő olykor ellenkező előjelű.

[29] *Bartal A.*: A classica philologiának ... művelése hazánkban, Budapest 1874, és az egyetlen újabb monográfia: *Borzsák I.*: Budai Ézsaiás és klasszika-filológiánk kezdetei. Budapest 1955; vö. ehhez Ant. Tan. 3 (1956) 209—212.

[30] *Hóman O.*: Megjegyzések Ábel Jenő úr fölolvasására a Hóman-féle Pindar-kiadásról. Kolozsvár 1877. 16; vö. *Hegedüs I.*, EPhK 27 (1903) 440.

[31] Vö. Ant. Tan. 3 (1956) 211.

Philologiai Társaság, s 1877-ben Egyetemes Philologiai Közlöny címen megindította azt a folyóiratot, amelynek történetében a magyar ókortudomány története a második világháború végéig fő vonásaiban a legjobban nyomon követhető.[32]

Heinrich jól ismerte föl, hogy a modern filológiának legalább olyan jövője van, mint amilyen múltja a klasszikusnak, és a modern filológia születésének Magyarországon a kettő összekapcsolása a feltétele. A legtöbb európai országgal szemben tehát nálunk a modern filológia teremtette meg a klasszika filológia intézményes művelésének lehetőségét, nem fordítva, mert számára létkérdés volt az egyesülés, csak a klasszika filológia vállán emelkedhetett föl, a klasszika filológia köreiben viszont arról is vita folyt, érdemes-e itthon, illetve Magyarország számára művelni.

A hazai fejlődés másik sajátossága az volt, hogy mikor Ponori Thewrewk Emillel, Ring Mihállyal és főleg Ábel Jenővel az első nemzetközi szintre emelkedett klasszika filológusok megjelentek nálunk, a «Mi, filológusok» éveiben, még nem is a Wilamowitz-féle historizmushoz, hanem a Hermann—Lachmann-féle szövegkritikai irány tökéletesedő formájához kapcsolódtak, ami legnagyobb képviselőinél is alig volt több, mint a korrektúra-olvasás egy magasabb formája, ahogy találóan jellemezték,[33] és kevés reménye volt, hogy szélesebb körben visszhangot keltsen, amire nem is volt igénye. Így történhetett, hogy — Heinrich szellemében és alighanem az ő biztatására — éppen Ábel szállt szembe a tudomány hazai művelésének Hóman-féle koncepciójával, helyette az ismeretterjesztést és fordítást jelölve meg hazai feladatoknak.[34] Mindez Heinrichnek csak az önálló klasszika filológiai folyóirat helyett a közös Közlöny megindításáig volt fontos. Ábel később munkásságával és elvben is visszavonta ezt a korai állásfoglalását,[35] amelyre Hóman a fentebb idézett mondattal válaszolt. Ábel sok mindenben a wilamowitzi szellemű tudomány emberévé vált. Nemcsak azzal a meggyőződésével, hogy fel kell adni magunkat, hogy az idegen formákat felvehessük,[36] hanem azzal is, hogy hitt a klasszika filológia feladatkörének zártságában és éppen ezért abban, hogy ezeket a feladatokat nemzetközi munkamegosztás alapján kell megoldani, kinek-kinek azt belőlük, amit — egyéniségétől függetlenül — kijelöltek számára; ezért szentelte klasszika filológus munkássága javarészét a német Ludwich tanácsára a még «gazdátlan» későgörög epikus szövegek kiadásának. A Friedländer-levélből tudjuk, hogy ez alapkérdése volt a régi és új filológus-magatartás közti különbségnek, de nem sejthetjük, meddig jutott volna Ábel, ha megadatik neki, hogy a nosztalgikusan emlegetett «tulajdonképpeni munkát» elkezdhesse.[37] Azt mindenesetre világosan látta, hogy «a nemzet és a kor szellemére» nem ható tudomány nem érdemel elismerést,[38] és a maga részéről rövid életében ezen az úton egy

[32] Heinrichről és az EPhK-ről *Németh G. B.*: A magyar irodalomtörténetírás első iskolája (A Philologiai Közlöny és Heinrich), *in* Küllő és kerék. Budapest 1981. 116—149 (először: IK 1977); vö. Borzsák I.: Ábel Jenő. Budapest 1981. 190—191.

[33] «ultimately a glorified form of proof-reading», *Highet:* i. m., 496.

[34] *Ábel J.*: EPhK 1 (1877) 285—286. A vitáról és Ábel életművéről *Borzsák I.*: Ábel Jenő, Budapest 1981 és ua., Ant. Tan. 26 (1979, megj. 1982) 257—266.

[35] EPhK 6 (1882) 804: «nevetséges eszme, hogy magyar philologusnak nem való tudományos becsü, szakszerü classica philologiai munkát írni, hanem foglalkozzék a philologia népszerűsítésével és compilatiók gyártásával».

[36] EPhK 1 (1877) 431.

[37] *Borzsák:* Ant. Tan., i. m., 262.

[38] EPhK 1 (1877) 431.

irányban megtette az első hatalmas lépéseket: görög és latin szövegkiadásai mellett megkezdte a magyarországi humanista latinság emlékeinek feldolgozását, mint a nemzetközi tudományosságból kétségtelenül a magyarokra jutó, de a magyar művelődés története szempontjából is alapvető fontosságú feladat vállalását.

A klasszika filológia azonban Magyarországon túl későn lett tudománnyá ahhoz, hogy a rokon tudományok nevelője lehessen. Heinrich elismerése elnöki beszédeiben csak a múltra vonatkozott.[39] Így 1887-ben elnöki beszédében: «A classica-philologia minden philologus iskolája . . . Ha pedig kérdezzük, mi tette a modern philologiai munkásságot a jelen században igazán tudományossá, a felelet nem lehet kétes: a modern philologiák a classica-philologiához jártak iskolába, elsajátították a classica-philologia elveit és módszereit»; majd 1902-ben ugyanebből az elnöki székből: «classica-philologia nélkül nincs modern philologia». A hazai modern filológiának a hazai klasszika filológiától azonban ekkor aligha volt tanulni valója, s mint láttuk, a helyzet Európaszerte ebben az irányban volt változóban. Heinrich 1887-es beszédében mintegy odavetve utalt is erre: «a modern philologiák máris kezdik mestereiknek visszafizetni a kölcsönt, melynek segítségével saját palotáikat fölépítették.»

Valóban, a Közlöny modern filológiai része a sokkal mozgékonyabb, dinamikusabban fejlődő, a nemzetközi tudományossággal és gondolkodással elevenebb kapcsolatokat tartó fele volt, jelentőségében a folyóirat első három évtizedében mindenképpen elnyomta a klasszika-filológiai részt. Reális és jelentős célkitűzése is volt: a magyar filológia megteremtése, amelyet Heinrich 1887-ben még csak a jövőben megoldandó feladatként említ. Az ókortudományi részből nem hiányzott ugyan a historizmus lassanként meghonosodó wilamowitzi teljesség-igénye, szanszkrit, sémi, egyiptomi (először 1890-ben), asszириológiai (először 1912-ben) tárgyú cikk vagy közlemény is jelent meg, elvétve ókori történetről, antik művészetről és hazai régészetről, epigrafikáról is lehetett olvasni benne, de — egy-egy kimagasló orientalistától eltekintve (mint elsősorban Goldzieher), akinek ez csak perifériкus közlési területe volt — sokáig túlnyomórészt éppen csak tényközlő szinten. Ami nemzetközi szintű volt, elsősorban az Ábel nyomába lépő Némethy munkássága, főként a verbális-konjekturális szövegkritikában merült ki, és nem tudott hidat építeni az egyetemes ókortudomány és a magyar szellemi élet között. Érthető, hogy Némethy 1889-ben azzal a javaslattal fordult a Társasághoz: indítsanak önálló klasszika-filológiai folyóiratot latin nyelven, hogy a magyar eredmények a külföld számára hozzáférhetőek legyenek, és a folyóirat külföldi munkatársakat is meghívhasson. Az elszakadási kísérlet természetesen visszhangtalan maradt, de jelzi a kezdeti problémák változatlan aktualitását. A néhány egyetemes érdekű közlemény elveszett a Közlönyben, de az Némethy számára is világos volt, hogy a magyar tudomány kapacitása kevés egy olyan szakfolyóirat fenntartására, amelyet külföldieknek is olvasni érdemes. A legtöbb ókorral foglalkozó cikk szerzőjének azonban örülnie kellett, ha a Közlöny alacsony szintjét eléri, és a másodlagos, ismeretterjesztő jellegű tanulmányok az első világháborúig többségben maradtak a folyóirat antik részében. Nem segített ezen, hogy a legjobbak rendszeresen megújuló éles támadásokat intéztek a magyar nyelv külföldi olvasatlanságának oltalma alatt tenyésző plagizálás ellen, mint Némethy 1885-ben, vagy Hornyánszky 1899-ben, majd később

[39] EPhK 11 (1887) 296—297; 26 (1902) 147.

többször is,[40] és újra meg újra hangsúlyozták a kritikai tevékenységnek ebben a helyzetben különösen fontos szerepét a magyar filológia színvonalának emelésében,[41] — kevés eredménnyel. Az új színt hozók hangja — elsősorban a nagy irodalmi művek egészét világirodalmi látókörrel elemző Hegedűsé és mellette főként Hornyánszkyé — csaknem teljesen elveszett az emendálók és ismeretterjesztők kórusában.

Főként ők ketten képviselték a klasszika filológián belül a tudósnak Nietzschétől posztulált típusát. Hegedűs azzal, hogy interpretációiban az önkifejtés eszközét találta meg, személyes egzisztenciájának problémáira keresett megoldást, Hornyánszky — részben közvetlenül Nietzsche hatására[42] — azzal, hogy tudományával kora legsúlyosabbnak érzett kérdéseire próbált válaszolni, s nem opportunizmusból, hanem a társadalomtudományok fejlődésének realitásával szembenézve fordult a szociológia és a vallástörténet felé. Ez figyelmeztet az ókortudomány hazai fejlődésének egy további sajátosságára: Nietzsche hatása a szaktudományon belül is előbb érlelt eredményeket, mint a wilamowitzi filológiáé.

A «belül vagy kívül» kérdése ennek megfelelően éleződött ki, a hazai fejlődés sajátosságai folytán viszonylag jóval hamarabb, mint másutt. Ami eleven kapcsolat volt az antikvitással a magyar szellemi életben, az jórészt az egyetem és a Társaság, sőt a szaktudomány keretein is kívül állt: Arany Aristophanés-fordítása, Schvarcz Gyula történeti munkái,[43] Péterfy görög tanulmányai,[44] Hatvany magyarra csak 1960-ban lefordított könyve és Sapphó-tanulmánya, Hornyánszky fiatalkori munkásságának nagyobbik része, vagy a filológus Nietzschének Hatvanyt követően első magyar visszhangja, Babits 1911-ben a Nyugat-ban közölt cikke: «Nietzsche, a filológus», az «első Nietzsche» értékelése a fentebb idézett, Nietzschétől programként átalakított Seneca-mondat alapján, utalással arra, hogy Nietzsche az első filozófus volt, aki a filológiából indult el, hogy a filozófus megértése lehetetlen a filológusé nélkül, és hogy benne «a filológiai tanulmányok legyőzték önmagukat», «a filológusból megszületett a filozófus, mint a tétlen gubóból a szárnyas pillangó.»[45] Mindezt nem sokkal az antik költészet magyar fordításainak következő félszázados tör-

[40] *Némethy G.*: EPhK 9 (1885) 52—59; *Hornyánszky Gy.*: EPhK 23 (1899) 914—934 és ua.: Gyomlay Gyula úr. Adalék a könyvírás történetéhez. Budapest 1900. A probléma azonban már a múlt század első negyedében is többször fölmerült: Ant. Tan. 3 (1956) 211.

[41] *Ábel J.*: EPhK 11 (1887) 303; *Fináczy E.*: EPhK 15 (1891) 353 («közlönyünk fő érdemét a kritikai rovatban kell keresnünk»), továbbá *Heinrich* és *Hornyánszky* ismételten.

[42] *Lengyel B.*: Nietzsche magyar utókora. Budapest 1938. 42—43; kevéssé meggyőző *Kiss E.* polémiája: A világnézet kora. Nietzsche abszolútumokat relativizáló hatása a századelőn. Budapest 1982. 94—95.

[43] L. elsősorban *Hornyánszky Gy.*: Schvarcz Gyula emlékezete. Budapest 1901 és némileg másképpen ua.: Schvarz Gyula . . . emlékezete. Budapest 1917; *Litván Gy.*: Ant. Tan. 25 (1978) 2—6; *Ritoók Zs.*, *in* Miszellen zur Wissenschaftsgeschichte der Altertumskunde. (Hrsg. von *H. Gericke*). Halle 1980. 79—89.

[44] L. elsősorban *Németh G. B.*: Mű és személyiség. Irodalmi tanulmányok. Budapest 1970. 167—328 (először 1964) és főként ua., i. m. (fent 32. jegyz.), 173—189 (először Új Írás 1979).

[45] Újra kiadva: Babits Mihály Művei. Esszék és tanulmányok. I. Budapest 1978. 256—263. Babits és Nietzsche: *Lengyel B.*: i. m. 60—71 és (megint kevéssé meggyőzően) *Kiss E.*: i. m. 223—229.

ténetét meghatározó Wilamowitz-ellenes állásfoglalása előtt.[46] «Belül» eközben szüntelenül megismétlődő panasz a társadalom közönye és részvétlensége, amely olykor — úgy látszik — a modern filológiát is érintette.[47] Vári Rezső a Társaság 1906. évi közgyűlésén, Heinrichnek a «sivár és vígasztalan» elmúlt évet méltató elnöki megnyitója után rezignáltan utal rá, hogy «működésünk nem bírja a társadalom rokonszenvét».[48] A kép tehát lényegében ugyanaz, mint külföldön. Az, hogy esetleg nem a társadalmat kellene leváltani, nem merül fel a Filológiai Társaságban, amely Fináczy Ernő 1899-es titkári beszámolójában öntudatosan vallja magát «szinte idyllikus sziget»-nek, «hová csak ritkán téved el egy-egy elhaló hangja a nagyvilági küzdelem zúgó morajának.»[49]

Arany János már 1863-ban a — mint láttuk — világszerte általános panaszt fogalmazza meg a hazai humanisztikus gimnázium görög- és latinoktatásával szemben : «A szegény tanulónak tudni kell mindazt, amit valamely *szó* vagy *mondat* nyelvtani értelmezésére Németország összes commentatorai feltaláltak, . . . de arra, hogy költőt költőileg élvezzen a tanítvány, amennyiben én tudom, minél kevesebb gond fordíttatik.»[50] Szakkörökben azonban a középiskolai oktatás mennyiségi-óraszámbeli terjedelmében látták a hazai ókorkutatás kulcskérdését is, és világvég-hangulatban kommentálták a századvégi oktatási reformot. Heinrich itt is világosan látta nemcsak a következő események törvényszerű menetét, hanem kutatás és oktatás viszonylagos függetlenségének a külföldi példákon már fentebb megismert tényét is. A versenyről beszélve, amely a klasszikus és a modern filológia között folyik az iskola birtokáért, biztos pozíciók tudatában mondta ki : «Ne áltassuk magunkat, a harc kimenetele egészen kétségtelen : az eredmény a classica philologia veresége lesz.» Ugyanakkor azonban rámutatott, hogy «a vereség a tudományt nem érinti, . . . talán még hasznára is lesz, hogy kevesebb kontár babrál vele», és emlékeztetett rá, hogy például a szanszkrit filológia virágzásának sem volt feltétele gimnáziumi tanítása . . .[51] Teljesen Nietzsche szellemének megfelelő koncepció, amely azóta a gyakorlatban is mind inkább az egyedül reálisnak bizonyult.

Az újat érlelő magyar társadalom jogos részvétlenségétől bekerített és minden alibijétől megfosztott szaktudomány ebben a helyzetben kényszerült megfogalmazni a defenzív opportunizmus Magyarországon mindeddig leghatásosabb programját. Hogy a hazai klasszika filológiának speciálisan magyar feladatai *is* vannak, és ezeket soha nem tévesztette szem elől, azt eléggé bizonyítja Ponori Thewrewk 1882-es elnöki megnyitóbeszéde a Társaságban,[52] még inkább Ábel Hegedűs által folytatott munkássága. Vári azonban 1895-ben, a millennium előestéjén, a hivatalos nemzeti lelkesedés lovának megnyergelése reményében másképp veti fel a kérdést.[53] Abból indulva ki, hogy «egy szellemi iránynak sincsenek hazánkban oly csüggeteg követői, munkásai, hívei, mint

[46] Újra kiadva : i. m. I. 811—814 ; vö. *Kerényi K.:* EPhK 42 (1918) 267—268 és *Szilágyi J. Gy.:* Ant. Tan. 25 (1978) 241—242.

[47] *Fináczy E.:* EPhK 15 (1891) 351—352 ; 16 (1892) 174 ; 20 (1896) 183 ; *Heinrich G.:* EPhK 30 (1906) 153 ; 37 (1913) 778.

[48] EPhK 30 (1906) 153, ill. 165.

[49] EPhK 23 (1899) 176—177.

[50] Remete József Aeneis-fordításáról. «Parnasszus-kiadás» II. Budapest 1937. 886—887.

[51] EPhK 26 (1902) 140—145.

[52] EPhK 7 (1883) 111—112.

[53] EPhK 19 (1895) 177—189, 292—304.

éppen a classica philologiának», a jelenséget azzal magyarázza, hogy «egész philologiai tudóskodásunk, úgy a hogy van, áttétetett mi hozzánk az egész idegen talajfölddel együtt, előttünk idegen problémáival, idegen feleleteivel.» A kérdésre, hogy «nemzeti magyar egünk alatt mi módon honosítható meg», azzal felel, hogy önálló művelését azokra a speciális feladatokra kell korlátoznunk, amelyeket csak mi oldhatunk meg: a magyar történelem bizánci kútfőinek, a magyarországi latinság szövegeinek és a régészet hazai emlékeinek tanulmányozására. Vári írása, amely a klasszika filológia legfőbb értelmének ellenkezőjére fordításával összetartó ereje helyett a nemzeti elkülönülés, a nacionalista önérzet szolgálatába állíthatóságát kínálta fel a hivatalos kormányzatnak, túl korán jött ahhoz, hogy *vagy-vagy* javaslatának közvetlen pozitív visszhangja legyen. Jelentősége azonban nem csak abban van, hogy kész programot adott, amelyhez majd vissza lehetett nyúlni, hanem még inkább abban, hogy az ellenkező koncepció első pontos felvázolását váltotta ki Hornyánszkyból, akinek «A classica philologia mint történetírás» című, nálunk úttörő könyvét nem sokkal előbb Vári teljes értetlenséggel bírálta. Hornyánszky a Közlönyben «Nemzeti eszme és tudomány» című, minden személyes vitát mellőző cikkében így fogalmaz: «Mi lenne velünk, magyarokkal, ha azon kis körön nem akarnánk túllépni, melyet nemzeti buzgóságunkban magunk körül vonhatnánk . . . Ne felejtsük soha, hogy a mi speciális holdunk fölött a mindenség napja is ragyog.»[54]

Az események egyelőre az ekkor még pusztán a tehetetlenség és jelentéktelenség védelmében kialakított ókortudományi programmal ellenkező irányban haladtak. Az új század első évtizede a szellemi ébredés korszaka volt, az 1906-os közgyűlés említett depresszióját követő években a klasszika filológiának is új hazai generációja jelent meg a változatlanul tevékeny, de hatástalan Némethy és a Hippokratés-könyvével tudományos csúcspontjára érkezett Hornyánszky mellett: Braun Soma a szociológiai és etnográfiai érdeklődést, Révay József a Löfstedt-iskola nyelvészeti módszereit és a későlatin-ókeresztény irodalom tanulmányozásának perspektíváit, Marót Károly az összehasonlító motívum-, mítosz- és szokáskutatást, Förster a Wilamowitz-iskola filológiai eszközeit (amelyeket Révay is magától a mestertől tanult Berlinben), Heinlein a görög történelem iránti érdeklődés magasabb szintjét, Czebe Gyula antik és bizánci görögség kutatásának egyesítését, Schmidt József az indoeurópai nyelvtudomány egyetemes látószögét hozta. Érthető, hogy ez a légkör a pozitív válaszok légköre volt a magyar ókortudomány történetét végigkísérő kérdésekre. Az önálló kutatás vagy külföldi eredmények ismertetése, tudományos vagy ismeretterjesztő tevékenység hamis alternatívájára a fordulóponthoz érkezett Hornyánszky válaszolt, máig érvényes ítéletével azok ellen, akik megpróbálják az «új tudást a reprodukált ismeretek tömegével összekeverni, egynek venni», és kimondva, hogy «népszerűsíteni csak a már megtalált igazságokat lehet . . .; az igazságok az örök keresést feltételezik, . . . ilyenformán a tudás minden továbbításának, fejlesztésének elengedhetetlen . . . alapfeltétele a tudományos kutatás."[55] Ugyanennek az éremnek másik oldala, hogy 1914-től, mikor az utóbbi titkári beszámoló elhangzott, a Közlöny cikkei német nyelvű kivonatokkal jelentek meg, legalább fél megoldáshoz juttatva a rég felmerült problémát, s jelezve, hogy a folyóirat tartalma érett a nyelvhatár átlépésének

[54] EPhK 19 (1895) 812.
[55] EPhK 36 (1912) 174—175, illetve 38 (1914) 139.

vállalására. Mintegy visszhang minderre a Közlöny 1917-es évfolyama, mintha nyitás volna az eleven magyar szellemi élet felé: ismertetés Babits Gólya-kalifá-járól és Vihar-fordításáról, Kosztolányi «Modern költők»-jéről, Schöpflin «Magyar írók» című tanulmánykötetéről. A következő évben két új klasszika-filológus tűnik fel a munkatársak között: Kerényi Károly és Kövendi Dénes. A magyar klasszika filológia eljut odáig, ameddig a Wilamowitz-féle ókortudomány eljutott, sőt megvannak az alapjai a többirányú továbblépésnek is. A Közlöny példányszáma 1918-ban eléri az ezret . . .

Két év múlva, 1920-ban a Társaság elnöki megnyitóbeszédében Heinrich a jelent teljességgel kétségbeejtőnek látja, «külső és belső blokád»-ról beszél.[56] Bizonyos, hogy a mélypontra hullás külső okai súlyosak voltak, a folyóirat és a Társaság léte is veszélyben forgott a megszűkült lehetőségek között. De a belső blokádnak volt másik nézőpontja is, mint a Társaságé. A német klasszika filológia megújulását jelző Friedländer-levél évében egy egyelőre feloldatlan monogrammal jelzett levél jelent meg a Független Szemlében «Görög és latin philologiánk» címen, amelyből kitűnik, hogy egyebünnen jól ismert okoknak nagy szerepük volt a magyar klasszika filológia lezüllesztésében is.[57] Az elfogultságoktól sem mentes cikk kívülről nézve ad képet a tudomány valamennyi hazai műhelyéről, és kórképében a múltból ismert vonások mellett a korszakra általában jellemzőeket is megtaláljuk. A legfontosabb, hogy fenntartja — de már polemikus éllel — azt az álláspontot, hogy «a görög-latin philologiai kutatásnak csak akkor van igazi értéke, ha szorosan bekapcsolódik a külföld ezirányú munkásságába, még ott is, ahol speciálisan magyar feladatokat végez el»; így van ez a többi kis nemzetnél is, írja tovább, «nálunk ellenben az ilyesmiben általában hazafiatlanságot látnak, s ez a jelszó jó palást egy-két egyetemi tanárunknak arra, hogy dolgozataival — amúgysem mervén — ne lépjen a külföld nyilvánossága s egyúttal ítélőszéke elé» . . . Az egyetem, az Akadémia, a Philologiai Társaság és ennek Közlönye «az édes semmittevés karjaiban ringatóznak». A professzorok «az egyetemen újra előadják harmincéves kivonataikat, s további évtizedekre útját vágják a succrescentiának, miután sikerült száműzniök azokat a fiatal docenseket, akik a modern módszerekre nevelték a hallgatóságot» . . . és befejezésül: «nem vagyunk olyan gazdagok, hogy kurzusképtelen értékeinket kihajigáljuk az ablakon.»

Amit az egyetemen ekkor folyó oktatásról tudunk, vagy a Közlönyben olvashatunk, egészében igazolja ezt a képet. De az események nem a Független Szemle cikkírójától javasolt úton haladtak tovább. Az általános levertséget 1924-ben a Társaság titkári jelentésében váratlanul optimizmus váltja fel: a Társasághoz tartozó tudományszakok, elsősorban a klasszika filológia — halljuk — ma erőteljesebb életet él, mint valaha; «nemcsak múltunk van, . . . hanem jövőnk is.»[58] Ez már nyilvánvalóan az új kultúrfölény-koncepció jegyében hivatalosan diktált hang, kevés valóság van mögötte. Feltűnő viszont a modern filológia megelevenedése, ugrásszerű fejlődése a szinte eltűnő klasszika filológiával szemben, a cikkírók közt Eckhardt Sándor, Kastner Jenő, Thienemann Tivadar, Zolnai Béla nevével, az 1922-ben meghalt Heinrich Gusztáv nyomába lépő új nemzedék tagjaival. A Közlöny rövidesen szűknek bizonyult

[56] EPhK 44 (1920) 76.

[57] H. Gy. jelzéssel, Független Szemle 1921. 31—33. A cikkre *Lackó Miklós* volt szíves felhívni a figyelmemet.

[58] EPhK 48 (1924) 84.

számukra, nemcsak terjedelme, hanem szelleme miatt is: 1922-ben megindult Pécsett a Minerva. Az új tudományos orientáció első programja is erről az oldalról jött, Zolnai Béla 1925-ös szegedi székfoglalója, amely a Minerva következő évfolyamában jelent meg «Magyarcélú filológia» címen.

A külső szorítás nyomása alatt és az egész Európában érezhető szellemi mozgékonyság hatására elérkezett az ideje, hogy az 1924-es titkári jelentés optimizmusát megpróbálják tartalommal megtölteni, most már a Trianon diktálta szellemben kialakuló, de lassanként rugalmasabbá váló és tettekre is hajlamos hivatalos művelődéspolitika támogatásával, illetve követelésére. Zolnai tanulmánya még egyetlen járható út lehetőségét sem zárja el. Jelentősége emellett abban áll, hogy egyáltalán felveti a magyarcélú filológia követelményét, de nem mint nacionalista követelményt, hanem mint az új történelmi helyzet által parancsolt, rég aktuális szembenézést hazai feladatainkkal és célkitűzéseinkkel. A beolvadás vagy elszigetelődés már jól ismert alternatíváival leszámolva felveti, hogy kell valami, ami sajátosan magyar jelleget ad egész filológiánknak, az ókortól a jelenkorig. Ez azonban nála csak részben jelenti a speciális hazai témákkal, mint a humanista latin írókkal és a bizánci forrásokkal, a hazai németség kultúrájával vagy a magyar kultúrát ért külföldi hatásokkal való foglalkozást. Van egy másik, nem kevésbé fontos feladata is a magyar filológiának: szemmeltartani minden európai jelenséget, a kívülről néző friss és elfogulatlan szemével nézve mérlegelni, mi és hogyan értékelhető belőlük, és — ami a nem-modern filológiákat illeti — a múlthoz, az egyetemes európai múlthoz való viszonyunkat újrafogalmazni mai problémáink tükrében. Ebben a programban tehát a magyar filológia mondhatnánk *per definitionem* rá váró speciális feladatai mellett világosan kijelölt szerep jut egy másiknak is: hogy segítségével bekapcsolódhassunk egy egyetemes európai szellemi élet vérkeringésébe, közös hagyományaink ápolásával, aminek során adhatunk és kaphatunk egyaránt, s ettől a termékeny kölcsönhatástól nemcsak a magyar szellemi élet lesz gazdagabb, hanem alkotó hozzájárulását jelentheti az emberi műveltség egészéhez is.

Ezen a történelmi ponton azonban a filológiánkban — ezúttal teljesebb értelmében használva a szót — születésétől meglevő kettős lehetőségek: magyarság és európaiság, nemzeti és nemzetközi célok, múlt-őrzés és jelenépítés, hirtelen mind élesebben polarizálódtak. Egyik oldal sem tagadta meg soha a kettősség másik oldalának létjogosultságát, a lényeges és gyakorlati következményeiben döntő azonban a hangsúly volt. Az egyik oldalon a mind agresszívabbá váló hivatalos nacionalizmus soviniszta művelődéspolitikája a nemzetit, magyart hangsúlyozta, és egy tudományszak jogosultságát elsősorban abban látta, hogy alkalmas a revízió politikai céljainak igazolására és támogatására. Ennek az iránynak első hivatalos programja az ókortudományra vonatkozólag Alföldi Andrástól jelent meg 1926-ban a Budapesti Szemlében.[59] Már itt kitűnt azonban, hogy az ókortudomány — amennyiben az marad, tehát *ókorral* foglalkozik és *tudomány* — soha nem állhat teljesen a nacionalizmus oldalára, mert a hagyaték, amelyet őriz és gondoz, közös tulajdona az európai kultúrának. Alföldit tudományos látóköre is efelé vezette: az ő magyarcélú régészete soha nem feledkezett meg egyetemes ókortörténeti perspektíváiról, ezeket szem előtt tartva követelte a hazai föld leletanyagának intenzív,

[59] A honfoglalás előtti Magyarország kutatásának mai helyzete. Budapesti Szemle 203 (1926) 344—364. Első kritikája: *Kerényi K.*: EPhK 56 (1932) 10.

tervszerű és nemzetközi szintű feldolgozását, ennek minden eszközére kiterjesztve figyelmét: a szakkönyvtárak létesítésére, hogy lépést tarthassunk a külföldi kutatások eredményeivel; az egyetemi tanárok érdeklődésének szükségszerű egyoldalúságából vagy korlátozottságából adódó partikularizmus megszüntetésére a régészetben; a világnyelven való publikálás szükségességére, ami «egyúttal megszünteti azt a belterjes és provinciális ízű dolgozási módot, amely nyelvünk elszigetelt voltánál fogva erősen meggyökeresedett nálunk.» Ugyanakkor azonban hangsúlyozta, hogy ezt a kutatást a magyar kultúrfölény és az elcsatolt területekhez való történelmi jogunk bizonyításának szolgálatába kell állítanunk, ezért — hazai munkássága alatt soha fel nem oldott ellentmondással — az ókorkutatásnak ezt az egyetemes szemszögből nézett, de magyarcélúnak mondott részét szembeállította az egyetemes ókortörténeti kutatással, amelynek eredményei helyett a középiskolában is a magyar föld ókori történetének és régészetének a tanítását javasolta. «Sokkal előbbrevaló dolog ez — írja — Hammurabi törvényeinél, Asszurbanipal és Tutankamen viselt dolgainál . . .» Az ilyesmikből ekkori koncepciója szerint «elég, ha csak nagyjából közvetítjük fiainknak a külföld munkásságából leszűrt eredményeket.»

Recrudescunt vulnera . . . Az ókortudomány nacionalista művelésének ez a legkövetkezetesebb, legmesszebb menő programja volt. A következő két évtizedben nem került ki a magyar egyetemekről olyan kutató, akinek az antik görög vagy római tárgyi kultúráról önálló mondanivalója lett volna, a klaszszikus ókori művészetek nagy hagyományai szinte teljesen kiiktatódtak a hazai kutatásból; ami egyáltalán történt, az 1920 előtt végzett generációk műve volt. A kapcsolat-keresés az egykorú magyar szellemi élettel ezen az oldalon elfordulást jelentett az ókortól mint közös európai hagyománytól, sőt szinte szembefordulást vele. De minthogy a tárgy az ókor maradt, mégpedig legegyetemesebb keretei között, a magyar föld régészetének tanszékévé átszervezett budapesti régészeti tanszéken folyó munka, színvonalával és a valóban csak itt elvégezhető feladatok vállalásával, rövidesen nemzetközi jelentőségű lett; Alföldi, látókörének folytonos tágulása révén, magyar-központúságot hirdetve ugyan, a harmincas évek elejére lassanként egyetemes témák felé is fordult, elsősorban személyes kutatásaiban, a Vergilius-interpretációtól a római császárság szertartásainak, jelvényeinek és viseletének politikai-vallásos szimbolikájáig vagy az eurázsiai lovasnépek vallásos világképének vizsgálatáig, majd kétarcú tudományos pozíciója mindkét oldalának polarizálódásával, egyfelől tanítványait mind szigorúbban a magyar földdel kapcsolatos témákra és a dáko-római kontinuitás kérdésében a román kutatókkal folytatott meddő viták folytatására szorította, maga emögött és mindinkább emellett a harmincas évek közepe után egyre intenzívebben kezdett, ma már félreérthetetlen hangsúllyal, azzal a kérdéssel foglalkozni, milyen szerepe volt a pogányság mellett kitartó római nemességnek a kereszténységgel szemben az antik vallás és kultúra értékeinek fenntartásában.[60] Így történhetett, hogy Alföldi és tanítványainak egy része a harmincas évek elején együtt haladhatott az ókortudomány nem-soviniszta ágával. Mindenesetre soha nem vetette fel azt, hogy a hazai föld ókori régészetének rovására a honfoglalás utáni korok régészetét kell tanulmányozni.

[60] Két ebben a korszakban írt nagy monográfiája: Isis-szertartások Rómában a negyedik század keresztény császárai alatt. 1937, és A kontorniát-érmek. A rómavárosi pogány nagyurak félreismert propagandaeszköze a keresztény császárok ellen. 1943.

Ez lett volna ugyanis az a koncepció, amely megfelelt volna a szűkebb értelemben vett filológus-körökben kialakult új célkitűzésnek. Itt az 1924-es jelentés optimizmusának alaptalanságát jól mutatta, hogy 1927-ben klasszika filológiánk négy vezető egyénisége egymástól függetlenül reménytelennek, kilátástalannak ítélte a tudományszak hazai helyzetét.[61] Újra felhangzik a társadalmi közöny panasza, a kiút minden perspektívája nélkül. A szinte önállósult régészetben Alföldi egy személyben képviselte a szembenálló két irányt. A tanszékük neve szerint filológusok ezen a ponton két mind élesebben szembenálló, célkitűzéseiben, magatartásában alapjában különböző irányra oszlottak, elvben és gyakorlatban egyaránt felújítva a hazai klasszika filológia korábbi történetét végigkísérő vitákat. Amiben megegyeztek — ezt talán nem mindig hangsúlyozzák eléggé —, az volt, hogy a történelmi helyzet a klasszika filológia lét-kérdésére nem enged más választ, mint a magyarcélú filológiáét. De épp itt tűnt ki, hogy ennek két értelmezése gyökeresen ellentétes lehet, és a kor magyar történelmének két ellentétes pólusa felé irányulhat. Az egyik értelmezés a defenzív opportunizmusé volt, és itt újból ki kell emelni, hogy nem a kutatók vagy teljesítmények elítélését jelenti a kifejezés, ellenkezőleg, az irány legtöbb képviselőjét őszinte jóhiszeműség jellemezte, a szellemében készült munkák közül nem egy a maga nemében maradandó értékű volt, ugyanúgy, ahogy visszatekintve a századforduló tudományos mélypontjára, nem feledkezhetünk el róla, hogy az akkori generáció a jórészt ma is nélkülözhetetlen kétnyelvű auctor-kiadások sora mellett *megcsinálta* a máig felül nem múlt Ókori Lexikont, a mindmáig legteljesebb egyetemes ókori irodalomtörténetet és a klasszika filológia egyetlen magyar nyelvű enciklopédiáját.

A defenzív opportunizmus első szóvivője Moravcsik Gyula volt «Neonacionalizmus — nemzeti tudomány» címen 1928-ban a Napkelet-ben közölt, majd «Klasszika-filológiánk és a nemzeti tudományok» című, a Széphalom-ban 1930-ban megjelent tanulmányában. A vita anyaga jól ismert,[62] csak főbb vonásaira kell utalni. Moravcsik Vári 1895-ös cikkére visszanyúlva a klasszika filológia magyar feladatát a magyar történelem bizánci kútfőinek, a magyarországi latinság emlékeinek, a magyar föld régészetének kutatásában látta. Ez a koncepció egyúttal az ókorral foglalkozó tudományok egységét is tagadta, hogy a bizantinológiát és újgörög filológiát egy ún. hellénológiába, a közép- és újlatin kutatásokat egy ún. romeológiába integrálhassa, ami ellen Vári, a megtört bűvészinas is tiltakozott.[63] Ennek az iránynak számára az idealizálatlan ókorkép követelése nem a Wilamowitz-féle historizmus célkitűzése volt, hanem érv az ókorral való foglalkozás jelentőségének minimalizálására, ahogy feladta nemcsak a Wilamowitz-féle egyetemes ókortudomány koncepcióját, hanem a teljesség-igényt is, a szűkebb értelemben vett filológiára, az írott szövegek tanulmányozására korlátozva érdeklődését, bár ezt a legkorszerűbben fogva fel, tehát a paleográfia, papirológia, epigrafika eredményeit és tanulságait is figyelembe véve.

Azoknak a sorai, akik ezzel a programmal szemben a másik oldalon voltak, a szaktudományon belül alaposan megritkultak. Hornyánszky pályája már a tízes évek elején megtört, aktív tudományos tevékenységét mindinkább

[61] Kerényi K.: EPhK 54 (1930) 20—23.

[62] Részletesen *Soltész J.*: Litteraria Hungarica 1941. 59—67; *Szilágyi J. Gy.*: Ant. Tan. 17 (1970) 149—153.

[63] *Vári R.*: Klasszika-filológiánk. Budapest 1927. 21.

csak kritikára vagy nagyszabású tervek felvázolására fordította;[64] Hegedűs meghalt, Némethy mind inkább elboruló elmével semmiféle hatást nem volt képes kifejteni; Révay, Schmidt József, Kallós Ede, Kövendi mint «kurzusképtelen» kiszorult a tudományból, tevékenységük főként a kiadóktól diktált ismeretterjesztésben merült ki, legalábbis az ókor területén; Kerényi német egyetemeken folytatta ösztöndíjas tanulmányait. Közben mind inkább úgy tűnt, hogy a Philologiai Közlöny fölött eljárt az idő. A Minerva után 1927-ben a fellendülő vidéki egyetemeken megindult a szegedi Széphalom és a Debreceni Szemle, és a modern filológiának ezek az új bázisai az egyetemesebb érdekű ókori tárgyú tanulmányoknak is helyt adtak, ahogy hagyományosan az Athenaeum és a maga állította korlátok között a Budapesti Szemle is, de nem zárkózott el előlük a Nyugat sem, ahol 1924-ben Babits Oidipus király fordítása megjelent. A Közlönyben művelt filológiára kezdtek mint érdektelen, ezotérikus, szövegekkel kapcsolatos kiagyalt problémákon rágódó tevékenységre tekinteni; a szónak ez az értelmezése máig megmaradt . . .

Moravcsik korszakhatárt jelentő[64a] programja, amely a hivatalos művelődéspolitika elfogadott, bár soha nem deklarált vagy abszolutizált programja lett, mégsem maradt válasz nélkül. Ketten szólaltak fel az ókorkutatás szakköreiből ellene, Marót Károly és Kerényi Károly. Marót visszahúzódó alkata és elvi kérdések tisztázásában csaknem elmerülő munkássága ebben a korszakban nem volt nagyobb hatású, és ez vonatkozik a «jelen-tudományt» követelő, Moravcsiktól élesen elhatárolódó és Kerényivel kapcsolatban az egyetértés pontjait kiemelő vitacikkeire is.[65] Kerényi, a görög regényről írt monográfiájával nemzetközi tekintélyüvé vált fiatal magántanár külföldön elsősorban a német tudományos élettel ismerkedett meg, és a wilamowitzi historizmus új utakat kereső kritikusai is arra az útra terelték, amelyre saját hajlamai mellett elsősorban Hegedűs és a fiatal Hornyánszky példája és részben személyes tanítása vezette. Emberi és tudós egyénisége szüntelen változásokon keresztül bontakozott ki, de a húszas évek itthoni fásultsága egy pillanatig sem ragadt rá. Ennek tudható be, hogy 1926-ban a Társaság titkárává, majd a következő évben a szellemtörténész Koszó János mellett a Közlöny szerkesztőjévé választották. Az, hogy eleinte kevesekre támaszkodhatott[66] és hogy a Társaság tevékenységét teljes külső közöny kísérte,[67] nem a megalkuvás módjainak keresésére ösztönözte, hanem ellenkezőleg, a legmagasabb igényű, «népszerűsítésektől felhígítatlan» ókorkutatás követelésére. Ebben a szellemben vezette a harcot a klasszika filológia magyar feladatainak nacionalista korlátozása vagy tagadása ellen, a minőségérzék, az antik hagyomány társadalmi és személyes

[64] A korai és késői Hornyánszkyról, illetve az 1910 utáni fordulatról felfogásában és munkásságában *Litván Gy.*, Ant. Tan. 25 (1978) 6—11. Hangsúlyozza ezt megértő, alapos pályaképében *Marót Károly* is, EPhK 58 (1934) 45—52, 147—164. A másik oldalról nézi a pályaképet *Huszti J.*: Társadalomtudomány 13 (1933) 165—183.

[64a] Figyelemre méltó, hogy *Huszti* 1927-ben, egy évvel az első Moravcsik-cikk megjelenése előtt a magyar tudománypolitika alapjait ismertető, félig-meddig hivatalos kiadványban még nem tekinti klasszika filológiának a bizánci és a latinul író magyar humanista írókkal való foglalkozást, másfelől a magyar tudománytól részvételt követel az egyetemes klasszika filológiai munkásságban (A magyar tudománypolitika alapvetése. Szerk. *Magyary Z.* Budapest 1927. 102—103).

[65] Elsősorban EPhK 54 (1930) 199—202. «Jelen-tudomány»: Széphalom 4 (1930) 284.

[66] L. titkári beszámolóját EPhK 50 (1926) 263.

[67] *Vayer L.* titkári beszámolója az aktuális helyzetet *Finánczy* 1892-es beszámolójának (EPhK 16, 1892, 174) szó szerinti idézésével jellemzi (EPhK 52, 1928, 45—46)!

emberi lényünkhöz szóló hatása nevében. A filológus számára, írta, «egyenesen szégyenletes volna, ha tudományos dolgozatait a klasszika-filológia barátainak vagy ellenségeinek ízlésére való különös tekintettel írná meg csak azért, mert kutató tevékenységének külső feltételeit laikus részről átmenetileg vitássá tehetik.»[68] 1930-ban tartott elnöki előadása a Társaságban, amelyen ez elhangzott, határozott visszautasítása volt Moravcsik programjának. A tudományelméleti koncepciójában némileg még a múltban időző, a konkrét feladatokat homályban hagyó beszédben már felmerülnek a múltat a jövővel összekötő legfontosabb alapelvek : annak a kiemelése, hogy az antik kultúrák humanista hagyományai közös öntudatot adnak az európai nemzeteknek, s «egyetlen nemzet sem vághat el büntetlenül egyetlen szálat sem, amely ezzel az öntudattal összeköti» ; hogy «a filológus személyében mai ember lép érintkezésbe az antik világgal», és feladatait ennek tudatában kell újra fogalmaznia ; hogy az ókor írott és tárgyi hagyatékának ismeretét emberi létünk alakítására kell felhasználni, szemben azokkal, akik nálunk «egy szenvtelen kultúrtörténeti érdeklődés tantervét juttatták diadalra». A harmincas évek elején ezt a programot saját tudományos kutatásaival, a fentebbi okokból érthetően Alföldivel közösen szervezett tanítványi kör nevelésével és a Közlöny szellemének átalakításával igyekezett konkrétizálni és megvalósítani. A folyóiratnak munkatársa lett Alföldi, majd rövidesen Kerényi tanítványainak és barátainak köre : Szerb Antal, a redivivus Kövendi, Waldapfel Imre, Dobrovits Aladár. Most megvalósíthatónak tűnt az önálló klasszika filológiai folyóirat követelménye : a Közlöny 1932-től gyakorlatilag kettévált, felváltva hol az ókori, hol a modern filológiának szentelte számait. Ebben az évben a Társaság közgyűlésén Kerényi a Wilamowitz emlékének szentelt elnöki beszédben már konkrétan fogalmazta meg, hogy megőrizve az eltávozott nagy mester legfontosabb hagyatékát, egyetemesség-igényét az ókorkutatásban, miben kell továbblépni nála az antik anyaggal szemben Nietzschétől követelt új érzékenységgel, új fogékonysággal és új igényekkel.[69] A hangsúly mindenesetre az egyetemességen volt, a szövegközpontúsággal szemben is, az ókoron a maga egészében — ahogy azt egy aquincumi oltárkő interpretációján bemutatta —, beleértve természetesen az ókori Keletet, de nem a bizantinológiát vagy a közép- és újlatin kutatást, amelyeket elvileg elkülönített az ókorkutatástól, bár természetesen fontosságukat és gyakorlati összefüggésüket az antik stúdiumokkal kiemelte. Ezért nevezte ettől kezdve polemikus szándékkal is, de — mint láttuk — tudománytörténetileg és tudományelméletileg egyaránt pontosan ókortudománynak az általa képviselt tudományterületet.

Ezekben az években hazai, továbbá görög, német és olasz folyóiratokban közölt tanulmányok sorával bizonyította, hogy van lehetősége és értelme Magyarországon egyetemes érdekű ókortudományt művelni. Az írott és az — ahogy ő nevezte — érzéki hagyomány iránti egyformán eleven érdeklődése, a görög és római mellett a közelkeleti, elsősorban egyiptomi, és az etruszk kultúrára is kiterjedő figyelme mind inkább a nagy művek megértésének és megértetésének, s közelebbről az ókortudomány és az egykorú magyar szellemi élet közti hídverésnek a szolgálatában állt. A tágabb értelemben vett «nagy művek» körébe egy-egy szellemi jelenség, műfaj, fogalom is beletartozott. A harmincas évek első harmadában készült interpretációi (elsősorban a Vergi-

[68] EPhK 54 (1930) 32.
[69] Wilamowitz filológiája és a magyar föld antik emlékei. EPhK 56 (1932) 1—16.

liusról, a római irodalom szelleméről, a római saturáról, majd az Antigonéról és Platón Phaidónjáról írt tanulmány) nemcsak a tanítványokból alakuló új iskola kikristályosodását siettették, hanem rövidesen szélesebb körben is figyelmet keltettek. Az «iskola» legfőbb közös vonása az az újfajta viszony volt, amely tagjait tárgyukhoz fűzte: Nietzsche követelménye nyomán emberi, a személyes és társadalmi lét kérdéseire választ kutató viszony.[70]

Kerényit az ókori kultúrák mondanivalójának teljes megértésére való törekvés már korán elvezette a vallástörténethez: úgy gondolta, hogy az antik vallások alapfogalmainak megértése és tisztázása juttat el a legközvetlenebb úton a művek megértéséhez. Hornyánszkyt, aki ezt nálunk először hangoztatta,[71] 1933-ban írott nekrológjában az általa is képviselt irányzat nagy hazai hagyományteremtőjének ismerte el, nemcsak «kiapadhatatlan erű kritikája» miatt «szemellenzős filológiai egyoldalúság, másodkézből való ókorismeret, alkotó munkát helyettesíteni akaró népszerűsítés ellen», hanem azért is, mert munkássága feloldotta a «vagy filológia, vagy történetírás» hamis alternatíváját.[72] Ebben, úgy látta, megelőzte Werner Jägernek, a «lázadó» generáció egyik már említett vezéralakjának koncepcióját.[73] Magára Kerényire a wilamowitzi neveltetésű új tudósnemzedékből ekkor elsősorban Walter F. Otto, a fenomenológiai vallástörténet Nietzsche kereszténység-bírálatából kiinduló, «Görögország isteneit» a német klasszicizmus szellemében ábrázoló képviselője volt hatással, mellette pedig az Otto-iskola tagjain kívül Frobenius kultúrmorfológiája és egy másik nagy lázadó Wilamowitz-tanítvány, a George-körrel kapcsolatban álló Karl Reinhardt munkássága.

A remény, hogy a hivatalos tudományon belül az ókortudomány új szellemét meg lehet honosítani, rövidesen illúziónak bizonyult. 1933-ban Kerényi még Hornyánszky örökségének átvevőjeként az Egyetemes Történet I. kötetének szerkesztésére kapott megbízást, és a Közlöny az ő szellemét tükrözte, az év januárjában összehívott országos klasszika filológiai konferencia azonban teljes vereségét mutatta a Társaságban és a hivatalos szakkörökben. «Az ókortudomány vallástörténeti megújhodása» című új programot hirdető előadása és Marót Károlynak «Az antik szellem jövőjé»-ről elhangzott szavai[74] elvesztek a másik értelemben «magyarcélú» előadások sokaságában.[75] A hangadó előadást Moravcsik Gyula tartotta «A görög és latin filológia magyar feladatai» címen;[76] ebben korábbi tételeit megismételve és bevallottan a változó történelmi helyzet nyomása alatt élesebben fogalmazva (már a cím is polémia!) hangsúlyozta, hogy «nemzeti életünk sorsdöntő fordulata szükségképpen vetette fel a nemzeti tudománynak az öncélúság [értsd: magyarcélúság] gondolatában való megújhodását«. Az egyetemesség-igénnyel a módszer tekintetében is

[70] Ennek a tudományos magatartásnak a legrészletesebb és legpontosabb megfogalmazása *Waldapfel I.* alább tárgyalandó cikke mellett *Honti J.:* Mesetudomány és vallástörténet. Szeged 1935. 19. és *Kerényi K.:* Religio Academici. Pannonia 4 (1938) 320—329.

[71] A görög dráma eredetéről írt cikkében, EPhK 23 (1899) 289.

[72] EPhK 57 (1933) 2 (jelzetlenül) és Athenaeum 19 (1933) 154—155.

[73] EPhK 57 (1933) 243; l. alább a 79. jegyeztet.

[74] Kerényi előadása: EPhK 56 (1932) 112—116 és 57 (1933) 82—84; Marót Károlyé «A görög életeszmény értéke és mai jelentősége» címen: Társadalomtudomány 13 (1933) 202—214.

[75] EPhK 58 (1934) 90—91; *Moravcsik Gy.*: MTA I. Oszt. Közl. 2 (1952) 455, 1. jegyz.

[76] EPhK 57 (1933) 8—24.

szembeszállva azt javasolta, hogy «a görög és latin kutatás jövő munkájában a kat'exochén filológiai irány maradjon az uralkodó». Kerényinek és körének munkásságában «az antik világ öncélú kutatását» látta, ő maga a klasszika filológiát csak mint «előtanulmányt» látta jogosultnak, és újra kimondta a rég ismert és vitatott tételt, hogy a nemzetközi ókorkutatással szemben nekünk inkább receptív, figyelő álláspontra kell helyezkednünk, produktív erőnket a magyarnak minősített feladatokra koncentrálva. A szakítás az ókortudomány egyetemes feladataival teljes volt, a nemzeti és egyetemes ebben a koncepcióban megszűnt egymás szerves kiegészítése lenni. A közvetlen következmény Kerényi Pécsre helyezése volt, és eltávolítása a Közlöny éléről, amely ettől fogva újra egyesítette antik és modern filológiai részét, s az előbbi visszasüllyedt a századforduló vagy az első világháborút követő évek szintjére; ennek nem mond ellent, hogy — mint akkor — most is akadtak benne elszórtan figyelemre méltó tanulmányok, elsősorban az egykori Kerényi-tanítványok munkái.

A korlátozott értelmű magyarcélú filológia hivatalos győzelme a magyart és egyetemest szerves kapcsolatban látó ókortudomány fölött azonban, bár a tudománynak komoly kárt okozott, a legkevésbé sem jelentette a másik irány vereségét. Ellenkezőleg, a győzteseket szigetelte el az eleven magyar szellemi élettől, és zárta tökéletes külső közönybe. Kerényi és köre, illetve a vele egyetértők szinte kényszerítve voltak, hogy a beltenyészetből részben vagy egészben kilépve s magukra hagyva a Közlöny és a Társaság köré tömörülteket, az 1934—35 körül új forrongásban levő magyar szellemi élet szélesebb köreivel keressenek kapcsolatot.[77] A Moravcsik által ajánlott «filológia» fogalom már említett devalválódása tovább fokozódott azáltal is, hogy a megelevenült kulturális tevékenységet számos új folyóirat születése jelezte: 1935-ben a Kerényi-kör évkönyve, a Sziget, Pécsett a részben Kerényi szerkesztette Pannonia indult meg, 1936-ban Szegeden a Szellem és Élet, 1937-ben Pécsett Koszó szerkesztésében a Műhely, — valamennyi a Közlönynél lényegesen jobb lehetőséget kínált az ókortudomány egyetemes jelentőségű mondanivalójának közlésére. De az ókortudomány egyetemességre törekvő irányának tájékozódására az volt jellemző, hogy még ezeken a legszélesebb szak-kereteken is igyekezett túllépni, és 1934-től mind nagyobb mértékben vett részt az egyetemektől távol álló, élő irodalmat, művelődést, politikai-társadalmi problémákat nyújtó folyóiratok tevékenységében. Eleinte az 1934-ben indult Válasz volt a Kerényi-körnek is egyik fő publikációs orgánuma, majd a reform-illúziók tűntével az ugyanezekben az években alakult Apollo, a Szép Szó, a Waldapfel Imre szerkesztette rövidéletű Argonauták és részben a Magyarságtudomány, vagy ha már szakfolyóirat, az említett új, egyetemesebb érdeklődésű vidéki közlönyök mellett inkább az Athenaeum és az Ethnographia. A magyar szellemi életben igazán ható ókortudomány eredményei néhány önállóan megjelent mű mellett elsősorban ezekben voltak olvashatók. Az ókortudománynak ez a része nem volt egységes sem szervezetileg, sem célkitűzéseiben, de a szakkörökben észre sem vett Horváth Barnán[78] és a mindinkább az ethnográfia felé for-

[77] A következőkről, a magyar politikai és szellemi háttér részletes megvilágításával *Lackó M.*: Sziget és külvilág. Kerényi Károly és a magyar szellemi élet. Ant. Tan. 25 (1978) 13—42 és lényegében változatlanul *in* Szerep és mű. Budapest 1981. 248—297. A következőkben a könyv lapszámai szerint idézve.

[78] A kitűnő jogszociológus Sókratés-képére (A géniusz pere. Kolozsvár, 1942) elsősorban *Bibó I.* figyelt fel (Szellem és Élet 6 [1943] 304—308).

duló Marót Károlyon kívül szinte valamennyi képviselője hosszabb-rövidebb ideig Kerényivel állt kapcsolatban.[79]

A «neonacionalista» irány hatástalanságának oka nemcsak az volt, hogy programja eleve kevéssé volt vonzó a legszűkebb szakterületen kívülállóknak. Még fontosabb volt talán a harmincas évek közepére kialakult politikai helyzet: a parancsuralmi rendszerek megszilárdulásával polarizálódó magyar politikai és szellemi élet hivatalos vezetői változó okokból a végsőkig igyekeztek nyitva hagyni az utat Európa felé, legvégül Kerényi nemzetközi tekintélyének és integritásának szellemi tőkéjét is igyekezve felhasználni arra, hogy a már nyilvánvalóan vesztett háború súlyos következményeit enyhítsék. Másfelől — erre is hangsúlyozottan kell utalni — a «neonacionalizmus» vezető képviselői személy szerint mind élesebben szembekerültek az uralomra törekvő szélső jobboldali, németbarát iránnyal, mind kevésbé értettek egyet azokkal a következményekkel, amelyek felé tudományos programjuk abszolutizálása mutatott.[80] Az ebben az értelemben vett kudarc egyfajta, éppen a nietzschei követelmény szerinti győzelem volt, az emberé a tudós fölött, csakhogy nem a tudomány révén, hanem annak ellenére.

Kerényinek és körének egészen más volt a célja: a tudományuk legmagasabb követelményeinek megvalósításával, a tudós-életforma emberalakító lehetőségeinek felmutatásával és nem utolsó sorban a tudományuk specifikus tartalmával való áttörése a szaktudomány korlátainak. Kerényi barátsága a görög irodalom jelentőségét a harmincas évek elején tőle függetlenül felismerő Németh Lászlóval 1934-ben, «a népies reform lázában»[81] vált szorosabbá, s ez rövid időre aktív bekapcsolódását tette lehetővé a magyar szellemi élet legszélesebb nyilvánosságába. Ez azonban nem a hozzá illő szerep volt,[82] ahogy a Németh Lászlóval való egyetértés is a «Levélváltás» körüli rövid korszakra korlátozódott; ekkor megegyezett a véleményük abban, hogy az antikvitás tökéletesen kialakult formái támasztékai lehetnek «az eszmélődő magyarságnak», vagyis az ókortudomány a jelen tudománya és a magyarság tudománya lehet.[83] De rövidesen kitűnt, mennyire eltérő a véleményük arról, mire kell és mire érdemes eszmélni: Németh László a Kisebbségben magyarságba zárkózása felé tartott, Kerényi a sajátos magyar feladatot — éppen mint ókortudományi feladatot — is mind tisztábban az egyetemesre tekintésben látta.[84] Mert 1935-beli visszahúzódása után sem szűnt meg soha egy pillanatra sem feladni

[79] Egy kivételt ki kell emelni: *Faragó Lászlót*, akinek átfogó és mély W. Jäger-kritikája (A harmadik humanizmus és a harmadik birodalom. Apollo-könyvtár. 2. Budapest 1935) messzebbre látott, mint Kerényié.

[80] Ezt néhány határozottan nemzeti-szocialista ellenes recenzió is tanúsítja.

[81] *Lackó:* i. m., 265.

[82] «Az antik költő» címen 1935-ben tartott újévi rádióelőadást (Válasz 2 [1935] 186—192) is jellemzi, amit a George-kör költőeszményéhez igazított ekkori Horatius-képéről írt *Szilágyi E.:* EPhK 59 (1935) 412. Az ugyanekkor készült «Ókortudomány» (Válasz 1 [1934] 304—314; újra kiadva: Esszépanoráma 1900—1944, szerk. Kenyeres Z., III, Bp. 1978. 27—41) Németh Lászlóval összehangolt és tőle lelkesen üdvözölt (Válasz 2 [1935]; újra kiadva: Európai utas. Budapest 1973. 45) programját nemsokára maga módosította; l. erről alább.

[83] Németh László és Kerényi Károly levélváltása, Válasz 2 (1935) 12—20; az idézet a Németh László levél új kiadásában, 45.

[84] Kettőjük görögség-felfogásának és útjának különbségét kitűnően elemzi *Lackó:* i. m. 269—273.

az igényt, hogy az, amit maga és a hazai ókortudomány csinál, eleven hatóerő legyen a magyar szellemi életben. Kiadványokat szervezett, megindította a görög és latin szerzők kétnyelvű kiadásait, rendszeresen adott elő a Szabadegyetemen és mind szélesebb körben keresett érintkezést a magyar szellemi élet leginkább integer alakjaival; ugyanezt tették a fiatalabb generáció még szélesebb körében legjobb tanítványai, Brelich Angelo, Dobrovits Aladár, Honti János, Szabó Árpád, Trencsényi-Waldapfel Imre. Az ókortudomány az ő munkásságukkal, Magyarországon először, kiemelkedett korábbi rezervátumából, hangját az egész magyar szellemi élet meghallotta. Szabó Árpád a Sziget első kötetének megjelenésekor a Közlönyben mondta ki: «Kétségtelen, hogy ... nemcsak a hagyományos filológia, de az egész mai szellemi tudomány szempontjából forradalmi hang»;[85] Németh László Kerényihez intézett nyílt levelében még egyetemesebb hatásáról beszélt: «Ott akarsz a görögjeiddel megrohamozni bennünket, ahol, ha győzöl, az egész szív a kezedbe esik»;[86] és 1941-ben, Szentkuthy támadására válaszolva — amelynek írója egyébként azt elismeri, hogy Kerényi «ihletforrás és izgatószer lehet azoknak, akik el akarnak indulni Hellasz útjain»[87] — Szerb Antal összefoglalóan jellemezte a fordulatot, amit a Kerényi-kör munkássága a magyar szellemi élet és az antikvitás viszonyában hozott: «Kerényi eléggé meg nem köszönhető érdeme, hogy az utóbbi években fiatal intellektuelek számára az ókor megint izgalmasan élő aktualitás lett.»[88]

A lényegesre irányuló, a mai élet problémáira felelő, a tudós egyéniségét kibontakoztató kutatás nietzschei program megvalósítása volt, de nem feltétlenül pusztán ókortudományi, még kevésbé pusztán hazai programé. A «Mi, filológusok» célkitűzését nem felejtő hazai ókortudomány annak köszönhette aktualitását, hogy hazai helyzetéből adódóan új és lényeges szempontokkal gazdagította a klasszicista alapú Otto-féle vallástörténetet, segített túljutni Frobenius tévedésein, s mindenekelőtt újrafogalmazta az ókortudomány értelmét nemcsak a magyar, hanem az egyetemes európai kultúrában is. A Zolnainál felmerült követelményhez, hogy a hazai filológiának különböző ágait összefogó specifikuma legyen, egy másik járult, amely a defenzív apologétákkal szemben is a létjogosultság legfőbb érve volt az ókortudományban: felismerni valamit, amit az adott történelmi pillanatban kizárólag vagy legalábbis elsősorban a klasszikus ókor tudománya adhat. A nemzeti hagyományok mögött és fölött élő, azoknak elválasztó szerepét összetartó erejével ellensúlyozó *közös* európai hagyományok tudatosítása volt ez, s efelé fordult a harmincas évek közepén a Kerényi-kör érdeklődése. A modern filológiák testvéreink, az ókortudomány viszont közös őseink mondanivalóját közvetíti. Pauler Ákos 1933-ban a klasszikus műveltség értékéről tartott előadásában arra utalt, hogy egyedül az ókor nagy kultúrái révén szerezhetünk «gyökérszerű történeti műveltséget».[89] Ennek a második világháború közeledtével mind jobban elmélyült a tartalma: egy kultúra, amelynek szerves, eleven része az ókori klasszikus hagyomány, európaiságát őrzi és tanúsítja ezzel, európaiságát nem az Európán kívüliekkel, hanem azokkal szemben, akik nem vállalják

[85] EPhK 60 (1936) 75.
[86] A 82. jegyzetben említett új kiadásban 44.
[87] Magyar Csillag 1 (1941) 90; a tanulmány újra lenyomtatva tanulmány-kötetében: Meghatározások és szerepek. Budapest 1969. 22—31.
[88] Magyar Csillag 1 (1941) 210.
[89] EPhK 57 (1933) 4.

vagy meghamisítják ezt a hagyományt; ebben az értelemben fogalmazódott meg 1937-ben Thomas Mannról a «fehérek közt egy európai» megszólítás. Az ókorral való foglalkozás — Waldapfel Imre szavaival[90] — az európai öntudat filológiája lett, annyiban, amennyiben alapvető humanista tartalmához hű maradt. Az így értett ókortudomány épp ekkor és épp nálunk — ahol a magyarság-Európa alternatíva az ókortudomány és önálló nemzeti létünk egész történetét végigkísérte — válhatott nemcsak a rossz értelemben «magyarcélú» filológiával szemben az ellenállás programjává, hanem azzal szemben is, hogy Magyarország, a válaszúton állva, a Harmadik Birodalom értelmében vett «új Európát» kövesse, és ne azt, amelynek szellemi alapja az ókorig visszanyúló közös hagyományok újrafogalmazása. A magyar ókortudományban az önmagunkat az ókorhoz mérés nietzschei követelménye mint egyetemes európai sorskérdés merült fel, Erasmuson keresztül az ókorig visszanyúló gondolatot aktualizálva. Már ebben az értelemben írhatta le 1938-ban Zolnai Béla: «Mondd el, miképpen gondolkozol az ókorról, és én megmondom, ki vagy.»[91]

De ebből természetesen adódik, hogy ehhez a hagyományhoz való viszonyunk állandó újrafogalmazására volt és van szükség. Waldapfel 1934-ben még csak az «európai öntudat filológiájá»-ról beszélt, ami akkori helyzetünkben indokolt és valóban a döntő kérdés volt, de már távolabbra is nézett. «A klasszika-filológia — írja Paulerhez kapcsolódva — . . . legfőbb világnézeti funkciója szerint európaiságunk gyökértudománya, . . . épp ez az eleven viszonya [ti. az antikvitáshoz] különbözteti meg nemcsak az egzotikus nyelvek és irodalmak tudományától», hanem a közös ősre visszanyúló többi európai kultúrával foglalkozó tudományoktól is. «Adott történeti helyzetünkben a filológia a szó funkciót jelölő értelmében tehát csak klasszika-filológia, csak az a tudományág lehet, amely európai műveltségünk számára nem idegen műveltséget tart számon; . . . filológiája ebben az értelemben egy kultúrának csak egy lehet, az, amelyik önmaga tudatos hagyományát, szellemi létezése fundamentumait . . . őrzi és kezeli, tartja ébren és magyarázza.» De már ugyanitt, messze előrenézve, felveti a gondolatot: «Lehet, hogy egzotikus népek és irodalmak tanulmányozása . . . előkészít majd, az idők végére, egy még egyetemesebb szempontú humanizmust és filológiát.»[92]

Kerényi maga, és nyomában nem egy tanítványa ezen az úton lépett tovább. 1936—37 új fordulópontot jelentett munkásságában, ókor-felfogásában és célkitűzéseiben. A nemrégiben még szinte egyedüli mesterként tisztelt német tudomány Nietzschét félremagyarázó új törekvései a görög-római hagyománynak és az antik mitológiának a hitleri politikai célok szolgálatában való kisajátítására arra késztették, hogy egyetemesebb távlatok felé forduljon. A Thomas Mannal 1934-ben kezdődött kapcsolat[93] és fokozódó érdeklődése a «nagy művek» közt a mítoszok iránt egyaránt oda vezette, hogy az ókori hagyományt lassanként szűknek és önmagában könnyen félremagyarázhatónak érezve a német tapasztalatok alapján, túllépjen az ókortudomány szűkebb határain. De nemcsak a mitológia szélesült új kutatásaiban egyetemessé, ami

[90] Válasz 1 (1934) 253—257; újra lenyomtatva: Esszépanoráma 1900—1944. (Szerk. *Kenyeres Z.*) III. Budapest 1978. 860—873.

[91] Az ókor-szemlélet változásai c. tanulmányában, Szellem és Élet 2 (1938) 133.

[92] A 90. jegyzetben i. m.

[93] Erről *Lackó:* i. m., 254—259. A fent elmondottak fényében nem puszta kuriózum, hogy személyesen Hatvany Lajos révén és őnála ismerkedtek meg (Th. Mann és Magyarország. Szerk. *Mádl A.* és *Győry J.* Budapest 1980. 371).

azt jelentette, hogy beléfoglalta az Európán kívüli népek hagyományait is,[94] hanem rövidesen az «Ókortudomány» című tanulmányban 1935-ben közzétett programot is szűknek, tegyük hozzá: joggal szűknek, félrevezetőnek és naivnak ismerte föl. 1936-ban Londonban járt egy nemzetközi kongresszuson, és az angol tudomány humanisztikus nézőpontjainak megismerése nagy segítséget adott neki abban, hogy túllépjen addigi munkásságának túlnyomórészt német gyökerű szemléletén. A következő évben a Műhely-ben németül közölte az «Ókortudomány»-t, de átdolgozva, jelentősen megváltozott hangsúlyokkal. Ahogy maga írta a cikk függelékében: «A lényeg nem változott, csak a szempont. Angliai utazásom alatt megtanultam onnan nézni azt, amit eddig csak itthonról láttam . . .»; a tanulmány, írja, ugyanaz, mint a korábbi volt, csak «európai szempontból kifejtve. A kilépés oda — teszi hozzá — inkább harcot jelent, mint biztonságot, de semmi esetre egy . . . légüres térbe való átlépést», és a függelék végén: «A nagy európai folyóiratok vendégszeretete nem ment fel érzésem szerint attól, hogy éppen ezt, az exisztenciális értelemben teljes tudatossággal először nálunk vallott ókortudományt *magunknak* magyarul műveljük.»[95]

A hazai ókortudomány tehát, amely nálunk egyetemes európai feladatait is megtalálta, szemében változatlanul *mint magyar* volt egyetemes érdekű és értékű. Az ókortudomány határainak mind messzebbre való kitágítása, az egyetemes mitológiának egyetemes emberkutatássá szélesítése során távol állt tőle, hogy hazai gyökreitől el akarjon szakadni. Ez neki épp olyan lényeges kérdés volt, mint mindenkinek, aki megmaradt baráti vagy tanítványi körében a második világháború kitörésének éveiben, amikor mind inkább szűkülni érezték a szabad szellemi megnyilvánulás lehetőségeit. A legegyetemesebben felfogott tudományt is magyar és egyetemes dialógusának tudta, ezt a dialógust pedig a magyar műveltség számára az egyetlen lehetséges útnak, hogy ezen az egyetemes közösségen belül, és ne ezzel, vagy legalábbis jobbik részével szemben találja meg a helyét. «A nép nyelve helyett a népek nyelve: ma csak ez a nagy kaland ment meg», — írja 1942-ben Gulyás Pálnak, egyszerre határolva el magát a nacionalizmus két alapformájától, — «ha erre nem ébredsz, szegény 'népednek' is elveszel.»[96] Külföldre költözését olyan száműzetésnek érezte, amely emberi és tudós létezésének szilárd alapjait is megrendíti. «Hidegfényű magányos bolygóvá oldódom el, valahová nyugat felé — írja ugyancsak Gulyásnak —, de azt hiszem, csak bukdácsoló fél-bolygóvá, mert *egész*, az csak mindazzal együtt lehetek, amit szeretek.»[97] Így lett a magyarság vagy Európa alternatívából a magyarság és Európá-n keresztül a magyarság, *mert* Európa, vagy ami ugyanazt jelenti: Európa, mert magyarság gondolata. Ez a negyvenes évek elejének lármáján már alig áthallatszó hang a harmincas évek magyar ókortudományának, két értelemben is *klasszika* filológiájának alighanem a legfontosabb hagyatéka, és nem pusztán a magyarság számára.

[94] L. erről bővebben *Szilágyi J. Gy.*, *in* A közvetítő. Egy irodalomtanár emlékezete. Budapest 1979. 14—29.

[95] Műhely 1 (1937) 267 és 2 (1938) 8.

[96] Kerényi Károly — Gulyás Pálnak, Szegedről, 1942. II. 18. Petőfi Irodalmi Múzeum, Gulyás-hagyaték (a hagyaték Kerényitől származó leveleit *Lackó Miklós* baráti szívessége folytán ismerem).

[97] Kerényi Károly — Gulyás Pálnak, Kútvölgy 1939. V. 28. Petőfi Irodalmi Múzeum, Gulyás-hagyaték.

A történet azonban túlvezet a harmincas évekről tartott vitaülés tárgykörén, azt mondhatni, szükségképpen vezet túl rajta. Nem volna értelme, a harmincas évek magyar szellemi életéről vitázni, ha nem abban a meggyőződésben, hogy ehhez *ma* közünk van, hogy számunkra aktuális tanulságai vannak. A nagyonis önként adódókról alig érdemes beszélni; mai ókortudományunk, amely kénytelen inkább többé-kevésbé az Akadémia szervezeti felépítéséhez alkalmazkodni, mint egyszer elért és tudományos szempontból ma is egyedül jogosult belső egyetemesség-igényéhez, s ezért krónikus tudathasadásban él, szinte valamennyi problémával kisebb vagy nagyobb mértékben szembetalálja magát, amely eddigi hazai története során felmerült.[98] Amiről azonban ezek közül feltétlenül beszélni kell, az létének, létjogosultságának kérdése az emberiség történetének *mai* szituációjában. És itt nem pusztán arról a szinte gyakorlati problémáról van szó, hogy a görög és latin tanulmányok oktatási bázisainak zsugorodása általánossá vált, miközben az érdeklődés a fordítások és ismeretterjesztő munkák által közvetve vagy a múzeumokban-gyűjteményekben-műemlékeken közvetlenül megismerhető klasszikus ókor hagyatéka iránt egyre növekszik, a tudományszak pedig pozícióinak védelmében a defenzív opportunizmus legszélsőségesebb irányzatát, az önfeladás ideológiáját építi ki: «ha meg akarja őrizni esélyét arra, hogy újra hatni tudjon — olvassuk az irány egyik legnagyobb hatású képviselőjénél,[99] — klasszikus voltának teljesen el kell merülnie a történelem egészében, fel kell oldódnia mint irodalomnak a világirodalomban, mint történelemnek az anthropológiában.» Ez lényegében a historizmus álláspontjának következetes végiggondolása, és látszólag bezárása a Nietzschéből kiinduló körnek. Csakhogy elszórtan a töredékességében nem mindig következetes «Mi, filológusok»-ban is, Nietzsche későbbi munkáiban pedig még határozottabban megfogalmazva találkozunk az ókortudománynak két specifikus, más tudománytól át nem vállalható és önállóságát megadó feladatával: mérce-adásával, amelyhez minden kornak mérnie kell magát, és a «királyi könyvek» hagyományát őrző-ápoló szerepével (amely szerepe természetesen az érzéki hagyományra is kiterjed). Láttuk, hogyan kapott különös jelentőséget, amely tudomány-voltának és fontosságának is igazolása volt, a harmincas években ez a hagyományőrzés, hagyomány-tudatosítás és ezen keresztül a hovátartozás kérdésének elevenen tartása. A nacionalizmusok kiéleződésének idején egyedülálló szerepet kapott az ókortudomány, a klasszika filológia, mint egy örökségnek, az európai kultúrát összetartó humanista hagyománynak leghivatottabb, mert a forrásokkal közvetlen kapcsolatban álló őrzője. A hagyomány, szanszkrit szóval *karma*, ahogy Arnold Toynbee fogalmazta meg «A görögök és örökségük» című utolsó könyvében, elmúlt történések — természetesen külső *és* szellemi

[98] Beleértve az elnevezését (l. különösen *Pais D.*: MTA II. Oszt. Közl. 4 [1954] 158), de a legsúlyosabbat, nemzeti és/vagy egyetemes problémáját is. L. *Trencsényi-Waldapfel I.*: Társadalomtudományunk nemzeti és nemzetközi jellege. Magyar Tudomány 14 (1969) 124—138.

[99] *Hölscher:* i. m. (fent 20. jegyzet), 77—78; a hasonló szellemű állásfoglalások nem ritkák az ókortudomány válságáról szóló terjedelmes újabb irodalomban; a bevezetőben említetteken kívül elég itt szimptomatikus volta miatt még csak egy munkára utalni: Wie klassisch ist die klassische Antike? Eine Disputation zwischen M. Fuhrmann und H. Tränkle über die gegenwärtige Lage der Klassischen Philologie. Zürich—Stuttgart 1970. *(Fuhrmann* álláspontjáról részletesen könyve: Die Antike und ihre Vermittler. Konstanz 1969; vö. kritikáját: *W. Schmid:* Gnomon 42 [1970] 507—514).

történések — hatását jelenti jelen történésekre.[100] Mint ilyen, lehet tartozás is, követelés is, valójában szüntelen elszámolás a kettő között. Egy hagyomány eleven hatásának formája nemcsak az lehet, hogy elfogadjuk és továbbvisszük, hanem az is, hogy tudatosítja bennünk, mi az, amit másképpen kell csinálnunk.[101] Ebben az értelemben is érvényes Croce gondolata, hogy a történetírás mindig a jelenkor történetét írja.

S éppen ebben az értelemben kell ma újra, és a korábbiaktól eltérő hangsúllyal felvetni az ókortudomány létjogosultságának kérdését, továbbgondolva azt, ami a harmincas években aktuális volt benne, és ráirányítva a figyelmet egy másik, ugyancsak egyedülálló örökségére. Az utóbbival kezdve: az ókori görög kultúra egyik legfőbb hagyománya asszimiláló és asszimilálódó képessége, tehát egyfelől az, ahogy orientalizáló korszakában göröggé tett mindent, amit a nagy közelkeleti kultúrákból kapott, másfelől az, ahogy megtanította perzsának lenni a perzsa, etruszknak lenni az etruszk, rómainak a római kultúrát. Európai kultúránk ennek az asszimiláló és asszimilálódó készségnek a szellemét őrizve őrzi igazán görög származását. A fokozatosan szélesedő látókörű Európa a múlt század végi kihívások nagy hullámait — hogy a korábbi, más helyzetben jövőkről és más természetűekről ne beszéljünk — ehhez a szellemhez híven fogadta, ahogy például a japán rajzművészetet vagy a néger plasztikát integrálta képzőművészetébe. A legutóbbi negyven évben világgá táguló Európában azonban mind inkább felmerül a másik kérdés, az asszimilálódó mellett az asszimiláló képességé, és ehhez kapcsolódik a fentebb továbbgondolandónak mondott másik: a hagyományhoz való korábbi viszony új, mai értelmének kereséséé. Kérdésessé vált ugyanis, tekinthetjük-e még ma is a korábbi értelemben gyökérszerűnek a görög-római ókor tudományát, nem azt hangsúlyozza-e előbb-utóbb, ami elválaszt a nem-európai kultúrák népeitől, nem pedig — ahogy a történelem főirányát nézve szükséges volna — azt, ami összeköt velük. Láttuk, hogy a probléma a magyar ókortudományban felmerült a harmincas években, elvben Waldapfelnél, és mítoszkutatásainak gyakorlatában Kerényinél. A jövő nyilvánvalóan egy sor már létező hagyomány találkozását hozza, és még több az olyan kultúra, amely csak most kezdi keresni a maga hagyományait. Az új kérdés tehát egyfelől az, hogyan és mikor fogja például a néger plasztika utánzás helyett az európai révén *magát* keresni, vagy mikor és hogyan akarja a sziú indián az európait fölfedezni magában, másfelől az, hogy mi lesz az integráció formája az elvben kétségtelenül egyenrangú különböző hagyományok között. Az ókortudományra bízott hagyomány mindenesetre csak egy lesz a többi, egyenjogú társa mellett. Új létkérdése az, hogy a világkultúrába olvadó európai kultúrában továbbra is megtartja-e valamilyen módon kiemelkedő szerepét, vagy megkésett védelmezői, egy elavuló Európa-centrikusság varázsában, egyszer majd úgy állnak ki mellette, mint egykor nálunk álltak ki a «nemzeti tudományok» mellett a klaszszika filológiával szemben. Az ókortudomány és nem utolsó sorban a magyar ókortudomány története talán megtanít rá, hogyan lehet ezt a hibás alternatívát elkerülni; feladatai között a legelső mindenképpen az lesz, hogy elfogu-

[100] *A. Toynbee:* The Greeks and their Heritage. Oxford 1981. 1—6; uo. a Croce-idézet.

[101] Ebben a szellemben kísérli meg az ókori görög kultúra örökségének mai szerepét — az egyes tanulmányokban lényegében konzervatív módon — újra meghatározni a legfrissebb ilyen kísérlet: The Legacy of Greece. A New Appraisal (ed. *M. I. Finley*). Oxford 1981.

latlanul meghatározza, mi az, amit az egyetemessé vált emberi kultúrában mint sajátos, egyedül rá váró szerepet vállalnia kell vagy lehet, mi *az* az általa őrzött hagyományból, ami szükségképpen egyetemes emberi hagyománnyá válhat, amiért továbbra is csak hozzá lehet fordulni. Ha eddigi története tanulságainak birtokában nézzük, az európai öntudat filológiája valamilyen formában mindenképpen része lesz *az emberi öntudat filológiájának* is, hagyományává az egész emberiségnek. Ez pedig megadja az értelmét annak, hogy fennmaradjon. Egy hagyományt lehet tartósan vagy átmenetileg nem vállalni, lehet elfelejteni, tudomásul nem venni, de nem lehet, nincs hatalmunkban nem létezővé változtatni. A múltban egyszer megvalósult emberi lehetőségek örökségének hatását lehet tompítani vagy erősíteni, felé fordulni vagy elfordulni tőle, de nem lehet elmenekülni előle, és még kevésbé lehet bármikor újra működni képes teremtő erejét semmivé tenni. Ezért az ókortudománynak, a *philologia perennis* «holt madarának» tárgyáról és jövőjéről is beszél a Kerényi pécsi éveiben ott Fülep Lajosnál tanuló Weöres Sándor egy akkor írt versében, a Háromrészes ének-ben :

A múlt se pihen,
új percek méregcsöppjeiben
elomolva őrzi részét,
a holt madár, bár szárnya se rebben,
röpül a zúgó szárnyú seregben,
s röptében üli fészkét.[102]

[102] Ehelyütt is szeretnék köszönetet mondani *Ritoók Zsigmond*nak, akinek a kézirathoz tett megjegyzései nagy segítséget jelentettek tárgyi tévedések kiküszöbölésében és egyes álláspontok objektívabb megfogalmazásában.

SZILÁGYI JÁNOS GYÖRGY

ETRUSZK KOMMENTÁROK EGY GÖRÖG KÉPMOTÍVUM TÖRTÉNETÉHEZ

Achilleus és Aias táblajátéka mindenkinek, aki az ábrázolást ismeri, elsősorban Exékias vatikáni amphoráját juttatja eszébe *(1. kép)*. A jelenet antik ábrázolásai közül egyik sem közelíti meg az ő verziójának finomságát a kivitelben, kifogyhatatlan gazdagságát az alakok jellemzésében és a helyzet drámai motiválásában.[1] Érthető, hogy a képmotívummal kapcsolatos kutatásoknak szinte mindig kiindulási pontjául szolgált.[2] Szuggesztív hatásával magyarázható az is, hogy ezeknek a vizsgálatoknak középpontjában — kimondva vagy kimondatlanul — túlnyomórészt a jelenet athéni ábrázolásainak története, s ezen belül is Exékias feltaláló szerepének kérdése állt.

A kérdés azonban, mint erre már nem egyszer felfigyeltek, jóval összetettebb, mint amilyennek első hallásra tűnik. Magában foglalja a mítosz, a mítosz képi ábrázolása, a képmotívum és a kompozíció, a kép-szkéma eredetének, illetve egymással folytonosan interferáló történetének kérdését, és nem utolsó sorban az exékiasi képforma értékelését is.

A görög művészet legtöbb kép-szkémája, bár alighanem már első megfogalmazásuk vagy a keleti művészetek valamelyikéből való átvételük pillanatában mitikus[3] jelentésűeknek fogták fel őket, az archaikus korban és részben még később is megőrizte alapvető többértelműségét: különböző mitológiai vagy genre-jelenetek adekvát ábrázolására voltak alkalmasak.[4] A «két szem-

[1] *J. D. Beazley:* ABV 145, 13 és 686; *Para:* 60. Jelentőségéről a görög képkompozíció történetében *B. Schweitzer:* JdI 44 (1929) 114—116; *I. Scheibler:* Die symmetrische Bildform in der frühgriechischen Flächenkunst. Kallmünz 1960. 71—72.

[2] A legfontosabb újabb irodalom (a következőkben csak a szerző nevével idézve): *J. D. Beazley*, in: *Beazley—Caskey:* Attic Vase Painting in Boston. III. 1963. 2—6; *D. L. Thompson:* Arch. Class. 28 (1976) 30—39; *J. Boardman:* AJA 82 (1978) 17—24; *H. Mommsen*, in: Tainia R. Hampe . . . dargebracht. Mainz 1980. 139—152; *M. B. Moore:* AJA 84 (1980) 418—421; *A. Kossatz-Deissmann*, in: LIMC I. Zürich—München 1981. s. v. Achilleus, 96—103; *S. Woodford:* JHS 102 (1982) 173—185 (további irodalom a 173. lap 3. jegyzetében).

[3] Ha nem is mitológiai. A megkülönböztetéshez vö. legutóbb *K. Reinhardt* nyomán *H. Marwitz:* ÖJh 53 (1981—82) Hauptbl. 5.

[4] Néhány a görög művészettel foglalkozó úttörő mű a kérdés szinte beláthatatlan irodalmából: *C. Robert:* Bild und Lied. Berlin 1881. passim, főleg 5 sk., 44 skk., 58—59, 112; *J. E. Harrison:* JHS 4 (1883) 248—265; *G. Loeschcke*, in: Bonner Studien R. Kekulé gewidmet. Berlin 1890. 248—260. A kérdésnek a görög művészetnél, sőt általában a képzőművészetnél jóval tágabb területen is nagy jelentősége van, s a görög mitológiai ikonográfiával foglalkozó újabb szakirodalom igyekszik a problémát a nyelvészeti, vallástörténeti és ikonográfiai kutatások új módszereinek felhasználásával a görög képzőművészetre vonatkozólag is újra fogalmazni; pl. *N. Himmelmann-Wildschütz:* Erzählung und Figur in der archaischen Kunst. Mainz 1967., vagy más szempontból *J.-M. Moret:* L'Ilioupersis dans la céramique italiote. Genf 1975. passim, összefoglalóan 293—302, és ehhez *M. Schmidt:* Gnomon 52 (1980) 754—757; vö. *Moret:* AJPh 104 (1983) 88—90.

benülő emberalak» az archaikus görög művészetnek ilyen többértelmű képszkémái közé tartozott: önmagában aligha keltett nézőiben konkrét mitológiai asszociációt. Szűkült természetesen a lehetséges értelmezések köre, és a puszta kép-szkéma képmotívummá alakult, ha a két szembenülő alak fegyvert viselt, vagy ha gesztusaikból vagy attributumaikból nyilvánvalóvá vált, hogy valamilyen játékot játszanak, amit a kettőjük közt olykor megjelenő játéktábla még inkább félreérthetetlenné tett. Ikonográfiai szinten[5] azonban a jelenet csak akkor vált egyértelművé, ha a két játékos mellett a nevüket megnevező felirat is olvasható volt, mai tudásunk szerint először Exékias vatikáni vázáján.

A vatikáni Exékias-kép az ikonográfiai típusnak Athénban nagy visszhangot kiváltó megfogalmazása volt. Az 540—470 közti évtizedekből fennmaradt mintegy százötven athéni fekete- és vörösalakos vázakép közül, amelyen a jelenet ábrázolva van,[6] nem egy nyilvánvalóan a vatikáni vázakép utánzata,[7] de többé kevésbé valamennyi Exékiastól függ. Még szélesebb körű volt a mester hatása, ha — mint újabban feltételezték[8] — a jelenetnek a két szereplő helyét megcserélő változata is az ő egyik művére, a táblajátékosokat ábrázoló másik, csak töredékekben fennmaradt Exékias-amphorára megy vissza.[9] Bár a vatikáni amphora Vulciban, a másik is biztosan Itáliában, talán Orvietóban került elő,[10] ez aligha lehetett akadálya athéni hatásuknak, hiszen a műhelyben szinte készülése pillanatában akadhatott utánzata egy vázaképnek. Így nincs szükség az olyan minden tárgyi alapot nélkülöző feltevésekre, hogy Exékias legalább még egy harmadik vázán ábrázolta a jelenetet, amely az Akropolison mint fogadalmi ajándék volt mindenki számára látható,[11] és akár ez, akár egy további elveszett Exékias-mű a jelenet ábrázolásának azt a másik főváltozatát képviselte volna, amelyen Athéna jelenik meg a két játszó harcos között.[12]

Egyébként a régóta vitatott kérdés, hogy a két- és háromalakos változat közül melyik a régebbi, jelenleg aligha dönthető el teljes bizonyossággal.[13] Az, hogy az utóbbi, a két játékos közt Athéna alakjával, csak 530 körül tűnik

[5] Az ikonográfia alább használandó terminológiájáról és alapfogalmairól vö. elsősorban *E. Panofsky:* Logos 21 (1932) 118—119 (= Aufsätze zu Grundfragen der Kunstwissenschaft. Berlin 1964. 95) és ua.: Studies in Iconology. New York 1939. 3—33 (= Meaning in the Visual Arts. New York 1955. 26—54), bizonyos, a témától megkövetelt módosításokkal.

[6] Jegyzékük *F. Brommer:* Vasenlisten zur gr. Heldensage. Marburg 1973³. 334—339; *Mommsen:* 141 és 4. jegyz. Egy új attikai feketealakos lékythos, középen oltár előtt Athéna alakjával: Pottery from Athens, Corinth, East Greece. Ch. Ede Ltd. London 1982. no. 11; Muse 17 (1983) 31 (Columbia, Museum of Art and Archaeology 299).

[7] Különösen a «Lysippidés-festő» bostoni és a Hinta-festő nápolyi amphorája: *Beazley:* 2—3; vö. továbbá *K. Schefold:* JdI 52 (1937) 69; *Mommsen:* 142.

[8] *Moore:* 419.

[9] Az elveszett lipcsei töredékek *(W. Herrmann:* Wiss. Zeitschr. d. Univ. Rostock 16 [1967] 456) mellett egy Cambridge-ben őrzött töredék ismeretes belőle *(E. A. Mackay:* JHS 98 [1978] 161—162 és pl. 4).

[10] *F. Hauser:* JdI 11 (1896) 178. A Cambridge-i töredéket a század elején római műkereskedelemben szerezték *(Mackay:* i. m. 162).

[11] *Mommsen:* 144, 17. jegyz.

[12] Ezt a lehetőséget *E. Diehl:* Berl. Museen 12 (1962) 37 veti fel a megfelelő óvatossággal. Ellene *Mommsen:* 143, 13. jegyz. *Kossatz—Deissmann:* 103, csak annyit jegyez meg, hogy a háromalakos változat is «az exékiasi szkémát használja».

fel a vázaképeken,[14] szemben az 540—530 körüli időre keltezhető vatikáni és a talán valamivel korábbi töredékes Exékias-vázával, nem döntő jelentőségű, mert sem a ma ismert vázák, sem a ma használt keltezési konvenciók nem tekinthetők az érvelés abszolút szilárd kiindulási pontjainak. Az azonban nyilvánvaló, hogy a kérdés nem az ábrázolás epikus tartalmát érinti, hanem elsősorban a kompozíció művészi formáját és az isten-megjelenítés módját. Athéna alakja a kép-kompozíció középső függőleges tengelyét hangsúlyozó szerepében felcserélhető volt és olykor fel is cserélődött akár egy pálmafával is.[15] Természetesen nem mindegy, hogy az istennő ábrázolva van-e a képen, vagy nem, de ez a különbség csak ikonológiailag értékelhető.[16] Ami a mitológiai jelenet értelmét illeti, Achilleus a mindig felé forduló Athénával[17] csak *másképpen* ábrázolja ugyanazt, amit Exékias vatikáni vázáján a jellemzés említett, a feliratot is magukban foglaló vizuális eszközeivel győztesként ábrázolt alakja kifejez. Az Exékias-képen is a mindig mellette álló istennő segíti győzelemre Achilleust, tehát azon is jelen van, de úgy, ahogy az Ilias elején (I. 198) Agamemnónnal való vitájánál: *οἵῳ φαινομένη* — csak az ő számára láthatóan.

Visszatérve Exékias *prótos heuretés*-szerepének kérdésére az Achilleus—Aias jelenet ábrázolásában, a prekoncepció nélküli vizsgálatnak szembe kell néznie azzal, hogy ezt vázaképének vagy vázaképeinek hatása és a jelenet ismert görög ábrázolásainak áttekintése önmagában sem pozitív, sem negatív irányban nem dönti el. A görög művészet körén belül maradva is mérlegelni kell azonban néhány figyelemre méltó tényt.

1. Az athéni vázafestők az Achilleus—Aias jelenet népszerűségének hét évtizedében is alkalmazták a kompozíciót egyrészt a tábla-játék olyan jeleneteire, amelyeknek alakjai nyilvánvalóan nem a trójai háború hérószai, sőt olykor minden jel szerint egyáltalán nem mitológiai, hanem genre-jelenet szereplői,[18] másrészt olyan, egyébként közelebbről értelmezhetetlen jelenetekre, amelyeken a táblajáték motívuma egyáltalán nem szerepel.[19] Az Exékias-mű vagy művek hatása tehát, bármilyen messzemenő volt is, nem szüntette meg sem a képszkéma, sem a képmotívum többértelmű használatát.

2. Nem bizonyítható az sem, hogy az az ikonográfiai típus, amelyre Exékias a kép-szkémát alkalmazta, az ő hatására egyértelművé vált. A két

[13] L. *Schweitzer* (JdI 44, 116—117) és *E. Diehl* (i. h.) érveit a háromalakos kompozíció elsőbbsége mellett, és velük szemben *E. Kunze:* Archaische Schildbänder (Olympische Forschungen II). Berlin 1950. 144; *Scheibler:* i. m. (fent 1. jegyz.) 72; *G. Beckel:* Götterbeistand in d. Bildüberlieferung gr. Heldensagen. Waldsassen 1961. 27. A két felfogásról *Kossatz—Deissmann:* 103.

[14] *Schefold:* i. m. (fent 7. jegyz.), 69; *Mommsen:* 142; *Kossatz—Deissmann:* 103; *E. Böhr:* Der Schaukelmaler. Mainz 1982. 71, 457. jegyz. (irodalom).

[15] *Woodford:* 175—176. Athéna a kompozíció közepén: *Woodford:* 181—184 és fent 6. jegyz.; fa (többnyire pálmafa): ua., 183; vö. *Mommsen:* 143. Más megoldások is feltűnnek az alább tárgyalandó etruszk ábrázolásokon.

[16] Vö. *K. Schefold:* AM 77 (1962) 130—139, aki a változást az 500 körüli évekre teszi. A láthatatlan ábrázolásáról általában uő., AA 1961, 231—234.

[17] *D. Kemp-Lindemann:* Darstellungen des Achilleus in d. gr. u. röm. Kunst. Bern—Frankfurt 1975. 81; *Moore:* 421; *Mommsen:* 144—145.

[18] *Boardman:* 18, 42. jegyz.; *Woodford:* 177; *J. Mennenga:* Untersuchungen zur Komposition u. Deutung homerischer Zweikamfsszenen in d. gr. Vasenmalerei. Diss. Berlin 1976. 117 (*Brommer:* i. m., Nr. 96-hoz); Glimpses of Excellence, A Selection of Greek Vases and Bronzes from the *E. Borowski* Collection. Toronto 1984. 7. sz.

[19] NSc 1914, 89—90, fig. 1—2; CVA Bologna III He, tav. 13, 3; egy változatra női szereplőkkel (Luzern, Ars Antiqua Auktion 1, 1959, Taf. 50, Nr. 110) *Woodford* utalt (177, 35. jegyz.).

szembenülő harcos, ha az athéni vázákon megnevezik őket, mindig Achilleus és Aias, de a névfelirattal értelmezett vázák száma elenyésző (a 147 közül 10[20]), és bár valószínű, hogy legalábbis Athénban ebben a viszonylag rövid korszakban a jelenet felirat nélküli ábrázolásai is az Exékias-képek két szereplőjét idézték fel nézőjükben, nem elhanyagolhatóak a tipológiailag szorosan összetartozó csoporton belül a számottevő változatok : Athéna említett jelen- vagy távollétén kívül a játékasztal is hiányozhat a képről ;[21] a két játékos gyakran guggol vagy térdel ;[22] a jelenet színhelyét olykor fák, ritkán mellékszereplők jelzik,[23] s lehetséges, hogy nem mindig ugyanarról a helyszínről van szó. Mindezek a vonások egyenként keveset mondanak és az értelmezés szempontjából nem feltétlenül relevánsak, de elképzelhető — bár nem igazolható —, hogy a vázaképek nézői nem mindig az Exékiasnál megnevezett két hőst ismerték fel a szereplőkben.[24] Mindenesetre az egyetlen irodalmi hagyomány, amelyet a jelenettel közelebbi összefüggésbe lehet hozni, Pausanias leírása Polygnótos delphii falképéről, Palamédést, a kockajáték feltalálóját és Thersitést nevezi meg a homérosi hérószok közti kockajáték résztvevőiként,[25] csakhogy a leírásban nincs utalás az ábrázolás kép-szkémájára.[26]

3. A kép-szkéma és az ikonográfiai típus többértelműségének megmaradása Exékias után inkább természetes, mint különös, és önmagában mindkettőnek kevés a jelentősége az eredet szempontjából. Ott, ahol a vázaképek az ábrázolás Exékias által adott művészi formájának hatását mutatják, elképzelhető, hogy a kép-szkémák és kép-motívumok esetleg eltérő jelentésű megjelenései is őtőle függenek, az ő képeinek átértelmezései. Más azonban a helyzet az olyan esetekben, mikor a kép művészi fogalmazása nincs közelebbi kapcsolatban Exékiassal. Erre az athéni vázafestészetben is akad példa,[27] az Athénon kívüli ábrázolások áttekintése pedig még valószínűbbé teszi, hogy mind a kép-szkéma, mind a kép-motívum Exékiastól függetlenül is létezett a görög művészetben. Az ÉK-Peloponnésoson készült bronz pajzspántok domborművei

[20] *Mommsen:* 142 és 8. jegyz.

[21] CVA Paris, Bibl. Nat. I, pl. 43, 3—6 ; CVA Palermo, Coll. Mormino 1, tav. 16, 8—10. Vö. a 18. jegyzetet is.

[22] *Kunze:* i. m. (fent 13. jegyz.), 144 és *Mommsen:* 150, alaptalanul tekinti a guggolás-motívumot a késői keltezés kritériumának.

[23] Fák : *Woodford:* 183—184 ; egyéb szereplők : *Beazley:* 2, 2. jegyz. ; *Mommsen:* 147—148 ; *Woodford:* 181—184 (a jobb szélső hasáb).

[24] Vö. *Mennenga:* i. m. 114; *Mommsen:* 147, 26. jegyz. ; *Woodford:* 177.

[25] *Woodford:* 180, de félreérti a szöveget, mikor azt írja, hogy hárman vesznek részt a játékban : a «salamisi» Aias nem tartozik a jelenethez. Az Aristophanésnál idézett Euripidés-sorról, amelyet ide szoktak vonni, vö. *C. Robert:* Die gr. Heldensage. III. Berlin 1923. 1127, 2. jegyz. ; *J. D. Beazley:* The Development of Attica Black-Figure. Berkeley—Los Angeles 1951. 65 ; *Boardman:* 19—21.

[26] Bár az exékiasi szkéma két szembenülő játékos ábrázolásának máig élő elemi formája (pl. egy sakkjátszma résztvevőinek fényképén), és mint kompozíció-szkéma a görög nagyfestészetben legkésőbb 620 körül, a thermosi Apollón-templom Chelidón—Aédón metopéján megjelenik, ez természetesen nem jelenti azt, hogy egy az archaikussal tudatosan szembeforduló kora-klasszikus görög festő (pl. a Penthesilea-festő egy kylixén, ARV², 882, 36), egy 4. századi görög (*K. Schefold:* Die Griechen und ihre Nachbaren. Propyläen Kunstgesch. I. Berlin 1967. Taf. 234) vagy etruszk (ES V, Taf. 146) tükörvéső, s még inkább egy autonóm világú újkori művész ne ábrázolhatta volna egészen másképpen (*Woodford:* 180, Cézanne Kártyázói-ra utal).

[27] *Schefold:* i. m. (fent 7. jegyz.) 68—69 ; CVA Toledo 1, pl. 17,1 és ehhez Münzen u. Medaillen Auktion XXVI. Basel 1963. 56, valamint *K. Schefold:* Götter u. Heldensagen d. Griechen in d. spätarchaischen Kunst. München 1978. 249 ; *Kossatz—Deissmann:* 102.

összefüggő sorozatot alkotnak,[28] amelyben a két fegyveres hérósz táblajátékának ábrázolása nyilvánvalóan semmi kapcsolatban nincs a jelenet exékiasi fogalmazásával.[29] Ugyanez áll egy technikájában az athéni feketealakos vázákat utánzó[30] korinthosi olpénak a játékasztalt mellőző képére,[31] és egy talán attikai, de mindenesetre Athénon kívül készült feketealakos tál jelenetére is.[32] Ha ennek ellenére Kunze a pajzspántok reliefjeinek tárgyalásakor mégis a képmotívum («Bildstoff») athéni eredete mellett foglalt állást,[33] ennek alighanem két oka volt: Exékias művészi teljesítményének csodálata, és feltételezett időbeli elsőbbsége a jelenet összes többi ábrázolásával szemben.

4. A kettő nem független egymástól. Félő ugyanis, hogy az *antiquissima vel optima* Horatiustól megfogalmazott és a romantikában új jelentéssel aktualizált elképzelése nem kis hatással volt a keltezésekre. Ha azonban megpróbálunk kilépni ebből a *circulus vitiosus*-ból, és ha azt is tekintetbe vesszük, mennyire tág időhatárokat engednek meg az archaikus görög művészetben használatos abszolút keltezések,[34] azt kell mondani, hogy még a ma ismert athéni vázák közül sem lehet valamennyit minden kétséget kizáróan Exékiasnál későbbinek tartani,[35] s még kevésbé az Athénon kívüli görög ábrázolásokat.[36] Minthogy pedig az utóbbiak, mint láttuk, a képmotívumnak Exékiastól független hagyományát képviselik, viszonylagos művészi jelentéktelenségük miatt is feltehető, hogy aligha születése pillanatában mutatják ezt a hagyományt. E jelenetek ikonográfiai értelmezése azonban bizonytalan, és ha pusztán a képhagyomány vallomását vesszük figyelembe, legföljebb műhelyeik Athénhoz való közelsége miatt, vagy az Exékias-váza hatása alatt lehet bennük Achilleus és Aias táblajátékát felismerni.

A görög képhagyomány áttekintése tehát nem vezet tovább valószínűségeknél és lehetőségeknél. Valószínű, hogy a képszkémát, és lehetséges, hogy

[28] *H. Thiersch*, in: Aegina. München 1906. 392 és Taf. 113,5 = 114,9; *Kunze:* i. m. (fent 13. jegyz.) 142—144; *M. Maass:* AA 1984, 271—273.

[29] *Kunze:* i. m. 144; vö. *M. Robertson:* A History of Greek Art. Cambridge 1975. 141 («a tradition of their own both in subject matter and composition»).

[30] *Moore:* 419, 18. jegyz.

[31] *M. Thorne Campbell:* Hesp. 7 (1938) 560—562 és 561, fig. 3; 576, no. 21. *Kunze:* i. m. 144, hangsúlyozza a jelenet függetlenségét az Exékias-képtől.

[32] *Diehl:* i. m. (fent 12. jegyz.), 37 és Abb. 6; *D. Callipolitis—Feytmans:* Les plats attiques à figures noires Paris 1974. 338 és pl. 53, fig. 40. A műhely lokalizálásáról uo., 159 (*Woodford:* 181: «non Attic»); vö. *J. W. Hayes:* CVA Toronto 1, ad pl. 40, 4—5.

[33] I. m., 144; ugyanígy *Schefold:* Götter u. Heldensagen (fent 27. jegyz.), 245; *Boardman:* 18, 42. jegyz. (szerinte szinte valamennyi nem-athéni ábrázolás az athéniakat másolja), és az említett korinthosi olpéval kapcsolatban *Kossatz—Deissmann:* 100.

[34] L. elsősorban *Robertson:* i. m. (fent 29. jegyz.), XVI. Az attikai 6—5. századi vázafestészet hagyományos kronológiájának problémáiról l. legutóbb *E. D. Francis—M. Vickers:* Proc. of the Cambridge Philol. Soc. 207 (1981) 96—136; *R. Tölle-Kastenbein:* AA 1983, 572—584.

[35] *Schefold:* Götter-u. Heldensagen (fent 27. jegyz.), 245; mellette *Mommsen:* 147, 26. jegyz. és *Kossatz—Deissmann:* 98; ellene *Moore:* 418, 9. jegyz. és *Böhr:* i. m. (fent 14. jegyz.), 71, 453. jegyz. (irodalom). Az mindenesetre kétségtelen, hogy az athéni vázák egy része legalábbis egyidejű Exékias műveivel; vö. *Kemp—Lindemann:* i. h. (fent 17. jegyz.).

[36] A pajzspántok domborműveinek Kunzétól javasolt késői keltezése ellen *Kossatz—Deissmann:* 100; *Maass:* AA, 1984, 273. A korinthosi olpé formáját *Moore:* 419, 18. jegyz., az Amasis-festő egyik olpéjával kapcsolta össze, s *Kemp—Lindemann* (i. h.) is korábbinak tartja Exekiasnál. Az attikai tálat *Diehl:* i. m. (fent 12. jegyz.), 36, a 6. század második negyedére keltezte, *Callipolitis—Feytmans:* i. m. (fent 32. jegyz.), 159—160, a maga «phase intermédiaire»-jébe (560—555 és 530—525 között, uo., 153) sorolta, és képét az előbbi jegyzetben említett vatikáni csészével hozta összefüggésbe.

az egymással szemben ülve játszó két harcos motívumát is ismerték már Exékias előtt, bár egyik sem bizonyítható, és az sem dönthető el biztosan, hogy Athénban vagy Athénon kívül jelentek-e meg korábban. Exékias óta Athénben a kép-motívum Achilleus és Aias táblajátékát ábrázolta, de használták ettől eltérő tartalmú jelenetek ábrázolására is. A legkorábbi feliratos ábrázolás Exékiasé, de sem az nem bizonyos, hogy ő adta először az utána hagyományossá vált jelentést a kép-motívumnak, sem az, hogy előtte más tartalmú jeleneteket (is) jelenített meg akár Athénban, akár Athénon kívül.

Szilárdabb talajra vezethet a görög képhagyományon nevelkedett nemgörög kultúrák, elsősorban az etruszkok hagyatékának vizsgálata. A két egymással szembenülő, egyik kezében lándzsát tartó harcos kép-motívuma ugyanis mai tudomásunk szerint a legkorábban egy etruszk vázán jelenik meg: a Hercle-festő Vulciban készült olpéját, amelynek középső állatfrízében középen ábrázolva van, az 570 (+ — 10) körüli évekre lehet datálni.[37] *(2. kép)* Az egykorú etruszko-korinthosi vázákon szokásos hanyagsággal festett képen a két szakállas harcos sisak nélkül ül egymással szemben,[38] diphroson,[39] lándzsával, kerek hoplitapajzsukat bal karjukon tartják.[40] A játékasztal nincs ábrázolva a két alak között, ahogy az egyetlen korinthosi és néhány athéni vázaképen sem,[41] de a jobb oldali harcos kezének gesztusa jól ismert a későbbi táblajáték-jelenetekről, mint a «lépésre» felszólítás kifejezése.[42]

A kép-motívumnak ez a megjelenése nem áll elszigetelten az egykorú etruszk művészetben. G. Camporeale hívta fel elsőként a figyelmet arra, hogy a hengerelt díszítésű chiusii bucchero-edények egyik motívuma szoros kapcsolatban áll az Exékias-amphora jelenetével.[43] *(3. kép)* A két sisaktalan férfi ezúttal kétségtelenül játékasztalnál ül, különböző típusú diphroson, mint a Hinta-festő athéni amphoráján,[44] egyikük kezében talán lándzsa, a másikében sképtron(?) van. Balra nőalak áll mögöttük, feléjük nyújtott karokkal, a fogadás, üdvözlés vagy megtisztelés gesztusával,[45] jobbra két lándzsás férfi. Camporeale a négy vázáról ismert motívumot a 6. század végére vagy az 5. sz. elejére

[37] *Szilágyi J. Gy.:* Etruszko-korinthosi vázafestészet. Budapest 1975. 41. kép (vö. Studi di antichità in onore di G. Maetzke. Roma 1984. 476 és tav. 2, d); a festőről uo., 113—119 (vö. La civiltà arcaica di Vulci. Firenze 1977. 58, irodalommal); a keltezésről uo., 123—124.

[38] *Woodford* figyelte meg (174—175), hogy Exékias után elenyészően ritka kivételektől (uo., 11. jegyz.) eltekintve a görög ábrázolásokon a két szembenülő harcos mindig egyformán vagy sisakos vagy sisaktalan. Ugyanez érvényes az etruszk ábrázolásokra is.

[39] Mint olykor görög vázaképeken is, pl. CVA Tübingen 3, Taf. 49, 9—11; CVA Bruxelles 1, III He, pl. 11,5 (genre-jelenet).

[40] A karon tartott kerek pajzs a jelenet görög ábrázolásain sem ritka, pl. a 35. jegyzetben említett vatikáni csésze; *Beazley:* ABV, 362, 29; *Para:* 149, 23bis; ARV², 301,1; a Berlin-festő new york-i hydriája *(Para:* 343; *Mommsen:* Taf. 36), stb. *Mommsen* tévesen tartja a motívumot a legkésőbbi ábrázolásokra jellemzőnek (150). — A görög hoplita-fegyverzet Etruriában: *B. B. Shefton:* Die «rhodischen» Bronzekannen. Marburg 1979. 59—60 (a korábbi irodalommal); *P. Stary:* Zur eisenzeitlichen Bewaffnung und Kampfeswesen in Mittelitalien. Marburg 1981. 122—123, a kerek hoplita-pajzsról uo. 74—76.

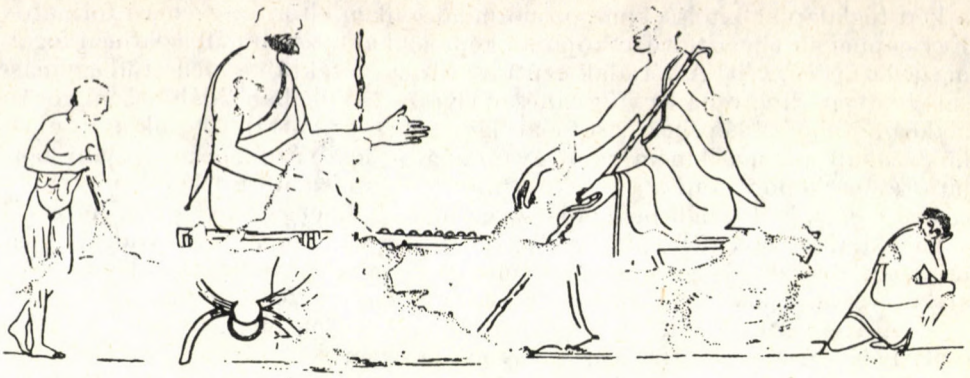
[41] L. fent 21. és 31. jegyz.

[42] Lehet azonban egyszerűen a megszólítás gesztusának is értelmezni; vö. *G. Neumann:* Gesten u. Gebärden in d. gr. Kunst. Berlin 1965. 10—11.

[43] Arte Antica e Moderna 5 (1962) 140; ua., in: LIMC I, s. v. Achle, 210.

[44] *Böhr:* i. m. (fent 14. jegyz.), Taf. 68,A; különböző típusú széken ülő alakok: *A. Greifenhagen:* Alte Zeichnungen nach unbekannten gr. Vasen. Sitz.-Ber. Bayr. Akad. Wiss., Philos.-hist. Kl. 1976, 3, 19 és Abb. 17.

[45] Jobb kezében talán csészét tart, de nem tisztán kivehető.

5. kép. Rajz elveszett capuai sírfreskóról

keltezte, elsősorban azért, mert Achilleus és Aias táblajátékának két Chiusiban előkerült athéni feketealakos váza-ábrázolását tartotta a mintaképnek,[46] és mert az ábrázolt diphros-típusok megjelenését Etruriában a 6. század utolsó harmadára helyezte.[47] A Hercle-festő vázája most tanúsítja, hogy egyik érv sem döntő.[48] A négy bucchero-edény formája sem enged meg ilyen késői keltezést, és ha nem kell is a Hercle-olpé előtti időre visszamenni,[49] mind a hengerelt díszítésű bucchero-edények egész csoportjának történeti helyzete, mind a jelenet részletei a 6. század második negyedére utalnak.[50]

A kép-motívum Exékiassal kezdődő athéni virágkorának évtizedeiből nem maradt fenn Itáliában ábrázolása. Az ezt közvetlenül követő időben azonban újból megjelenik, egyszerre több helyen és különböző műfajokban, minden látható összefüggés nélkül etruszk elődeivel. Egy campaniai feketealakos váza egyik oldalának képe csak a két szembenülő alak általános szkémáját mutatja, a másikon azonban a két ülő férfi talán morra-szerű játékot játszik ;[51] *(4. kép)* egy fiesoléi sztélén asztal két oldalán, talán táblajátéknál ül a két férfialak,[52] de

[46] Arte Antica e Moderna 7 (1964) 244.

[47] Arte Antica e Moderna 5 (1962) 135—136.

[48] Az ábrázolt diphros-típusok etruszk történetéhez, amely mindkettőnél legkésőbb a 6. század első negyedében kezdődik, *J. MacIntosh:* RM 81 (1974) 17—21, 35—36; *S. Steingräber:* Etruskische Möbel. Roma 1979. 36—40.

[49] Mint *U. Höckmann:* RM 82 (1975) 202—203, 205 (6. század eleje). A bucchero amphora-változatok relatív kronológiája (a Camporeale-tól tárgyalt firenzei amphora *Höckmann* 201, Abb. 1,5 típusa) nem ad biztos támaszpontot az abszolút keltezéshez.

[50] *J. M. J. Gran Aymerich:* CVA Louvre 20, 91, ad pl. 44: «580—550 körül»; a forma azonos a firenzei amphoráéval. A hengerelt relieffel díszített bucchero edények másik két nagy műhelyükben, Tarquiniában és Orvietoban is a 6. század első felében készültek (Tarquinia: *J. G. Szilágyi:* Etruscans 2 [1970—72] 20—21; *G. Camporeale:* St. Etr. 40 [1972] 147; Orvieto: *G. Camporeale:* Buccheri a cilindretto di fabbrica orvietana. Firenze 1972. 112).

[51] *F. Parise Badoni:* Ceramica campana a figure nere. Firenze 1968. 28—29, no. 8, tav. 12.

[52] St. Etr. 6 (1932) tav. 10; *F. Magi:* uo. 46 és 2. jegyz. felvetette, hogy az Exékiaséhoz hasonló kockajáték-jelenetről van szó. Vö. *Camporeale:* Arte Antica e Moderna 1962, 140—141 és LIMC I, i. h.

a kép téglalapját kitöltő kompozíció mindegyiken eltér az exékiasi formától. Egy capuai sír elpusztult freskójának képe sokkal közelebb áll az athéni fogalmazáshoz.[53] *(5. kép)* A két alak ezúttal biztosan játéktábla mellett ül egymással szemben, diphroson, egy ugyancsak elveszett, Vulciban talált athéni vörösalakos amphora[54] képéhez hasonlóan köpenyben és bottal a kezükben; egyikük szakállas, a másik nem, mint gyakran az athéni vázaképeken.[55] Balra botjára támaszkodó ifjú nézi a játékot, mint Pausanias említett kép-leírásában a «másik» Aias, jobb oldalt pedig kis szolgafiú ül(?), fejét kezére hajtva. A freskó, a paestumi Tomba del Tuffatore egyetlen ismert campaniai kortársa, mind rajzának etruszk[56] és görög stílusrokonsága, mind a sírban talált athéni vörösalakos vázák tanúsága szerint a 460 körüli években készülhetett.[57]

A Hercle-festő kétalakos jelenete semmiféle felismerhető tartalmi kapcsolatban nincs az állatfrízzel, amelynek közepén megjelenik.[58] Az etruszko-korinthosi vázafestészetnek ebben a középső korszakában az emberábrázolások igen ritkák, és túlnyomórészt kimutathatóan görög kép-szkémák átvételei.[59] Nyilván a Hercle-festő is a görög vázafestészetből kölcsönözte a jelenetet; a szigorúan szimmetrikus kompozíció a görög művészetnek erre az Exékiast megelőző korszakára jellemző.[60] Lehetséges, hogy az etruszk mester görög előképe a hérósz-mitológia alakjait ábrázolta, akiket azonban az etruszk vázakép alapján nem tudunk, és talán görög mintájának ismeretében sem tudnánk megnevezni. Még kevésbé tudjuk eldönteni, hogyan értelmezte a képet festője vagy a váza etruszk nézői. A chiusii bucchero relieffel kapcsolatosan Camporeale az Exékias-képhez viszonyítva «un'evidente svalutazione semantica»-ról beszél, és az ábrázolást héróikus jelentésétől megfosztott, a mindennapi életből vett genre-jelenetnek tartja.[61] Ezt valószínűtlenné teszi már a három alak is, amely a két játékost közrefogja — mindegyiknek megvan a párhuzama az athéni táblajáték-vázákon[62] —, még inkább az, hogy a chiusii hengerelt bucchero reliefek valamennyi emberalakos motívuma mitikus vagy kultikus jelentésű, bár konkrét értelmezésükre eddig alig történt komolyabb kísérlet.[63] A «mitikus

[53] *F. Weege:* JdI 24 (1909) 108, Abb. 4; *F. Parise Badoni:* Atti e Mem. Soc. M. Grecia, n. s. 9—10 (1968—69) 73 és tav. 22,b.

[54] *Greifenhagen:* i. m. (fent 44. jegyz.), 18—19 és Abb. 17.

[55] Ilyen esetekben a szakálltalan általában Achilleus: *Beazley:* 3; *Mommsen:* 145.

[56] Elsősorban a Praxias-csoportra kell utalni.

[57] *J. D. Beazley:* AJA 49 (1945) 154—156, igazolva *Weege* (fent az 53. jegyzetben i. m., 129 és 141) keltezését; *Parise Badoni* (fent 53. jegyz. i. m., 37. jegyz.) tévesen gondolja, hogy a sírban talált valamennyi váza a 5. század második feléből való.

[58] A hétköznapi használatra szánt boroskancsó esetében aligha lehet funeráris szimbolikára gondolni, amelyről vö. alább 64. jegyz.

[59] *Szilágyi:* Ant. Tan. 27 (1980) 165—168; Studi Maetzke (fent 37. jegyz.), 476. Kivételekről ua.: Getty Mus. Journal 12 (1984) s. a.

[60] *Scheibler:* i. m. (fent 1. jegyz.), 58—65.

[61] LIMC I, 210, illetve Arte Antica e Moderna 1962, 141 («tradizione effettiva»).

[62] Vö. a kockázók felé lépő két lándzsás harcost a korai és Exékiastól független vatikáni csészén (fent 35. jegyz.), vagy a számos athéni vázát, amelyen a jelenet két oldalán harcos áll (*Mommsen*, 147), és a két játékostól balra álló, feléjük forduló nőalakot egy athéni lékythoson (CVA Tübingen 3, Taf. 49,9). — A hengerelt frizek egyes jelenteinek összefüggése olykor számunkra felismerhetetlen, de az aligha képzelhető el, hogy maguk a jelenetek értelmetlenül egymás mellé tett alakokból állnak *(Höckmann:* RM 82 [1975] 197).

[63] *F. Scalia:* St. Etr. 36 (1968) 357—401, a motívumok eddigi legteljesebb feldolgozásában az emberalakos jelenetek puszta leírására szorítkozik, s a keltezés kérdését sem érinti.

vagy kultikus» jelentés általános meghatározásánál többet a szóban forgó jelenetről sem lehet mondani.

A görög és etruszk vonásokat egyesítő capuai freskón egyetlen vonás sem mutat mitológiai jelentésre, de ennek ellenére aligha pusztán genre-jelenet. Fentebb utaltunk kapcsolatára Polygnótos delphii freskójával, amely a trójai háború hérószait az Alvilágban ábrázolta kockajátékba elmerülten. A capuai festmény korát tekintve nincs messze Polygnótostól, de semmi nem ad alapot rá, hogy a delphii Nekyia-jelenet alapján értelmezzük. Az viszont funkciója miatt is eleve valószínű, hogy az ábrázolást — a Tomba del Tuffatore névadó képéhez hasonlóan — szimbolikusan kell felfogni, talán E. Vermeule finom gondolatát követve mint a győzelem esélyét kínáló «utolsó játék az utolsó ellenféllel» metaforáját[64] — ami egyébként a táblajáték-jelenetet ábrázoló vázaképek népszerűségének is egyik — ha nem is egyetlen — oka lehetett.[65]

A korai itáliai ábrázolások tehát közvetve bizonyítják a kép-motívum Exékias előtti megjelenését a görög művészetben és továbbélését 470 után, de semmi jele nincs bármiféle kapcsolatuknak Achilleus és Aias alakjával, és más nyoma sincs annak, hogy a jelenet először Exékiasnál felmerülő értelmezését vagy az általa megjelenített mítosz-epizódot ismerték Itáliában, mielőtt 470 táján — egy alább még tárgyalandó kivételtől eltekintve — végleg eltűnt az athéni vázákról.

A kép-motívum itáliai története azonban nem ér véget a capuai freskóval. Az 5. század utolsó negyedében egy alighanem Vulciban készült, a faliszk területen talált bronztükrön jelenik meg újra.[66] A jelzetlen sziklán (?) ülő két sisaktalan, páncélos harcos közül a jobb oldali lándzsájára támaszkodik; az Athénból ismert szokás szerint az egyik — ezúttal a bal oldali — szakállas, és a játéktábla fölé hajoló két alak feje fölött a bekarcolt felirat félreérthetetlenül jelzi, hogy az idősebb Aias, a vele szemben ülő Achilleus.

A 4—3. században a kép-szkéma változatai rendkívül elterjedtek az etruszk vagy az etruszkkal kapcsolatban álló művészetekben, elsősorban a glyptikában és a bekarcolt bronztükrökön,[67] de más műfajokban is. A két szembenülő fegyveres vagy fegyvertelen férfi, gyakran egy- vagy többalakos jelenet két oldalán, túlnyomórészt tondo-kompozícióba illeszkedik be, amely már a görög archaikus vázaképeken kialakult.[68] Főként a két- és háromalakos ábrázolások, ha attributumok vagy feliratok nem segítik a nézőjüket, többnyire tág teret engednek a különféle értelmezéseknek.[69] Erre az is feljogosít, hogy azok a jelenetek, amelyek az alakok félreérthetetlen attributumai vagy felira-

[64] Aspects of Death in Early Greek Art and Poetry. Berkeley—Los Angeles 1979. 80—82. Vö. *Mennenga:* i. m. 115—116 és *H.—G. Buchholz:* AA 1984, 562—563.

[65] Ebből a szempontból nézve közömbös, hogy milyen játékot játszottak; úgy tűnik, nem mindig ugyanazt. A játékról *G. Körte*, in: ES V, 144—146; *Beazley* 2—4; *Woodford:* 184—185; *Buchholz:* i. m., 560—562. Egy párizsi amphoránál *Beazley* (ABV 395,9) kérdőjelesen morrajátékra gondol. Vö. *Vermeule*, az előző jegyzetben i. m., 231—232, 74. jegyz.

[66] *U. Fischer-Graf:* Spiegelwerkstätten in Vulci. Berlin 1980. 32, V 17 (a korábbi irodalommal), és Taf. 5,2.

[67] Glyptika: *P. Zazoff:* Etruskische Skarabäen. Mainz 1968. 119, nos. 221—223; 183, no. 1039; 207, nos. 1148—1150. Tükrök: *G. A. Mansuelli:* St. Etr. 19 (1946—47) 92—97, 102—103; *D. Rebuffat-Emmanuel:* Le miroir étrusque. Rome 1973. 502—510; a különböző típusokról, a korábbi irodalommal *Fischer—Graf:* i. m. 114.

[68] Pl. Délos X, pl. 50, 605,a (vö. ezzel pl. *Fischer—Graf:* i. m. Taf. 21,4), vagy a 32. jegyzetben említett két attikai tál.

[69] Néhány lehetőség: *Szilágyi:* Acta Antiqua Hung. 10 (1962) 256—258; *Zazoff:*

tok alapján legalábbis a görög mitológia szempontjából biztosan értelmezhetők, bizonyítják a kép-szkéma változatlan többértelműségét.[70] Ezeket az ábrázolásokat így semmi okunk nem volna az exékiasi jelenethez kapcsolni, s legföljebb az analógia egyébként is jól ismert jelentőségét igazolnák az ikonográfiában, ha nem volna köztük néhány, amely azt tanúsítja, hogy a kép-szkéma a későetruszk művészetben is megtartotta kapcsolatát az Achilleus—Aias jelenettel. Egy londoni skarabeus a 4. századból[71] nem kép-szkémája, csupán tartalma miatt érdemel említést: ovális lapja a felirattal azonosított két hőst szembenállva mutatja, a szakállas Aias mellett pajzsa, Achilleus lándzsát tart a kezében. A két alak puszta összetartozásánál többet mond egy 4. század elejei, alighanem megintcsak Vulciban készült bronztükör.[72] *(6. kép)* Ezen a két harcos az exékiasi képszkémában jelenik meg; ezúttal sisakot viselnek, mindkettőjük lándzsára támaszkodik, pajzsuk mellettük van a földön, mint az Exékias-képen, de a játékasztal hiányzik a középről, legföljebb a bal oldali harcosnak a Hercle-festő vázáján láthatóhoz hasonló mozdulatát lehet esetleg a játékra való felhívásnak értelmezni.[73] A két alak között középen egy villám Zeus—Tinia jelenlétét jelzi, és a felirat ezúttal is megnevezi a bal oldali szakállas Aias Telamóniost és vele szemben az ifjú Achilleust.

Hasonló beállításban jelenik meg a két alak egy Città della Pieve-ben, Chiusi közelében előkerült, a 4. század második felére keltezhető bronztükrön,[74] amelyen sisakban, egyik kezüket mellettük levő pajzsukra téve, a másikkal lándzsájukat fogva ülnek egymással szemben. A jelenet középső függőleges tengelyét itt a két csaknem párhuzamos lándzsa jelzi. A felirat bizonyítja, hogy ezúttal is a bal oldali, szakállas harcos Aias, a másik Achilleus. A képen még kevesebb utal arra, hogy az exékiasi jelenet áll mögötte, mint a baseli tükrön. A hasonló kép-szkémában ábrázolt megnevezetlen vagy más néven nevezett hasonló alakok tömegének ismeretében arra lehetne gondolni, hogy a két tükör az Achilleus—Aias párnak a táblajáték-jelenettől való elszakadását tanúsítja, azt, hogy a két név mögött már nem áll konkrét mitológiai tartalom, pusztán megszokott összetartozásuk miatt vésték őket szinte díszítésként a későetruszk művészet kedvelt «beszélgető»-jeleneteinek egyikében-másikában a szembenülő alakok mellé.[75]

Egy további skarabeus-gemma és bronztükör azonban arra mutat, hogy a kép-szkéma nemcsak a kép-motívummal, hanem a mítosz-epizóddal való kapcsolatát sem vesztette el a későetruszk ábrázolásokon, s ez az előbb tárgyalt feliratos jelenetek értelmezése szempontjából sem lehet közömbös, sőt elképzelhetővé teszi, hogy egy 4. század végi vulcii tükör felirat nélküli ábrázolásán a két, ezúttal sisaktalan és egyformán szakáll nélküli harcosban, akik

i. m. (fent 67. jegyz.), 183 («haditanács»), 190 («Palamédés»); *Fischer—Graf:* i. m., 79.

[70] Pl. *Fischer—Graf:* i. m. 79, Taf. 21,4 és Taf. 17,1 (Perseus, Athéna, Hermés).

[71] *Furtwängler:* AG, Taf. 18,21; *G. M. A. Richter:* Engraved Gems of the Greeks and the Etruscans. London 1968. no. 823 («middle period», 460—380 k.); a keltezéshez *Zazoff:* i. m. (fent. 67. jegyz.), 145, no. 332.

[72] *Fischer—Graf:* i. m. 44—45, V 27 és Taf. 11.

[73] Így *Fischer—Graf:* i. m. 45. A jelenetet már *K. Schefold:* Führer durch das Antikenmuseum Basel. 1967. 124, az Exékias-kép rövidített fogalmazásaként értelmezte.

[74] *M. Pandolfini:* St. Etr. 42 (1974) 279, no. 239 és tav. 54.

[75] Így értelmezi őket és valamennyi általa említett skarabeus-gemmát *Camporeale:* LIMC I, 210.

8. kép. Achilleus és Aias táblajátéka etruszk bronztükrön (rajz). Milano, Museo Teatrale della Scala

között Athéna alakja jelenik meg, szintén Achilleust és Aiast kell fölismernünk.[76]

Az említett skarabeus talán még a 4. században készült, etruszk vagy ahhoz közelálló műhelyben.[77] *(7. kép)* Lapján két ruhátlan, sisakos harcos ül az archaikus Achilleus—Aias képekről is jól ismert guggoló ülésben[78] egymással szemben, egyik karjukon a Hercle-festő alakjaihoz hasonlóan pajzsot tartanak, a másik a közöttük álló játékasztal felé nyúl. Tehát olyan sok az általános kép-szkéma hasonlóságán messze túlmenő egyezés az archaikus görög táblajátékos-képekkel, hogy felirat nélkül is felmerülhet az azonos ikonográfiai értelmezés lehetősége.[79] Még valószínűbbé válik ez, ha egy Milánóban őrzött, a 4. század végén vagy a 3. század elején készült etruszk bronztükröt is figyelembe veszünk.[80] *(8. kép.)* A sziklán ülő két sisakos, páncélos harcos ezúttal

[76] *Fischer—Graf:* i. m. 78—79, V 48 és Taf. 21,4, a fenti értelmezéssel; óvatosabban *G. Pfister-Roesgen:* Die etruskischen Spiegel des 5. Jh. v. Chr. Bern—Frankfurt 1975. 73—74, 173. Másképp *E. Gerhard:* ES III. 266.

[77] *Furtwängler:* AG , Taf. 63, 25; *Zazoff:* i. m. (fent 67. jegyz.), 190, no. 1148.

[78] L. fent 22. jegyz.

[79] *Furtwängler:* AG II, 285 nem nevezi meg a két játékost; *Zazoff:* i. h., az egyiknek bizonytalanul a «Palamédés» nevet adja. Camporeale nem említi a gemmát.

[80] *Gerhard—Körte:* ES V, Taf. 109; *A. Stenico:* St. Etr. 23 (1954) 203—205 és fig. 3.

a térdén tartja a játéktáblát. A bal oldali szakállas, pajzsát a hátán viseli, a vele szembenülő szakálltalan, pajzsa mellette a földre van támasztva, és bekarcolt felirata kétségtelenné teszi, hogy Achilleust kell felismerni benne.[81] A középen attributum nélküli nőalak áll, fejét — mint a vázaképek Athénája — Achilleus felé fordítva.

Az emlékanyag tanúsága szerint tehát az etruszk művészetben a 4—3. század fordulóján legalább egy évszázadra visszanyúló folyamatos hagyománya volt a kép-motívum Achilleus és Aias táblajátékára való alkalmazásának. Ennek tudatában érdemes megkísérelni egy Tarquiniában előkerült, a milánói tükörrel egykorú etruszk vörösalakos oinochoé ábrázolásának értelmezését.[82] *(9. kép.)* Az edény testén jobb oldalt egy oszloptól tartott architráv talán a helyszínt jelzi; ettől balra két ruhátlan férfi ül egymással szemben bizonytalan formájú széken; a bal oldali lándzsára vagy botra támaszkodik, a jobb oldali felemelt jobb kezét, amelyben hosszúkás, vékony tárgyat tart, a középen levő, oltár-szerű asztal felé nyújtja. Az asztal mögött álló Niké őfelé fordul, és kivehetetlen tárgyat nyújt neki, s ugyancsak őfelé fordul Athénának a jelenet fölött, az edény nyakán megjelenő, bal kezét földre támasztott pajzsán nyugtató, ülő alakja is. Aligha kétséges ugyanis, hogy az istennő is a jelenethez tartozik.[83] Ha így van, az etruszk vázakép feltűnő kapcsolatot mutat azzal a 430—420 körül készült athéni vörösalakos kratérral *(10. kép)*, amelyen félszázados szünet után — mai tudásunk szerint teljesen elszigetelten — újra megjelenik Athénban a táblán játszó két hérósz jelenetének ábrázolása,[84] ezúttal úgy, hogy a középen álló Athéna kezében Niké-alakot tart, amely «Achilleus» felé röpül, és így az archaikus képektől idegen nyomatékkal emeli ki és helyezi a jelenet középpontjába Achilleus győzelmét.[85]

A Héphaistos-festő kratérján a jelenet, mint talapzata jelzi, szoborcsoportot ábrázol, amelynek feltételezett modelljét ismételten megpróbálták egy töredékekből rekonstruált késő archaikus szoborcsoportra visszavezetni.[86] Ennek egyik nehézsége az, hogy további feltevésként a szoborcsoportnak egy a perzsa pusztítás után készült új változatát kellett posztulálni,[87] a másik, hogy a rekonstruált szoborcsoport közepére helyezett Athéna-torzó stílusa

[81] A másik alak névfelirata a felület korróziója miatt nem látható.

[82] *M. A. Del Chiaro:* St. Etr. 38 (1970) 97—98 és tav. 8,c; *G. Pianu:* Ceramiche etrusche a figure rosse (Materiali del Museo Arch. Naz. di Tarquinia, 1). Roma 1980. 48—49, tav. 27.

[83] Bármennyire szokatlan is ez az oinochoé-forma etruszk vörösalakos díszítésű példányain. A Louvre egyik vázáját *M. A. Del Chiaro* (Etruscan Red-Figured Vase-Painting at Caere. Berkeley—Los Angeles 1974. 59—60) hasonló módon próbálta értelmezni, de vö. ellene *V. Jolivet:* Recherches sur la céramique étrusque à figures rouges tardive du Musée du Louvre. Paris 1982. 95—96.

[84] *Beazley:* ARV² 1114,9; Para 452 («believed to be lost», a váza azonban a Pergamon-Museumban van).

[85] *Schefold:* JdI 52 (1937) 33; *Mommsen:* 148.

[86] *Schefold:* i. m., 32; *G. H. Chase:* Bull. Mus. F. A. Boston 44 (1946) 49—50; *Thompson:* 35, 39.

[87] Így *Schefold*, *Chase* és *Thompson*, az előző jegyzetben i. h.; *W.-H. Schuchhardt*, in: *H. Schrader:* Archaische Marmorbildwerke d. Akropolis. Frankfurt 1939. 286, felveti, hogy az eredeti csoportot javították ki, és állították fel újra az Akropolison, s ezt ismerhette a Héphaistos-festő. Kisebb későbbi javítások viszonylag épen maradt szobrokon elképzelhetők, de az aligha, hogy egy darabokra tört szoborcsoportot helyreállítottak. Vö. *Boardman:* 19, 47. jegyz.

alapján nem illik a töredékekben fennmaradt guggoló alakokhoz,[88] a legsúlyosabb pedig az, hogy az egész rekonstrukció szinte kizárólag az Exékiasnál ábrázolt jelenettel való feltételezett, de nem igazolható kapcsolaton alapul.[89] Így további anyag felmerüléséig a Héphaistos-festő képét az archaikus athéni *vázaképeken* megfogalmazott ikonográfiai hagyomány folytatójának kell tartani, nyitva hagyva a kérdést, volt-e esetleg szerepe egy szoborműnek e hagyomány közvetítésében. Elképzelhető, hogy a leglényegesebb új elem, amellyel a képmotívumot gazdagította, az Athéna—Niké pár, a vázafestőnek az Athéna Parthenos-szobor által sugallt[90] önálló leleménye.[91]

Az etruszk kancsót több mint egy évszázad választja el a Héphaistos-festő kratérjától, és semmi ok nincs arra, hogy közvetlen kapcsolatukról beszéljünk. Az athéni váza, mint erre alább még vissza kell térni, felirat nélkül is aligha értelmezhető másképpen, mint hogy a két, archaikus hagyomány szerint térdelve játszó harcos közül ezúttal a szakállas jobb oldali Aias, a bal oldali ifjú pedig, aki felé Athéna fordul, Achilleus. Az etruszk vázán semmi nem mutat arra, hogy festője ugyanerre a történetre gondolt, sőt az attributumok inkább ez ellen szólnak, ha nem is egyértelműen.[92] A tükrök azonban igazolják, hogy a kép-szkémát Dél-Etruriában még ebben az időben is alkalmazták az Achilleus—Aias jelenetre, és a vázafestő etruszk vagy görög mintaképe minden valószínűség szerint ez a jelenet volt, bármilyen értelmet adott neki vagy gondolt mögé az etruszk mester.

Ez megint figyelmeztet arra, amiből kiindultunk, hogy egy kép-motívum története nem szükségképpen azonos egy általa megjelenített mítosz (vagy bármely más téma) képi ábrázolásának történetével. Ami az előbbit illeti, az etruszk ábrázolások nemcsak azt mutatták meg, hogy a vatikáni Exékias-váza kép-motívuma biztosan korábbi Exékiasnál, hanem megerősítették azt is, amit az Athénon kívüli görög ábrázolások vizsgálata valószínűvé tett, hogy aligha attikai eredetű. Az egykorú etruszk művészet orientációjának és a görög

[88] *Schuchhardt:* i. m. 287; *Mommsen:* 150—151. *M. S. Brouskari:* Musée de l'Acropole, cat. descriptif. Athén 1974. 108—109, nem is említi a csoport tárgyalásakor.

[89] Először *H. Schrader* (Archaische Marmor-Skulpturen im Akropolis-Museum zu Athen. Wien 1909. 69) értelmezte a töredékeket és rekonstruálta a csoportot az Exékias-kép alapján. A *Thompson*nál (33—37, figg. 1—4) tárgyalt különböző értelmezési és rekonstrukciós kísérletek eléggé mutatják, mennyi a bizonytalanság mindkettőben (*F. Brommer:* Denkmälerlisten zur gr. Heldensage. II. Marburg 1974. 85 «Deutung fraglich»; vö. *Woodford:* 176, 21. jegyz.). *Schrader* (i. m., 71) és *Thompson* (33, 39) a csoportot vázakép plasztikába való közvetlen átvitelének tartotta. Ennek valószínűtlensége miatt *Kunze* (fent a 13. jegyzetben i. m., 144) és *Mommsen* (151) az Exékiasnál ábrázolt téma szabad plasztikai újrafogalmazására gondolt, s *Mommsen* szerint (150) a szoborcsoport új vonásait vették át a későbbi, 510 utáni vázafestők is; mindhárom vonás azonban, amelyet a szoborcsoport újításának tart (a harcosok guggoló póza, a karon tartott pajzs, a szakállas és szakálltalan figura megkülönböztetése) megjelenik már a kép-motívum általa is Exékiasnál korábbinak tartott ábrázolásán (*Mommsen:* Taf. 34,3).

[90] Erre már *A. Furtwängler* utalt a váza első publikálásakor: AA 1892, 102. Vö. *Schefold:* JdI 52 (1937) 30.

[91] *Woodford:* 179, 57. jegyz.

[92] A játékasztal olykor az athéni vázaképeken is üres (vö. pl. *Diehl*, fent a 12. jegyzetben i. m., 34). Másfelől érdemes megemlíteni a jobb oldali alak kezében tartott tárgy párhuzamaként a pálca-félét az Andokidés-festő bostoni vázájának vörösalakos oldalán Achilleus és egy Bryn Mawr-ban őrzött töredéken Aias kezében (*Beazley:* 5, felveti, hogy talán a figurák tolására szolgált; a bryn mawr-i töredékről *Moore:* 419, 20. jegyz.).

vázák import-statisztikájának ismeretében[93] nehezen képzelhető el, hogy a 6. század második negyedében athéni vázát másoltak vagy utánoztak; a mintaképet, mint általában a görög mítoszok legkorábbi etruszk ábrázolásaiét, elsősorban az ÉK-Peloponnésoson lehet keresni.[94]

Mindez azonban nem érinti azt a kérdést, hogy mikor, hol és hogyan lett a kép-motívum Achilleus és Aias táblajátékának az egész ókorra kanonikus érvényű megjelenítője. Mint ismeretes, a történetnek nem maradt fenn írott forrása. C. Robert közel egy évszázaddal ezelőtti feltevése nyomán[95] a legtöbben a trójai háború egy általa rekonstruált epizódját látják benne, és az Exékias-jelenetet közvetve, vagy egy ugyancsak feltételezett nagyfestészeti fogalmazás közvetítésével,[96] egy elveszett epikus műre vezetik vissza. Ezt a feltevést a görög képhagyomány önmagában nem igazolja és nem cáfolja, de nem is teszi feltétlenül szükségessé.[97] Más megvilágításba helyezi azonban a kérdést az etruszk képhagyomány figyelembe vétele. Az Athénban 470 táján eltűnt jelenet az 5. század végétől egy évszázadon át az Exékias-kép két szereplőjének nevével összekötve élt az etruszk művészetben. Ebben az időben már elsősorban a klasszikus görög művészet közvetlen vagy Magna Graecia közvetítésével érkező hatására lehet és kell gondolni,[98] de az egyetlen ismert mű, amely számításba jön, a Héphaistos-festő vázája Gelában került elő, és felirat nélküli, azonkívül a kép-motívumnak olyan változatát mutatja, amely nem érintette az etruszk gemmák és tükrök mestereit. Az athéni vázák etruriai importja egyébként is a mélypontján volt ebben az időben, és vázaképek általában kevés szerepet játszottak az etruszk tükrök mintái közt.[99] Magyarázatul nem egy többé-kevésbé valószínű feltevés kínálkozik: importált archaikus kori görög vázák előkerülése Etruriában az 5. század végén;[100] a Héphaistos-festő vázájának még felfedezésre váró athéni vagy magna graeciai kortársai; archaikus

[93] L. egyelőre *C. Tronchetti:* Dial. d'Arch. 7 (1973) 6—10; *M. Martelli:* St. Etr. 47 (1979) 44; *A. W. Johnston:* Trademarks on Greek Vases. Warminster 1979. 12, 54; *Tronchetti:* Ceramica attica a figure nere (Materiali del Museo Arch. Naz. di Tarquinia, 5). Roma 1983, 6—8. Ami az abszolút számokat illeti, figyelembe kell venni, hogy az egyes görög központok Etruriával való kapcsolatai mindhárom kutatót elsősorban gazdaságtörténeti szempontból érdekelték, ezért statisztikáikban természetesen a fentiek szempontjából közömbös nem-figurális díszítésű vázák is szerepelnek.

[94] *I. Krauskopf:* Der thebanische Sagenkreis u. andere gr. Sagen in d. etruskischen Kunst. Mainz 1974 24—25, 61. Ugyanerre mutat a görögből átvett mitológiai nevek elemzése is, l. *C. De Simone:* Die gr. Entlehnungen im Etruskischen. II. Wiesbaden 1970. 320—326; *H. Rix*, in: Die Aufnahme fremder Kultureinflüsse in Etrurien. Mannheim 1981. 96.

[95] Die Nekyia des Polygnot. Halle 1892. 57 és többször, a legteljesebben kidolgozva: Die gr. Heldensage. III. 1923, 1126—1127 és 1126, 4. jegyz.; további irodalom: *Beazley:* 2, 2. jegyz.; *Mommsen:* 140, 3. jegyz. (*F. Hauser* ott idézett munkája 1912-ben jelent meg). Vö. *Schefold:* i. m. (fent 33. jegyz.), 245.

[96] Irodalom: *Mommsen:* 140, 2. jegyz.

[97] *Boardman:* 19; *Mommsen:* 151—152; *Woodford:* 178—179.

[98] *J. D. Beazley:* JHS 69 (1949) 4; *Fischer—Graf:* i. m., passim, főleg 6; *J. MacIntosh Turfa*, in: A Guide to Etruscan Mirrors (ed. *N. Thomson de Grummond*). Tallahassee 1982. 147—149. — A problémáról az etruszk művészet egészében legutóbb *M. Cristofani:* L'arte degli Etruschi. Torino 1978. 156 skk.; *O. J. Brendel:* Etruscan Art. Harmondsworth 1978. 305 skk.; *T. Dohrn:* Die etruskische Kunst im Zeitalter d. gr. Klassik. Mainz 1982. 82—86.

[99] *Brendel:* i. m., 359; a modellek kérdéséről általában *Rebuffat—Emmanuel:* i. m. (fent 67. jegyz.) 641 skk.

[100] *K. Schauenburg* és *F. Prayon*, in: Aufnahme fremder Einflüssen (fent 94. jegyz.), 181.

kori etruszk képhagyomány továbbélése vagy feléledése. De talán ezeknél az emlékanyag hallgatásán alapuló feltevéseknél nem kevésbé jogosult az, amely szerint az Achilleus—Aias történet mégiscsak a görög hérósz-mitológia epikus, vagyis szóban megfogalmazott hagyományának egy darabja volt, amely valamilyen irodalmi vagy akár csak orális formában már képzőművészeti ikonográfiájának kialakulása előtt létezett, és amely természetesen tovább élt azután is, hogy költői vagy képi megfogalmazást kapott. Etruriában ez a mitológiai elbeszélés jelenhetett meg, vagy — ha esetleg már a 6. századi ábrázolásoknak is az alapja volt — válhatott újra aktuálissá az 5. század végén,[101] a görög kultúrával való részben közvetlen, részben magna graeciai közvetítésű kapcsolatok megújulása idején, az etruszk mesterek pedig, akár görög művészi előképek ösztönzésére, akár nem, a hagyományozott, önmagában polivalens és alighanem ténylegesen több értelemben használt kép-motívumot «héróizálták», összekötötték vagy újra összekötötték a görög hérósz-mitológia egy konkrét mozzanatával.[102]

Egy ilyen generációról generációra továbbélő görög mitológiai hagyomány létezése áthidalhatná a Héphaistos-festő és az archaikus vázafestészet közti hiátust is,[103] és növelné annak a valószínűségét, hogy a kép-motívum Athénon kívüli archaikus megjelenései ugyanúgy értelmezhetők, mint a vatikáni vázakép. Mert az epikus forma létezése természetesen egyúttal azt is jelentené, hogy a vázaképein megjelenő epizódnak nem Exékias volt a kitalálója.[104] De egyébként is nehezen elképzelhető, hogy a görög hérósz-mitológia középpontjában álló két alakról egy vázafestő fogalmazott meg először, 540 körül, olyan epizódot, amely a korábbi mitológiai hagyományban ismeretlen volt.[105] Eleve sokkal valószínűbb, hogy Exékias alkotó tette a művészi forma lehetett, amelybe a jelenetet foglalta.[106] Mert ha sem a kép-motívumnak, sem az Achilleus—Aias történetnek nem volt is kitalálója, és nem igazolható még az sem, hogy a kettő az ő művén találkozott először,[107] bizonyos, hogy kapcsolatuk legalábbis az athéni képhagyományban az ő szuggesztív hatású vázaképei révén vált elválaszthatatlanná. Ez teljes mértékben illik ahhoz, amit egyébként Exékias művészetéről tudunk. Egész sor példa mutatja, hogy az

[101] A görög mítoszok etruriai szájhagyományáról legutóbb a névanyag kapcsán *Rix:* i. h. (fent 94. jegyz.). Ugyanerről Délitáliában a 4. században *M. Schmidt:* Gnomon 52 (1980) 758. A görög szájhagyományról l. alább, 105. jegyz.

[102] Így képzeli el Exékias szerepét *Thompson* (38), és — kimondatlanul — *Mommsen* (152).

[103] *Woodford:* 179, 57. jegyz., az írásos hagyomány hiányával magyarázza a Héphaistos-festő vázaképének új vonásait, egy mitológiai hagyomány folyamatos létezése azonban nem akadálya annak, hogy új változatai szülessenek; elég csak a Héphaistos-festő kortársára, Euripidésre utalni.

[104] Ahogy *H. Lamer:* RE XIII (1927), 1994, és az ő nyomán *Woodford:* 178—179, gondolja, és *Boardman* is lehetségesnek tartja (21).

[105] Ezzel természetesen távolról sem akarjuk *általában* tagadni a képzőművészet kreatív szerepét a mitológiai hagyomány alakításában; vö. pl. Recueil Ch. Dugas. Paris 1960. 59 skk.; *Moret:* i. m. (fent 4. jegyz.), és hozzá *Schmidt:* Gnomon, i. h. 754—760. Abban azonban soha nem lehetünk biztosak, hogy a *ránk maradt* antik írott hagyományban nem szereplő mítosz-változatok képi ábrázolásai mögött nem volt száj- vagy számunkra ismeretlen írott hagyomány. A szóban élő mítoszokról mint a görög képzőművészet forrásáról legutóbb *R. M. Cook:* BABesch 58 (1983) 1—6.

[106] L. 1. jegyz. és *Beazley:* Development (fent 25. jegyz.) 65—66; *Moore:* 418—419.

[107] Így *Moore:* 418; *Mommsen:* 151—152; vö. *Thompson:* 38. Egyelőre csak az biztos, hogy a legkorábbi feliratos ábrázolás tőle származik. Vö. *Beazley:* 3, óvatos fogalmazását: «the inventor of the group, whoever he was».

attikai vázafestészet ikonográfiájának történetében — éppúgy, mint a fazekasmesterségében — ugyanolyan jelentősége van tökéletesítő, betetőző, mint úttörő, feltaláló tehetségének — annak, hogy bátortalan és tétova kezdeményezések nyomán, vagy egy már megmerevedettnek látszó motívumhoz, vázaformához nyúlva egy egyedi voltában utánozhatatlan, hatásában történeti fordulópontot jelentő kép- vagy vázaformát fogalmazott meg.[108]

Az itáliai képhagyomány szembesítése görög mintaképeivel nemcsak Exékias képét segített legalább egy ponton élesebb vonásokkal megrajzolni, hanem a kép-motívum és a hozzá fűződő ikonográfiai hagyomány egész ókori története szempontjából tanulságosnak bizonyult. Az elsősorban diachronikus vizsgálat eleve nem tért ki olyan lényeges ikonológiai problémákra, mint a jelenet athéni népszerűségének, majd eltűnésének,[109] vagy etruriai elterjedésének[110] okai. De így is nyitott kérdések egész sorára hívta fel a figyelmet. Ami Itáliát illeti: mi lehetett a képhagyomány sorsa 550 és 460 között? milyen út vezetett Etruriából és/vagy Görögországból, illetve Magna Graeciából Capuába 460 táján? hogyan kell a hidat elképzelni, amely a kép-motívum jelenleg ismert legkésőbbi athéni és utolsó etruriai megjelenését — egy évszázad etruszk művészete fölött átívelve — összekötötte? Görög oldalról nézve, a fentebb már felvetett kérdéseken kívül: milyen volt az «eredeti» epikus történet, amelynek ábrázolása Exékias vázáján megjelenik? egyáltalán *egy* történetről van-e szó, vagy azoknak *is* igazuk van, akik másfajta epikus elbeszélést gondoltak a vázaképek mögé?[111] Bármelyikre ígér esetleg választ új meggondolások vagy új forrásanyag felmerülése, mindenképpen számolni kell azzal, hogy az antik képhagyomány élete — legalábbis amennyire mi követni tudjuk — búvópatakszerűségében az antik szövegek középkori hagyományáéhoz hasonló. Ha abból, ami ma felszínen van belőle, rekonstruálni akarjuk azt, ami nem látható, szembe kell nézni többek között a «*Ci fu sempre un archetipo?*» kérdésével éppúgy, mint azzal a ténnyel, hogy a *recentiores* nem feltétlenül *deteriores*.[112]

[108] *H. Sichtermann*, in: *Helbig—Speier:* Führer. I⁴. Tübingen 1963. 641. Ikonográfia: vö. pl. budapesti amphorájának Dionysos-jelenetével kapcsolatban *D. v. Bothmer:* Bull. Mus. Hongrois des Beaux-Arts 31 (1968) 23—24. Vázaforma: a kehely-kratérről, amelynek kitalálását korábban neki tulajdonították, *Böhr:* i. m. (fent 14. jegyz.), 21 és egyetértőleg *M. B. Moore:* Gnomon 55 (1983) 773; a csészéről *H. Bloesch:* Formen attischer Schalen. Bern 1940. 2.

[109] A kérdésre újabban *Boardman* (24, a tyrannissal szembeni éberségre intő parabola; de vö. *D. Williams:* Antike Kunst 23 [1980] 144, 55. jegyz.), *Schefold* (a 33. jegyzetben i. m., 245), *Mommsen* (152) és *Woodford* (179) próbált választ adni, az utóbbiak Aias jelentőségét hangsúlyozták Athénban, *Mommsen* a két hős együttes bemutatását is lényeges szempontnak tartja; *Moore* (433—434) Exékias feltételezett salamisi származásával magyarázza az Aias-jelenetek gyakoriságát művein («E. honors the hero of his homeland», 417).

[110] Ilyen esetekben mindig felmerülhet az *interpretatio Etrusca* problémája (amelyet persze csak görög szempontból lehet «dénaturer le mythe»-nek nevezni, mint *Moret:* i. m. 304).

[111] A legfontosabb értelmezések áttekintése: *Mommsen:* 139, 1. jegyz.

[112] *G. Pasquali:* Storia della tradizione e critica del testo. Firenze 1934. II. és IV. fejezet.

1. kép. Exékias: Achilleus és Aias táblajátéka. Amphora, Vatikáni Múzeum

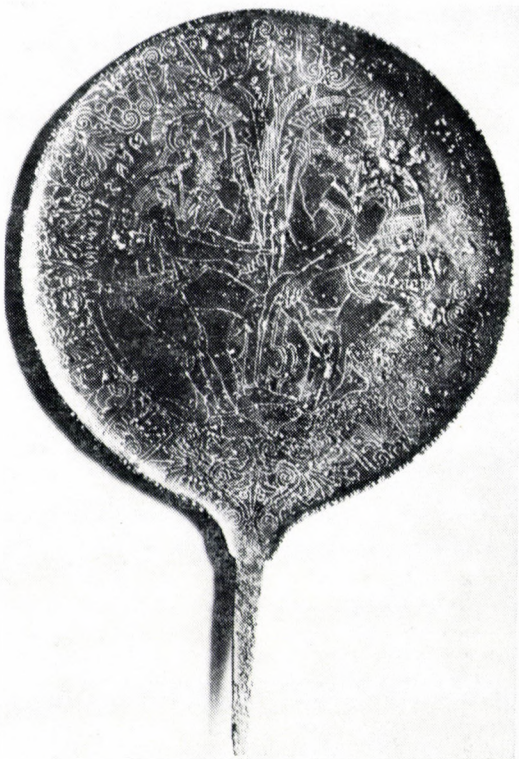
2. kép. Hercle-festő: Két ülő harcos szemben, olpé részlete. Amerikai műkereskedelem (1984)

3. kép. Etruszk bucchero csésze hengerelt frize. München, Antikensammlungen

4. kép. Campaniai etruszk feketealakos amphora. Siena, Museo Archeologico

6. kép. Achilleus és Aias etruszk bronztükrön. Basel, Antikenmuseum

7. kép. Két harcos táblajátéknál, itáliai skarabeus-gemmáról. Egykor magángyűjteményben

9. kép. Etrusz vörösalakos kancsó. Tarquinia, Museo Nazionale

10. kép. Két harcos táblajátéka, az athéni Héphaistos-festő vörösalakos kratérján. Berlin, Pergamon-Museum

BORZSÁK ISTVÁN

A HELLÉNISZTIKUS TÖRTÉNETÍRÁS MŰHELYÉBŐL

III. A KARDIAI HIERÓNYMOS ÉS TACITUS

Hermann Strasburger egyik tanulságos historiográfiai áttekintésének puszta címe is sokat mond: «Umblick im *Trümmerfeld* der griechischen Geschichtsschreibung.»[1] Nehéz feladatra vállalkozik az, aki ennek a rommezőnek szanaszét heverő törmelékeit próbálja összeszedegetni, azonosítani és megszólalásra bírni. A kiindulás szinte minden esetben Ed. Schwartz vagy F. Jacoby megfelelő RE-cikke, csupa úttörő teljesítmény, amelyet az egyik legújabb görög irodalomtörténet szerzője[2] kalaplevéve regisztrál, és amelyet kritikusai ma sem tudnak jobbal pótolni.[3]

A hellénisztikus történetírás műhelytitkainak feszegetésével magunk is próbálkoztunk.[4] A Nagy Sándor-hagyomány frazeológiájának vizsgálata (uo. 193 skk.) használhatónak látszó kulcsot adott a kezünkbe, amely — egyebek közt — Tacitus olvasmányainak és írói eljárásának felderítésében is segíthet. Igy jutottunk el pl. Agricola és Germanicus tacitusi ábrázolásának alaposabb megértéséhez, akárhány — eddig nem sejtett — hellénisztikus történetírói rekvizitum kitapintásához.[5]

De egyszer már korábban[6] is sikerült rábukkannunk a hellénisztikus historiográfia egyik jellegzetes mozzanatára Tacitusnál ott, ahol ezt még Ronald Syme sem tartotta számon: az Annales III. könyvének elején, a férje hamvaival hazatérő Agrippina brundisiumi fogadtatásának «tragikus és theatrális» leírásában. Mint annak idején már Ed. Norden (persze csak irodalomtörténeti összefoglalásának «szempontjai és problémái» közé eldugva: Einl. I 581) jelezte, Tacitus «drámailag mozgalmas, megragadó ábrázolása» apró részleteiben is egyezik Démétrios Poliorkétés hamvainak hazaszállításával (Plut., Dém. 53), bizonyosan Duris leleményével. (Vö. Plut., Alkib. 32 = FGH 76 F 70; Athén. XII 49 p. 535 c.) Annak, amit Plutarchos Antigonos (Gonatas) fiúi tiszteletadása kapcsán *τραγική τις καὶ θεατρικὴ διάθεσις*-nek minősít, meglepő párhuzamát találjuk Suetonius Caligula-életrajzában is, ahol (15,1) Agrippina

[1] A «Historiographia antiqua» c. W. Peremans-emlékkönyvben (Leuven 1977), 3 skk., vö. 51: «im Trümmerschutt der griech. Historiographie».

[2] *A. Lesky:* Gesch. der griech. Lit. Bern 1957/58, 713.

[3] Ha igaza volna, komoly önkritikára késztethetné a klasszika filológia művelőit *W. Nagel*, aki *F. Jacoby* «kiábrándító» Ktésias-cikkéről így írt (Ninus und Semiramis in Sage und Geschichte. Berlin 1982, 16): «Hier paart sich Inkompetenz mit altphilologischer Arroganz.»

[4] A hellénisztikus történetírás műhelyéből. I—II. Ant. Tan. 27 (1980) 209 skk.

[5] Alexander d. Gr. als Muster taciteischer Heldendarstellung. Gymnasium 89 (1982) 37 skk.

[6] Thukydidéstől Tacitusig. Ant. Tan. 21 (1974) 44 skk. = Actes du IXe Congr. de l'Assoc. G. Budé, I (Paris 1975) 236 skk.

hamvainak ünnepélyes hazaszállításáról van szó: *Pandateriam ... ad transferendos matris cineres festinavit, tempestate turbida ... ac per semet in urnas condidit; nec minore scaena Ostiam ... et inde Romam Tiberi subvectos ... Mausoleo intulit.* Tacitus «tragikus» előzményeiről szólván[7] a plutarchosi Démétrios-életrajz forrásainak és összefüggéseinek felderítését kezdettől fogva fontosnak és kívánatosnak véltük.

Itt azonban kanyarodjunk vissza Strasburgernek arra a megállapítására (28), hogy «felületes forráskritika — sajnos — rosszabb, mint annak mellőzése.» Éppen ezért a görög historiográfia másodlagos közvetítői közt oly fontos szerepet játszó Plutarchos (ebben az esetben a Démétrios-, továbbá az Eumenés- és Pyrrhos-életrajz) mélyebbre ható forráselemzése helyett érjük be Strasburger szerényebb és reálisabb igényének lehető kielégítésével, néhány név nélkül hagyományozott részletnek irodalmi és történeti szempontú besorolásával.[8] Plutarchos túlságosan is sok forrásból merített.[9] A. Rosenberget[10] csak a «párhuzamos» Antonius-életrajz forrásai érdekelték; a Démétrios-életrajz legújabb méltatója, R. Flacelière is megelégedett a korábbi — «egyáltalán nem meggyőző» — szakirodalom felsorolásával, kijelentvén, hogy tökéletesen biztos eredményt úgysem érhetünk el; a *vita* legfőbb forrásai közt elsősorban a kardiai Hierónymost és az athéni (vagy naukratisi) Phylarchost tartja számon, — Durist csak harmadsorban.[11]

Jól emlékszünk arra a megrovásra, amelyben Polybios (II 56) Phylarchost részeltette, mint aki olvasóit — «miként a tragédiaírók» — hatásvadászó jeleneteivel meg akarta ríkatni *(σπουδάζων δ' εἰς ἔλεον ἐκκαλεῖσθαι τοὺς ἀναγινώσκοντας καὶ συμπαθεῖς ποιεῖν τοῖς λεγομένοις).*[12] Ennek a Phylarchosnak a mintáulvételét a plutarchosi Démétrios-életrajzban Flacelière (11 sk.) több párhuzammal szemlélteti: Athénaios (VI 261 b) szerint Phylarchos művének XIV. könyvében mondta el Démétrios hízelgőinek azt az elmésségét (más királyok *nem* királyi voltáról, már mint hogy a többi *diadochos* méltósága nem fogható Démétrioséhoz), amelyet a plutarchosi *vita* 25,7. fejezetében szinte szószerint olvashatunk. A közvetlen folytatás (Démétrios és Lysimachos szópárbaja: 25,9)[13] ugyanígy Phylarchosra vezethető vissza (vö. Athén. XIV 614 e). Végül «phylarchosi modorúnak» minősíti Flacelière az Antiochos és Stratoniké szerelméről szóló híres elbeszélést is (c. 38).[14] A Plutarchostól gyakran idézett Durisra, mint a Démétrios-életrajzban is felhasznált szerzőre viszont csak Démétriosnak uralkodói igényeit jelképező viseletével kapcsolatban tér ki (c. 41,5—8, vö.

[7] Gymn. 89 (1982) 54,10. j.

[8] I. m. 28,88. j.: «das anonyme Stück nach seiner literarischen und historischen Typik einzuordnen und auszuwerten.»

[9] Vö. *K. Ziegler:* RE «Plut.» 911 skk.; *W. E. Sweet:* Sources of Plut.' Dem. Class. Weekly 44 (1951) 177 skk.; *R. Flacelière:* Plutarque, Vies, t. XIII. (Coll. des Univ. de France, Paris 1977), 10 skk.

[10] *A. Rosenberg:* Einl. und Quellenk. zur röm. Gesch. Berlin 1921, 216.

[11] I. m. 13.

[12] FGH 81 T 3 és F 53; Phylarchosról FGH II C 133 sk.; vö. B. I.: *Spectaculum.* A «tragikus» történetírás egy motívuma Liviusnál és Tacitusnál. MTA I. OK 28 (1973) 345 skk. = Acta Class. Debr. 9 (1973) 57 skk.; *Flacelière:* i. m. 12,1. j.

[13] Ehhez l. *Flacelière* jegyzetét: i. m. 201. «Lamia» és «Pénelopé» elméskedő összehasonlításának távoli párhuzama Tac., Ann. XIV 60,3: *castiora esse muliebria Octaviae, quam os Tigellini.*

[14] Vö. *B. I.:* Avicennas Quānūn im westlichen Ärztekanon. Acta Ant. 29 (1981) 67 skk. *Flacelière* (61,3. j.) a «különös történet» franciaországi utókorából J. A. D. Ingres festményét említi.

Athén. XII 535 e), a zárófejezet (a fentebb Agrippina brundisiumi bevonulásának mintájaként említett gyászmenet) durisi eredetére és tacitusi visszhangjára nincs szava.

Mi itt kapcsolódunk korábbi megfigyeléseinkhez. G. A. Lehmann ellenvetéseivel[15] szemben — úgy hisszük — nem alaptalanul értelmeztük a tacitusi Historiae egy helyét (V 23,1 *Civilem cupido incessit navalem aciem ostentandi)* úgy, hogy Alexandros szerepében nemcsak egyik-másik pozitív tacitusi hős (Agricola, majd az Annalesben Germanicus), hanem a bataviai Civilis is színre léphetett.[16] Tisztázódott, hogy Civilis *cupido*-ja *biztosan* a nagysándori *πόθος*-nak barbár környezetben felcsendülő visszhangja, mivel a folytatáshoz *(captae luntres sagulis versicoloribus haud indecore pro velis iuvabantur)* idézhető pliniusi párhuzam (N. h. XIX 5, 22 *stupuerunt litora flatu versicolori*, vö. Suet. Calig. 37,2) a makedón hódító indusi hajózásának *kétségtelen* dokumentuma. Az ezt közvetlenül megelőző jelenet (22,3 : a római Cerialis gáláns kalandja egy bizonyos Claudia Sacrata nevű germán hölggyel)[17] elgondolkoztató hasonlósággal bukkan fel a plutarchosi Démétrios-életrajzban (9,5—7): a seregétől távol, a világszép Kratésipolisszal szórakozó Démétrioson rajtaüt az ellenség, mire «ijedtében ócska köpenyt terítve magára, de csak futással tudott elmenekülni, és kis híja volt, hogy féktelensége miatt szégyenletes fogságba nem esett.» A tagadhatatlan párhuzam egyetlen Tacitus-kommentárban sem szerepel, és Flacelière sem említi.

Nem tér ki a váratlan egyezésre a Diodóros XVIII—XX. könyveiben rejlő egyik — talán valóban a legfőbb — forrás (már mint a kardiai Hierónymos) monografikus feldolgozója, Jane Hornblower sem, aki az «értelmes és bátor» Kratésipolis (Diod. XIX 67,2) sikyóni «uralkodásával» kapcsolatban a 310-es évek «iron lady»-jének historiográfiai sorsával is foglalkozik :[18] szerinte Hierónymos *virago*-portréja *válasz* lehetett a Plutarchosnál ránkmaradt frivol történetre; Duris, akinek művéből Plutarchos itt valószínűleg merített, Aspasiának a komédiaíróktól eltorzított «helenai» szerepét (Arist., Acharn. 527— ; Plut., Perikl. 24 sk.) húzta rá az erélyes asszonyra. (Vö. Kleopatrával, mint *fatale monstrum*-mal; de ideillik a *nescia tolerandi* Agrippina tacitusi ábrázolása is.)[19]

Ha már egyszer Hornblower Hierónymos-monográfiájáról szó esett, foglalkoznunk kell a hézagpótló mű eredeti Tacitus-vonatkozásaival is. Recenzense, J. Malitz szerint[20] a szerzőt koncepciójának megformálásában legalább annyira ösztönözte R. Syme Tacitus-könyve, mint Jacoby RE-cikke. Ez a célzás tulajdonképpen egy «ragyogó» (42) részletmegfigyelésnek és egy «némileg spekulatív» (43) gondolatmenetnek szól.

[15] *G. A. Lehmann:* Tac. und die *imitatio Alexandri* des Germanicus Caesar. A «Politik und literarische Kunst im Werk des Tac.» c. kötetben (Stuttgart 1971), 27.

[16] Gymn. 89 (1982) 48.

[17] Vö. *R. Syme:* Tac. I, 175.

[18] *J. Hornblower:* Hieronymus of Cardia. Oxford 1981. 225 skk.; vö. *F. Stähelin:* RE „Kratesipolis" 1643. — *Wilamowitz* odavetett megjegyzéseit (Isyllos von Epidauros. Berlin 1886, 37: a plautusi Curculio cselekvényének epidaurosi színhelyéről és Sikyón 303. évi ostromáról) megtoldhatjuk a *de Coculitum prosapia* eredeztetett félszeműek (394 *unoculi*) feltehető *antigonosi* eredetével, vagyis az attikai minta *időszerű* célzásaival. Kratésipolis alakja és egyénisége szinte kínálkozott a komédiaírók céltáblájául.

[19] Kratésipolis találkozásának politikai motívumairól vö. *Flacelière* 194.

[20] Gnomon 56 (1984) 45.

A szerző ti. — Hierónymos történeti művének rekonstruálása során — külön vizsgálta, hogy a későbbi kivonatoló(k)tól érthetőleg mellőzött módszertani stb. bevezetés után a Nagy Sándor örökségén civódó diadochosok korszakának érdemleges tárgyalása mivel kezdődhetett. A kiindulási pontot Diodóros (XVIII.) excerptumának első tizenöt fejezetén belül keresi és abban a földrajzi áttekintésben találja meg, amely a baktriai zendülés leverésének krónikája előtt (Diod. XVIII 5—6) olvasható. Ennek az Arrianosszal (Anab. V 5—6, vö. Curt. Ruf. VII 3,19—21) nagyjából egyező összefoglalásnak — nem annyira *perihégésis*nek, mint térképnek — a forrása csak Hierónymosnak alkalmasint Alexandros *bématistése*ire alapozott (nem hérodotosi!) világfelosztása lehet. A görög előzmények közül egyedül Xenophónt (Kyrup. I 1, 4), a római párhuzamok közül pedig (a *Commentarii de bello Gallico* katonai szempontú bevezetésén kívül) csak azt a mesteri áttekintést tarthatjuk számon, amely Tacitus első nagy művének felejthetetlen prooemiuma után (Hist. I 4, 1) következik: *. . . repetendum videtur, qualis status urbis, quae mens exercituum, quis habitus provinciarum . . . fuerit, ut non modo casus eventusque rerum, . . . sed ratio etiam causaeque noscantur.* Ennek az eddig fel nem ismert összefüggésnek felvillantása — korántsem részletes kifejtése — után (87) már csak egy idézetet találunk, Syme hamisítatlan tacitusi megfogalmazásainak egyikét: a történetíró máris «belemerülhet az események sodrásába, nekivetkezve a cselekvésnek és a magyarázkodás cicomáitól akadályozatlanul.»[21] Tagadhatatlanul eredeti megfigyelés, de amelynek súlyt csak további egyezések adhatnak.

A J. Malitztól «némileg spekulatívnak» minősített gondolatmenet az arab Nabataioi-törzs hierónymosi leírásához (Diod. XIX 94—97) kapcsolódik (144 skk.). A dinasztiaalapító Antigonos Monophthalmos 312-ben Hierónymost állította a Holt-tengeri bitumen megszerzésére kiküldött különítmény élére (Diod. XIX 100, 1). A szemtanúi dokumentum — mintegy hérodotosi *logos*[22] — az illető törzs szokásait a sivatagi táj jellegével magyarázza. A teve- és juhtenyésztő, legfeljebb vad növényekkel és vadméhek mézével élő népcsoport nem foglalkozik földműveléssel, nem épít házat, és hagyományos törvényeinek megszegőit halállal bünteti. Állandó otthonról azért nem gondoskodnak, hogy szabadságukat ne korlátozhassa senki és semmi. A sivatag megvédi őket, ellenségeiket viszont elriasztja; ők annál jobban értenek az éltető víz tárolásához és elrejtéséhez. (Vö. a sátorlakó rechabiták ősi szokásaival: Jerem. 35, 6—10.) Démétrios makedónjai sem boldogulnak velük; meghódíthatatlanságuk tudatában kiabál le sziklavárukból «egy barbár» az ostromlókhoz: minek hadakoznak velük, hiszen nincs semmijük, amire másnak szüksége lehetne; a szolgaság elől húzódtak a sivatagba, szabadságukhoz ragaszkodva választották ezt a valósággal állati létet (98, 4 *βίον εἱλόμεθα ζῆν ἔρημον καὶ θηριώδη παντελῶς*). Ők nem ártanak másnak, a makedónok se jogtalankodjanak velük, hanem érjék be a felkínált ajándékokkal és menjenek haza békességben.

Később («A történetíró szavahihetősége» c. résznek az Antigonidák politikájával foglalkozó fejezetében, 177 skk.) Hornblower még egyszer visszatér a nabataeusok szabadságszeretetére és kifejti, hogy Hierónymosnak az *eleutheria* kérdésében vallott vélekedése az aktuális események előadásának «bizonyos közvetett (burkolt) kifejezésében» (a certain oblique expression in his

[21] *R. Syme:* Tac. I 146 sk.: . . . plunge into the stream of events, stripped for action and unencumbered by the paraphernalia of explanation.

[22] Vö. *F. Jacoby:* RE «Hieronymos» 1559.

account of actual events) is megnyilvánulhatott; az illető beszéd (a «barbár» lekiabálása, melyet később a követek is hitelesítenek) «domináns» témát fogalmaz meg világosan: a hódító *φιλαρχία*-ja összeegyeztethetetlen a meghódítottak (vagy veszélyeztetettek) függetlenségvágyával. A «félszemű» Antigonos egész története az uralkodói önkény áldatlan következményeit példázza (was a lesson in the disastrous consequences of authoritarianism): a hegyilakó kossaiosokkal, a nabataeusokkal vagy akár Babilonnal való bánásmód végül is attól a helyi támogatástól fosztotta meg Antigonost, amelynek birtokában Seleukos fölé kerekedhetett volna. Ptolemaios, Peukestas, de kiváltképpen Seleukos okosabb volt, jobban is járt. A Hérodotosra emlékeztető és a távoli népek eszményítésének hagyományát is őrző *logos* alkalmas és biztonságos eszközként kínálkozott komoly üzenet közvetítésére (178: was a safe vehicle in which to convey a serious message to a despote); a bukott (phaléroni) Démétrios mondta II. Ptolemaios Philadelphosnak (Plut., Reg. et imp. apophth. 189 d = FGH 228 T 6 b): «Amit a barátok nem mernek megmondani a királyoknak, megírják könyvekben.»[23] Hornblower végkövetkeztetése: Hierónymos az utopisztikus elmélet nyelvén és a barbár Kelet exotikus színeivel cifrázva (couched in the language of utopian theory and dressed in the exotic colours of the barbarian East)[24] hallatta figyelmeztető szavát Antigonos Gonatas görögországi politikájának bírálatául.

A fentebb említett IV. fejezet (The Historian's Truthfulness) záró bekezdése (178 sk.) világosan összegzi a — közvetve Syme-tanítvány — szerző következtetéseit. Hierónymos számára csakis a szabadság *foka*, nem a monarchia léte volt kérdéses. A görög világban már nem a legjobb államformáról, legfeljebb a királyság jó vagy rossz voltáról vitáztak; kivirágzott a *περὶ βασιλείας*-irodalom. Démosthenés halálával nemcsak a szabadságnak, hanem az ékesszólás művészetének is leáldozott. A hellénisztikus Athénben filozofáltak, Makedoniában pedig — W. W. Tarn szellemes megállapítása szerint[25] — «a Múzsák közül Klió talált a legszívesebb fogadtatásra» (the Muse who found the best entertainment in Macedonia was Klio). Ha Hierónymos helyzetét meg akarjuk érteni, tekintetünket ne a városállamok letűnt világa felé irányítsuk, hanem előre, a princepsek Rómájának «párhuzamos» történeti szakasza és annak legnagyobb történetírója: Tacitus felé. A viharok elültével Tacitus korában sem volt kérdéses a kormányforma; a császárok voltak jók vagy rosszak. Nerváról még azt is mondhatták, hogy a principatust «vegyítette» a szabadsággal, és a történetíró úgy vélhette, hogy *sine ira et studio* örökíti meg a közelmúlt eseményeit. «This is, *perhaps*, the true perspective in which we should see Hieronymus and his work» (179), szűri le Hornblower a mindenképpen tanulságos egybevetés eredményét, az ötlet merészségét a közbeiktatott «talán»-nal enyhítve. De helyénvalónak érez a végén még egy közvetlen Tacitus-idézetet (Dial. 41,3) is: *ne Macedonum quidem ac Persarum aut ullius gentis, quae certo imperio contenta*[26] *fuerit, eloquentiam novimus*, és hőseivel — Hierónymos és Démétrios nevével — szemben a szerző is a «tudós politikus» (doctus princeps) eszményét állítja elénk.

[23] Vö. *Fr. Wehrli:* Die Schule des Aristoteles, IV. Basel 1949. 18 (frg. 63).

[24] Vö. 219 (ugyancsak a nabataeusok *phileleutheria*-ja, ill. az «autokrata» uralkodó *phronéma*-ja kapcsán): «the philosophy of *autarkeia* seemed to be lived out by certain communities of noble barbarians.»

[25] *W. W. Tarn:* Antigonos Gonatas. Oxford 1913. 241.

[26] A latin idézetből nem tudhatjuk meg, hogy a szerző a kétértelmű *contenta* jelzőt az adott összefüggésben hogyan értette; vö. «Tacitus Dialogusa és Cicero Brutusa» c. előadásunkkal: Ant. Tan. 31 (1984) 37 skk. = Bull. de l'Assoc. G. Budé 1985, 292.

mosszal és Tacitusszal — szinte azonosulva, első személyben zárja: «We have gained peace, but lost liberty, and great oratory cannot flourish in the conditions of our times; we must write history now.»

Hornblower recenzensével (43) egyetértőleg mi is kérdezhetnők: kitapintható-e ez a didaktikus elem Hierónymos művének egyéb fejezeteiben? A kivédhetetlen «nem» ellenére csatlakozunk a szerzőhöz annyiban, hogy az oxfordi környezet sugallta megérzéseit megpróbáljuk kiegészíteni. Általánosabb igényű kérdésünk így hangzik: kitapintható-e a hellénisztikus történetírás ismerete Tacitus *egész* oeuvre-jében?

Kezdjük az Agricola-életrajzzal. Nem soroljuk itt fel a szakirodalom megállapításait a *vita* műfaji és stilisztikai komplexitásáról.[27] Nyomatékosan hangsúlyozzuk azonban az Agricola- (és általában a Tacitus-) kutatásnak azt az örökletes fogyatkozását, hogy a források kérdésében következetesen csak a *római* előzményekre vagy párhuzamokra van tekintettel, míg az ugyanannyira magától értetődő görög mintákat általában nem, vagy alig tartja számon. A mértékadó Ogilvie — Richmond-kommentár[28] bevezetésében is csak Xenophón Agésilaosát, Isokratés Euagorasát és Polybios Philopoiménját — mint a műfaj görög modelljeit — találjuk említve.[29] Már RE-cikkünkben[30] rámutattunk egy jellegzetesen nagysándori motívumra, amely azonban döntő módon színezi Tacitus Agricola-portréját: *intravit animum militaris gloriae cupido* (5, 3, mint az Alexandros-hagyományban refrénként ismétlődő *πόθος ἔλαβεν αὐτόν*).[31]

A Nagy Sándor-hagyománnyal való behatóbb foglalkozás során[32] számos olyan egyezésre bukkantunk, amelynek felismerése az Agricola-életrajz alaposabb megértéséhez is hozzájárult. Például a *magna ac nobilis virtus*-nak mindjárt az első mondatban olvasható győzelme az *invidia* felett nem puszta közhely, mint ahogy Ogilvie (127) magyarázta, hanem az uralkodói enkómionoknak a sztoikus *areté*-tanításból táplálkozó nagysándori tétele (vö. Cic., De or. II 210; Hor., Epist. II 1,12; Curt. Ruf. VIII 5, 11). Elválaszthatatlan a Nagy Sándor-hagyománytól az Agricolával kapcsolatban többször felcsendülő *primus inventor*-motívum (10, 1 *tum primum perdomita est;* 10, 4 *tunc primum . . . invenit domuitque;* **33,** 3 *inventa Britannia et subacta*). «Szónoki formula» (Ogilvie 212) persze a *labor et periculum* szókapcsolat is (18,5, vö. már 8,2 *labores et discrimina*), de megint csak jellegzetes tartozéka a Nagy Sándor-hagyománynak (vö. pl. Arr. V 25—27), amelynek gyakori ismétlődése vagy ritkasága még a fentebb tárgyalt Diodóros-könyvek forrásainak elkülönítésében is segíthet.[33] A britanniai helytartó szokatlan téli hadviselésének (18,2) párjait Arrianosnál (VII 15), egy sziget hajók nélkül való megrohanásának (18, 3—) pontos megfelelőjét Nearchos *periplus*ában (FGH 133 F 1 g; vö. Arr., Ind. 40,7) találjuk meg. Még holmi közönségesnek látszó évkezdő formula (mint 22, 1 *tertius expeditionum annus novas gentes aperuit*) mögött is a világré-

[27] Vö. RE «Corn. Tacitus» Suppl. XI 400 sk.

[28] Oxford 1967. 12.

[29] Vö. *Fr. Pfister* (Rec. *G. L. Dirichlet:* De veterum macarismis, Giessen 1915): Berl. Phil. Wochenschr. 35 (1915) 755 skk.

[30] I. h. 404, ill. még korábban: Ant. Tan. 3 (1956) 244 = Das Altertum 4 (1958) 35.

[31] Vö. Ant. Tan. 27 (1980) 193 sk.; Gymn. 89 (1982) 39.

[32] Vö. Ant. Tan. 27 (1980) 209 skk.

[33] *I. McDougall* nemrég (Hildesheim 1983) megjelent Diod.-szótárához még nem jutottunk hozzá; *Hornblower* görög indexe (289 sk.) túl sovány.

szeket *feltáró* és a természetet is legyűrő makedón király sablonja rejlik. Vagy ki gondolta volna, hogy például a «futtában» elfoglalt britanniai tartományok (23 *quae percucurrerat)* említése a *villám*hoz hasonlított világhódítói száguldás *(ἀμήχανον τάχος)* távoli visszhangja?

Az Agricola-életrajz szövegéből kifejthető nagysándori vonatkozások részletezőbb felsorolásának itt nem volna értelme. Korábbi vizsgálódásaink[34] legfőbb tanulságaként csak annyit ismétlünk meg, hogy az utalásoknak ez a sokasága elképzelhetetlen a hellénisztikus történetírás — nemcsak a «szűkebb» Nagy Sándor-hagyomány — szuverén ismerete nélkül, és ennek a felismerésnek az Agricola legközelebbi kommentárjában már tükröződnie kell.

Ha most a következő «kis írással», a Germaniával folytatjuk, nagy tekintély megállapításaival kell szembenéznünk. Eduard Norden, miután Tacitus germán leírásában a poseidóniosi ethnográfia felhasználásának nyilvánvaló nyomait kimutatta, a *közvetlen* felhasználás lehetőségét határozottan tagadta.[35] A mester érvelésének bevezető mondatait (143) szószerint idézzük: «Nincs még egy nagy római író, aki mindent, ami csak görög, olyannyira elutasítana, mint Tacitus. A római *imperium* nagyságának tudata, a nemzeti büszkeség (der Stolz auf das nationale Römertum) hihetetlenül kifejlődött benne; az egész ... görögséggel vagy mereven elutasítólag, vagy hűvös tartózkodással áll szemben.» (Itt hivatkozik Annius Florusra, mint a traianusi idők «büszke római tartását» követő hadrianusi hellénophilia ellenzőjére: *sperne mores transmarinos, mille habent offucias ...*) «A Dialogusban dokumentált görög irodalmi ismeretek sem terjednek túl az iskolában olvasott klasszikusokon, akiket Tacitus a modernek ellenében magasztal; a kevésbé ismert írókat a Cicero utáni latin forrásokból veszi.» Az Annales emlékezetes Gorgias-idézetéből (VI 6,2 *neque frustra praestantissimus sapientiae firmare solitus est ...)* sem következtethetünk Platón behatóbb ismeretére, legfeljebb arra, hogy a tekintélyes szónak «nem mehetett el csak úgy a Gorgias mellett» (144). «Szemmel látható helyesléssel» (mit sichtbarer Billigung) örökítette meg apósának visszaemlékezését a *Romano ac senatori* megengedhetetlen filozófiai elmélyedésről (Agr. 4,3). Világnézete mindenesetre «bámulatosan filozófiátlan» (erstaunlich unphilosophisch) volt. «Mit is nyújthatott volna egy ennyire megkötött szellemű rómainak (einem Manne von solcher echt römischen Gebundenheit des Geistes) Poseidónios filozófiai, sőt sztoikus reflexiókkal átitatott történeti műve ...? Poseidóniosnak az apróságokat szívesen színező előadásmódja is szöges ellentéte a tacitusi tömörségnek (Gedrungenheit). Ami összehasonlítható mégis akad — *a drámai expozíció, éthopoiia* stb. —, az közös örökségként *megvan a hellénisztikus historiográfiában*, amelynek Tacitus is követője volt, bár erről aligha tudott» (145: kaum sich dessen bewusst).

Ennek a klasszikus okfejtésnek tulajdonképpen minden mondatával tüzetesen kellene foglalkoznunk. Tacitus állítólagos graecophobiáját azóta többen vizsgálták;[36] akadtak azonban olyanok is, akik korántsem csak római szerzőkre (Sallustiusra, Liviusra, Vergiliusra) szorítkozó olvasottságát dokumentálták.[37] Ismerjük az irodalmi (nemcsak a tudományos) hivatkozások léléktanát és megbízhatóságát, mégsem vagyunk olyan rossz véleménnyel pél-

[34] Gymn. 89 (1982) 40 skk.

[35] *Ed. Norden:* Germ. Urg.[4] Stuttgart 1959. 142 skk.

[36] Vö. *B. Hardinghaus:* Tac. und das Griechentum. Diss. Münster 1932; átfogóbban: *R. Syme:* Tac. II 504 skk.

dául a Dialogusban[38] aposztrofált nevek és művek valóságos ismeretéről. Biztos, hogy Cicero sem olvasott végig minden szerzőt, akit csak említ, de rendkívüli tájékozottságát — *ultra quam concessum Romano ac senatori* — akkor is el kell ismernünk. Nem valószínű, hogy a rengeteg névvel akár a Brutusban, akár egyebütt csak úgy dobálózott volna. Lehet, hogy nem tanulmányozta behatóan Deinón *Persika*-ját (De div. I 23,46), de tudott róla; megvolt a véleménye Duris (Att. VI 1,18) vagy Kleitarchos és Stratoklés kitalálásairól (Brut. 11,42), mégis szívesen látta volna, ha kilikiai «hadisikereit» Kleitarchos Nagy Sándor-történetéhez hasonló hangnemben ismerik el és örökítik meg (Fam. II 10,3, vö. V 12 *ad Lucceium)*. Tisztán látta pl. L. Cornelius Sisenna szónoki és történetírói tehetségét, — csak ne éppen Kleitarchosnak szegődött volna követőjéül! (De leg. I 2,7.) Vagy Livius hellénisztikus előzményekre épülő évkönyveinek megjelenése egyszersmindenkorra véget vetett volna a hellénisztikus («drámai» vagy «tragikus») görög történetírás közvetlen olvasásának Rómában?

Akárhogy nézzük, Norden állásfoglalása nem egészen világos és következetes. Értjük és elfogadjuk, hogy Poseidónios germán ábrázolását Tacitus feltehetőleg inkább csak *közvetett* csatornák útján hasznosította; értjük, hogy Poseidóniosnak helyenként szívesen részletező előadásmódja nem egyezik a köztudatban élő tacitusi tömörséggel; de mit jelent akkor a görögséget elutasító Tacitusban mégis «összehasonlítható» (was sich etwa Vergleichbares findet) hellénisztikus hagyomány: a «drámai expozíció, éthopoiia stb.»? Talán azt, hogy az *igényes* thukydidési, polybiosi és poseidóniosi örökség továbbvitelében az *igénytelenebb* — vagy *mást* igénylő — hellénisztikus történetírásnak Sallustius és Livius teljesítménye *után* is maradt szerepe a császárkori Rómában. Norden, aki az «Einleitung» római irodalomtörténetének kiegészítéséül (1910-ben) adott «Szempontjaiban és problémáiban» a tacitusi «előadástechnika» hellénisztikus előzményeit a bevezetőben említett Duris-párhuzammal szemléltette, ugyanezekről az előzményekről, ill. tényekről tíz évvel később, a Germania újszerű interpretálása során megfeledkezett volna? Nyilván nem, de az annyi önkényes játszadozást kitermelő «Posidonische Mode» (Germ. Urg. 97) helyreigazítása közben korábbi — helyes — felismerését csak ilyen bonyolult fogalmazásban látta jónak szóhoz juttatni. Maradjunk inkább a mester korábbi optimizmusánál (uo.), hogy ti. ezt a technikát «talán máshol is ki lehet mutatni.» Vizsgálódásainkat épp ennek az útmutatásnak a jegyében kezdtük.

Ha most a Germania megfelelő fejezeteit a fentebb már ismertetett nabataeus-leírással (Diod. XIX 94 skk.) egybevetjük, először is sajnálhatjuk, hogy Diodóros XVIII. és köv. könyveit Norden nem vonta be megfigyeléseinek körébe. Diodóros-utalásai vagy az V. könyvben olvasható poseidóniosi kelta ethnográfiának, vagy a későbbi — XXXIII. és köv. — könyvek hasonlóképpen poseidóniosi kelta vonatkozásainak szólnak. Hiába kerestük a «barbár» nabataeusoknak «teljességgel állati» életmódjára való hivatkozását (XIX 97,4 *βίον . . . ἔρημον καὶ θηριώδη παντελῶς)* abban az összeállításban is, amelyben (164) Norden Poseidónios «kedvelt motívumának», az elállatiasodásnak (Vertierung)[39] a plu-

[37] Pl. *P. Treves:* Il mito di Alessandro. . . Roma 1959, 159 skk., *R. H. Martin:* Tac. London 1981. 14 skk.

[38] Ill. a tacitusi Dialogus egyik fő forrásában: vö. a 26. jegyzetben említett metzi előadásunkkal.

[39] Vö. *K. Reinhardt:* Poseidonios über Ursprung und Entartung. Heidelberg 1928. 16 skk.

tarchosi Marius-életrajzban vagy Diodórosnál olvasható előfordulásait csokorba kötötte. Közeli párhuzam XXXIV 36 is : *τὸ πλῆθος παντελῶς ἀπεθηριώθη*, de még közelebbi az a kérdés, amelyet a geták ellen hadakozó Lysimachosnak tett fel a bölcs Dromichaités (Diod. XXI 12, 5—6) : minek hagyta oda a makedón udvar fényes gazdagságát és miért vágyik az állati életet élő, szegény barbárokéra *(τί οὖν . . . ἐπεθύμεις εἰς ἀνθρώπους παραγενέσθαι βαρβάρους καὶ ζῶντας θηριώδη βίον),a természet ellenére (παρὰ φύσιν)* vonulván olyan barátságtalan (itt : «északi») tájakra,*ἐν οἷς ξενικὴ δύναμις ὑπαίθριος οὐ δύναται διασώζεσθαι.*

Az utolsónak említett fejezet «anekdotikus hangneme» a Diodóros XXI. könyvét is Hierónymos szempontjából vizsgáló Hornblower érzése szerint *nem* hierónymosi,[40] bár ugyanott, néhány sorral feljebb éppen ő emelte ki a *πλεονεξία*-ra való állandó hivatkozást, mint Hierónymos művének egyik fő motívumát. A kezdetleges (vagy csak *más)* körülmények közt élő népek nagyjából azonos érvekkel és hangnemben utasítják vissza a természetellenesnek érzett hódítói szándékot, — gondoljunk csak az egyáltalán nem *rudis et inconditus* elméjű szkíta (Curt. Ruf. VII 8,10—) vagy a római telhetetlenség ellen tiltakozó Calgacus tirádájára (Agr. 30, 3).[41]

Tekintettel a hagyomány bonyolultságára, azt kell mondanunk, hogy reménytelenül nehéz, sőt szinte érdektelen a kérdés, vajon a Germania szerzője Poseidóniost közvetlenül vagy csak közvetve használta-e. Korántsem érdektelen viszont az, hogy Tacitus forrásai közt esetleg Hierónymos is számon tartandó-e. Ha meggondoljuk, hogy a Historiae iudaeai excursusának egyik forrásaként a közvetlenül a hierónymosi eredetű[42] nabataeus *logos* után következő Holt-tenger-leírást (Diod. XIX 98 skk. ; Hierónymos névszerinti említése : 100,1) sejthetjük, nem alaptalan feltevéssel lettünk gazdagabbak. Fentebb már volt szó a diadochosok háborúskodásainak szemléltetésére szánt földrajzi segédletről, mint a Historiae elején (I 4—11) olvasható mesteri áttekintés valószínűsíthető forrásáról. Nem felejtettük el a különben elismeréssel emlegetett Cerialis gáláns kölni kalandját (V 22,3), ill. a királyi kalandnak Plutarchos Démétrios-életrajzában (9,6) talált historiográfiai előzményét és annak hierónymosi korrekcióját sem. A nagysándori *pothos*tól duzzadó Civilis flottatüntetése (közvetlenül a Cerialis-eset után : V 23,1) tökéletesen beleillik ebbe az összefüggésbe : ha nem Hierónymosból, akkor minden bizonnyal a hellénisztikus idők regényes-drámai történetírásából való.

A most következő egyezés azért szerepelhet a legfrissebb Historiae-kommentárban (Heubner III 72), mivel már Lipsius felfigyelt rá, és megjegyzése *(haec fraus sive error alias quoque obiectus hosti)* egyik kiadásból a másikba vándorolt. A második bedriacumi csata kísérteties éjszakai jelenetéről van szó : a felkelő hold fénye mindkét küzdőfél hadsorait «láthatóvá tette és ugyanakkor megtévesztette» (Hist. III 23,3 *neutro inclinaverat fortuna, donec adulta nocte luna surgens ostenderet acies falleretque) ;* mégis a Flavianusoknak kedvezett, mert árnyékaik hosszabbnak látszottak, és ellenfeleik ezekbe találtak, míg maguk — *adverso lumine conlucentes* — biztos célpontként kínálkoztak. Hasonló volt a helyzet a Mithridatés ellen viselt hadjáratban (Plut., Pomp.

[40] I. m. 50,104. j. : «The anecdotical tone of ch. 12 . . . seems unlike Hieronymus.»
[41] Vö. *H. Fuchs:* Der geistige Widerstand gegen Rom in der antiken Welt. Berlin 1938. 17 és 47.
[42] Vö. *F. Jacoby:* RE «Hier.» 1559.

32), amikor a királyi csapatok lövedékei a római ellenfélnek csak az árnyképeiben tettek kárt.[43]

Az előbbi párhuzam eredetére is fényt vethet ugyancsak a Historiae III. könyvének egy másik — jellegzetesen tacitusi — részlete. Tacitus a győztes Flavianusok «marcia su Roma»-jának jellemzéseként valószínűleg az id. Plinius előadására hivatkozik (III 51): a szoldateszka zabolátlansága odáig fajult, hogy egy *gregarius eques* jutalmat követelt tulajdon fivérének megöléséért. Antonius Primus vezérkara az emberiesség és a hadiérdek konfliktusában diplomatikus megoldásra kényszerült: *distulerant, tamquam maiora meritum, quam quae statim exsolverentur.* Tacitus itt hivatkozik a korábbi polgárháborúknak egy hasonló szörnyűségére, amikor azonban az illető *Pompeianus miles* — felismervén az áldozatot — önmagával is végzett: *tanto acrior apud maiores sicut virtutibus gloria, ita flagitiis paenitentia fuit.*[44] Ennek név szerint megadott forrása az a Sisenna, aki Cicero szakértői megjegyzése szerint görög történetíró-elődei közül «csak Kleitarchost és senki mást nem olvasott» (De leg. I 2,7), vagyis kortörténeti művébe csak úgy, mint *Milésiaka*-fordításába a hellénisztikus irodalomnak minél több szenzációját igyekezett átplántálni.

Kérdésünk megint csak az, hogy a tények ismeretében mit gondoljunk: Tacitus, mint büszke szenátor, a «tengerentúli» erkölcsökkel egyetemben válogatás nélkül elutasította a görög irodalmat is? Beérte Sisennával és társaival, a szónoki gyakorlatához szükséges ismeretek ébrentartása végett pedig az iskolai klasszikusokkal? Ha így volna is, irigylésre méltó lehetett az a Dialogusban bírált iskolai rendszer, amely a görög klasszikusoknak ilyen fokú és mérvű megismerését biztosította.

Egy másik (a 103.) Sisenna-fragmentum[45] így hangzik: *innoxios trementibus artubus repente extrahis atque in labro summo fluminis, caelo albente* ... Mommsen[46] a csonka mondat fordításához azt a megjegyzést fűzte, hogy ilyen «almanach-novellába beilleszthető frázisok szép számmal akadnak» Sisenna töredékeiben. Az imént idézettel például — hiányossága ellenére — rokonítani merjük Agathoklés segestai és szirakúzai tombolásának Diodórosnál (XX 71 skk.) ránkmaradt, köztudomásúlag Durisra visszavezethető ábrázolását: «a legszegényebbeket ... a Skamandros folyó partján lemészároltatta» (71,2 *ἀπέσφαξεν*), a tehetősebbeket pedig válogatott kínzásoknak[47] alávetve kényszerítette vagyontárgyaik beszolgáltatására. A Phalaris bikájához hasonló, különleges kínzóeszköz azzal tetézte áldozatainak szenvedését, hogy közben még bámulták is őket (71,3 *τῷ καὶ θεωρεῖσθαι τοὺς ἐν ταῖς ἀνάγκαις ἀπολλυμένους*, vö. Agr. 45, 2 *praecipua sub Domitiano miseriarum pars erat videre et aspici*). Nem kevésbé volt változatos a szirakúzaiak sanyargattatása sem (72,2 *ποικιλώτατον γενέσθαι συνέβη φόνον τῶν προγεγονότων*). Itt a zsarnok korral-nemmel

[43] A Mithridatés-hagyomány historiográfiai vizsgálata megérné a fáradságot. Mi itt csak a plutarchosi Démétrios-életrajz 4. fej.-ében olvasható epizódra utalunk: az aranyvetést Antigonos elől learató Mithridatés (Ktistés) története aligha választható el a makedón Perdikkas dinasztia-alapításának hérodotosi (VIII 137 skk.) előadásától és ennek iráni rokonságától; vö. *B. I.:* Zentralasiatische Elemente in dem Alexanderroman. Acta Ant. 28 (1980) 85 skk. — *Korr.-j.:* Az időközben megszületett folytatást l. alább a 229. lapon.

[44] Vö. *A. Rosenberg:* i. m. 173.

[45] *H. Peter:* HRR I² 290.

[46] Röm. Gesch. III⁷ (Berlin 1882) 611.

[47] Vö. Ant. Tan. 27 (1980) 214.

mit sem törődve nemcsak a magukkal tehetetlen öregeket gyilkoltatta halomra, hanem még a kisdedeket is, akik végképp nem érthették, micsoda sorscsapás zúdul le reájuk (uo.: *ἔτι δὲ νηπίους παῖδας ἐν ἀγκάλαις φερομένους καὶ τῆς ἐπιφερομένης αὐτοῖς συμφορᾶς οὐδεμίαν αἴσθησιν λαμβάνοντας*). «Mikor a sokaságot kivégzés végett kihajtották a tengerpartra, és a pribékek már ott álltak mellettük, gyászos siránkozás és kérlelés hangjai keveredtek egymással, azoké, akiket könyörtelenül kaszaboltak, meg azoké is, akik társaik pusztulásán rémüldöztek és a magukét várták. A legszörnyűbb az volt, hogy miután oly sok embert lemészároltak, és holttestük ott hevert kidobva, sem rokon, sem barát nem mert senkit siratni, mert félt, hogy elárulja, köze van hozzájuk. És mivel tömegével gyilkolták az embereket a parton, a tenger jókora mélységig messziről vöröslött a hihetetlen vadság áldozatainak vérétől» (72,3—5).

Ennek a hátborzongató jelenetnek nem kevésbé ijesztő visszhangjára eddig nem figyeltek fel. A Seianus bukását követő terrorhullám tacitusi megörökítésére gondolunk (Ann. VI 19,2—3): *Tiberius ... cunctos, qui carcere attinebantur accusati societatis cum Seiano, necari iubet. Iacuit immensa strages, omnis sexus, omnis aetas, inlustres ignobiles ..., neque propinquis aut amicis adsistere, inlacrimare, ne visere quidem diutius dabatur, sed circumiecti custodes et in maerorem cuiusquam intenti corpora putrefacta adsectabantur, dum in Tiberim traherentur, ubi fluitantia aut ripis adpulsa non cremare quisquam, non contingere ...* Lehangoló a modern kommentárok hallgatása, vagy nagyhangú semmitmondása. (Még a különben szolíd Nipperdey — Andresené is: «wie ein Raubtier, das Blut gekostet hat ...») De annak idején Lipsius is beérte néhány közömbös szövegjavítási ötlettel és Tacitus «tragikus szóhasználatára» vonatkozó célzással *(mirum tragoedias eas verborum Tacitum miscere)*. Valójában Durisnak, a «tragikus» történetírás zászlóvivőjének tacitusi felhasználásáról, a regényesen kiszínezett szicíliai rémtörténetnek a Tiberis partjára történő transzponálásáról van szó.

Szemléltesse ezt a szuverén írói eljárást egy további részlet. A segestai borzalmak leírásában találkoztunk a sorscsapásból mit sem értő kisdedek könnyfacsaró ábrázolásával. Tacitusnál valamivel előbb, de ugyancsak Seianus bukásával kapcsolatban olvasunk Tiberius bosszújának embertelen túlzásairól: a letaszított kegyenc nagyobbacska fiának börtönbe hurcolásáról, valamint leánykájának brutális kivégzéséről (V 9,1): *portantur in carcerem filius imminentium intellegens, puella adeo nescia (sc. imminentium,* mint Diod. l. l. *τῆς ἐπιφερομένης συμφορᾶς), ut crebro interrogaret, quod ob delictum et quo traheretur, et posse se puerili verbere moneri.* Megállapíthatatlan, hogy Seianus gyermekeit valóban így végezték-e ki; a Tacitustól említett «egykorú szerzők» *(temporis eius auctores)* galériájába — végső soron — mindenesetre a jóval korábbi Duris is beletartozik.

A «párhuzamot» azonban még tovább fűzhetjük: Agathoklés «paradox» sorsfordulatait Tacitus Seianus bukásának ránkmaradt epilógusában is érzékelteti. Duris Agathoklés-története tele volt váratlan mozzanatokkal (vö. Diod. IX 13,3—4; 30,1; 33,3); a legdrámaibb paradoxonokat az imént ismertetett segestai és szirakúzai szörnyűségek előtt, egy csomóban (XX 70) találjuk: egész libyai hadivállalkozása merő paradoxonok halmaza; fiait — «mintegy isteni rendelésből» — ugyanabban a hónapban és ugyanazon a napon vesztette el, amikor Ophellast orvul megölte; ennek az *egy* barátjának tőrbecsalásáért az istenség — *ὥσπερ ἀγαθὸς νομοθέτης* — *két* fiának elvesztésével büntette, még pedig éppen Ophellas embereinek keze által, stb.

A nélkül, hogy a legtöbb esetben különbséget tudnánk tenni Hierónymos és a hierónymosi diadochos-történetet «sokszorosan»[48] átdolgozó hellénisztikus történetírás között, a Hierónymosra vagy a «gyönyörködtetéssel *(ἡδονή)*, nem az igazsággal törődő»[49] hellénisztikus historiográfiára visszavezethető tacitusi párhuzamok sorolását sokáig folytathatnók. Nem ismételjük el tételszerűen azokat az Annales-helyeket, amelyeket Germanicus ambivalens ábrázolása kapcsán nemrég[50] ismertettünk. A Nagy Sándor-hagyománytól elválaszthatatlan vonásokon (mint például a *pothos*-motívumon, a katonáival törődő hadvezér gesztusain, az ellenséges tábor kikémlésén, a harc hevében a sisak levételén, a levélhamisítás kétes eszközéhez való folyamodáson stb.) kívül legalább annyi származtatható a «tragikus» történetírás sablonos jeleneteiből. Ilyen például Germanicusnak szinte groteszk öngyilkossági kísérlete (I 35,3, vö. Agathokléséval: Diod. XX 34,4,[51] vagy Pompeiuséval: Plut., Pomp. 13), a rómaiaknak szánt rabbilincsek históriája (II 18,1, vö. Diod. XX 13,1), a «regényes vihar» (I 70 és II 23 sk., már korábban: Agr. 22,1 és 15,1; Pyrrhos tengeri veszedelme: Plut., Pyrrh. 15; ugyanígy az Afrikába áthajózó Scipióé — Coelius Antipater fantáziájában: Liv. XXIX 27), stb.

Külön tárgyalandónak véljük a következő «tragikus» jelenetet, amelynek forrásait többen is vizsgálták, — de megint csak a rómaiakat! Claudius megmérgezésére (Ann. XII 66 sk.) gondolunk, amellyel pl. Cesare Questa[52] részletesen foglalkozott. Ez alkalommal érdemleges megjegyzéseket fűzött a tacitusi szöveghez E. Koestermann is kommentárjában (III 224 skk.): a bonyolult helyzet részleteiben «nem lehet bizonyosságot elérni», «a közvélemény természetesen rögtön gyilkosságot gyanított» (224); a gomba-hagyomány egyöntetűsége csak annyit bizonyít, hogy «a mendemonda (Klatsch) viharos gyorsasággal terjedt» (226); az előadás nyilvánvaló rokonsága Tiberius agonizálásának leírásával (VI 50) «nem nagyon fokozza a történet hihetőségét» (uo.), és — nem utolsó sorban — az orvos (Xenophón) bűntársi közreműködéséről csak Tacitus tud (uo.). De a groteszk Claudius-tragédia gyanúsan emlékeztet Tiberius hatalomátvételének (Livia mesterkedéseinek) az Annales elején olvasható vázlatára is (I 5,1 *gravescere valetudo Augusti, et quidam scelus uxoris suspectabant . . .)*. A különbség jóformán annyi, hogy az emberek *akkor* csak gyanakodtak arra, amit most mindenki *biztosan* tud (XII 66,1 *Agrippina sceleris olim certa et oblatae occasionis propera . . .)*; Tacitus olvasói pontosan értesülnek a *scelus* kitervelésének és végrehajtásának minden mozzanatáról. Aggályainkat a 67. fej. olvasása közben még kevésbé tudjuk titkolni: hogy-hogy mindez — csupa államtitok — oly hamar *közismertté* válhatott *(cuncta pernotuere)*? Amikor a valóban közismerten nagyevő és -ivó Claudiuson a természet (a hasmenéssel) már majdnem segít, közbelép Agrippina és mozgósítja az eleve beavatott udvari orvos lelkiismeretét (? bűnrészességét?): *provisam iam sibi Xenophontis medici conscientiam adhibet*. És az orvos *segít*: mérgezett tollal nyúl le császári betegének a torkába, csak azt nem tudjuk, hogy *miért?* Nem elég a *soluta alvus*, és a szerencsétlent még hánytatni is akarja? Túlságosan is logikus az egész előadás, csak az orvosi beavatkozás logikája sántít. Questa a forráskritika eszközeivel rátapintott a lényegre, a császár halála

[48] *F. Jacoby:* RE «Hier.» 1560: «nicht einmal, sondern mehrfach».
[49] Uo.
[50] Gymn. 89 (1982) 46 skk.
[51] Vö. *Ed. Schwartz:* RE «Diod.» 687; «Duris» 1855.
[52] Studi sulle fonti degli Ann. di Tac.² Roma 1963, 319 skk., vö. 208.

után hamarosan kialakuló *vulgata* csinált voltára (321), de az értelmetlen tollhistória *előzményeit* sem ő, sem más nem bolygatta.

Vegyük csak elő megint Diodórost és olvassuk el a XXI. könyv töredékei közt Agathoklés halálának leírását (frg. 16): az öreg zsarnok utódlására pályázó Archagathos először az ifjabbik Agathoklésszel végez egy lakomán, majd a felbérelt Menónnal *mérgezett tollat* adat magának a tyrannosnak is, hogy — szokása szerint — evés után azt használja fogpiszkálónak. A méreg az ínyen át hat, és a halálán levő Agathoklés már hiába ígér Szirakúza népének *démokratiát:* még él, csak beszélni nem tud, amikor a Démétriostól Szicíliába küldött Oxythemis máglyára teteti. Így nyerte el a világ életében tanúsított kegyetlenségének és istentelenségének illő jutalmát (16,5). A hagyomány szűkössége és esetlegessége nem teszi lehetővé, hogy ezt a fontos Diodóros-töredéket biztos kapcsolatba hozzuk valamelyik történetíró (Duris? Timaios? Kallias? Hierónymos?) nevével, de annyi biztos, hogy az Agathoklés személye körül kisarjadt tengernyi irodalom számtalan csatornán szivárgott tovább. Ennek a folyamatnak tanulságos esetét szemlélhetjük Tacitus Claudius-portréjának váratlanul megvilágosodott részletében is.[52a]

Dieter Flach, aki «Tacitus in der Tradition der antiken Geschichtsschreibung» c. merész könyvében[53] Norden fontos megfigyelését (Démétrios Poliorkétés és Germanicus végtisztesség-leírásának egyezését, l. fentebb) is számon tartotta és aki a hellénisztikus historiográfiai hagyomány továbbélését a «nagy magányosként» tisztelt Tacitusnál következetesen nyomon próbálta követni,[54] a kardiai Hierónymos nevét sem általában a Nagy Sándor utáni történetírás alakulásával kapcsolatban, sem tanulságos részletinterpretációiban nem említi. Pedig a kiindulásul szolgáló plutarchosi Démétrios-életrajz a tacitusi Tiberius-portré alaposabb megismeréséhez is hozzájárulhat.

Csak két párhuzamot ragadunk ki. A Tiberius hatalomátvételét követő senatori *adulatio* képtelen túlzásainak (pl. Ann. I 8,3—4 *tum consultatum de honoribus . . .; addebat Messalla Valerius . . . vel cum periculo offensionis: ea sola species adulandi supererat)* előzményét sejtjük a Démétrios-életrajz görögjeinek egymást és önmagukat felülmúló hízelgéseiben (pl. 11,1 Stratoklés legtúlzóbb ötletéről; 12,1 valakinek *aneleutheria* dolgában Stratoklést is felülmúló javaslatáról; 13,1 Dromokleidés még ezekre is ráduplázott, de a legkülönb udvari hízelgő mégis Aristodémos volt: 17,2; vö. 26,3 stb.).

Vagy olvassuk a szolgalelkűségtől és a túlzó tiszteletadástól viszolygó császár nyilatkozatát a maga *halandó* voltáról és uralkodói kötelességeiről (IV 38,1): *ego me . . . mortalem esse et hominum officia fungi . . . et vos testor et meminisse posteros volo.* Ha majd egyszer őseihez méltó, a közjóért fáradozó *embernek* fogják emlegetni, *ez* lesz az ő temploma és maradandó képmása, — *nam quae saxo struuntur, si iudicium posterorum in odium vertit, pro sepulchris*

[52a] Itt említjük meg *A.H. Krappe* érdekes tanulmányát az Agrippina hírhedt *incestus*-kísérletét (Tac. Ann. XIV 2) és Poppaea halálát tárgyaló tacitusi részlet (XVI 6) valószínűtlenségéről: La fin d'Agrippine. REA 42 (1940) 446 skk. *(E. Koestermann* kommentárjának túl könnyed fogalmazása szerint: „kaum diskutabel.") Krappe sejtése, ill. dokumentálása egybevág eredményeinkkel: a csábító Semiramis alakja a római közönséget is mindenkor foglalkoztatta, a korinthosi Periandros „zsarnokságához" fűződő legendák (*Fr. Schachermeyr:* RE „Periandros" 708: „Literatengeschwätz") pedig már a korai annalisztikába beszüremkedtek, vö. Hérod. V 92 ζ ~ Liv.I 54,6; Dion.Hal.IV 56. Vagyis Krappe párhuzamai mindenképpen figyelmet érdemelnek.

[53] Göttingen 1973, 47.

[54] Vö. Ant. Tan. 22 (1975) 202 sk. = Latomus 34 (1975) 512 sk.

spernuntur (38,2). A Démétrios-életrajzban — éppen az akár félelemből, akár szeretetből az uralkodókra zúduló *ὑπερβολὴ τιμῶν* kapcsán — a bölcsek (30,7 *οἱ νοῦν ἔχοντες*) állásfoglalását találjuk, akik nem szobrokra, festményekre, istenné avató szertartásokra pályáznak, inkább műveik és cselekedeteik kényszerítetlen megbecsülésébe vetik reményüket.

További hasonlóságok — közeli vagy távolabbi párhuzamok — felsorakoztatása helyett próbáljuk összegezni megfigyeléseinket. Mindenképpen hálásak lehetünk a Hierónymos-monográfia írójának, hogy egy olyan szerző feltámasztási kísérletével, «akinek jelentősége fordított arányban áll vele kapcsolatos ismereteinkkel»,[55] nagyban hozzájárult a hellénisztikus történetírás rommezejének feltárásához, sőt bizonyos részek rekonstruálásához. J. Malitz joggal elismerő recenziójának talán csak a legutolsó mondatát nem írnók alá (45 : «Für Hier. ist die Arbeit allerdings getan»), mert a további vizsgálódásokra késztető mű azért még rengeteg kérdést hagyott nyitva. Ezek közül minket elsősorban a Malitztól (43) is «némileg spekulatívnak» minősített gondolatmenet (a nabataeus excursus, mint az uralkodó Antigonos Gonatasnak szóló figyelmeztetés) és ebből is főképpen a Tacitusszal való szellemes, csak túl merész összehasonlítás (178 sk.) foglalkoztat. Tacitus olvasóját a nabataeusok sivatagi hazájáról és szabadságszeretetéről szóló fejtegetések óhatatlanul a Germania problematikájára emlékeztetik (Germ. 37,3 *quippe regno Arsacis acrior est Germanorum libertas)*, és a kihívó párhuzamosítás Hierónymos és Tacitus közt *kifejezetten* a Dialogus (és azon keresztül az egész tacitusi oeuvre, ill. a kor) dilemmájának *(libertas — principatus; pax Caesarum sine eloquentia antiqua)* tudatosításával zárul. A csak feltevések árán és töredékesen rekonstruálható Hierónymosból Tacitus rejtett gondolataira, a «hallgatag» és «magányos» rómaiból pedig a hellénisztikus előd művének koncepciójára következtetni olyan *circulus vitiosus*, amelyből kitörni csak további — türelmes és szolid — kutatások elvégzése után, apránként lehet.[56] Hornblower kezdeményezése sokat lendített az ügyön, de — mint a fentebbi tapogatózások érzékeltethették, — Tacitus *görög* előzményeinek tüzetesebb és biztosabb feltárását csak további, hosszadalmas munkálatok eredményeitől remélhetjük.

[55] *F. Jacoby:* RE «Hier.» 1540.

[56] Egy észrevételt nem hallgathatunk el : Mint fentebb már érintettük, *Hornblower* (50,104. j.) szerint «a *πλεονεξία*-ra való állandó hivatkozás Hier. művének egyik motívumát jelzi.» Tudjuk, hogy a *πλεονεξία* megítélése *polis*-viszonyok közt — Hérodotos szimbolikus zárófejezetétől (IX 122) kezdve — mennyire vitatott. Nem kevésbé ambivalens tétele volt a kielégíthetetlen «többrevágyás» Nagy Sándor kortársi, majd későbbi megítélésének is. A római birodalmi ideológia megfogalmazói számára külön problémát jelentett az egyéni *πλεονεξία* kárhoztatásának és az *imperium sine fine* követelményének összeegyeztetése. A Hornblower-féle koncepciót nem javallja az a tény, hogy Tacitus kezdettől fogva a *birodalmi πλεονεξία (imperii fines proferre)* szószólója volt. — Elsimítható viszont Malitznak (42) az az aggálya, hogy a plutarchosi Pyrrhos-életrajz megindító vége (34 : Antigonos Gonatas könnyei Pyrrhos levágott fejének láttára) azért nem volna összefüggésbe hozható a hierónymosi mű befejezésével, mivel Hierónymos általánosan elterjedt vélemény szerint szenvtelen (nüchtern) író volt. Jacoby mintaszerű vázlata ezt a vélekedést nem támogatja (1559 : referierte nicht einfach und trocken, sondern wirkungsvoll . . . und verschmähte charakteristische Einzelzüge, Apophthegmata u. dgl. nicht). Az ellenfél megsiratása nemcsak a hellénisztikus történetírásnak kedvelt motívuma (Scipio és Caesar könnyeitől Jeruzsálem elsiratásáig . . .) ; külön lapra tartozik az elállatiasodott, érzéketlen zsarnok (Antonius, a lucanusi Caesar, Vitellius . . .) *gyönyörködése* a levágott fejben vagy hullákkal borított csatatér láttán.

IV. ANTIGONOS ARANYVETÉSE

A hellénisztikus történetírás műhelytitkainak nyomozgatása során legutóbb a kardiai Hierónymos nemrég megjelent feltámasztási kísérletéhez[1] kapcsolódva próbáltunk Tacitus görög forrásairól valamivel többet megtudni.[2] Hierónymos, akinek történetírói jelentősége F. Jacoby találó megjegyzése szerint[3] «fordított arányban áll róla való ismereteinkkel», pályáját a szintén kardiai születésű Eumenés mellett kezdte, majd hosszú évtizedeken át Antigonos és utódai (Démétrios Poliorkétés és Antigonos Gonatas) híveként folytatta. Mint a viharos események szemtanúja, a diadochosok háborúskodásairól szóló művét feltehetőleg a makedón uralom kezdeteivel vezette be.[4] Nem tudhatjuk, hogy előadásában kitért-e a mítikus előzményekre, mint annak idején Hérodotos a Plataiai előtti helyzet ismertetése kapcsán (VIII 137 sk.) tette. A dinasztiaalapító Perdikkas történetét — a *királyi nap fényének* birtokbavételét — és ennek rokonságát «Zentralasiatische Elemente in dem Alexanderroman» c. előadásunkban tárgyaltuk.[5] Nem óhajtjuk itt újból hangsúlyozni a Perdikkas-féle «királytörténet» megformálásában kitapintható hérodotosi «Deutungskraft»[6] figyelemreméltó voltát (az *első* Alexandros, de akár Hérodotos idejében ki sejthette volna a makedón dinasztia megalapításának világtörténeti perspektíváit?); egyelőre azt sem kérdezzük, hogy akár ennek az Alexandrosnak a környezetében, aki egy személyben volt philhellén és a perzsa nagykirály vazallusa,[7] akár korábban milyen alapon számolhatunk az előázsiai *χvarənah*-fogalom ismeretével Makedoniában, — inkább a feltehető kérdések számát szaporítjuk még egy idevágóval.

Kiindulásul említett műhelydolgozatunkban — a *nagy* Mithridatés alakjához fűződő hagyomány historiográfiai előzményeként — a plutarchosi Démétrios-életrajz 4. fejezetében olvasható epizódra utaltunk.[8] (A kardiai Hierónymos kutatói számára Diodóros XVIII—XX. könyvein kívül Plutarchos Eumenés-, Démétrios- és Pyrrhos-életrajza a legkiadósabb lelőhely.)[9] Itt Plutarchos a «városokat ostromló» Démétrios ifjúkori emberségének bizonyságaként azt mondja el, hogy mentette meg barátjának, az Antigonos udvarában nevelkedő Mithridatésnak, Ariobarsanés fiának az életét. Antigonos ui. azt álmodta, hogy abból az aranyporból, amelyet egy szép mezőn vetett el, aranyvetés sarjadt ki, de a termést Mithridatés aratta le előle, majd a vendéglátó udvarból a Feketetenger partjaira szökött. A folytatás tulajdonképpen már nem érdekel bennünket: az apa megeskette fiát, Démétriost, hogy nem szól barátjának elhatározásáról, vagyis arról, hogy a gyanússá vált Mithridatést eltéteti láb alól. Nem

[1] *J. Hornblower:* Hieronymus of Cardia. Oxford 1981.

[2] A hellénisztikus történetírás műhelyéből, III.: A kardiai Hierónymos és Tacitus. L. fentebb, 215 l.

[3] RE «Hieronymos» 1540.

[4] Vö. a II. Perdikkas uralkodásának időtartamához fűződő vitával: Athén. V 58 p. 217 = *Jacoby:* FGrHist. 154, frg. 1.

[5] Acta Ant. Hung. 28 (1980) 85 skk.

[6] Vö. *H. Kleinknecht:* Herod. und die maked. Urgeschichte. Hermes 94 (1966) 146.

[7] Alexandros perzsa rokonságáról Hérodotos pontos adatokat közöl: VIII 136.

[8] L. fentebb, a 224, 43. jegyzetet.

[9] A diadochosok korának történetét a kora-újkori olvasóközönség *ezekből* ismerte meg, vö. *Hornblower:* 18 sk. A sok Antigonos-, Démétrios-, Agathoklés- stb. történet is az együttes kiadásokból, ill. fordításokból szivárgott a közkeletű XVI. századi *exemplum*-gyűjteményekbe, vö. Az antikvitás XVI. sz. képe c. kísérletünkkel (Bp. 1960), 504 (és *passim*).

is szólt neki, csak játszás közben félrevonta és lándzsája hegyével ezt írta a porba: «Menekülj, Mithridatés!» A végzet valóra váltotta Antigonos álmát, mert Mithridatés — a *Ktistés* — alapította meg a pontosi uralkodók dinasztiáját,[10] amelyet a rómaiak a nyolcadik nemzedék életében döntöttek meg. Ezt — már mint a *nagy* Mithridatés Eupatór bukását — persze már csak később fűzhették a történethez; a párhuzamos hagyományban (App., Mithr. 8—9 = Jac. frg. 3) mindenesetre ott olvasható Hierónymos neve.

Kérdésünk tehát az, hogy abban az időben, amikor Hierónymos a még Szíriában uralkodó Antigonos Monophthalmos gyanakvásáról és Mithridatés szökéséről írt, de már a pontosi királyság megszilárdulásáról is tudott, a hagyományban szereplő álmot magyarázhatták-e olvasói ama bizonyos «uralkodói dicsfény» *(χvarənah)* elragadásának vagy *translatio*-jának?

Tekintettel Hierónymos művének rekonstruálhatatlanul töredékes voltára, nem tudjuk megmondani, hogy ő maga mennyire bízott az Antigonidák hatalmának jövőjében (J. Hornblower tetszetős sejtései csak sejtések), és hosszú életének vége felé mit tartott Mithridatés *utódainak* perspektíváiról. Mint Eumenés hajdani híve és a kisázsiai-közelkeleti viszonyok ismerője közvetlen tapasztalásból ismerhette az iráni hagyományoknak (pl. a perzsa birodalom bukása után uralkodó kisebb-nagyobb dinasztiák hatalmi ideológiájának) a diadochosok korában is virulens továbbélését. J. Hornblower[11] Hierónymosnak a Mithridatés-ház iránti érdeklődését személyes kapcsolataikkal magyarázza.[12] Antigonos álma mindenképpen az Ipsos (301) után meggyökeresedő pontosi dinasztiának *kedvező* hagyomány dokumentuma. Elképzelhető, hogy a Plutarchostól és Appianostól ránk hagyományozott jelentőségteljes álom Hierónymos művének írásakor közszájon forgott (was in circulation by the time Hieronymus wrote); kérdéses csak az marad, hogy az egész minősíthető-e pusztán «szellemes ötletnek» (witticism), vagy annál jóval több: az iráni *χvarənah*-képzet lecsapódása?

A görög-latin hagyományból is bőségesen idézhető hasonló álomlátások közül tanulságosnak látszik Kyrosnak Cicerónál olvasható látomása (Div. I 23, 46, a *Persika*-szakértő Deinónra való hivatkozással): *cum dormienti ei sol ad pedes visus esset, ter eum scribit frustra adpetivisse manibus, cum se convolvens sol elaberetur et abiret; ei magos dixisse, . . . ex triplici adpetitione solis triginta annos Cyrum regnaturum esse portendi.*[13] A *királyi* arany nap-jellegének részletes dokumentálása alkalmasint szükségtelen; elég a hérodotosi szkíta *logos* égből aláhulló aranytárgyaira (IV 5 *χρύσεα ποιήματα)* hivatkoznunk. Azokról az aranyserlegekről, amelyeket a Nagy Sándor-regény hőse — látszólag királyhoz nem illő módon — vendéglátójától, Dareiostól ellop (II 15), már megállapítottuk,[14] hogy a *χvarənah* találékony megszerzésére utalnak, a főhatalomnak Perzsiáról Makedoniára való átszállását *(translatio imperii)* jelképezik.

Van azonban a regényes Nagy Sándor-hagyományban egy másik részlet is, amely szintén kitalálás ugyan a javából, de jellemző és ugyanebbe a képzet-

[10] Az események valóságos lefolyásáról l. *Th. Reinach:* Mithradates Eupator, König von Pontos. Leipzig 1895. 6 skk.; *Hornblower:* 244.

[11] I. m. 245.

[12] Vö. Mithridatés pozitív jellemzésével: Diod. XIX 40,2.

[13] Ehhez vö. *H. Kleinknecht:* i. h. 140; *G. Widengren:* Die Religionen Irans. Stuttgart 1965. 54 sk.; *H. S. Nyberg:* Die Religionen des alten Irans. Osnabrück 1966. 74: «Die Sonne ist hier ohne Zweifel als das *χvarənah* zu verstehen.»

[14] Zentralasiatische Elemente. 88 sk.

körbe illő kitalálás. Dareios követeinek arany «tojásokban» (I 23, 4 ὠὰ χρύσεα) megfizetendő adókövetelésére gondolunk.[15] A fikció alapja Hérodotos novellisztikus elbeszélése (V 17 skk.), amely szerint a perzsák az európai invázió előtt Amyntas makedón királytól a meghódolás jeléül földet és vizet követeltek. Amyntas meg is hódolt, de fia, a *nagy* Alexandrosnak hasonló nevű őse, a lakomán a makedón nőkkel erőszakoskodó részeg barbárokat ötletes módon leszúratja. Plutarchos életrajzában (5,1—3) csak az ifjú Nagy Sándornak a leendő hadvezérhez illő kérdéseiről olvasunk ;[16] a regényes változat a történetileg megalapozatlan, csak éppen szimbolikus jelentéssel felruházott fikció befogadásával *többet* mond : hőse előre bejelenti, hogy a személye által Makedoniát illető aranyat nem hagyja a perzsáknál, akiktől az uralkodás napszerűen fénylő arany-szerencséje már elfordult.

Mint ahogy a hérodotosi Perdikkas-történet a makedón uralkodóháznak feltehetőleg már II. Perdikkas idejében — azaz Hérodotos művének készültekor — ébredező hatalmi igényeit, a «birodalomnak» *(imperium)* nem az egymást emésztő görögségre, hanem a feltörekvő Makedoniára esedékes *translatio*-ját tükrözi, az iráni *χvarənah*-képzet makedoniai felbukkanásán pedig a megelőző időszaknak túlságosan is közvetlen keleti kapcsolataira gondolva nem kell csodálkoznunk : ugyanennek az uralkodói szimbólumnak Antigonos Monophthalmos — a diadochosok közül az első *király* — szíriai udvarában megfigyelhető jelentkezését szinte természetesnek vehetjük.

Még természetesebb ugyanennek az igénynek és ugyanennek a szimbolikának a feltűnése a diadochosok hadszíntereitől félreeső vidékeken, így pl. az üldözöttből a «hidzsrát»[17] követő húsz év alatt (281-ben) királlyá emelkedő Mithridatés környezetében. Az armeniai Orontidák (Strab. XI 14,15 C. 531 szerint) Hydarnéstól, Dareios egyik mágus-ölő társától vezették le származásukat és mint közvetve az Achaimenidák családjának is rokonai, ugyanazt a királyi emblémát viselték, mint később pl. a kommagénéi I. Antiochos.[18] Az Achaimenidák dinasztikus jelvényét (a *χvarənah*-nak kitárt szárnyú sas, vagy kos, vadkan, tűz, nap stb. alakjában ábrázolt megjelenését) látjuk más előázsiai uralkodók, pl. a parthus I. Mithridatés emlékanyagában.[19] Ha a *nagy* Mithridatés Eupatór születését és trónralépését kísérő csodajelek irodalmi megörökítéseit olvassuk (pl. Iust. XXXVII 2,1—3 : *huius futuram magnitudinem etiam caelestia ostenta praedixerant, nam et eo, quo genitus est, anno et eo, quo regnare primum coepit, stella cometes per utrumque tempus septuagenis diebus ita luxit, ut caelum omne conflagrare videretur, etc.)*,[20] nemcsak az i. e. I. század Róma-ellenes keleti propagandájának motívumait tapinthatjuk ki bennük,

[15] Vö. *R. Merkelbach:* Die Quellen des gr. Alex.-romans. München 1954. 14 sk.

[16] Vö. a 9. jegyzetben id. kísérletünkkel, 424 sk. *Ennek* a követségnek a részleteiről l. a *J. R. Hamilton* kommentárjában (Oxford 1969. 13) ismertetett irodalmat.

[17] Vö. *Th. Reinach:* i. m. 7 és 25 sk.

[18] Vö. *Harmatta János:* Mítosz, szimbólum, társadalom. Ant. Tan. 25 (1978) 133 skk. ; Royal power and immortality. The myth of the two eagles in Iranian royal ideology. Acta Ant. Hung. 22 (1979) 305 skk.

[19] Vö. *Harmatta János:* I. Mithridatés és Kamniskirés. Ant. Tan. 28 (1981) 123 skk.

[20] A hely értelmezéséhez vö. *Th. Reinach:* i. m. 42,2 ; *G. Widengren:* La légende royale de l'Iran antique. Homm. à G. Dumézil. Bruxelles 1960. 227 skk. ; Iranisch-semitische Kulturbegegnung. Köln—Opladen 1960. 67 sk. ; Die Religionen Irans. Stuttgart 1965. 236. Más összefüggésben foglalkoztunk a hellyel «*Innoxia flamma*» c. előadásunkban a prágai Eiréné-konferencia Vergilius-szimpoziumán : Listy filol. 106 (1983) 33 skk.

hanem az iráni «nagy király» és világmegváltó ősi képzetének a pontosi dinasztia utolsó tagjával kapcsolatban különösen felerősödő visszhangját is.[21]

Hierónymosnak Antigonos álmáról szóló tudósítását, a királyi aranyvetésnek Mithridatés pontosi dinasztiájától várható learatását ennek az iráni képzetnek irodalmi lecsapódásai közt tarthatjuk számon.

V. «ATTILA SÍRJÁNAK» HISTORIOGRÁFIÁJÁHOZ

A kardiai Hierónymosszal való ismerkedésünk során bukkantunk Diodóros XXI. könyvének töredékei közt egy Tzetzéstől (Chil. 6, 470—480 ed. Kiessling) megverselt részletre (frg. 13 Dindorf). Ebben egy bizonyos Kermodigestosról, Audoleónnak, Paionia királyának «hű barátjáról» van szó, aki az elrejtett kincseket «Lysimachosnak vagy valamelyik thrakiai királynak» megmutatta:

. . . τοὺς θησαυροὺς ἐμήνυσε τῷ Θρᾴκης στεφηφόρῳ
τοῦ Σαργεντίου ποταμοῦ κάτωθεν κεκρυμμένους,
τοὺς οὓς αὐτὸς κατέκρυπτε σὺν αἰχμαλώτοις μόνοις,
τρέπων τὴν κοίτην ποταμοῦ καὶ κατορύττων κάτω,
εἶτα τὸν ῥοῦν ἐπαφιείς, τοὺς δ' αἰχμαλώτους σφάττων.

Ez a 470. sorban Diodóros nevével megjelölt részlet a Diodóros-kiadásokban azok után a Konstantinos Porphyrogennétos-kivonatok (frg. 12 Dind.) után következik, amelyekben Lysimachosnak a getaDromichaitésszal szemben elszenvedett kudarcáról (292) olvashatunk. A Dromichaités-történetet J. Hornblower — «anekdotikus hangneme» miatt — nem érzi hierónymosinak,[22] bár ugyanitt a *πλεονεξία*-ra való állandó hivatkozást épp ellenkezőleg Hierónymos művének egyik fő motívumaként értékeli. Lysimachosnak valamivel későbbi beavatkozása a zavaros paioniai helyzetbe[23] mindenesetre beleillik Hierónymos történeti művének sejthető koncepciójába.

Minket azonban most nem ez, hanem Paionia királyának kincsei érdekelnek. Francis R. Walton, a Loeb Classical Library Diodórosához[23a] csatolt magyarázó jegyzetében utal a dák Decebal (Cass. Dio LXVIII 14,4—5) és a gót Alarich nevéhez fűződő «majdnem azonos történetre» (Jord., Get. c. 30): «much the same tale is told of . . . Decebalus . . . and of Alaric . . .» Mindenesetre gyanúsnak találja a paioniai Sargentios és a daciai Sarge(n)tia folyónév hasonlóságát és így lehetségesnek tartja, hogy Tzetzés a történetet *itt* (a paión Audoleónnal kapcsolatban) tévedésből adta elő (it is possible that Tz. has wrongly introduced the history here).

Tény az, hogy Cassius Dio valóban hasonló kifejezésekkel írta meg a dák király öngyilkossága után állítólag megtalált drágaságok elrejtésének históriáját: *εὑρέθησαν δὲ καὶ οἱ . . . θησαυροί, καίτοι ὑπὸ τὸν ποταμὸν . . . κεκρυμμένοι. διὰ γὰρ αἰχμαλώτων τινῶν τόν τε ποταμὸν ἐξέτρεψε καὶ τὸ ἔδαφος αὐτοῦ ὤρυξε καὶ*

[21] Az ún. Hystaspes-jóslatok történelmi hátteréről vö. *Fr. Cumont:* La fin du monde selon les mages occidentaux. Rev. Hist. Rel. 103 (1931) 29 skk.; *J. Bidez—Fr. Cumont:* Les Mages hell. II. Paris 1938. 361 skk.

[22] I. m. 50,104: «The anecdotical tone of ch. 12 . . . seems unlike Hier.»

[23] Vö. Iust. XVI 3,1; Polyain. Strat. IV 12,3; *B. Lenk:* RE «Paiones» 2406; *J. Kaerst:* RE «Audoleon» 2279

[23a] XI. köt. London—Cambr. Mass. 1957. 23.

ἐς αὐτὸ πολὺν μὲν ἄργυρον, πολὺν δὲ χρυσόν . . ἐμβαλὼν λίθους τε ἐπ' αὐτοῖς ἐπέθηκε καὶ χοῦν ἐπεφόρησε καὶ μετὰ τοῦτο τὸν ποταμὸν ἐπήγαγε . . . ποιήσας δὲ ταῦτα διέφθειρεν αὐτούς, ἵνα μηδὲν ἐκλαλήσωσι. Βίκιλις δέ τις ἑταῖρος αὐτοῦ . . . κατεμήνυσε ταῦτα.

Ezzel szemben a kortárs ifj. Plinius semmi biztosat nem tud a mesés kincsekről. Abban a levelében, amelyben Caniniust a *fabulosa materia* megénekllésére biztatja, mi éppen az általánosságokat találjuk gyanúsnak, illetőleg jellemzőnek (Epist. VIII 4,2): *dices inmissa terris nova flumina, novos pontes fluminibus iniectos* . . . Plinius magyarázói óvatosak: Huszti József szerint[24] «*valószínűleg* arra a *legendás* részletre (történik) célzás, mely szerint Decebal a Sargetia *(talán* a Sztrigy)[25] folyó vizét új mederbe terelve rávezettette *volna* elásott kincseire.» Hasonlóképpen A. N. Sherwin—White: «. . . Dec. *is said* to have diverted the river Sargetia, and buried his treasure in its bed . . .»[26] Mi tovább mennénk az óvatosságban: Plinius hatásos témafelsorolásának éppen két bevezető tétele, amelyet a chiasztikus szórend még jobban kiugrat, és amelyet Cassius Dio — egy évszázaddal később — a legendás kincsrejtés topikájához idomított, alkalmasint nem egyéb, mint a nagyralátó hódítóknak — mint például az elvakult Xerxésnek — bűnös merénylete a természet ellen (az Athós átvágása, ill. a Hellespontos áthidalása),[27] — Traianus «nagysándori» ambícióira gondolva persze *pozitív* hangszerelésben.

Idáig jutottunk, amikor Stith Thompson «Motif-index»-ének V. kötetében[28] a következő tételeket találtuk:

N 513: Treasure hidden under the water
513.4: Treasure hidden in river
P 16.4: Persons buried with the king
V 67.3.1: King buried with immense treasure in the ground of an artifically dried river; later the normal course of the river is restored . . .

Az utóbbi tételhez csatolt bibliográfiai eligazítás (A. H. Krappe: Les funérailles d'Alaric. Ann. de l'Inst. de philol. et d'hist. or. et slaves 7 [1939—44] 229—240) további vizsgálódások előtt nyitotta meg az utat.

A kérdéses Jordanes-hely (De rebus Get. c. 30) így hangzik: *Quem (sc. Alaricum immatura morte praeventum) nimia dilectione lugentes, Barentinum* (?) *amnem iuxta Consentinam civitatem de alveo suo derivant . . . Huius ergo in medio alveo collecto captivorum agmine sepulturae locum effodiunt, in cuius foveae gremio Alaricum cum multis opibus obruunt, rursusque in suum alveum reducentes, ne a quoquam quandoque locus cognosceretur, fossores omnes interemerunt.* Jordanes előadásának hitelességét, sőt valószínűségét már Krappe mestere, Salomon Reinach vitatta.[29] Logikai természetű ellenvetéseinek kiegészítéséül utalt a titoktartás végett leölt szolgák (foglyok) témájának világszerte

[24] Plinius-kiadásában. Bp. 1930. 99.
[25] Így pl. *Kuzsinszky Bálint* az Ókori Lexikonban (I 528 és II 707), *N. Vulić*: RE «Sarg.» 2498; *Graesse—Benedict—Plechl* (Orbis Lat. III 253) a Zsillel azonosítaná, de akadt szószólója még a Szeretnek is *(A. H. Krappe*, az alább id. tanulmány 231. lapján).
[26] The letters of Pliny. Oxford 1966. 451.
[27] Vö. *B. I.*: Semiramis kertjeitől a Csörsz árkáig. MTA I. OK. 30 (1978) 427 skk.
[28] Copenhagen 1957.

dokumentálható felbukkanására.[30] Alarich legendás folyóbatemetését persze nem ő vetette össze először Decebal kincseinek elrejtésével; a gót Jordanes elbeszélését holmi ősgermán szájhagyomány továbbélésével magyarázta.

Krappe Reinachnak némileg B. G. Niebuhr «Ahnenlieder»-elméletére emlékeztető, «kissé reménytelen» (un peu désespérée) hipotézise helyett közelebbi és meggyőzőbb párhuzamokat vonultatott fel. A fogságban meghalt Dániel prófétának[31] egy Susa melletti folyó medrében keresendő sírjáról a VI. század óta beszéltek (vö. Theodos., De situ terrae sanctae, ed. P. Geyer, Itin. Hierosol., CSEL 99 [1899] p. 149). Ennek a hagyománynak X. századi arab változatai szerint Dániel koporsóját három másikba rejtették, vagy az illető folyót három mederbe terelték, «pour dépister la curiosité du monde et pour tenir secrète la vraie sépulture du saint homme».[32] A próféta földi maradványainak biztos birtoklásától tisztelői az életadó esőt remélték.[33] Dániel susai kultuszát Krappe (234) okkal származtatja a kereszténység előtti (hellénisztikus) korból. Ugyanitt említi azt a középkori zsidó hagyományt, amely szerint az egyiptomiak hasonló módon és feltehetőleg hasonló célzattal rejtették el a bibliai József márványkoporsóját a Nilus medrében (még pedig a folyam középső szakaszán, «au profit des deux parties de l'Egypte»); innen vitte volna magával Mózes az ígéret földjére.[34] A bibliai hős testének termékenység-biztosító funkcióját A. Jeremias[35] József és Tammuz, a par excellence vegetáció-isten azonosságával magyarázta. Ide illik a Toledoth Jeshu c., keresztényellenes zsidó iratnak az az adata, amely szerint Júdás Jézus holttestét a maga kertjében, egy vízvezeték alatt ásta el.[36]

Krappe ezután (235) folklore-párhuzamokat ismertet Belső-Afrikától Columbiáig, majd Európában Britanniától és Galliától Skandináviáig, amelyek az életükben különleges *mana*-val rendelkező személyek halotti kultuszának elterjedt voltát bizonyítják.

Ebben az összefüggésben értelmezendő Alarich legendás temetése is. A nyugati gót király nem volt ugyan szent, emléke is elhalványult — ha el nem enyészett — a viharos V. század folyamán, de Theoderich keleti gótjainak tudatában majd ő is ott szerepel győzelmes őseik *(proceres . . . qui fortuna vincebant)* között, akiket nem közönséges halandóknak, hanem félisteneknek *(semideos, id est Anses?)* tiszteltek. Nagy Theoderich ős-keresői — száz év elteltével — a cosenzai sír helyett csak legendát találtak, vagy találtak ki, a keleti eredetű vándormotívumot a nyugati gót rokonok hajdani királyára alkalmazván.[37]

[29] *S. Reinach:* Cultes, mythes et religions. V. Paris 1923. 287 skk. (eredetileg: Rev. Arch. I [1915] 13 skk.).

[30] I. m. 230: «ubiquité du thème».

[31] Vö. Dán. 8,2; Jos., Ant. Rom. X 264; l. a 27. jegyzetben id. tanulmány 436. lapját is.

[32] Istachri arab földleírásának német fordítása: *A. D. Mordtmann:* Das Buch der Länder . . . Heidelberg 1845. 58; vö. *P. Schwarz:* Iran im Mittelalter nach den arab. Geogr. IV. Leipzig 1921. 361.

[33] Vö. a 27. jegyzetben id. tanulmány 436,52. jegyzetében ismertetett legendával, vagy egy hasonló (veronai) csodával: *E. Schmid:* Kultübertragungen. Giessen 1909. 82 sk. Más összefüggésben (Temesvári Pelbárt exemplumaival kapcsolatban) tárgyaltam a kérdést: Itk. 78 (1974) 61 sk.

[34] *P. Schwarz:* i. m. 362. — *Korr.-j.:* József és Dániel koporsójáról l. még *Scheiber Sándor*: Folklór és tárgytörténet, I. (Bp. 1974) 174 (további irodalommal) és 326.

[35] *A. Jeremias:* Das AT im Lichte des Alten Orients. Leipzig 1930. 375 skk. és 429.

[36] Vö. *Th. Creizenach:* Beitr. zur Gesch. der dt. Sprache u. Lit. II. (1876) 190.

A közelmúltban (1965-ben) mégis ásatásokat folytattak Cosenzától délre,[38] persze sikertelenül.

Visszatekintve most a kiindulásra, valószínűnek látszik, csak éppen bizonyíthatatlan, hogy a paioniai kincsek elrejtéséről és felfedéséről szóló Diodóros-történetet is Hierónymosra vezethetjük vissza. A biztosan keleti eredetű motívumot a Kelet ismerője bízvást beleszőhette előadásába, mindenesetre fejedelmi temetés nélkül, mint ahogy az Decebal kincseinek históriájából is — érthetőleg — hiányzik. Alarich temetésének Jordanes-féle leírását Krappe meggyőzően illesztette bele a kereszténység előtti (hellénisztikus) idők keleti legendáinak összefüggésébe. A motívum életképességét és alkalmazhatóságát szemléltesse végül Attila temetésének a magyar történeti tudatból szinte kiirthatatlan, pedig csak Ipolyi Arnold Magyar mythologiájában (1854) felbukkanó mesés leírása. A százados vita aktáit nem óhajtjuk elővenni,[39] tényként csak annyit rögzítünk, hogy az alapszövegben (Jord. c. 49: *postquam . . . est defletus, stravam super tumulum* (!) *eius . . . concelebrant . . . noctuque secreto cadaver est terra* (!) *reconditum. Cuius fercula primum auro, secundo argento, tertio ferri rigore communiunt . . ., et ut tot et tantis divitiis humana curiositas arceretur, operi deputatos detestabili mercede trucidarunt, emersitque momentanea mors sepelientibus cum sepulto)* egyetlen szó sincs folyami sírról, amelyet szépíróink Ipolyi pontatlan parafrázisából és sokat sejttető utalásaiból stb. színeztek tovább.

Az alaptalan, de csökönyösen továbbélő és -sarjadzó legenda *eredetének* magyarázatául legyen szabad rámutatnunk Ipolyi életének arra a termékeny szakaszára, amelyet az 1840-es évek derekán br. Mednyánszky Alajos fiának nevelőjeként a tudomány- és irodalomkedvelő arisztokrata — egyebek közt az «Erzählungen, Sagen und Legenden aus Ungarns Vorzeit» c. elbeszélés-gyűjtemény (1829) szerzője — környezetében töltött. Mednyánszky gazdag könyvtárában, amelyet Mednyánszky Dénes 1896-ban az Eötvös Collegiumnak ajándékozott, ma is megvannak August von Platen-Hallermünde művei. A magyar előidők iránt érdeklődő főúr csakúgy, mint a Magyar mythologia megírására készülő házitanító aligha nem figyelt fel arra a híres versre, amelyben Platen Alarich busentói sírját énekelte meg (Das Grab im Busento). Az Alarich temetésére vonatkozó Jordanes-helyet Ipolyi (I 280) pontosan idézi, ugyanígy nyilván ismerte az Attiláéra vonatkozó későbbi passzust is. A lelkesült bajor gróf túlzásai (in der wogenleeren Höhlung wühlten sie empor die Erde, | senkten tief hinein den Leichnam, mit der Rüstung, auf dem Pferde . . .) megmozgathatták a lelkesült magyar olvasók fantáziáját, — talán így színezte ki Ipolyi és sok követője Attila temetésének Jordanesnél olvasható, kevéssé konkrét leírását olyan gazdaggá és érdekfeszítővé, hogy arról a sohasem volt múlt visszaálmodói még ma sem szívesen mondanak le.

[37] Két olaszországi legendát *Krappe* már korábban is a perzsa hagyományból eredeztetett: La légende du roi Théodoric. Le Moyen Age 38 (1928) 190 skk.; La légende de l'arrivée des Lombards en Italie. *Ibid.* 44 (1934) 252 skk.

[38] Vö.: Baedekers Autoreiseführer (Mittel- und Unteritalien[4]). Stuttgart 1966/67, 157.

[39] Vö. *R. Hamar Márta:* Ant. Tan. 31 (1984) 73 skk.

HAMZA GÁBOR

NEMZETKÖZI GAZDASÁGI, POLITIKAI KAPCSOLATOK ÉS AZ ANTIK MEDITERRÁNEUM JOGAINAK KÖLCSÖNHATÁSA

1. Áttekintés a nemzetközi gazdasági kapcsolatokról az antik Mediterráneumban

1. Az antik Mediterráneum nemzetközi gazdasági-politikai kapcsolatai elemzésénél mindenekelőtt ki kell emelni azt, hogy a gazdasági kapcsolatok tényleges volumene feltárásánál jelentős szerepet tölt be a politikai kapcsolatok áttekintése. Ezen nem változtat az a tény, hogy a politikai kapcsolatok keletkezése — azok államközi szerződés formájában történő intézményesülése — nem egy esetben csak a tényleges gazdasági-kereskedelmi kapcsolatok létrejöttét követően mutatható ki.

Jól illusztrálja a gazdasági szféra és a politikum ilyen «fáziskésését» Róma és Rhodos kapcsolata.[1] Rhodos szigete, amely függetleníti magát Nagy Sándor halálát követően a makedon birodalomtól — a diadochos államoktól[2] —, az első olyan görög állam, amely Rómával tartós baráti kapcsolatra lép. Róma érdeklődését Rhodos iránt jelentős mértékben növeli az a körülmény, hogy Athén, amely még az i. e. IV. században a legjelentősebb kereskedőváros a hellén világban, a hellenisztikus monarchiák létrejöttével korábbi jelentőségét elveszti és a másik konkurrenst, Tyrost, Nagy Sándor lerombolja. Polybios szerint azonban Róma és Rhodos között szerződéskötésre mintegy 140 esztendőre visszanyúló baráti kapcsolat után kerül sor.[3]

Polybios annak kapcsán utal erre az igen hosszú periódusra, hogy megemlíti Rhodos Rómába küldött követeinek egy szövetségi szerződés létrehozása érdekében tett fáradozásait. Az irodalomban vitatott az, hogy i. e. 306-ban sor került-e egy, a foedus amicitiae-től független kereskedelmi egyezmény megkötésére.[4] Számunkra ebből az irodalmi vitából egyedül az lényeges, hogy gazdasági kapcsolatok keletkezése *politikai egyezmény nélkül is* lehetséges. Lényegtelen az is, hogy pontosan melyik évre tehető — i. e. 306-ra avagy pedig száz évvel későbbre — ennek a kereskedelmi megállapodásnak a létre-

[1] Róma és Rhodos kapcsolatát részletesen elemzi *H. H. Schmitt:* Rom und Rhodos. Geschichte ihrer politischen Beziehungen seit der ersten Berührung bis zum Aufgehen des Inselstaates im römischen Weltreich. München 1957.

[2] Diod. 18.8.1.

[3] Polyb. 30.5.6—8.

[4] *Droysen* az első, aki Polybios alapján feltételezi azt, hogy Róma és Rhodos között i.e. 306-ban kereskedelmi egyezmény jön létre. *D. G. Droysen:* Geschichte des Hellenismus. II. k. 2. kiad. Gotha 1878. 154. 2. j. Az irodalomban egészen *Holleaux* munkáinak (*M. Holleaux:* Le prétendu traité avec Rhodes. In: Mélanges Perrot. Paris 1902 és uő: Rome, la Grèce et les monarchies hellénistiques au troisième siècle av. J.-C. (273—205). Paris 1921.) megjelenéséig ez a feltételezés communis opinio-nak számít. A gazdag szekunderirodalomra nézve összefoglalóan ld. *Schmitt:* Rom und Rhodos 3—5.

jötte.[5] Rhodos, mint független állam, Rómával mindenképpen több évtizeden át szoros — nem feltétlenül politikai természetű kötődéssel járó — kapcsolatban áll. Más a helyzet i. e. 164-et követően, amikor is Rhodos lényegében az Imperium Romanum részévé válik és ezáltal Rómával való kapcsolata is más jellegűvé válik.[6]

2. Mielőtt az antik Mediterráneum gazdasági-politikai kapcsolatait főbb összefüggéseiben áttekintenénk, választ kell adnunk arra a kérdésre, hogy az ókori szerzőknél milyen mértékben tudatosult, vagy vált egyáltalán felismertté ennek a földrajzi fogalomnak, kategóriának az egysége. Ki kell emelnünk már elöljáróban azt, hogy a «mare nostrum», «mare magnum», vagy éppen «mare internum» fogalmat használó szerzők általában nincsenek tekintettel a Földközi-tenger belső földrajzi sajátosságaira.[7]

A görög-római antikvitásban a Földközi-tenger medencéje alapvetően 21 egységet foglal magában. Ezek a következők, nyugatról keletre haladva: mare Ibericum, mare Balearicum, mare Gallicum, mare Ligusticum, mare Sardoum, mare Tyrrhenum vel inferum, mare Africum, mare Adriaticum vel superum, mare Ionium vel Adriaticum, Syrtae, mare Thracicum, mare Aegeum, mare Myrtoum, mare Aegyptiacum, mare Phoenicium vel Syriacum, mare Cyprium és mare Pamphylium vel Lycium. Egyes esetekben nem egészen egyértelmű az, hogy egy-egy partrész valójában melyik tengerhez tartozik. Igy például Burr a mare Lybicum fogalma alá tartozónak véli az egész afrikai partvidéket.[8] Ugyanígy vitatott a mare Adriaticum kiterjedése.[9] A Földközi-tenger «beltengerei» elemzése alapján következtetni lehet egy-egy partvidék tengeri kereskedelmi kapcsolatainak intenzitására. Az a tény, hogy az afrikai partvidék — nagy hossza ellenére — csupán öt beltengerrel (mare Sardoum, mare Africum, Syrtae, mare Lybicum és mare Aegyptiacum) rendelkezik, a tengeri kereskedelmi kapcsolatok viszonylag csekély súlyára enged következtetni. Az viszont, hogy a Mediterraneum keleti része igen sűrűn tagolt — egyedül a mai Égei-tenger öt beltengerrel bír (mare Thracicum, mare Aegeum, mare Myrtoum, mare Icarium és mare Creticum), a térség igen intenzív tengeri kereskedelmi viszonyaira utal. Említést érdemlő körülmény az is, hogy a Földközi-tenger római «beltengerré» válását követően sem történik módosulás az egyes tengerek elnevezésében. Ennek okát alapvetően abban látjuk, hogy

[5] A *Holleaux* nevéhez kapcsolódó nézet hamarosan — az 1930-as évek irodalmában — consensus universorum lesz. Tekintélyes szerzők, mint *Beloch* és *Täubler*, már *Holleaux* 1902-ben *(Holleaux:* Le prétendu traité. 188 skk.) publikált tanulmánya alapján csatlakoznak a francia szerző nézetéhez. L. *K. Beloch:* Griechische Geschichte. III. k. 1. r. Berlin 1904. 299. 2. j. és *E. Täubler:* Imperium Romanum. I. k. Jena 1913. 204 skk.

[6] Itt említjük meg, hogy Rhodos az Imperium Romanum-ba való «integrálódása» révén kulturális vonatkozásban jelentős pozíciókra tesz szert. Ennek jele — többek között — a Panaitios-tanítvány, Poseidonios Rhodosban való letelepedése. L. Cic. De orat. 1.17.75. és 2.1.3. Vö. *Schmitt:* Rom und Rhodos. 180.

[7] A szekunderirodalomból összefoglalóan l. *V. Burr:* Nostrum mare. Ursprung und Geschichte der Namen des Mittelmeeres und seiner Teilmeere im Altertum, Stuttgart 1932. 1 skk. és *J. Rougé:* Recherches sur l'organisation du commerce maritime en Méditerranée sous l'Empire romain. Paris 1966. 41 skk. o.

[8] L. *Burr:* Nostrum mare. 51 sk.

[9] Irodalmi források alapján arra lehet következtetni, hogy a mare Adriaticum már az Imperium Romanum létrejöttétől kezdve kiterjed a Földközi-tenger középső részére. L. Acta Apost. 27 sk. Ezzel szemben l. *M. Besnier:* Lexique de géographie ancienne. Paris 1914. 12 sk.

már a római Imperium kialakulását megelőzően igen intenzív tengeri kereskedelmi kapcsolatok alakulnak ki a hellén polisok között.[10]

A «mare nostrum» rómaiaknál kialakuló fogalma végső soron, eltekintve annak az Imperium létrehozását célzó ideológiai-politikai tartalmától, az évszázados kölcsönös tengeri kereskedelmi kapcsolatokban gyökerezik. Ez a Mediterráneum egységére utaló fogalom nem annyira — az egyébként többféleképpen értelmezhető — vergiliusi «regere imperio populos»[11] koncepció tükrözője, mint inkább a Földközi-tenger medencéje univerzalitásának, ökumenikus voltának — mely alapvetően gazdasági kapcsolatokon nyugszik — megfogalmazása.

A «mare nostrum» — amely földrajzi értelemben a mare Iberycumtól a mare Phoenicium (Syriacum)-ig terjedő Földközi-tenger egészét magában foglalja, tartalmilag arra utal, hogy Róma hatalma nem korlátozódik az «Urbs»-ra, vagy éppen Itália területére, hanem kiterjed ethnikai hovatartozástól függetlenül valamennyi, a kérdéses térségben élő népre, illetve államra. Ez az Ovidiusnál oly világos formában kifejezést nyert gondolat («Romae spatium est urbis et orbis idem»)[12] fogalmilag a principátus korában az univerzalitást hangsúlyozó Imperium Romanum szinonimája. A «mare nostrum» lényegében azzal az Imperium Romanum-mal rokon fogalom, amelyben a «Romanus» nem ethnikai tartalmú, hanem az egyetemességre utaló szó.[13]

3. Feladatunk a továbbiakban az antik Mediterráneumban kialakuló, gyakran politikai természetű kapcsolatok formáját is öltő gazdasági relációk átfogó áttekintése.

Róma a Mediterráneum gazdasági centrumává az I. pun háború vége és a kisázsiai hellenisztikus monarchiák meghódítása közötti időszakban válik.[14] A mélyreható belső társadalmi változásokat is előidéző imperiummá válás[15] folyamata gazdasági vonatkozásban is komoly strukturális változások előidézője. A gazdasági szférában a legjelentősebb súlyú változást az jelenti, hogy az itáliai mezőgazdaság másodlagos jelentőségű lesz amellett, hogy az ipar fejlődésére sincs kedvező hatással a «római imperializmus» (Besnier).[16] A hódítás haszonélvezője a kereskedelem, amelyen belül a tengeri kereskedelem jut mind nagyobb szerephez. Természetesen még hosszú időnek kell eltelnie ahhoz, hogy Rómának ez a központi szerepe felismertté, tudatossá váljon a meghódított népek körében.

Kiváló példája ennek a tudatosulásnak Aelius Aristides i. sz. 154-ben Rómában tartott beszéde (Eis Rhomen), amely — miként erre Rostovtzeff

[10] Vö. *Rougé:* Recherches sur l'organisation 45.

[11] Verg. Aen. 6.851.

[12] Ovid. Fasti 2.683.

[13] Az imperium Romanum principátus korában való tartalmi jelentésére nézve az újabb irodalomból l. *F. Fabbrini:* L'impero di Augusto come ordinamento sovrannazionale. Milano 1974. 304 skk.

[14] Az újabb irodalomból l. *R. Besnier:* L'état économique de Rome de 264 à 133 av. J.-C. RH 54 (1976) 33.

[15] L. *N. A. Maskin:* Az ókori Róma története. Budapest 1951. 152 skk.

[16] *L. Besnier:* L'état économique de Rome. 8. Besnier szerint Róma ebben a periódusban szűnik meg «une fédération de cités» lenni. Megítélésünk szerint *Besnier* túlságosan nagy szerepet tulajdonít a római «imperializmusnak» és ezért nincs tekintettel a hódítás sajátosságaira. A formális jegyek erőltetett hangoztatása — így például az «entre vainqueurs et vaincus il n'y a pas de foedus aequum» megfogalmazás — sablonba szorítja a Mediterráneum Róma befolyása alá kerülése folyamatát.

utal[17] — az Imperium Romaneum politikai, társadalmi és gazdasági viszonyainak alapos elemzése.[18] Az Antoninus-dinasztia korának sokoldalú, alapos elemzését tartalmazó oratio szerzője az Imperium lényeges sajátosságának tartja azt, hogy az az önkormányzattal rendelkező városállamok — Aelius Aristides itt nyilvánvalóan a hellén világot tartja szem előtt — integrációja.[19] Róma a civilizált világ (oikumene) középpontja a rhetor szerint, amely elérte, ellentétben az ebben a törekvésben sikertelen hellenisztikus monarchiákkal és görög polisokkal, a Mediterráneum egyesítését. Az i. sz. II. század közepére a Mediterráneum térségében megszilárdult politikai háttérrel rendelkező «világkereskedelem» ha nem is a jólét egyedüli forrása,[20] kétségtelenül hozzájárul a Földközi-tenger medencéje államai gazdasági prosperitásához.

Az i. sz. II. század nem csupán az Urbs és Itália számára jelenti a gazdasági virágzás korszakát. A meghódított provinciák sem rekesztődnek ki ebből a prosperitásból. Traianus például utat építtet Syriából egészen a Vörös Tengerig. Ez az időszak jelenti a «virágkort» Palmyra, Petra, vagy éppen Ctesiphon kereskedői számára is. A tengerparti városok és a szárazföldi kereskedelem központjai prosperitásának fontos pillérét jelentik az akadálytalanul funkcionáló interprovinciális kereskedelmi kapcsolatok.[21]

Hangsúlyozni szükséges azonban azt, hogy a tengeri és a szárazföldi kereskedelem több évszázados múltra tekint vissza. Csak jelzésszerűen utalunk arra, hogy az ún. hellenisztikus-római központi területen már a római hódítás e l ő t t i időszakban igen élénk kereskedelmi kapcsolatok vannak.[22] Jól dokumentálható a «nemzetközi» kereskedelem például a diadochos-államokban. Az Antigonidák birodalmában igen nagy jelentőségű a Pydnát a mare Adriaticum-mal összekötő hadi és kereskedelmi út. A Seleukidák imperiumában megerősítik a régi, még a perzsa és asszír korban épített katonai és kereskedelmi utakat.[23] Egyiptom pedig már a Ptolemaiosok korában a Földközi-tenger medencéje legfőbb gabona-exporteure. A «nemzetközi» kereskedelmi kapcsolatok intenzitását mi sem bizonyítja jobban annál, hogy az i. e. 230-as években Egyiptomban jelentkező gazdasági válság az egész Mediterráneum gabonaellátását — és ennek megfelelően a gabonaárak alakulását is — kedvezőtlenül befolyásolja.[24]

A távolsági kereskedelem az antik Mediterráneum térségében intenzitását és súlypontjait tekintve egyaránt jelentős változásokon megy át a politikai szférában bekövetkező módosulások következtében. Ilyen változást jelent az, hogy Alexandria alapítása nagy mértékben csökkenti a korábban

[17] Vö. *M. Rostovtzeff:* The social and economic history of the Roman empire. 2. kiad. Átdolg. *P. M. Fraser.* I. k. Oxford 1957. 130 sk.

[18] Adott esetben mellékes jelentőségű az a kérdés, hogy Aelius Aristides milyen mértékben támaszkodik a hellén rhetorok és történetírók munkáira.

[19] *De Martino* írja, hogy Aelius Aristides — mint az Antoninusok korának hellén gondolkodói általában — magasztalja a Rómával való kapcsolatokat és a megvalósult integrációt. L. *F. De Martino:* Storia economica di Roma antica. I. k. Firenze 1979. 439.

[20] *Rostovtzeff* erősen túlértékeli a kereskedelem gazdasági életben betöltött szerepét, aminek oka az, hogy a kereskedelmi szférát a gazdaság fő forrásának tekinti. L. *Rostovtzeff:* The social and economic history. I. 150 skk. Vö. még: *Th. Pekary:* Die Wirtschaft der griechisch-römischen Antike. Wiesbaden 1976. 100.

[21] L. összefoglalóan *Rostovtzeff:* The social and economic history. I. 150 skk.

[22] L. *Fr. M. Heichelheim:* Wirtschaftsgeschichte des Altertums. II. k. Leiden 1969. (Reprint Leiden 1938.) 458 skk.

[23] L. *Heichelheim:* Wirtschaftsgeschichte. II. 460 skk.

[24] V. *Heichelheim:* Wirtschaftsgeschichte. II. 463.

elsőrangú «világkereskedelmi» központoknak számító Athen, Syracusa és Karthago súlyát. Kiemelkedő jelentőségre tesz szert Rhodos, amely erősen háttérbe szorítja Delost. Görögországban Athen szerepét Korinthos és Ambrakia veszik át. Míg Tarentum súlya csökken, addig Syracusa, Neapolis, Massilia, Kyrene és Karthago a hellenisztikus monarchiák létrejöttét követően is — legalábbis a Földközi-tenger nyugati medencéjében — továbbra is jelentős kereskedelmi központoknak számítanak.[25] Az i.e. III. századra kialakul egy meghatározott központokkal rendelkező távolsági kereskedelmi hálózat a Mediterráneumban. A római hódítás ezt a rendszert változtatja meg. Róma politikai hatalmának növekedése ahhoz vezet, hogy Karthago és Korinthos megszünnek létezni és Syracusa, Neapolis, valamint Massilia is sokat vesztenek jelentőségükből. A Földközi-tenger keleti medencéjében Rhodos, Byzantion, Ambrakia és Mesopotamiában Seleukia súlya csökken. A Pontus Euxinus hellén gyarmatvárosai, továbbá Alexandria, Apameia és Ephesos jelentősége az Imperium Romanum idején is csorbítatlan. Az i. e. II. században Delos és Pergamon ismét — legalábbis néhány évtizedre — felvirágzanak. Igen nagy jelentőségre tesz szert Puteoli, amelyet Heichelheim nyugat Delosának nevez.[26]

A Mediterráneum kereskedelmi centrumainak ez a részleges átrendeződése nyilvánvalóan a megváltozott politikai viszonyok következménye. Az Imperium Romanum létrejötte előtti egyensúlyi helyzet politikailag motivált módosulása nyilvánvaló szükségszerűség.

Heichelheim — túlságosan is sarkítva ezt a kérdést — így fogalmaz: «Roms politisches Eingreifen zerstörte dieses wirtschaftliche Gleichgewicht völlig, ohne eine bessere Kräfteverteilung an seine Stelle setzen zu können.»[27] Nézetünk szerint ennek a megállapításnak csak az első fele — ti. a korábbi «egyensúly» szétzúzása — igaz. Az Imperium Romanum még hosszú évszázadokon át való fennállása önmagában véve bizonyítéka annak, hogy a kereskedelmi központok szerepváltozásával új egyensúlyi helyzet alakul ki. A principátus korára nézve különben maga Heichelheim is elismeri egy — a Mediterráneumra nézve — egységes «világgazdasági» terület létrejöttét.[28]

Ezen még az sem változtat, hogy a «das einheitliche und ausbalancierte Weltwirtschaftsgebiet» — mint Heichelheim írja — az i. sz. I. század utolsó évtizedeiben szétesik.[29] Tagadhatatlan ilyen módon a római bürokráciára, civilizációra, fegyveres erőre, de legfőképpen — és éppen ez a premissza marad el Heidhelheimnál — a tényleges gazdasági kapcsolatokra épülő új, kiegyensúlyozott kereskedelmi kapcsolatrendszer az antik Mediterráneumban.

2. *Áttekintés a nemzetközi politikai kapcsolatokról az antik Mediterráneumban*

1. A kereskedelmi szféra közvetítésével megvalósuló gazdasági egyensúly megteremtésének eszközei — s ez vonatkozik arra az időszakra is, amikor Róma még nem ura a Mediterráneumnak — a nem egyszer a gazdasági kap-

[25] L. *Heichelheim:* Wirtschaftsgeschichte. II. 490 sk.
[26] L. *Heichelheim:* Wirtschaftsgeschichte. II. 492.
[27] L. *Heichelheim:* Wirtschaftsgeschichte. II. 491 sk.
[28] L. *Heichelheim:* Wirtschaftsgeschichte. II. 691.
[29] L. *Heichelheim:* Wirtschaftsgeschichte. II. 691.

csolatokra is figyelemmel levő államközi egyezmények. Mivel az antik Mediterráneum végül is Róma uralma alatt válik politikai értelemben vett egységgé, elsősorban — paradigmatikus jelleggel — azokat a «nemzetközi» egyezményeket tekintjük át, melyeknek egyik alanya Róma.

Az antikvitásban különösen nagy szerephez jutnak a «nemzetközi» szerződések a hellén világban. Ennek természetesen elsősorban objektív, s nem pedig szubjektív természetű okai vannak. Schneider például a hellén világ gazdag, sőt egyenesen szövevényesnek mondható szerződéses rendszerét idealista módon szubjektív okokra vezeti vissza. Nézete szerint a görögök ellenséges hangulatot, viszonyt sejtenek ott, ahol a kapcsolatok rendezésére szerződés formájában nem kerül sor.[30] Más oldalról viszont maga is utal arra, hogy gyakoriak a kereskedelmi kapcsolatokat szabályozó egyezmények.[31] A kereskedelmi egyezmények körébe tartoznak a kikötőhasználat és piactartás lehetőségét szabályozó megállapodások, a tranzitforgalomra és áruszállításra vonatkozó egyezmények, továbbá a be- és kihozatallal, valamint a pénzekkel kapcsolatos szerződések.[32]

Róma nemzetközi kapcsolatai főbb vonásaiban történő elemzésénél figyelemmel kell lenni arra, hogy a graeca urbs-szá soha nem váló Róma már igen korán — az archaikus korban — kapcsolatba kerül idegen ethnikummal. Mint erre Livius (l. 56. l.) és id. Plinius (Nat. hist. 3.5.154.) alapján következtetni lehet, az etruszk bevándorlók azok, akik Rómában iparral foglalkoznak és a rómaiakat is megtanítják a kézművesség mesterségére.[33]

Ennek az etruszkokkal való közvetlen kapcsolatnak — vagy legalábbis annak, hogy ilyen tartalmú dokumentumok vannak — komoly súlya van a gazdasági kapcsolatok alakulása vonatkozásában. Következtetni lehet ugyanis ennek alapján arra, hogy Rómában igen korán felismertté válik az idegen ethnikummal, idegen államokkal való kapcsolat jelentősége.

Ebben az összefüggésben is figyelmet érdemel a sponsio eredetének kérdése. Míg az egyik nézet szerint (például Frezza) a sponsio az antik «nemzetközi jogból» ered,[34] addig a másik álláspont szerint (például Pastori) ez az intézmény autochton római kategória.[35] Tény az, hogy a sponsio a «nemzetközi» egyezmények megkötésénél is szerepet kap. Gaius írja: «Unde dicitur uno casu hoc verbo (ti. a spondere H. G.) peregrinum quoque obligari posse, velut si imperator noster principem alicuius peregrini populi de pace ita interroget: PACEM FUTURAM SPONDES? vel ipse eodem modo interrogetur. quod nimium subtiliter dictum est, quia si quid adversus pactionem fiat, non ex stipulatu agitur, sed iure belli res vindicatur.» (Inst. 3.94.) Gaiuson kívül még Cicerónál (pro Balbo 18.29.), Aulus Gellius-nál (Noct. Att. 6.9.) és Liviusnál

[30] L. *C. Schneider:* Kulturgeschichte des Hellenismus. II. k. München 1969. 515.

[31] L. *Schneider:* Kulturgeschichte. II. 517.

[32] A hellén világ «nemzetközi» szerződéseire nézve összefoglalóan l. *F. Bender:* Antikes Völkerrecht. München 1901., *H. Bengtson:* Die Staatsverträge der Altertums. II. k. Die Verträge der griechisch-römischen Welt von 700 bis 338 v. Chr. (Hrsg.) München—Berlin 1962. és uő: Die Staatsverträge des Altertums. III. k. Die Verträge der griechisch-römischen Welt von 338 bis 200 v. Chr. (Hrsg.) München 1969., *W. Dahlheim:* Struktur und Entwicklung des römischen Völkerrechts im dritten und vierten Jahrhundert, Berlin 1968., *I. Calabi:* Ricerche sui rapporti fra le poleis. Milano 1953. és *Täubler:* Imperium Romanum. I.

[33] Vö. *G. Alföldi:* Römische Sozialgeschichte. Wiesbaden 1975. 8.

[34] L. *P. Frezza:* Le forme federative e la struttura dei rapporti internazionali nell'antico diritto romano. II. SDHI 5 (1939) 185 skk.

[35] L. *F. Pastori:* Appunti in tema di sponsio e stipulatio. Milano 1961. 47 skk.

(9.5.1.; 9.9.15.; 9.9.5. és 9.10.9.) lehet a sponsio «nemzetközi» kapcsolatok területén történő felhasználásának jeleivel találkozni. Közös vonása a «nemzetközi» jellegű sponsionak az, hogy a foedushoz hasonlóan a sacrum területéhez tartozik, míg a ius civile területén ez a szakrális jellege egy idő után elmosódik. Függetlenül a sponsio eredetének kérdésétől — ez különben nézetünk szerint teljes bizonyossággal amúgysem dönthető el —, komoly dokumentumunk van arra vonatkozóan, hogy Róma nemzetközi kapcsolatainak jogi szabályozó rendszere igen korán kialakul.

2. Az antik Mediterráneum államközi szerződései körében különös fontossággal rendelkeznek a Róma és Karthago közötti megállapodások. Polybios az I. pun háborút megelőző időszakból három ilyen megállapodást ismer.[36]

A Róma és Karthago között egyezmények irodalma szinte áttekinthetetlen. Az első szerző, aki ezekkel az egyezményekkel foglalkozik, Perizonius (Perizonii animadversiones historicae. Amstelaed, 1685.).[37] Polybiosnál a két első egyezményre utalással a II. pun háború okainak elemzése körében lehet találkozni. Akrogosba való Philinos (Polyb. III. 26.) szemére veti a rómaiaknak azt, hogy az I. pun háborút megelőzően megsértettek egy, a karthagóiakkal kötött szerződést, amennyiben a mamertinusok segítségére siettek.[38] Polybios célja a két szerződésre történt hivatkozással az, hogy legitimálja a rómaiak behatolását Messanaba. Ennek kapcsán utal arra, hogy Róma eljárása — a beavatkozást tiltó egyezmény hiányában — «nemzetközi» jogi akadályba nem ütközik. A történetíró a karthagói szerződésekre hivatkozást ahhoz a tényhez kapcsolja, hogy a karthagóiak az ún. Lutatius-szerződésre hivatkoznak és egyúttal annak tartalmát idézik. Mindez annak bizonyítása érdekében történik, hogy Hannibal eljárása Saguntum ellen valójában nem jelent szerződésszegést. Bár csak az i. e. 241-ben és 226-ban kötött szerződések vitatottak, Polybios általános áttekintést ad valamennyi, Róma és Karthago között valaha is létező egyezményről.

A történettudományban uralkodónak számító nézet szerint az első egyezmény létrejötte az i. e. VI. század végére (i. e. 508/07?) tehető.[39] Sajátossága ennek az egyezménynek, hogy igen fontos szerephez jut benne a kereskedelmi kapcsolatok szabályozása. Polybios szerint (III.22.4.—13.) konkrét formában rögzítik a szerződő felek a római kereskedelem lehetőségeit a Földközi-tenger nyugati medencéjében. A római kereskedelem ellenőrzésének feladatát Lybiában, Sardinia szigetén és Sicilia Karthago által ellenőrzött részében egy ún. — a szerződés görög-szövege szerint — keryx, vagy grammateus hivatott ellátni.[40] A kereskedelem területét érintő rendelkezés ezen felül még az is, hogy

[36] Összefoglalóan l. *Bengtson:* Die Staatsvertäge des Altertums. II. 16 skk.

[37] L. *K. É. Petzold:* Die beiden ersten römisch-karthagischen Verträge und das foedus Cassianum. In: ANRW Hrsg. von *H. Temporini—W. Haase.* I. 1. Berlin—New York 1975. 364 skk.

[38] Vö. *F. Hampl:* Vorgeschichte des ersten und zweiten punischen Krieges. In: ANRW Hrsg. von *H. Temprini—W. Haase.* I. 1. Berlin—New York 1975. 422.

[39] Egyes történészek — az újabb irodalomban például *Petzold, Alföldy* és *Aymard* — az első római—karthagói egyezmény keletkezésének idejét az i. e. IV. századra teszik. *Petzold* szerint a legkorábbi ilyen egyezmény i. e. 348-ból származik. L. *Petzold:* Die beiden ersten römisch-karthagischen Verträge. 410.

[40] *Ferenczy* a keryx és a grammateus — akik állami «funkcionáriusok» — említése kapcsán van azon a nézeten, mely szerint ez az egyezmény az állami felügyelet miatt alapvetően nem a commerciumra vonatkozik. L. *É. Ferenczy:* Die römisch-punischen Verträge und die Protohistorie des commercium. RIDA 16 (1969) 275 sk.

a megállapodás megtiltja a rómaiak és szövetségeseik számára a hajózást — az irodalomban uralkodónak tekinthető álláspont szerint[41] — az ún. Promunturium Pulchri-n túl. Jellemző sajátossága ennek az egyezménynek az, hogy az állami felügyelet alatt kötött ügyletek állami garanciát is élveznek egyúttal. Kérdés ennek kapcsán az, hogy milyen jog szerint nyer elbírálást ez az állami garancia, mivel maga az egyezmény erre vonatkozóan semmiféle útmutatást — például kollíziós normára utalást — nem tartalmaz.[42]

A második római-karthagói egyezmény, mely i. e. 348-ból származik, hasonló, sőt bizonyos tekintetben továbblépő korlátozásokat tartalmaz a hajózás szabadságára vonatkozóan.[43] Az első szerződéstől eltérően tilalmazott Róma számára (Polyb. III.24.3—13.) Sardinia és Lybia területén a kereskedelem és csupán élelmiszerfelvétel céljából engedélyezett az időben egyébként erősen körülhatárolt kikötése a kereskedelmi hajóknak. Továbbra is lehetséges a kereskedelem Róma és Karthago között. A Hoffmann által Karthago vezető pozíciója megerősítéseként értékelt második római—karthagói egyezmény[44] az állami felügyelet (ellenőrzés) nélkül realizálódó commerciumot biztosítja a rómaiaknak Siciliában és a karthagóiaknak Rómában.[45]

A kölcsönös kereskedelmi kapcsolatok szűkítését foglalja magában a harmadik római—karthagói egyezmény, melynek pontos keletkezési idejét illetően — egyesek i. e. 306-ra mások viszont a pyrrhosi háborúk idejére teszik a szerződés keletkezésének idejét[46] — nincs egységes álláspont a történettudományban.

A több forrás által is dokumentált (Polyb. III. 25; Diod. Sic. XII. 7.5.; Val. Max. II. 7.10.; Justin. XVIII. 2.1.), i. e. 280—278. között keletkezett negyedik római—karthagói egyezmény kizárólag politikai jellegű. Ez abban jelentkezik, hogy egyfajta «kölcsönös segítségnyújtást» tartalmaz és ilyen módon a kereskedelmi szférát egyáltalán nem érinti.[47]

3. Róma «nemzetközi» kapcsolatainak következő csoportját a latin városokkal kötött szerződések alkotják. Lényeges körülmény ebben a vonatkozásban Róma központi helyzete Latiumban.

Róma — miként ezt az ún. François-sir egy festményjelenete is megerősíteni látszik[48] — nagy politikai és kereskedelmi súllyal rendelkezik már az i.e. VI. században. Több etruszk város is kísérletet tesz Róma elfoglalására, amelyet az említett festmény csatajelenete is szemléletesen dokumentál. Ennek

[41] L. *Bengtson:* Die Staatsverträge des Altertums. II. 19.

[42] Vö. *Ferenczy:* Die römisch-punischen Verträge. 272.

[43] L. *Bengtson:* Die Staatsverträge des Altertums. II. 308 sk. Erre tekintettel írja *Rougé*, hogy a két egyezmény lényegében a hajótörés problémakörével kapcsolatos. L. *Rougé:* Recherches sur l'organisation. 460.

[44] L. *W. Hoffmann:* Karthagos Kampf um die Vorherrschaft im Mittelmeer. In; ANRW Hrsg. von *H. Temporini—W. Haase.* I. 1. Berlin—New York 1975. 352.

[45] Vö. *Ferenczy:* Die römisch-punischen Verträge. 281.

[46] L. *Bengtson:* Die Staatsverträge des Altertums III. 54 sk. Itt jegyezzük meg, hogy Polybios ignorálja (III.26.3.) a harmadik római—karthagói egyezményt.

[47] L. *Bengtson:* Die Staatsverträge des Altertums. III. 102 skk.

[48] A Vulci François-sírral kapcsolatos irodalom igen terjedelmes. L. *A. Alföldi:* Early Rome and the Latins. Ann Arbor 1965. 212 skk., *J. Heurgon:* Il Mediterraneo occidentale dalla preistoria a Roma arcaica. Bari 1972. 222 skk. és *M. Pallottino:* Etruscologia. 6. kiad. Milano 1968. 151 skk.

kapcsán írja Heurgon: «. . . une vaste koiné de culture qui associait Rome dans un même effort de rénovation politique aux peuplex de son entourage.»[49] Rómának ez a centrális helyzete a latin városokkal kötött szerződések korában változatlanul marad.

A latin városokkal való kapcsolat körében a legjelentősebb egyezmény az i. e. 493-ból származó foedus Cassianum. Ez a foedus a rómaiak és a latinok közötti védelmi szövetséget alapozza meg, amelyhez néhány évvel később — i. e. 486-ban — a hernicusok is csatlakoznak.[50] A lényegében a latin háborúig (i. e. 338) hatályban maradt egyezmény kereskedelmi kapcsolatokra vonatkozó szabályokat ugyan nem tartalmaz, személyi vonatkozásban azonban — éspedig a civitast illetően — nem hagyható figyelmen kívül nemzetközi magánjogi tartalma.

4. Róma «nemzetközi» kapcsolatainak harmadik körét a hellén polisokkal és a Lagidák Egyiptomával kötött egyezmények alkotják.

Carcopino szerint Róma az i. e. IV. század végétől kezdve a hellenisztikus Kelet államait egy szerződésekből fonódó hálóba kényszeríti, amelyet a római imperializmus egyik megnyilvánulási formájának, pontosabban szakaszának tekint.[51] Imperialisztikus célokat szolgálna ilyen módon a fentebb már említett kereskedelmi egyezmény Rhodosszal («traité de commerce»), az i. e. 273-ból származó «barátsági» szerződés Egyiptommal («traité d'amitié»), az i. e. 266-ban Apolloniával kötött szerződés («alliance avec les Apolloniates») és a II. Seleukosszal való megegyezés («entente avec Séleucos II de Syrie») i. e. 237-ben. Nézetünk szerint túlságosan is leegyszerűsíti Carcopino az orbis Romanus orbis terrarum-má válása több évszázados folyamatát azzal, hogy annak minden szakaszában egyértelműen imperialisztikus tendenciát lát. Werner már sokkal differenciáltabban fogalmaz, amikor a rómaiak keleti görögség irányában folytatott politikájának — az i. e. 200—146 közötti periódusban — jelentős változásaira mutat rá.[52]

Róma és a hellén világ közötti kulturális, gazdasági kapcsolatok azok jogi keretekben való rögzítése előtt létrejönnek. Hiba volna például abból, hogy Róma és Egyiptom között a szerződéses kapcsolat i. e. 273-ban (Liv. 27.4.10.) jön létre, az azt megelőző ötven—hatvan esztendőre nézve (a ptolemaiosi Egyiptomról van szó) a kapcsolatok teljes hiányára következtetni.[53] Róma különben nyilvánvalóan a görög «Ausstrahlungsbogen»-en (Boyer) belül fekszik, ami már önmagában véve szükségessé tesz bizonyos kapcsolatokat.[54]

[49] L. *J. Heurgon:* Magistratures romaines et magistratures étrusques. In: Les origines de la république romaine. Entretiens sur l'antiquité classique. XIII. k. Vandoeuvres-Genève 1966. 100.

[50] A foedus Cassianum-ra nézve (a forrás: Dion. Hal. 6.95.2.) az újabb irodalomból l. *Ferenczy:* Die römisch-punischen Verträge. 279 skk., *H. Galsterer:* Herrschaft und Verwaltung im republikanischen Italien. Die Beziehungen Roms zu den italischen Gemeinden vom Latinerfrieden 338 v. Chr. bis zum Bundesgenossenkrieg 91 v. Chr. München 1976. 84 skk. és *F. J. F. Nieto:* Die Abänderungsklausel in den griechischen Staatsverträgen der klassischen Zeit. Athenai 1981. 281.

[51] L. *J. Carcopino:* Les étapes de l'impérialisme romain. Paris 1961. 69 skk.

[52] L. *R. Werner:* Das Problem des Imperialismus und die römische Ostpolitik im zweiten Jahrhundert v. Chr. In: ANRW Hrsg. von *H. Temporini—W. Haase.* I. 2. Berlin—New York 1972. 561 sk.

[53] L. *W. Peremans—E. van't Dack:* Sur les rapports de Rome avec les Lagides. In: ANRW Hrsg. von *H. Temporini—W. Haase.* I. 2. Berlin—New York 1972. 664.

[54] L. *E. Boyer:* Rom und die Westgriechen bis 280 v. Chr. In: ANRW Hrsg. von *H. Temporini—W. Haase,* I. 1. Berlin—New York 1972. 310.

Róma dokumentálhatóan kereskedelmi kapcsolatot épít ki Cymae-vel és a siciliai görög polisokkal. Ezek bizonyítékául szolgál az i. e. VI. és V. században több ízben is kimutatható római gabonaimport ténye.[55] Igen sajátos Róma kapcsolata a hellén világgal az expansio korában. Erre mutat az, hogy Róma — ellentétben a Földközi-tenger nyugati medencéjében folytatott gyakorlattal — széles körű koncessziókat biztosít a hellén polisoknak. Míg például Hispaniában a római hódítást követően latin lesz az igazságszolgáltatás nyelve (mint hivatalos nyelv), addig a hellén polisok és a volt hellenisztikus monarchiák továbbra is megtarthatják hivatalos nyelvként a görögöt.[56]

Róma a hellén polis-világgal szerződéses kapcsolatba első ízben i. e. 326-ban kerül. Ebben az évben jön létre Róma és Neapolis között az aequo iure kötött foedus, melyről Livius (VIII. 25.8.) tudósít részletesebben.[57] A szövetségi kapcsolatot teremtő egyezmény kereskedelmi-gazdasági vonatkozásban — legalábbis a ránkmaradt szöveg alapján — információkat nem tartalmaz. A Neapolis számára különben kedvező szerződés a polis számára autonómiát biztosít és csak bizonyos katonai természetű segítségnyújtásra — hajók rendelkezésére bocsátása formájában — vonatkozó kötelezettséget foglal magában.

Az i. e. 273-as esztendő egyes történészek szerint (így például Droysen szerint) fordulópontot jelent Róma nemzetközi kapcsolataiban.[58] Ennek a feltételezésnek az az alapja, hogy ebben az évben kerül sor kölcsönös követküldésre Róma és Egyiptom (II. Ptolemaios uralkodása idején) között.[59] Az ebben az évtizedben megkötött egyezménynek — alapja az amicitia — nem csak politikai jelentősége van. Erre lehet következtetni abból, hogy az Egyiptomba küldött római szenátusi küldöttség tagjai nem a római politikai élet prominens személyiségei.[60] A római küldöttség legprominensebb tagja, Q. Fabius Garges nagy valószínűséggel elsősorban kereskedelempolitikai szempontokat vesz figyelembe a kapcsolatok formális felvételénél.[61]

5. E vázlatos áttekintés alapján is látható, hogy Róma már a Földközi-tenger medencéjének meghódítása e l ő t t i periódusban is széleskörű nemzetközi egyezményrendszert épít ki, amely fontos eszköze a Mediterráneum többirányú meghódításának. Ez az egyezményrendszer területileg először Itáliát, később a Mediterráneum nyugati részét és végül a Földközi-tenger medencéjének keleti részét fogja át.[62]

[55] L. *Boyer:* Rom und die Westgriechen. 320 sk.

[56] L. *A. G. Bellido:* Die Latinisierung Hispaniens. In: ANRW Hrsg. von *H. Temporini—W. Haase.* I. 1. Berlin—New York 1972. 469.

[57] L. *Bengston:* Die Staatsverträge des Altertums. III. 22 sk.

[58] L. *Peremans—van't Dack:* Sur les rapports. 663.

[59] *Holleaux* viszont arra hívja fel a figyelmet, hogy túlzás volna ennek az eseménynek túl nagy jelentőséget tulajdonítani. L. *Holleaux:* Rome, la Grèce et les monarchies hellénistiques. 81.

[60] Vö. *F. Cassola*: I gruppi politici romani nel III secolo A. C. Trieste 1962. 196. 160. j.

[61] Nem utolsósorban ez az egyezmény képezi annak alapját, hogy Róma a II. pun háború idején gabona-segély juttatására irányuló kérelemmel fordul IV. Ptolemaioshoz. Vö. *H. Heinen:* Die politischen Beziehungen zwischen Rom und dem Ptolemäerreich von ihren Anfängen bis zum Tag von Eleusis (273—168 v. Chr.). In: ANRW Hrsg. von *H. Temporini—W. Haase.* I. 1. Berlin—New York 1972. 640.

[62] Róma lényegében az i. e. III. századtól kezdve kerül szorosabb kapcsolatba a Mediterráneum keleti részével. Mint *Peremans* és *van'Dack* írják: (Róma az i. e. III. század előtt) «... n'avait pas encore fait son entrée dans le monde oriental». L. *Peremans—van't Dack:* Sur les rapports. 665.

Nyoma sincs ethnikai természetű korlátozásnak, amit bizonyít az, hogy a latin városok éppúgy partnerek, mint a hellén polisok, vagy a diachos államok.

Ezek a nemzetközi egyezmények már igen korán létrejönnek. Lényeges sajátosságuk a római—karthagói egyezményeknek az, hogy azok kifejezetten kereskedelmi természetű — igaz ez elsősorban különböző restrikciók formájában jut kifejezésre — megállapodásokat is magukban foglalnak. A még az archaikus korból származó szerződésekben a kereskedelem, a kereskedelmi szféra annál nagyobb szerephez jut, minél nyilvánvalóbb a szerződő partnerek egymástól való függetlensége, azaz egyenrangúsága. Nézetünk szerint nem csupán a véletlen szolgál magyarázatul arra, hogy a Rómához földrajzilag jóval közelebb levő — a latin városokról és a görög polisokról van szó — partnerekkel kötött szerződésekben a politikai-katonai természetű megállapodás dominál.

Az antik nemzetközi egyezmények vizsgálatánál hiba volna egy eddig kevéssé, vagy egyáltalán nem figyelembe vett körülményt elhanyagolni: ez a körülmény az egyezményekhez — legalábbis azok tekintélyes hányadához — kapcsolt ún. változtatásra, módosításra utaló záradék.[63] Ennek a klauzulának — a görög szerződésekben található «prostheinai kai aphelein» fordulat — a beillesztésével lehetségessé válik esküszegés nélkül a szerződési szöveg közös megegyezéssel történő módosítása, megváltoztatása.

Az apameia-i egyezmény (i. e. 188) kapcsán írja Livius: «adscriptum est et ut, si quid postea addi demi mutarive placuisset, ut id salvo foedere fieret.» (38.38.18.) A Liviusnál szereplő megfogalmazás híven adja vissza a görög «prostheinai kai aphelein» fordulat tartalmát.[64]

A már foedus Cassianum-ban is szereplő ilyen jelentésű záradék alapján elvileg lehetőség van az egyezmény b á r m i l y e n tartalmú módosítására. Erre tekintettel nem kizárt az a lehetőség, hogy ezt a modern világban szokatlan, bár rendkívül célszerű — mivel a nemzetközi megállapodások nem sub specie aeternitatis köttetnek — klauzulát felhasználva a szerződő felek a kereskedelemre vonatkozó rendelkezésekkel bővítsék a korábban létrehozott egyezményt. Lehetségesnek tartjuk azt, hogy az i. e. 273-ban keletkezett római—egyiptomi egyezmény ilyen jellegű «továbbfejlesztése» révén került sor Egyiptom részéről évtizedekkel később gabonaszállításra, azaz terjedt ki az egyezmény a kereskedelem mind tágabban értelmezett területére. Igen jelentős ez a záradék abból a szempontból is, hogy szemléletesen dokumentálja az antik Mediterráneum e g é s z területén e g y s é g e s szerződéskötési gyakorlatot. Ezt bizonyítja az, hogy a kérdéses klauzula a hellén polisok egymásközötti egyezményeiben éppúgy megtalálható, mint Róma «nemzetközi» szerződéseiben. Az egységes szerződéskötési praxis — a derivátum kérdést ezúttal félretéve, mivel teljes bizonyossággal a recepció kérdésében állást foglalni nem lehet[65] — önmagában véve bizonyítékul szolgál a kölcsönhatás mellett.

[63] Erre a klauzulára nézve részletesebben l. *Nieto:* Die Abänderungsklausel. 275 skk.

[64] Az apameia-i egyezményre nézve összefoglalóan l. *Maskin:* Az ókori Róma 142 sk.

[65] Vö. *Nieto:* Die Abänderungsklausel. 286.

3. *A nemzetközi kapcsolatok hatása az antik jogok intézményeinek formálódására*

A római jog univerzális jellegének kérdése

1. Az államközi szerződési gyakorlat fontos forrása lehet a különböző antik jogok kölcsönhatásának. Nem tűnik ezért alaptalannak annak feltételezése, hogy Róma és Karthago többszörösen is dokumentált szerződéses kapcsolata alapját képezi a karthagói (szemita) jogi konstrukciók római jogra gyakorolt hatásának.[66] A karthagói jogi elképzelések, konstrukciók — más kérdés, hogy azok rekonstruálása a megfelelő sedes materiae hiányában még töredékes formában sem lehetséges — hatásának elemzése azért rendelkezik különös súllyal, mert éppen az említett «nemzetközi» egyezményekben rögzített kereskedelmi kapcsolatok vezetnének ehhez a hatás-kölcsönhatáshoz. A kulturális (civilizációs) elemek, amelyek a görög jogi koiné egyes intézményei, konstrukciói recipiálásának döntő tényezői, ebben a relációban vajmi csekély szereppel rendelkeznek. Yaron szerint is a nemzetközi kapcsolatok azok, amelyek bizonyos hatással lehetnek ebben a vonatkozásban a római jogra. Nézete szerint végső soron a legkorábban a foedus Cassianum-ban található «prostheinai-aphelein» klauzula pun közvetítéssel kerül át Itáliába. A záradék origoja azonban a Deuteronomion-ban szereplő (4.2.), Jahve és Izrael népe közötti, közös megegyezéssel módosítható szerződésre nyúlik vissza.[67] Ugyancsak karthagói, tehát szemita hatás következménye a consulnak iudexként történő megjelölése Varronál (De lingua latina 6.88).

A Varro-féle «De lingua latina»-nak idézett része egy korábbi munkájából, a «Commentarii Consulares»-ből származik. Említést érdemel továbbá az, hogy a consul iudexként való aposztrofálása Liviusnál (3.55.7.; 11.; 12.) és Ciceronál (De leg. 3.3.8.) is megtalálható.[68]

A legfőbb római magistrátusnak iudexként történő említése a Karthagóban ismert sufes ítélkezési jogkörének egyfajta reminiszcenciájaként értékelhető.

Megállapítható tehát, igaz, jobbára csak hipotézisekre vagyunk utalva, hogy valószínű a nem autochton karthagói szerződési gyakorlat és alkotmányos rend római jogra való hatása. A «nemzetközi» egyezményekben is lecsapódó karthagói szerződési praxis elvezet a Mediterráneum egész területén mutatkozó kölcsönhatás sokat vitatott problémaköréhez. A konkrét módon való bizonyítás lehetősége hiányában is megállapítható azonban az, hogy a kölcsönhatás alapját e l s ő s o r b a n a nem egyszer politikai kapcsolatok szintjére is emelkedő kereskedelmi kapcsolatok képezik.

2. A nemzetközi szerződések a kereskedelmi kapcsolatok lehetőségét megteremtve képezik a kölcsönhatás, kölcsönös recepció alapját. Kétségtelen ilyen összefüggésben az, hogy Róma nem tekinthető a Mediterráneumban az autochton jogfejlődés paradigmájának.[69] A hellén jogi koiné éppúgy hatással van a római jog alakulására, mint például a ptolemaiosi Egyiptom jogának fejlődésére, formálódására. Miképpen erre Pringsheim utal, a római jog fej-

[66] L. *R. Yaron:* Semitic elements in early Rome. In: Daube Noster. Essays in legal history for D. Daube. Edinborough—London 1974. 343 skk.
[67] L. *Yaron:* Semitic elements. 349 sk.
[68] L. *Yaron:* Semitic elements. 351 sk.
[69] Összefoglalóan l. *R. Dekkers:* Epitome. RIDA 2 (1953) 153 skk.

lődésére a legnagyobb hatással a hellén jogi elképzelések, konstrukciók vannak.[70] Ezeknek a hatásoknak az eredménye az univerzalizmus. Ez a legnyilvánvalóbb formában abban jelentkezik, hogy a klasszikus jogban — pontosabban a principátus korának második feléről van szó — a ius civile, amely a ius proprium civium Romanorummal egyjelentésű kategória, többé nem rendelkezik a ius gentium-tól való eltérést magukban foglaló sajátságokkal.

Ennek kapcsán írja Gaudemet találóan : «L'absence de toute opposition entre droit civil et ius gentium témoigne d'une évolution infiniment plus importante.»[71] A ius civile «fellazulására» mutat az, hogy Augustus korától kezdve Rómában a peregrinusok esetében is alkalmazást nyernek olyan tipikusan római intézmények, mint például a manumissio vindicta és a lex Plaetoria. De itt lehetne említeni Septimius Severus és Caracalla rescriptumát is, melynek értelmében a praescriptio longi temporis a római polgárokra és a peregrinusokra egyaránt érvényes.[72]

Más kérdés az, hogy Iustinianus, klasszicizáló törekvéseire visszavezethetően — a principátus első felében uralkodó elmélet figyelembe vételéről van szó —, a két kategória közötti különbséget ismét hangsúlyozza.[73] A visszatérés az eredeti distinctióhoz különben — miként erre Gaudemet utal — semmiféle gyakorlati jelentőséggel nem rendelkezik.[74] A «civilis» fogalom új jelentéstartalmat nyer : ennek oka alapvetően az, hogy az Imperium csaknem valamennyi lakója elnyeri a civitas Romana-t és ezért ez a fogalom a ius militare és a szakrális szféra mellett egyfajta, a foglalkozás, tevékenységi kör megjelölésére szolgáló fogalommá alakul át.

Nézetünk szerint ez az oka annak, hogy a Dionysius Gothofredustól származó Corpus Iuris Civilis valójában nem tükrözi Iustinianus (illetve kompilátorai) intencióit. A ius civile, csak a középkori jogtudományban a ius canonicum ellentétpárja. A causae civiles és a causae episcopales közötti megkülönböztetés (Nov. 11.1) csupán Sirmium praefectusának hatáskörére utal és ugyancsak hatásköri kérdéssel — büntetőügyekben — kapcsolatos a civilis iudex-re utalás egy másik Novellában is (Nov. 123.c.22.1.).[75] A ius civile nem szinonimája a jog (jog fogalma alatt értve valamennyi jogforrást, s nem csupán a pozitív jogot) átfogó fogalmának általában, hanem annak már csak egy kisebb szegmentuma.

3. Az univerzalitás jele a xenokrites-ekből álló bíróságok (bírói kollégiumok)[76] működése a hellén világban és Egyiptom területén. A legtöbbször három, vagy öt tagból álló bírói kollégium tagjai olyan politeumához tartoz-

[70] L. *F. Pringsheim:* Ausbreitung und Einfluss des griechischen Rechts. In : Zur griechischen Rechtsgeschichte. Hrsg. von *E. Berneker*. Darmstadt 1968. 58 skk.

[71] L. *J. Gaudemet:* «Civilis» dans les textes juridiques du Bas-Empire. In : Festschrift Lewald. Basel 1953. 52.

[72] Vö. ; *F. De Visscher:* L'Expansion de la cité romaine et la diffusion du Droit Romain. Museum Helveticum 14 (1957) 171 sk.

[73] L. CJ. 1.2. : D.1.1.1.4. : 1.1.4. : 1.1.7. : 1.1.9.

[74] L. *Gaudemet:* «Civilis» dans les textes juridiques 52.

[75] Vö. *A. Berger:* From «Ius civile to «Civil Law»». Reflections on Terminology. In : Festschrift Kisch. Stuttgart 1955. 138 sk.

[76] A kollegialitás általában jellemző az Egyiptom területén működő bírói fórumokra (a chorában a chrematistai, laokritai, koinodikion, dikastai). Vö. *L. Mitteis—U. Wilcken:* Grundzüge und Chrestomathie der Papyruskunde. Juristischer Teil. Grundzüge von *L. Mitteis*. Leipzig—Berlin 1912. 3 skk.

nak, amelyeknek a peres felek egyike sem tagja.[77] Ez a rendszer hivatott arra, hogy a xenokritai pártatlanságát biztosítsa. Ez a megfelelő személyi garanciákkal körülbástyázott iurisdictio a hellén hagyományok, gyakorlat alapján a római provinciává vált Egyiptomban új jelentős szerephez. A xenokritesekből álló kollegium elé történő utalása az ügyeknek a hellenisztikus korszakban a polishoz, vagy a monarchához, a római Imperium idején a praeses provinciae-hez intézett kérésre történt. A xenokritai nem azonosíthatók a rómaiaknál ismert recuperatorokkal (Parsons tézise).[78]

A xenokritai működésére, hatáskörére vonatkozó ismereteink fontos forrásai a P. Erez Israel 8.51 és a P. Oxy. 3016.[79]

A xenokrites-ként kijelölhető idegen politeumához tartozó személyekről — az Imperium Romanum idején — a praeses provinciae-nek külön album (albumok) álltak rendelkezésére. Az egyébként a legtöbb ügyben igénybevehető xenokrites-kollégiumok gyakrabban a status personarum körét érintő, meghatározott összeghatárt el nem érő jogvitákban ítélkezhetnek.[80] A P. Oxy. 3016 alapján arra lehet következtetni, hogy a xenokritai kivétel nélkül civitas Romana-val rendelkező személyek. Ez a körülmény amellett szól, hogy — a papyrus i. sz. 148-ból származik — a cives Romani (akiknek legalábbis egy része nagy valószínűséggel veterán, másik része pedig a római polgárjogot adományozás útján elnyert tartományi lakos) iurisdictiója iránt megvan a szükséges vizalom. Abban különben, miképpen erre Biscardi utal, hogy a római polgárok xenokritai-ként való megnevezése szerepel, nincs semmi meglepő.[81] Ezt támasztja alá az, hogy a cives Romani és a peregrini közötti jogvitákban iurisdictióval felruházott praetor peregrinus is elnevezését a hozzá képest «idegen» peregrinusoktól kapja.

Fontos körülmény az, hogy a xenos fogalma az antikvitásban — legalábbis annak egy meghatározott fejlődési szakaszában — nem nyer pejoratív értelmet. A xenos valójában csak arra utal, hogy valaki nem tagja (polgára-polites) annak a városállamnak, amelyben él. A xenoi egyébként rendszerint saját politeumával rendelkeznek abban a polisban, amelynek területén élnek.[82] A xenos valójában csak mint az endemos, illetve epichorios ellentéte, ellenpárja jelentésben szerepel a forrásokban.[83] Mivel éppen a hellén polisok gyakorlatában alakuló ítélkezési fórumot alkotnak a xenokrites-ekből álló kollégiumok, nem alaptalan az a feltételezés, hogy ezen a területen is — azaz végső soron a jog univerzálissá válása több évszázadon át tartó folyamatában — az origot a számos variációban formát öntő nemzetközi gazdasági, kereskedelmi és ezek függvényeként politikai kapcsolatok képezik.

[77] Vö. *A. Biscardi:* Aspetti del fenomeno processuale nell'esperienza giuridica romana. Milano 1973., 181 skk., uő: Nuove testimonianze di un papiro arabo-giudaico per la storia del processo provinciale romano. In: Studi Scherillo. I. k. Milano 1971. 111 skk. és uő: Sulla identificazione degli «xenokritai» e sulla loro attività in P. Oxy. 3016. In: Festschrift Seidl. Köln 1975. 16 sk.

[78] L. *P. J. Parsons:* The Oxyrhynchus Papyri. XLII. k. Oxford 1974. 59.

[79] Az újabb irodalomból l. *Biscardi:* Sulla identificazione 155. skk.

[80] A P. Erez Izrael 8.51. tanúsága szerint ez az összeg — pontosabban értékhatár — 2500 dénár. Vö. *Biscardi:* Aspetti del fenomeno processuale 209 skk. és uő: Nuove testimonianze. 136 skk.

[81] *L. Biscardi:* Sulla identificazione. 21.

[82] L. *R. Taubenschlag:* The law of Greco-Roman Egypt in the light of the papyri. 2. kiad. Warszawa 1955. 584.

[83] L. *Biscardi:* Sulla identificazione. 17.

4. Az antik jogok egyenrangúságának kérdése

1. A Mediterráneum antik jogai egyenrangúságának problémája két síkon jelentkezik. Vizsgálható ez a kérdés a Földközi-tenger medencéje (független államai viszonylatában és elemezhető az Imperium Romanum többkevesebb autonómiával rendelkező, államiságukat tartalmilag már nagyrészt elvesztett «alkotórészei» vonatkozásában.

Az irodalomban hosszú időn át — ebben nem utolsósorban a Történeti Jogi Iskola képviselőinek a római jogot a természetjog rangjára emelő nézete játszik szerepet — a római jog primátusának hangsúlyozása az uralkodó felfogás. Ezzel a felfogással sok tekintetben rokon egy másik munkánkban már elemzett cicerói — szükségképpen túlzó — megállapítás: «. . . omne ius civile praeter nostrum inconditum ac paene ridiculum . . .» (De orat. 1.44.197.). A különben az ars oratoria «stílusjegyeit» tükröző fordulat adekvát a Cicero korában uralkodónak tekinthető véleménnyel. Ezt a feltételezést alapvetően az támasztja alá, hogy a rómaiak tudatában vannak — miképpen erre Pringsheim hívja fel a figyelmet[84] — a jog t u d o m á n y o s művelése terén szerzett «érdemeiknek». Ezzel természetesen nem áll ellentétben az, hogy Cicero más helyen (De leg. 2.23.59. és 2.25.64.) — vagy Gaius a jogtudósok közül (D. 10.1.13.) — idegen jogi forrásokra (a soloni törvényekre) hivatkozik. Ez utóbb említett körülmény mindenesetre arra mutat, hogy a rómaiak nem ignorálják a római jogon kívüli antik jogokat. Az antik jogok egyenrangúsága kérdésében — éspedig már az antikvitásra visszavezethetően — a iurisprudentia problémája tölt be centrális szerepet.

A jogtudományhoz igen szorosan kapcsolódik a törvény és normák értelmezése lehetőségének problémája. Az értelmezés — a cicerói «obscuram (rem) explanare interpretando» (Brut. 41.152.) értelmében — lehetőségének ismertnek kell lennie valamennyi, meghatározott fejlődési szakaszba jutott jogban.[85] Ez döntően az absztrakt módon megfogalmazott (konstruált) norma és a konkrét tényállás (jogalkalmazás) ellentétéből adódik. Téves volna — elvi jelleggel — azt állítani, hogy az antik Hellasban, vagy a ptolemaiosi Egyiptomban ismeretlen lett volna az interpretatio legis (iuris). Annak ellenére igaz ez a megállapítás, hogy Román kívül nincsenek olyan dokumentumok, amelyek az interpretatio kérdését rendeznék. Az azonban, hogy nincs egy, a Codex Iustinianus-ban (CJ. 1.14.3—5.) található, «törvényértelmezésre» vonatkozó szabályokat tartalmazó constitutióhoz hasonló forrás például a hellén polisok jogában, még nem jelenti az interpretatio teljes ignorálását. A görögöknél — dokumentálhatóan Athenben — az interpretatio tárgyai nem annyira a nomoi, mint inkább a jogérvényesítést célzó cselekmények.

Ennek magyarázata abban van, hogy magának a törvénynek az értelmezése egyúttal tartalmi módosulást is jelentene, ami viszont egyúttal annak megsértésével volna egyjelentésű. Magának a nomos-nak a módosítása kétféle módon történhet: vagy egy másik törvénnyel, vagy pedig egy psephismaval.[86] Sok szempont szól amellett, hogy a köztársaság utolsó századaiban éppen

[84] L. *F. Pringsheim:* The greek law of sale. Weimar 1950. 502.

[85] L. *J. Gaudemet:* L'interpretation des lois et des actes juridiques dans le monde antique. Annales de la Faculté de Droit d'Istanbul 36 (1970) 89 skk.

[86] Vö. *J. Meinecke:* Gesetzesinterpretation und Gesetzesanwendung im Attischen Zivilprozess. RIDA 18 (1971) 2—5 skk.

a görög gondolkodás (filozófia és rhetorika) gyakorol hatást a római jog fejlődésére (Stroux tézise),[87] amely hatás az interpretatio körében is jelentkezik. Ha pedig ez valóban így van, úgy nehéz volna elvitatni például az attikai rhétoroktól a törvények gyakorlati irányultságú interpretálását.[88] Nem szabad megfeledkezni arról, hogy a rómaiaknál az interpretatio legis (iuris) alakulására nem kis mértékben éppen azok a «vezérelvek» (így a humanitas, aequitas, benignitas) vannak hatással, amelyek görög «előzményekkel» is rendelkeznek.[89] Ilyen elvi természetű fejtegetés alapján arra a következtetésre juthatunk — itt nem lehet feladatunk az interpretatio gazdag irodalmának vázlatos áttekintése sem —, hogy a jogértelmezés — amely a jogtudomány fejlődésével a római paradigma szerint szoros kapcsolatban áll — szükségképpeni ismert volna mintegy «pótolja», vagy embrionális formában legalábbis helyettesíti a iurisprudentiát az antik jogokban. Ebből következik az, hogy a jogtudomány léte, vagy nem léte nem jelenti általánosságban az antik jogok közötti egyenrangúság — ami természetesen még semmiképpen nem jelent egyenértékűséget — lehetőségének kizárását.

A római értelemben vett jogtudomány hiánya önmagában véve még nem jelent egyet valamiféle primitívséggel. Mint erre Hoebel mutat rá[90] — a primitív társadalmakat a jogélet egyfajta anarchiája, teljes rendezetlensége jellemzi. Ez az anarchia nem érvényes a Mediterráneum antik jogaira. Az egyenrangúság mellett szóló körülmény az is, hogy a Mediterráneum ókori jogai közös sajátossága — mintegy egyik fogalmi jegye — az állam abszolút szupremáciájának (eltérően a modern jogoktól) hiánya.[91] Az állam abszolút értelemben vett szupremáciája a római jog területén éppúgy hiányzik, mint a hellén polisok jogában.[92] Valamennyi antik jogban viszonylag nagy szerepet tölt be az önsegély; a bűnüldözés kezdeményezője szinte csak kivételes esetben maga az állam; a konkrét esethez tapadó eljárási szabályok túlsúlya érvényesül; dominál a formalizmus és nagy jelentőséggel bír a szimbólumokban való gondolkodás.

Az antik jogoknak ezek a jelezésszerűen említett sajátosságai azonban nem vezetnek anarchiához. Sőt, Rómán kívül is kifejezett formában nyer megfogalmazást az — mint erre a P. Tebt. 703 elemzése alapján következtetni lehet —, hogy az egész országnak (adott esetben a ptolemaiosi Egyiptomnak)

[87] L. *J. Stroux:* Summum ius summa iniuria. Ein Kapitel aus der Geschichte der interpretatio iuris. Leipzig—Berlin 1926. 1 skk. Vannak azonban olyan kutatók, akik ennek a hatásnak a mértékét csekélynek tartják. Vö. *F. Schulz:* Geschichte der römischen Rechtswissenschaft. Weimar 1961. 73 skk. és *U. E. Paoli:* Droit attique et droit romain dans les rhéteurs latins. RH 31 (1953) 198. Szélsőséges nézeten van *Wesel.* Szerinte a hellén rhétorok munkái nincsenek semmiféle hatással a római jogtudomány fejlődésére, aminek okát az i. e. II. századi római jogtudomány viszonylagos fejlettségében látja. L. *U. Wesel:* Rhetorische Statuslehre und Gesetzesauslegung der römischen Juristen. Berlin 1967. passim.

[88] Vö. *Gaudemet:* L'interpretation. 96.

[89] Más kérdés természetesen az, hogy a görög rhétorok munkáiban ezek a kategóriák jogi tartalommal csak igen csekély mértékben rendelkeznek.

[90] L. *E. A. Hoebel:* The law of primitive man. Cambridge (USA) 1964. 8 skk.

[91] Nézetünk szerint nem utolsósorban ezzel függ össze az, hogy Rómában a *lex* — amely kiváltképpen *állami aktus* — általában csak reflektál a már bekövetkezett helyzetre. L. *H. Honsell:* Das Gesetzesverständnis in der Römischen Antike. In: Festschrift Coing. München 1982. 134.

[92] L. *K. Latte:* Beiträge zum griechischen Strafrecht. In: Zur griechischen Rechtsgeschichte. Hrsg. von E. Berneker. Darmstadt 1968. 263 skk.

a dike uralma alatt kell állnia, aminek biztosítékául szolgál az állam alkalmazásában álló hivatalnokoknak az adikema, a jogtalanság minden formája elfojtására vonatkozó kötelezettsége.[93] A hellenisztikus Egyiptom dioiketesének ez az ethikai töltésű utasítása paradigmatikus jelentőségű az egész antik Mediterráneumra nézve.

2. Nem kevés problémát vet fel az antik jogok egyenrangúságának kérdése az Imperium Romanum-má vált Mediterráneumban. Központi problémát jelent ebben a körben az, hogy valójában — konstitucionális formája alapján — milyen államalakulatnak is tekintjük az Augustus alapította principátus rendszerét.

Nehezíti ennek a kérdésnek a megválaszolását az az antikvitásban uralkodó nézet, amely az államot egyfajta corpusnak tekinti (organikus elmélet). Mint Béranger írja: «L'antiquité gréco-romaine représente volontiers l'Etat comme un ensemble organique, aux parties étroitement solidaires.»[94] Ennek az organikus elméletnek megfogalmazója — az Epitome-ben — Florus, aki így ír: «sociale bellum . . . illud civile bellum fuit, quippe populus Romanus Etruscos, Latinos Sabinosque sibi miscuerit et unum ex omnibus sanguinem ducat, c o r p u s (kiem. H. G.) fecit ex membris et ex omnibus est.» (2.6.1.) Ez az Imperum Romanum-ot corpusnak tekintő idea másoknál is megfogalmazódik (például Augustinusnál (Civ. Dei 3.10.), tehát eléggé általánosnak tekinthető.

Az Augustus-féle politikai rendszer elemzésénél felvetődik az a kérdés, hogy ez a rendszer mennyire tekinthető a hellenisztikus monarchiák «örökösének». Ez a kérdés jogos annál is inkább, mert az Imperium Romanum Augustus korára éppúgy ethnikai és földrajzi szempontokra tekintet nélkül fejlődik, mint a Nagy Sándor örökébe lépő hellenisztikus monarchiák.[95] Két alapvető különbség mutatkozik az augustusi principátus és a hellenisztikus monarchiák politikai rendszere között. Az egyik eltérést a principátus idején is továbbélő res publica koncepció, a másik különbséget — itt természetesen csak az alapvető differenciákról van szó — a civis Romanus garanciákkal körülbástyázott sajátos helyzete jelenti.

A res publica koncepció igen szorosan kapcsolódik a civitas kategóriájához. A res publica koncepció sajátosságai valójában úgy tárhatók fel, ha a rómaiak civitas fogalmát összevetjük a hellén polis fogalmával. Ebben a vonatkozásban elegendő a Cicero- és az Aristoteles-féle civitas, illetve polis fogalmat összehasonlítani .A cicerói definícióban («concilia coetusque hominum i u r e (kiem. H. G.) sociati» (De rep. 6.13.13.) a j o g i elem dominál. Aristoteles ezzel szemben inkább — a polist mint a politai tömegét meghatározva (Pol. 1274b 41.) egyféle «emberi» szempontot emel ki. A hellenisztikus államokban a res publica-t (állam értelemben használva ezt a fogalmat) res populi-nak tekintő koncepció egyáltalán nem érvényesül. Az állam fogalma — csakúgy,

[93] Vö. *W. Huss:* Staat und Ethos nach den Vorstellungen eines ptolemäischen Dioiketes des 3. Jh. Bemerkungen zu P. Teb. 1, 703. Archiv f. Papyrusforschung und verwandte Gebiete. 27 (1980) 71.

[94] L. *L. Béranger:* Recherches sur l'aspect idéologique du principat. In: Schweizerische Beiträge zur Altertumswissenschaft. 6. f. Basel 1953. 223.

[95] Vö. *J. Gaudemet:* À propos d'un «héritage» romain des monarchies hellénistiques. In: Ktema. Civilisations de l'Orient, de la Grèce et de Rome antiques. 3. Strassbourg 1978. 168 sk.

mint minden hatalom, a basileus személyében összpontosul.[96] A másik lényegi különbség a hatalom «tárgyával» kapcsolatos. Rómában a principátus idején sem válik »jogtalanná» az állammal szemben a civis Romanus. Ennek a változatlan státusnak jele az, hogy Augustus mint vindex libertatis («Rem publicam a dominatione factionis oppressam in libertatem vindicavi». — Res gestae 1.2.—3.) lép fel. Más kérdés persze az, hogy egyes imperátorok később — különböző motívumok alapján — despotikus rendszert kiépítve szakítanak ezzel, még a köztársaság korára visszanyúló hagyománnyal. Magának a principátusnak a politikai rendszere azonban alapvetően tiszteletben tartja a civis Romanus hagyományos jogait.[97]

Az Augustus alapította principátus sajátos politikai rendszerére vezethető vissza az Imperium igen heterogén állami struktúrája. Az alábbiakban elsősorban nem formai természetű kérdések vizsgálata alapján — mint például a deditio in fidem és a deditio in potestatem közötti eltérés elemzése[98] —, hanem tartalmi tekintetben tekintjük át vázlatosan ezt a belső államszerkezetet.

Mommsen hívja fel elsőként arra a figyelmet, hogy a római Imperium története valójában a provinciák története.[99] Mommsen érdeme annak felismerése, hogy az Imperium Romanum valójában egyfajta «államközösség», s nem pedig egy minden tekintetben egységes birodalom. Különösen tanulságos az Imperium pluralitása elemzésénél a polisok és Róma kapcsolatának problémájának vizsgálata.

Az irodalomban a provinciák és az Imperium kapcsolatára vonatkozó nézetek alapvetően két csoportba sorolhatók. Az egyik nézet szerint a polisok a római hódítást követően függetlenségüket lényegében minden tekintetben feladják. Az e nézet reprezentánsának tekinthető Magie szerint — ugyanis talán ő fogalmaz a legsarkítottabb formában — a redactio in provinciam révén a polis megszűnik autonom lenni.[100] A római Imperiumba került polisok teljes autonómiáját hangsúlyozza — ez a nézetek másik pólusa — Lemosse.[101] Szerinte a redactio in provinciam semmiféle változással nem jár; felfogását a következő mondat illusztrálja: «Juridiquement les rapports entre Rome et un autre peuple (nem csak a polisokról van szó H. G.) ne changent pas de nature lorsque ce peuple, jusqu'alors indépendant, est vaincu mais conserve sa personalité juridique antérieure, gardant ses compétences et ses organes, sa législation et ses tribunaux pour l'appliquer.»[102] A két szélsőséges nézet között egyfajta közvetítő állásponton van Nörr. Nörr szerint a principátus korában valamennyi polis — függetlenül attól, hogy poleis foedaratae, avagy poleis stipendiariae-ről van-e szó — megőrzi szabadságát.[103] A gyakorlat azon-

[96] Összefoglalóan l. *Gaudemet:* À propos d'un héritage romain. 168 sk.
[97] Vö. *Gaudemet:* À propos d'un héritage romain. 169.
[98] L. *W. Flurl:* Deditio in fidem. München 1969. passim.
[99] Vö. *F. Mazza:* Lotte sociali e restaurazione autoritaria nel III secolo d. C. Bari 1973. 127. és *F. Mazzarino:* Storia romana e storiografia moderna. Napoli 1954. 44.
[100] L. *A. Magie:* Roman rule in Asia Minor to the end of the third century after Christ. Princeton 1950. 55 skk. és 635 skk.
[101] L. *M. Lemosse:* Le régime des rapports internationaux sous le Haut-Empire. Paris 1967. passim.
[102] L. *Lemosse:* Le régime. 14.
[103] L. *D. Nörr:* Imperium und Polis in der hohen Prinzipatszeit. München 1966. 11 sk.

ban azt mutatja, hogy ennek a szabadságnak, autonómiának a mértéke az imperatortól függ. A Nörr-féle nézet és Lemosse-féle felfogás annyiban találkozik egymással, hogy mindkét szerző tagadja az Imperium integrálódásának befejeződését a principátus korában. Az ilyen irányú kutatásokat jelentős mértékben nehezíti az, hogy a rendelkezésre álló irodalmi források igen ellentmondásosak. Nörr hívja fel a figyelmet arra, hogy míg a görög szerzők az Imperium Romanum-ot egyfajta föderációnak tekintik, addig Rómában az uralkodó felfogás szerint a polisok az Imperium szerves részei.[104] Nézetünk szerint az Imperium és a poleis kapcsolatának elemzésénél igen nagy súllyal esik latba a hellén szellemi élet képviselőinek nézete. Az a tény, hogy Aelius Aristides,[105] vagy Plutarchos[106] az i. sz. II. században a polisok függetlenségének gondolatát hangsúlyozzák, az autonómia mellett szól. Aelius Aristides az «Eis Rhomen»-ben (35.) a rómaiak kiemelkedő erényének tartja azt, hogy a többi hódító néptől eltérően nem uralkodnak a meghódított népeken. S bár a kérdéses Aristides munkát — annak panegyricus volta miatt — óvatosan kell kezelni, az mindenképpen az Imperium pluralitása mellett szóló dokumentumként értékelendő.

Nem lehet feladatunk Róma és az Imperium Romanum valamennyi közigazgatási egysége kapcsolatának elemzése. Csak jelzésszerűen utalunk arra, hogy az autonómiára épülő pluralitás nem csupán a polisok viszonylatában mutatható ki. Több vonatkozásban autonóm, «exempt» terület az ugyancsak tagolt belső struktúrával rendelkező Egyiptom.[107]

Egyiptom a római hódítást követően is megőrzi a Lagidák korában kialakult államszervezetét. Kétségtelen az is, hogy Egyiptom továbbra is regnum marad, természetesen most már a római princepsekkel, mint rexekkel, az élén.[108] A kontinuitás szemléletes jele az is, hogy a római provinciává válást követően is hatályban maradnak a Ptolemaiosok korában hozott törvények (prostagmata).[109] Ez az eredetileg hellenisztikus monarchia természetesen a római res publica koncepciónak megfelelően átalakul (a despotikus vonások elhalványulnak).[110] Az egyiptomi görög polisok autonómiájának fontos dokumentuma az Idios Logos által összeállított kommentár, a Gnomon, amely az i. sz. II. századból származik.[111] Az egyébként igen «vegyes» tartalmú Gnomon a görög városok még hatályos jogára vonatkozóan is tartalmaz információkat. A császári kincstár hivatalnokai számára összeállított gyűjtemények különös figyelemre számot tartó részei a végintézkedésekkel kapcsolatos korlátozások. Mint erre Seidl utal, a hellén hagyományt tükröző rendelkezések kifejezetten

[104] L. *Nörr:* Imperium und Polis. 68 skk.

[105] Vö. *J. H. Oliver:* The ruling power. A study of the Roman empire in the 2d century after Christ through the Roman Oration of Aelius Aristides. In: Transactions of American Philological Society. 1953. 861 skk.

[106] Vö. *C. P. Jones:* Plutarch and Rome. Oxford 1971. passim.

[107] Összefoglalóan l. *Fabbrini:* L'impero di Augusto. 307 skk.

[108] Vö. *P. Bureth:* Les titulatures impériales dans les papyrus, les ostraca et les inscriptions d'Egypte. Bruxelles 1964. passim.

[109] Vö. *M.-Th. Lenger:* Les vestiges de la législation des Ptolémées en Egypte à l'époque romaine. RIDA 3 (1949) 69 skk.

[110] A Ptolemaiosok Egyiptoma és a római provinciává vált Egyiptom között fennálló kontinuitást erre tekintettel vonja kétségbe például Lewis. L. *N. Lewis:* «Greco-Roman Egypt»; Fact or Fiction? In: Proceedings of the 12th International Congress of Papyrology. American Studies of Papyrology. VII. k. Toronto 1970. 3 skk.

[111] L. *S. Riccobono:* Il gnomon dell'Idios Logos. Palermo 1950. passim.

hátrányosan érintik sok esetben a hellén ethnikumhoz tartozókat.[112] Az a körülmény tehát, hogy Alexandria lakói a római hódítást 200 évvel követően is saját joguk szerint élhetnek, nem jelent feltétlenül előnyt, privilégiumot számukra. A «versteinertes Recht» továbbélésére ad lehetőséget a Volksrecht hatályban maradása, aminek ilyen összefüggésben inkább csak politikai jelentősége van. Mindenesetre a Reichsrecht és a Volksrecht kapcsolatának elemzésénél erre a szempontra nagyobb figyelmet kellene fordítani a kutatásokban.

Egyiptom nem az egyedüli regnum az Imperium Romanum területén. A Róma hatalma alá tartozó regnumokat alapvetően két csoportba lehet osztani. Az egyik csoportba azok az ókori királyságok tartoznak, amelyeknek uralkodója maga a princeps. A másik csoporthoz azok a királyságok sorolhatók, amelyeknek uralkodóik ún. reges amici.[113] A birodalom belső állami szervezetéhez tartoznak — civitates-on és a több-kevesebb autonomitással rendelkező regna-n kívül — a teokratikus irányítású ún. templom-közösségek, az ethnikai alapon szerveződő törzsi közösségek (kerületek), valamint a rendszerint egyes polisok közötti «politikai» szervezetek (koina).[114]

Ebből a szükségképpen vázlatos áttekintésből is kitűnik a birodalom rendkívül heterogén állami struktúrája. S ha túlzott is az a nézet (Fabbrini), mely szerint az Imperium Romanum-ot a «nemzetekfelettiség» jellemezné («ordinamento sovrannazionale»), kétségtelen az, hogy közjogi vonatkozásban olyan államról van szó, amelyben a legkülönbözőbb tartalmú autonómiát élvező, ethnikaileg is rendkívül differenciált egységek helyezkednek el.

3. Ez a rendkívül heterogén struktúra képezi alapját a Reichsrecht-Provinzialrecht-Volksrecht sajátos «trializmusának». A principátus korában hosszú időn át egyfajta szimbiózis figyelhető meg a provinciákban a Reichsrecht, a provinciák szerint változó tartalmú Provinzialrecht és a «peregrinus» jogot magába foglaló Volksrecht között.[115]

Schönbauer a Volksrecht intézményeinek elismerésében és a provinciáról-provinciára változó Provinzialrecht kialakításában tudatos római jogpolitikát lát.[116] Schönbauer a Provinzialrecht fogalmát a Volksrechtre is kiterjeszti.[117] Szerinte a Provinzialrecht egyrészt a helyi Volksrecht elemeiből, másrészt a csak az adott provinciára érvényes, Róma által hozott normákból áll. Schönbauer a Provinzialrechtet azonosítja az in se zárt, autonóm provinciai jogrendszer fogalmával. Ez a koncepció két vonatkozásban is erősen vitatott az irodalomban. A communis opinio egyrészt egyre inkább afelé hajlik, hogy elkülönítse a Provinzialrecht kategóriáját a Volksrecht fogalmától.[118] Másrészt erősödik az a nézet, mely szerint a Volksrecht esetében — nem áll ez a

[112] L. *E. Seidl:* Die Eingliederung kleiner Staaten in das Imperium nach den Papyri. In: Gedächtnisschrift Peters. Berlin—Heidelberg—New York 1967. 114 sk.

[113] A *regnumok* osztályozására nézve l. *Fabbrini:* L'impero di Augusto. 411 sk.

[114] Összefoglalóan l. *Fabbrini:* L'impero di Augusto. 417 skk. A római provinciák életére nézve Augustus-korában l. N. A. Maskin: Augustus principátusa kialakulása és társadalmi lényege. Budapest 1953. 380 skk.

[115] L. *L. Mitteis:* Reichsrecht und Volksrecht in den östlichen Provinzen des römischen Kaiserreiches. Leipzig 1891. passim.

[116] L. *E. Schönbauer:* «Reichsrecht, Volksrecht und Provinzialrecht». ZSS (Rom. Abt.) 57 (1937) 309 skk.

[117] A *Provinzialrecht* ugyanis nézete szerint magában foglalja a rómaiak által csak megtűrt *Volksrecht* intézményeit is. L. *Schönbauer:* «Reichsrecht, Volksrecht und Provinzialrecht». 361 skk.

[118] L. *H. Kupiszewszki:* Römisches Provinzialrecht in Ägypten. In: Festschrift Oertel. Bonn 1964. 69 sk., *J. Modrzejewski:* La règle de droit dans l'Égypte romaine.

nagyobb autonómiát élvező civitatesre — Róma részéről inkább csak tolerálásról van szó.[119] H. J. Wolff úgy fogalmaz, hogy az Imperium Romanumban ismeretlen ismeretlen «ein konsequent verfolgtes Prinzip der liberalen Toleranz».[120]

Nézetünk szerint ez az újabb, Wolff nevével fémjelezhető doktrina sem áll ellentétben a jogi pluralizmus feltételezésével. Az, hogy a Schönbauer-féle tézis — ti. egy kompakt provinciai jogrendszer feltételezése — a modern irodalomban alig-alig talál követőkre, távolról sem egyjelentésű a provinciák jogi autonómiájának elvetésével. A provinciák jogi autonómiájára lehet következtetni abból is, hogy a császári constitutiók egy része nem az egész Imperium Romanum területére érvényes hatállyal kerül kibocsátásra.

Az irodalom ebben a kérdésben sem tud egységes álláspontot kialakítani. A szerzők egy része (így Orestano[121] és De Robertis[122] azon a nézeten van, hogy ezek a constitutiók a Birodalom egész területére érvényesek. Mások szerint, így Volterra[123] és Luzatto[124], a constitutiók csak egy-egy provincia területén hatályosak. Augustus Cyrenaica lakói számára kibocsátott edictumainak elemzése[125] és ifj. Pliniusnak Traianushoz írt levelei vizsgálata alapján («Quod (ti. edictum H. G.) ad omnes provincias sit constitutum»-Ep. 10.66.) bizonyítottnak tűnik az, hogy az általános területi hatállyal rendelkező constitutio mellett ismert a csak egy adott provinciára érvényes edictum is.

A császári constitutiók területi hatályával kapcsolatos az edictum provinciale sokat vitatott, a mai napig nyugvópontra nem jutott kérdése.[126] Míg a korábbi communis opinio az edictum provinciale kérdésében azon az állásponton volt, hogy az provincia szerint különböző — vagy legalábbis csak a szenátori provinciákra nézve hatályos,[127] addig a modern irodalom az edictum egyetemes területi hatálya mellett van. Ez a nézet főleg az ebben a kérdésben nem egyértelmű információkkal szolgáló papiruszanyagra támaszkodik.[128] Megítélésünk szerint ennek a felfogásnak a képviselői túl nagy jelentőséget tulajdonítanak a sokszor csak a véletlenen alapuló analógiáknak. Az, hogy egyes ediktális formulák körében — miként erre Biscardi utal[129] — a különböző

In: Proceedings of the 12th International Congress of Papyrology. American Studies of Papyrology. VII. k. Toronto 1970. 337. és *H. J. Wolff:* Zur Romanisierung des Vertragsrechts der Papyri. ZSS (Rom. Abt.) 73 (1956) 4.

[119] L. *H. Ankum:* Die Haltung der Präfekten von Ägypten gegenüber dem griechisch-ägyptischen Recht. RIDA 18 (1971) 377 skk. és *Modrzejewski:* La règle de droit. 330.

[120] L. *H. J. Wolff:* Römisches Provinzialrecht in der Provinz Arabia. In: ANRW Hrsg. von *H. Temporini—W. Haase.* II. 13. Berlin—New York 1980. 805.

[121] L. *R. Orestano:* Gli editti imperiali. Contributo alla teoria della loro validità ed efficacia nel diritto romano classico. BIDR 44 (1937) 219 skk.

[122] L. *F. M. De Robertis:* Sulla efficacia normativa delle costituzioni imperiali. Annali Bari. Bari 1942. 1 skk.

[123] L. *E. Volterra:* L'efficacia delle costituzioni imperiali emanate per le province e l'istituto dell'expositio. In: Studi Besta. I. k. Milano 1938. 449 skk.

[124] L. *G. I. Luzzatto:* Ricerche sull'applicazione delle costituzioni imperiali nelle province. In: Scritti Ferrini. I. k. Pavia 1946. 265 skk.

[125] Vö. *F. De Visscher:* Les édits d'Auguste découverts à Cyrene. Louvaine—Paris 1940. passim.

[126] Az újabb irodalomból összefoglalóan l. *R. Martini:* Ricerche in tema di editto provinciale. Milano 1969. 1 skk.

[127] Az irodalmi nézetek áttekintését l. *Martini:* Ricerche 8 skk.

[128] Vö. *Martini:* Ricerche 130.

[129] L. *Biscardi:* Nuove testimonianze 113.

provinciák edictumaiban hasonlóság mutatható ki, még nem értékelhető az egységes edictum provinciale minden kétséget kizáró bizonyítékaként.

A principátus korának első évszázadaiban tagadhatatlan az autonóm jogok elismerésének ténye. Ez a jogi pluralizmust feltételező autonomitás a Mitteis-nevével fémjelezhető nézet szerint egészen a Constitutio Antoniniana-ig tart. A constitutio Antoniniana-t követően a központi kormányzat igyekszik — Mitteis szerint — korlátok közé szorítani, sőt lehetőség szerint felszámolni a peregrinus jogok fejlődését. Ha — mutat rá Dantzenberg[130] — ez így volna, abban az esetben jóval nagyobb számú olyan magánjogi kérdésekkel kapcsolatos rescriptumnak kellene lennie, amely a helyi népjogban uralkodó jogi konstrukciók visszaszorítását célozza.

Azonban összesen csupán három ilyen tartalmú constitutio ismeretes. Az egyik a mulasztásos eljárás Egyiptomban kialakult gyakorlatát szankcionálja (CT. 11.39.9.), a másik a materiális «szükségszerű visszterhesség elve» érvényesülését tilalmazza (CJ. 3.1.7.) és végül a harmadik a levirátus tilalmát tartalmazza (CJ. 5.5.8.).

Az irodalmi források alapján is arra lehet következtetni, hogy a Constitutio Antoniniana nem jelent döntő módosulást a Reichsrecht—Volksrecht kapcsolatában. Különös figyelmet érdemel ebben a vonatkozásban lykosi Menandros i. sz. 270-es évekből származó «Diairesis ton epideiktikon» c. munkája.[131] A dikaiopragia kapcsán a rhetor arról is, hogy a hellén polisokat már a rómaiak közös törvényei «kormányozzák» («kata gar tous koinous ton Rhomaion nomous politeumetha« (363. 11—12.) és csupán a szokások azok, amelyek polisról-polisra változnak («ethesi d'alle polis allois chretai . . .» (363.12.) A koinoi nomoi ton Rhomaion kapcsán azonban nem történik említés az Edictum Caracallae-ról,[132] ami különben összhangban áll azzal a körülménnyel, hogy ez a constitutio csekély figyelemre méltatott a III. század «irodalmi életében». Döntő fontosságú a forrásban a több helyen is szereplő «nyn, en tois nyn kronois» fordulat értelmezése. A caesurát — a dicső hellén múlt és a rhétor korának valós viszonyai között nem a Constitutio Antoniniana, hanem a már több évszázados múltra visszatekintő «szabadság-elvesztés» jelenti. A nomoi—ethe (leges—mores) ellentétpár valójában csak arra utal, hogy a hellén városállamok törvényhozási joggal többé már nem rendelkeznek. Ez azonban nem jelenti — az ethe nem csupán a mos szférájába tartozó kategória — a Volksrecht háttérbeszorítását. A Volksrecht a hellén polisok Imperium Romanumba történő «integrálását» követően is tovább él és ebben lényeges változást az Edictum Caracallae sem jelent.

A Reichsrecht, a Provinzialrecht és a Volksrecht intézményei, konstrukciói bizonyíthatóan évszázadokon át párhuzamosan érvényesülnek. Döntő változást ezen a téren még a Constitutio Antoniniana sem jelent, hiszen még

[130] L. *V. Dantzenberg:* Die Gesetze des Codex Theodosianus und des Codex Iustinianus für Ägypten im Spiegel der Papyri. (Diss.) Köln 1971. 203 sk.

[131] *Sasse* könyvében, amely tartalmazza a Constitutio Antoniniana-t említő antik forrásokat, Menandrosnak ez a műve nem szerepel. L. *Chr. Sasse:* Die Constitutio Antoniniana. Eine Untersuchung über den Umfang der Bürgerrechtsverleihung auf Grund des P. Giss. 40 I. Wiesbaden 1958. 9—11.

[132] A forrás értelmezésére nézve l. *J. Modrzejewski:* Ménendre de Laodicée et l'Édit de Caracalla. In: Symposion 1977. Vorträge zur griechischen und hellenistischen Rechtsgeschichte. Köln—Wien 1982. 335 skk. és *M. Talamanca:* Su alcuni passi di Menandro di Laodicea relativi agli effetti della «Constitutio Antoniniana». In: Studi Volterra. V. k. Milano 1971. 433 skk.

ezt követően is csak nagyon ritkán ölt testet a constitutiókban a helyi népjogok visszaszorítását célzó törekvés. Az Imperium Romanum területén érvényesülő pluralizmus feltétele a Reichsrecht, a Provinzialrecht és a Volksrecht intézményei közötti egyenrangúság elismerése. A hierarchikus kapcsolat hiányára tekintettel szorul kritikára Niederer nézete, mely szerint az Imperium Romanumban érvényesülő jogi pluralitás rokon az I. világháború előtt létező Brit Birodalom sokszínű jogrendszerével.[133]

4. Összefoglalóan megállapítható, hogy az antik jogok egyenrangúsága mind internacionális (az «externae nationes» joga körében), mind pedig «interprovinciális» szinten elismert, aminek alapját nézetünk szerint döntően az évszázados időre kitekintő nemzetközi gazdasági és politikai kapcsolatok, melyek nemzetközi egyezményrendszer formájában is manifesztálódnak, képezik. Az Imperium Romanum létrejöttét megelőző időszakban ennek az egyenrangúságnak sem szubjektív, sem pedig objektív természetű akadályai nincsenek. Egyedül a iurisprudentia jelenthet problémát. A iurisprudentia kérdése azonban nem centrális jelentőségű. Annak esetleges hiányát — az interpretatio iuris (legis) valamilyen szintű jelenlétén felül — kompenzálják azok a közös vonások, amelyek a Mediterráneum antik jogaira általában — így többek között az abszolút állami szupremácia hiánya és a dike uralma — jellemzőek. Az Imperium Romanum sajátos struktúrájú «konglomerátumán» belül érvényesülő jogi «trializmus» ténye in se bizonyítéka a praxis területén érvényesülő egyenrangúságnak. Az «interprovinciális» szinten jelentkező egyenrangúság körében természetesen tekintettel kell lenni arra, hogy személyi (családi), dologi jogi, kötelmi jogi, vagy éppen öröklési jogi viszonyokról van-e szó. Annak, hogy a rómaiak internacionális és «interprovinciális» szinten egyaránt egyenrangúnak tekintik például a hellén — azaz egy számukra idegen — jogot, szemléletes bizonyítéka a görög mintát alapul vevő római «nemzetközi» bíráskodás ténye.[134]

[133] L. *W. Niederer:* Ceterum quaero de legum Imperii Romani conflictu. In: Festschrift Fritzsche. Zürich 1952. 118.

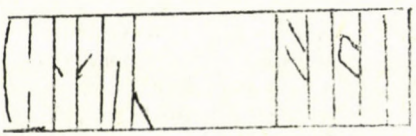
[134] L. *M. Lemosse:* Réflexions sur la conception romaine de l'arbitrage international. In: Gedächtnisschrift Schmidt. Berlin 1966. 341 skk.

HARMATTA JÁNOS

AVAR ROVÁSÍRÁSOS EDÉNYFELIRATOK HAITHABUBAN

I

Két évtizede már, hogy Prof. Dr. H. Jankuhn (Seminar für Ur- und Frühgeschichte der Universität Göttingen) 1964. november 2-áról keltezett levelében egy rovásírásos felirat rajzát (1. kép) küldte el nekem, amely Haithabu ásatása során egy háromszögalakú bronzedényen került elő. Ezzel kapcsolatban levelében a következőket írta: «Ich darf heute auf unser Gespräch im Anschluß an meinen Vortrag in Budapest zurückkommen, in dem ich Ihnen sagte, daß wir in einem sehr reich ausgestatteten Kammergrab von Haithabu eine dreieckige Bronzeschale gefunden haben, die bisher als einzige Parallele ein Stück aus Mikulčice besitzt. Diese Bronzeschale trägt nun an der Seite eine kleine sehr fein eingeritzte und nur sehr schwer erkennbare Inschrift. Zwischen

1. kép. A Haithabu-i 1. sz. rovásírásos felirat H. Jankuhn professzor készítette rajza

zwei Linien sind zwei Zeichengruppen angebracht, die ich, soweit ich sie erkennen konnte, abgezeichnet habe. Ich habe diese Inschrift mit Frau Krause genau studiert und sie Herrn Krause[1] erklärt. Er war der Meinung, daß es sich in keinem Falle um Runen handelt und das scheint mir auch der Fall zu sein. Ich wäre Ihnen nun sehr dankbar, wenn Sie vielleicht einmal überprüfen könnten, ob es sich um eine Inschrift in einem runenartigen Alphabet des Südostens handeln könnte.»

Jankuhn professzor levelét 1964. november 12-én a MTA közvetítésével kaptam meg, de csak november 18-án jutottam hozzá a felirat tanulmányozásához. Előzetesen Jankuhn professzorral Budapesten[2] folytatott beszélgetésünk során várakozásunk az volt, hogy figyelembe véve Haithabu és a vikin-

[1] Prof. Dr. Wolfgang Krause Göttingenben Jankuhn professzor kollégája s a germán runaírásos feliratok mindmáig legkiválóbb szakértője volt. A feliratot Jankuhn professzor azért vizsgálta meg Krause asszonnyal, mert W. Krause a háború után teljesen megvakult s a feliratokat csak felesége segítségével tudta tanulmányozni. A levél szövegében említett «Runen» alatt természetesen germán runaírást kell érteni.

[2] Jankuhn professzor 1964-ben Budapesten egy konferencián vett részt, előadása «Die slawische Westgrenze in Norddeutschland im frühen Mittelalter» címen az Acta Arch. Hung. 17 (1965) 49—53 lapjain jelent meg.

gek keleti kapcsolatait elsősorban valamilyen bekarcolt iráni (szogd vagy xwārizmi, esetleg középperzsa) feliratról lehet szó, mint amilyenek a Kámavidékén talált ezüst edényeken is gyakran előfordulnak.[3] A felirat tanulmányozása során azonban első pillantásra világossá vált, hogy egyik ismert középiráni írás és nyelv sem jöhet szóba a felirat kibetűzésénél és értelmezésénél. Ezek után mint következő lehetőség az Európában, s főleg Közép-Európában ismert török rovásírásos ABC, a nagyszentmiklósi kincs feliratainak ABC-je jöhetett számításba[4] a Haithabu-i rovásírásos felirat kibetűzésénél. Hamarosan kiderült azonban az is, hogy a Haithabu-i felirat ABC-je nem azonos a nagyszentmiklósival. Most már csak az a lehetőség maradt — bármennyire meglepőnek tűnt is akkor —, hogy a Haithabu-i feliratot az orchoni-jeniszeji rovásírással írták. E feltevés alapján rövid kísérletezés után a felirat jeleit sikerült is nagy valószínűséggel azonosítani s elfogadhatónak látszó nyelvi értelmezésüket megtalálni. Eredményeimet még akkor november 18-án este megírtam Jankuhn professzornak egy levélben, amelyben a feliratnak következő előzetes olvasatát és értelmezését közöltem :

ök i $^2\eta$ ^2t $^2č$	^2s ^2k ^2s ^2b ^1d
ökiη öt ič	*isik seb ud*

«Erwäge (einen) Rat : trinke — heiss liebe ! Befolge !»[5]

II

A Haithabu-i türk rovásírásos felirat történeti jelentősége kétségtelen volt, még ha ez akkor csak körvonalaiban bontakozott is ki előttem. Levelemben akkor erre vonatkozólag a következőket írtam : «Wenn sich diese Dautung als richtig erweist, . . . , dann eröffnet die Inschrift von Haithabu eine bisher ungeahnte geschichtliche Perspektive. Das bisher fehlende Kettenglied zwischen Orchon—Jenissei-Schrift und chazarische bzw. Sekler Runenschrift steht vor uns ! . . . Und man könnte sich die Herstellung der Inschrift am besten im Wolga-Gebiet bei den Wolga-Bulgaren vorstellen, deren einer Stamm, die Äskil mit dem westtürkischen Stamm Äskil identisch ist (siehe meine Byzantinoturcica).»

Hogy e feltevést szilárdabban is meg lehessen alapozni, megkértem Jankuhn professzort, küldje el az edény fényképét, hogy azt szovjet régész kollégáknak megmutathassam és segítségükkel az edény és a felirat készítési helyét pontosabban meghatározhassam. Jankuhn professzor az edény fény-

[3] Ezekről *V. A. Livšic—V. G. Lukonin:* Среднеперсидские и согдийские надписи на серебряных сосудах. VDI 1964/3. 155 skk.

[4] Akkoriban általánosan elterjedt és elfogadott volt az a vélemény, hogy az orchoni—jeniszeji rovásírást Európában nem ismerték, s hogy kazár és bolgár területen csak a nagyszentmiklósi rovásírás használata terjedt el. Ez a nézet uralkodott még a hetvenes években is, *J. Németh:* The Runiform Inscriptions from Nagy-Szent-Miklós and the Runiform Scripts of Eastern Europe. Acta Linguist. Hung. 21 (1971) 41 skk., *I. Vásáry:* Runiform Signs on Objects of the Avar Period (6th—8th CC.A.D.). Acta Orient. Hung. 25 (1972) 44.

[5] Ezt az olvasatot és értelmezést ismertettem 1974. nov. 14-én abban az előadásomban, amelyet Hazai György professzor meghívására «Die Sprache der Awaren. Awarische Runeninschriften in Ungarn» címen Berlinben (Humboldt-Universität, Sektion Asienwissenschaften) tartottam.

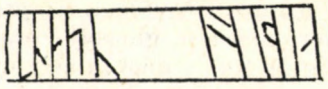
képét el is küldte s azt a következő években a Szovjetunióban tett kutatóútjaimon Moszkvában és Leningrádban a SzUTA Régészeti Intézetében meg is mutattam a Volga-vidék és Közép-Ázsia régészetével foglalkozó kollégáknak, és megvitattam velük az edény Volga-vidéki vagy esetleg közép-ázsiai eredetének lehetőségét. Véleményük egybehangzó, egyértelmű és határozott volt: ez az edénytípus a VII—X. században sem a Volga-vidéken, sem Közép-Ázsiában nem ismeretes s teljességgel elképzelhetetlen, hogy onnan származzék.[6]

Így azt az első elképzelést, hogy a Haithabuban előkerült türk rovásírásos edény a vikingek keleti, Volga-vidéki kapcsolatai révén került volna oda, nyilvánvalóan fel kellett adni. Előtérbe került viszont az a Jankuhn professzor által említett tény, hogy a Haithabu-i edény egyetlen párhuzama Mikulčicéből, azaz olyan helyről ismeretes, amely egy ideig esetleg avar uralom alatt is állott vagy amelynek lakossága az avarokkal legalább is szoros kapcsolatban volt.[7] Minthogy időközben egyre több olyan avarkori lelet került elő, amelyen türk rovásírásos jelek voltak felismerhetők, mégha egyelőre nem sikerült is ezeket megfejteni, elkerülhetetlenné vált az a következtetés, hogy az avarok ismerték az orchoni—jeniszeji türk rovásírást, s hogy az Avar Kaganátus területéről vagy annak közeléből származó Haithabu-i edény türk rovásírásos felirata következésképpen csak az avaroktól származhat. Jelenlegi ismereteink alapján tehát a Haithabu-i rovásírásos feliratot az avar nyelvemlékek közé kell sorolnunk.

III

Időközben Dr. H. Steuer, aki annak idején Haithabuban a rovásírásos bronz tálkát tartalmazó sírt kiásta, 1972. november 14-ről keltezett levelében küldött egy fényképet is a feliratról, amely lehetővé tette annak pontosabb tanulmányozását és több esetben a nem világos betűformák tisztázását. Az edény háromszögű, egy-egy oldala kb. 23 cm, az oldalak kissé kifelé íveltek, kb 45°-ban kifelé hajlanak, és felül kifelé hajló peremük van. Fenekét három, egyenlő hosszú ágból álló borda erősíti s egyben díszíti.

A felirat az edény oldalán helyezkedik el, kivitelezése rendkívül finom, a rovásjelek stilizálása egészen egyedülálló (2. kép). A vésnök két 27 mm

2. *kép.* A Haithabu-i 1. sz. rovásírásos felirat fényképéről átmásolással készült rajza

hosszú párhuzamos vonást húzott s ezek közé karcolta be a 7,5 mm magas betűket.[8] A rovásjeleket úgy alakította ki, hogy mindegyik a két párhuzamos között elhelyezkedő függőleges vonásból és valamilyen mellékvonásból áll.

[6] E helyen is hálás köszönetemet fejezem ki azoknak a szovjet kollégáknak, akik az edény fényképét megvizsgálták, s eredetének kérdésében véleményüket nyilvánították.

[7] E kapcsolatokról *I. Kovrig:* Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán. Budapest 1963. 238.

[8] A méreteket *H. Jankuhn* professzor szívességének köszönhetem.

A mellékvonások a baloldalon mindig jobbfelé, jobboldalon pedig balfelé néznek. A betűket a vésnök arányosan úgy osztotta el, hogy mindkét oldalra 6-6 függőleges vonás jutott, s közöttük körülbelül akkora üres hely maradt, hogy abba szintén 6 függőleges vonás férne el. A vésnök tehát szemmelláthatólag dekoratív célokat is követett a felirat kivitelezésénél s ez nem könnyíti meg az írásjelek azonosítását, mert a díszítés korlátjai egyes esetekben eltorzították a betűk alakját.

Ha a feliratot balról jobbra olvassuk,[9] az 1. rovásjel Jankuhn professzor rajza szerint két párhuzamos, függőleges vonásból áll, amelyek közül a jobboldali középen megszakad. Most, a Dr. Steuer által küldött fényképen halványan kivehető, hogy a szakadtnak jelzett függőleges szár folyamatos bekarcolás, amely egyetlen helyen egy bemélyedés szélénél szakad csak meg, ahol a véső a felület egyenetlensége miatt megugrott. Így ezt mindenesetre egyetlen folyamatos betűszárnak kell tekintenünk, amelynek alsó végéből Jankuhn professzor rajza szerint is és a Dr. Steuer által küldött fénykép alapján tett megfigyelés szerint is rövid ferde vonás indul ki jobb felé. Így e betű nyilvánvalóan vízszintesen tükörfordított ^{1}l, amelynek pontos megfelelője ismeretes a jeniszeji feliratokban.[10] Következésképpen az egy kétvonásos írásjel helyett két egyvonással kell számolnunk s az elől egyedül maradó függőleges vonást $^{0}s/^{0}š$-nek kell értelmeznünk. Az 1. és 2. rovásjel tehát $^{0}s/^{0}š$-nek és ^{1}l-nek olvasható.

A 3. és a 4. rovásjel $ï/i$ és $^{0}\eta$. Az i/i-nél érdekes megfigyelni, hogy a jobboldali ferde vonás nem a függőleges szár felső részéből, hanem a közepéből indul ki. Ez — a betű egyik jeniszeji változatának sajátossága.[11] Az $^{0}\eta$-nek a vésnök itt olyan változatát használta, amelynek rövid ferde szára jobbfelé nyúlik. A bekarcolásnál a véső tovább futott a kelleténél.

Az 5. jel Jankuhn professzor rajzán egy teljes és egy fél hosszúságú függőleges vonásból áll. Dr. Steuer fényképén azonban megfigyelhető, hogy a két függőleges szárat finom ferde vonás köti össze. Így a korábban általam javasolt ^{2}t olvasat megerősítést nyert.

A 6. jel a $^{0}č$-nek leggyakoribb változatát képviseli, azonban a vésnök a betű fordított Y-hoz hasonló alakját kissé eltorzította, mert a függőleges vonást a fentebb ismertetett díszítési elvnek megfelelően meg kellett tartania.

A jobboldali jelcsoport első betűje, azaz a 7. írásjel $^{0}s/^{0}š$ s ugyanennek határozhatjuk meg a 9. és a 11. rovásjelet is. A 8. betű kétségtelenül ^{2}k, amelynek két ferde oldalszárát azonban a vésnök kénytelen volt a függőleges szár közepéig levinni, hogy elférjenek a meghúzott vízszintes keretvonások között.

Különleges alakja van a 10. betűnek, amely egy függőleges szárból és az azon baloldalt elhelyezett rombikus hurokból áll. A dekoratív célkitűzés okozta torzulás kétségtelenül ennél a legerősebb. E rovásjel ugyanis nyilvánvalóan ^{2}b, amelynek azonban csak fejét és egyik szárát tudta a vésnök a dekoratív keretben elhelyezni, jobb alsó szárát viszont elhagyta, mert azt csak a függőleges szártól jobbra tudta volna bekarcolni. Ez viszont ellent mondott volna

[9] A türk rovásírásos feliratokat általában jobbról balra írták, de a balról jobbra írás is előfordul, *A. von Gabain:* Alttürkische Grammatik.[2] Leipzig 1950. 10. Feliratunk esetében szintén balról jobbra írással kell számolnunk, mint erről a felirat értelmezése bárkit meggyőzhet.

[10] *D. D. Vasiľev:* Корпус тюркских рунических памятников бассейна Енисея Leningrad 1983. 7 (írástáblázat) $^{1}1/2$.

[11] *D. D. Vasiľev:* id. m. 7 (írástáblázat) i/5.

annak a díszítési elvnek, amely a jobboldali jelcsoportnál csak balra kinyúló mellékvonásokat engedett meg.

Az utolsó két függőleges vonást korábban ^{1}d-nek kíséreltem meg olvasni annak a megfontolásnak az alapján, hogy a vésnök a rovásírásnak ebben a stilizált formájában az egyébként 33 alakú jelet csak így tudta ábrázolni. Bár ez a lehetőség bizonyára fennáll továbbra is, azonban Dr. Steuer fényképén megfigyelhető, hogy az utolsó függőleges betűszárból a közepe alatt rövid ferde vonás indul ki balra lefelé. Így a 12. rovásjelet bizonyára helyesebb vízszintesen tükörfordított $ï/i$-nek, a 11. betűt pedig $^{0}s/^{0}š$-nek olvasni. A fenti megfigyelések és megfontolások alapján a felirat olvasatát következőképpen állapíthatjuk meg:

$^{0}s/^{0}š\ ^{1}l\ ï/i\ ^{0}\eta\ ^{2}t\ ^{0}č$ $^{0}s/^{0}š\ ^{2}k\ ^{0}s/^{0}š\ ^{2}b\ ^{0}s/^{0}š\ ï/i$

IV

A felirat elején az $^{0}s/^{0}š$ jelet szemmelláthatólag különálló szónak kell tekintenünk, mert egyébként a második betűvel (^{1}l) együtt a *sal-* 'eltör, elvet', *sol-* 'csökken, eltűnik' vagy *sola-* 'megláncol' igéknek[12] lehetne értelmezni, de ezek jelentése nehezen lenne beilleszthető egy edényfelirat szövegösszefüggésébe. Jól értelmezhető viszont önmagában is és a következő ^{2}t jellel együtt is az $^{1}l\ ï\ ^{0}\eta$ betűcsoport. Ezt ugyanis az ótörök *al-* 'fogni, kapni' ige[13] egyes szám második személyű udvarias felszólító módban álló *alïŋ* alakjának határozhatjuk meg, míg a ^{2}t jelet az *öt* 'tanács' szó[14] casus indefinitus-ának értelmezhetjük. Így az *alïŋ öt* «(kérlek) fogadj el egy tanácsot» kifejezést nyerjük, amely elő is fordul az ótörökben az *ögüm ötin alayïn* «hadd kapjak tanácsot anyámtól» mondatban.[15]

Ez az értelmezés egyúttal támpontot nyújt a felirat következő részének és az elejének a jelentésére vonatkozólag is. Nyilvánvaló ugyanis, hogy az *alïŋ öt* «(kérlek) fogadj el egy tanácsot» kifejezés után a tanács szövegének kell következnie, előtte viszont más, mint egy megszólítás, aligha állhatott. Ennek a megfontolásnak az alapján az $^{0}s/^{0}š$ jelet leginkább az *eš* 'társ, barát' szónak,[16] esetleg *eš-ä* vocativus-i alakjának értelmezhetjük. A felirat kezdete tehát következőképpen hangzik: *eš-ä alïŋ öt* «Ó barát, (kérlek) fogadj el egy tanácsot!».

A tanács első szavát a $^{0}č$ betű jelöli, amelyet *ič*-nek, az *ič-* 'inni' ige[17] egyes szám második személyű felszólító alakjának értelmezhetünk. A felirat második részében legkönnyebben azonosítható a $^{2}s\ ^{2}b$ jelcsoport, amelyben a *seb-/sev-* 'szeretni' ige[18] *seb* 'szeress' egyes szám második személyű felszólító alakját ismerhetjük fel. Az előtte álló $^{0}s\ ^{2}k$ betűkben ennek megfelelően valamilyen határozószót vagy tárgyat kell keresnünk. Így kézenfekvő e jelcsoportot *isik*-nek olvasnunk és az ótörök *isig* 'forró(n)' szóval[19] azonosítanunk.

[12] Древнетюркский словарь. Leningrad 1969. 482, 508 (a továbbiakban DTS).
[13] DTS 32.
[14] DTS 391.
[15] DTS 391.
[16] DTS 184.
[17] DTS 201.
[18] DTS 493, 497.
[19] DTS 213.

Az uyγurban, a Suvarṇaprabhāsa-ban (623,10) elő is fordul az *isig sev-* 'forrón szeretni' kifejezés: *yitürmiš men isig sevär amraq ... oγulum* «elvesztettem forrón szeretett drága ... fiamat».[20]

Az utolsó $^{0}s/^{0}š$ *ï/i* jelcsoportban ezek után nyilvánvalóan az *isik seb* «forrón szeress» igei kifejezés tárgyát kell keresnünk. Az $^{0}s/^{0}š$ *ï/i* jeleket ennek megfelelően *iši*-nek értelmezhetjük s benne az ótörök *iši* 'feleség, asszony' szó[21] casus indefinitus-át láthatjuk.

A fentiek alapján a Haithabu-i avar rovásírásos feliratot következőképpen értelmezhetjük:

eš-(ä), alïη öt: ič, isik seb iši!

«(Ó) barát, (kérlek) fogadj meg egy tanácsot: «Igyál, — asszonyt (feleséget) forrón szeress!»

V

A Haithabu-i avar rovásírásos felirat szövegének nyelvi és tárgyi szempontból is több érdekes sajátossága van. Figyelemre méltó elsősorban, hogy a felirat voltaképpen az *öt al-* 'tanácsot kapni, elfogadni' és az *isik seb-* 'forrón szeretni' kifejezésekből áll, amelyek pontos megfelelői az uyγurban, az irodalmi nyelvben is ismeretesek. Ez valószínűleg azt jelenti, hogy azok a késői «avar» ethnikai csoportok, amelyek a VII. század végén a Kárpát-medencében megjelentek, azokból a közép-ázsiai türk törzscsoportokból váltak ki, amelyek az uyγurokat is magukba foglalták vagy az uyγurokkal is szoros kapcsolatban állottak.

Ugyancsak figyelmet érdemel az ^{2}s és $^{2}š$ jelének egybeesése vagy az *s* és *š* hangnak ugyanazzal a jellel való jelölése a Haithabu-i feliraton. Ennek a jelenségnek a jeniszeji feliratokon találjuk meg a párhuzamát[22] s ez a kapcsolat a késői «avar» ethnikum korábbi lakóterülete szempontjából szintén jelentős, amennyiben tovább erősíti azokat a paleográfiai megfigyeléseket, amelyek alapján a harmadik «avar» hullám eredetét valahol a Jeniszej vidékétől délre és Ferganától északra az egykori nyugati türk kaganátus területén kereshetjük.[23]

Magyarázatot igényel[24] azután az az érdekes jelenség is, hogy a felirat rövid szövege kétféle felszólító alakot használ: *alïη* udvariassági felszólító alak, *ič, seb* pedig rendes felszólító alakok. E jelenség magyarázata az lehet, hogy a kétféle felszólító alaknak különböző a stiláris funkciója. Az udvarias felszólítás a «barát»-nak szól, a többi viszont része a tanácsnak, amely nem személyes jellegű, hanem inkább általános érvényű mondás vagy közmondás, amelynek szövegében az udvariassági felszólító alakok használata nem volt

[20] *A. von Gabain:* id. m. 279_{22}, *S. Ye. Malov:* Памятники древнетюркской письменности. Moskva—Leningrad 1951. 178, 381.

[21] DTS 214.

[22] *E. R. Tenišev:* Перебой s/š в тюркских рунических памятниках. In: Структура и история тюркских языков. Moskva 1968. 289 skk.

[23] *Harmatta János:* Az avarok nyelvének kérdéséhez. Ant. Tan. 30 (1983) 78 skk. és Türk rovásírásos feliratok Kelet-Európában. Ant. Tan. 30 (1983) 92, 94, 96.

[24] Erre az igényre Berlinben tartott előadásom alkalmával *Hazai György* hívta fel figyelmemet.

indokolt. E finom stiláris különbségtevés a felirat külső formájával együtt a késő-avar írásbeliség és nyelvi kultúra magas színvonaláról tanúskodik.

Érdemes azt is megfigyelni, hogy a felirat két egyenlő hosszúságú — 5—5 szótagból álló — részből áll, amelyeket a vésnök tudatosan tagolt így, mert a kettő közé ugyanolyan nagy térközt iktatott be, mint amekkora a felirat egy-egy része által igénybe vett felület. Mind ez amellett szól, hogy a felirat kötött azaz verses formában készült. A két sor

eš-(ä)! alïŋ öt: ič
isik seb iši!

valóban emlékeztet az uyγur manicheus himnuszok ilyen soraira, mint

taŋ teŋri	Hajnal isten,
yïdlïγ yïparlïγ	szagos, illatos,
yaruqluγ yašuqluγ[25]	fényellő, ragyogó !

Így valószínűnek látszik, hogy e feliratban az egykori gazdag avar költészet egy szerény töredéke őrződött meg.

Érdekes a feliratban megnyilvánuló világszemlélet, amelynek legrégibb párhuzamát bizonyára abban az i. e. VII. századi faliscus edényfeliratban találhatjuk, amelytől az itáliai irodalom kezdeteit szokták számítani : *foied vino pipafo cra carefo* «ma bort iszom, holnap nem lesz». Dél-Európa és Közép-Ázsia bortermelő vidékein és népeinél egy bizonyos életszínvonalon az elmúlt két-három évezred folyamán többször és több helyütt is létrejött ez a világszemlélet. A Haithabu-i avar rovásírásos felirat a VIII. század második feléből származik, egy olyan korból, amelyben egyes források szerint az avar társadalom egyes rétegeiben a borivás elterjedt szokássá vált[26] s ez bizonyára hozzájárult a feliratban tükröződő világszemlélet kialakulásához.

VI

A Haithabu-i kamrasírban, amelyben az avar rovásírásos edényt találták, bizonyára nem avar harcost vagy kereskedőt, hanem egy viking főembert temettek el. Így joggal vethető fel az a kérdés, hogyan került ez az edény és felirata Haithabuba, e fontos viking kereskedelmi központba. A VIII. század végén az avar uralkodó réteg külpolitikai horizontja és kapcsolatai jelentősen kiszélesedtek. A frank terjeszkedés veszélye kézenfekvővé tette számára, hogy kapcsolatba lépjen Nagy Károly belső és külső ellenfeleivel. Így keresett kapcsolatot Nagy Károly bajor ellenzékével s a langobárd uralkodóház megmaradt tagjaival.[27] Később, Nagy Károly 791. évi hadjárata után az avarok a szászokkal és a spanyolországi mórokkal teremtettek kapcsolatokat.[28]

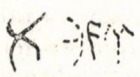
[25] *A. von Gabain:* id. m. 288.
[26] *J. Deér:* Karl der Große und der Untergang des Awarenreiches. In : Karl der Große. I. 764. *P. Váczy:* Der fränkische Krieg und das Volk der Awaren. Acta Ant. Hung. 20 (1972) 398.
[27] *J. Calmette:* Charlemagne. Sa vie et son oeuvre. Paris 1945. 108.
[28] *J. Calmette:* id. m. 100.

Kézenfekvő lenne arra gondolni, hogy az avar vezető réteg e korban összeköttetésbe lépett a vikingekkel is és a Haithabu-i kamrasírban talált avar rovásírásos edény ilyen külpolitikai jellegű kapcsolatoknak az emléke. Ebben az esetben az edényt egy avar követ ajándékozhatta viking vedégbarátjának: annak szólt a feliratban rögzített tanács. De arra is vannak adatok, hogy a VIII. század végére a kereskedelmi tevékenység (amely egyébként sem volt sohasem idegen a nomádoktól) széleskörűen elterjedt mint a meggazdagodás eszköze az avarok körében.[29] Gazdagság és bor — éppen ez az alapja a Haithabu-i feliratban megnyilvánuló életszemléletnek. Minthogy a vikingek is kiterjedt kereskedelmet folytattak, joggal lehet arra is gondolni, hogy a Haithabu-i edény és felirata az avar—viking kereskedelmi kapcsolatok emléke. E kérdésre határozott választ majd a Haithabu-i ásatások anyagának közzététele után lehet adni.

VII

Lehetséges, hogy a Haithabu-i edénynek bizonyos mértékben megismerhető korábbi, az avar földön lejátszódott története is. A Dr. Steuer által küldött fényképen ugyanis még további rovásírásos feliratok nyomai is megfigyelhetők.[30]

1. Az edény külső oldalán a perem alatt, cakkokból álló díszítés látható s a cakkokba bekarcolva rovásjelek vehetők ki. Ezeket az edény pereme felől jobbról balra karcolták be, s az edény használata s felületének oxidációja során részben eltűntek vagy elmosódtak. A fénykép jobb szélén egy 4 betűből álló elirat (3. kép) figyelhető meg. Olvasata jobbról balra haladva a következő.

3. kép. A Haithabu-i 2. sz. rovásírásos felirat fényképéről átmásolással készített rajza

Az 1. betű fordított W fejű ^2r, amely halványan a fénykép jobb szélén vehet: ki. Ettől balra, kissé magasabban egy vízszintesen tükörfordított ^2k látható amelyet ismét kissé magasabban az $^0\eta$ rovásjel jobbra ívelő változata követ Egy kissé még magasabban helyezkedik el a 4. betű, amely az ^0z egyik válto zatának tekinthető. Az egész feliratot tehát a következőképpen olvashatjuk-

$$?]\ {}^2r\ {}^2k\ {}^0\eta\ {}^0z$$

Ennek értelmezésénél abból kell kiindulnunk, hogy az $^0\eta$ itt bizonyára a birtokos eset jele, s így az előtte álló betűk egy személynevet jelölnek. E feltevés alapján az $^2r\ {}^2k\ {}^0\eta$ írásképet *Erkiŋ*-nek értelmezhetjük s benne az *Erk* személynév (< *erk* 'erő, hatalom')[31] birtokos esetét láthatjuk. Ha ezt a magyarázatot elfogadjuk, magától adódik a ^0z rovásjel *öz* 'maga, saját'[32] értelmezése. Így az egész feliratot következőképpen olvashatjuk és értelmezhetjük:

?] *Erkiŋ öz* ?] «Erk sajátja»

Ez a felirat tehát az edény egyik korábbi tulajdonosát nevezte meg.

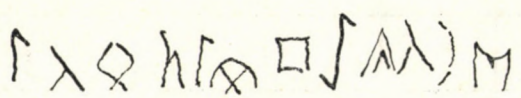
[29] *J. Deér:* id. h. *P. Váczy:* id. h.

[30] Ezek részben eltűntek vagy elhalványultak az oxidáció alatt, ezért itt most csak előzetes közlésük lehetséges.

[31] DTS 179.

[32] DTS 394.

2. A tárgyalt felirat utolsó betűje, a ^{0}z alatt a cakkban egy M alakú bekarcolás figyelhető meg, amelyet az ^{0}lt jelnek értelmezhetünk (4. kép). Ezután egy a cakk baloldali ívével ellentétesen ívelő halvány vonást lehet kivenni, amely ^{1}n-nek értelmezhető. A következő cakkban először egy fordított Y alakú bekarcolás, majd egy nagyobb és benne egy kisebb, aszimmetrikusan elhelyezett fordított V figyelhető meg. Az első a $^{0}č$, a második a ^{1}t jele. A cakk baloldali ívét egy erőteljes, csaknem függőleges vonás keresztezi amelynek felső végéből jobbra lefelé, alsó végéből pedig balra felfelé rövid szár indul ki. Ez az *a/ä* jele. A következő cakkban egyetlen rovásjel vehető ki: egy négyzetalakú bekarcolás, amely $^{0}š$-nek határozható meg. Ezután a felirat nyomon követése nehézzé válik, mert a cakkok középső íve s ezzel együtt — úgy látszik — a betűk alsó része sem került rá a fényképre. A fénykép szé-

4. kép. A Haithabu-i 3. sz. rovásírásos felirat fényképéről átmásolással készült rajz

lén, a két cakk között egy félkör alakú jel s benne egymást csaknem derékszögben keresztező két vonás figyelhető meg. Ez az ^{0}m-nek lehet egyik a jeniszeji feliratokon is megfigyelhető,[33] de 45°-kal elfordított változata. Az ^{0}m után a következő cakk belsejében halvány függőleges betűszár vehető ki, amelynek felső végéből jobbra lefelé rövid vonás indul ki. A betű alsó része nem látszik, így olvasata *ï/i* vagy *a/ä* lehet. Ugyanebben a cakkban még egy bekarcolás látható, amely leginkább ^{2}t-nek határozható meg. A következő cakk kezdetére esik egy rombuszalakú bekarcolás, amely talán egy ^{2}b felső részének tekinthető. Ugyanennek a cakknak a baloldali részében a $^{0}č$ rovásjel jeniszeji változata[34] vehető ki. Az utolsó bekarcolás, amely talán még rovásjelnek tekinthető, a következő cakkban látható függőleges vonás, felül jobbra lefelé nyúló rövid szárral. Ez is *ï/i* vagy *a/ä* lehet.

A fentiek alapján az egész feliratnak következő valószínű olvasata adódik:

$^{0}lt\ ^{1}n\ ^{0}č\ ^{1}t\ a/ä\ ^{0}š\ ^{0}m\ a/ä$ (vagy *ï/i*) $^{2}t\ ^{2}b\ ^{0}č\ ï/i$ (vagy *a/ä*)

A felirat szerkezete és értelmezése világos: a végén szemmelláthatólag az *ašama tebči* 'étkező tál' kifejezés áll, amely az egyik Turuševa-i edény egyik feliratában is előfordul.[35] E kifejezés előtt nyilvánvalóan személynévnek kel-

5. kép. A Haithabu-i 4. sz. rovásírásos felirat fényképéről átmásolással készített rajza

[33] *D. D. Vasiľev:* id. m. 7 (írástáblázat) m/15,16.
[34] *D. D. Vasiľev:* id. m. 7 (írástáblázat) c/2.
[35] *Harmatta János:* Türk rovásírásos feliratok Kelet-Európában. Ant. Tan. 30 (1983) 89.

	1	2	3	4	≈
a/ä					OYe
ï/i					OYe Ye
²b					OYe
°č					Ye
²d					OYe
²k					O Ye
¹l					OYe
°lt					OYe
°m					OYe Ye
¹n					OYe
°ŋ					Ye
²r					OYe
°s/°š					OYe Ye
¹t					Ye
²t					OYe
°z					Ye

6. kép. Összehasonlító írástáblázat. Jelmagyarázat: 1 — Haithabu 1. sz. felirat, 2 — Haithabu 2. sz. felirat, 3 — Haithabu 3. sz. felirat, 4 — Haithabu 4. sz. felirat, 5 — O: orchoni, Ye: jeniszeji

lett állnia. Így a felirat elején olvasható 5 jelet valószínűleg *Altunčï Ata* személynévnek értelmezhetjük. Ennek első eleme az ótörök *altunčï* 'aranyműves',[36] a második pedig az ótörök *ata* 'atya' szóból[37] származik. A felirat olvasata, értelmezése és fordítása tehát a következő lehet:

$^{0}lt\ ^{1}n\ ^{0}č\ ^{7}t\ a\ ^{0}š\ ^{\lceil 0}m\ a\ ^{2}t\ ^{2}b^{\rceil}\ ^{0}č\ ^{\lceil}i^{\rceil}$

Altunčï Ata ašama tebči «Altunčï Ata étkező tálja»

E feliratok alapján valószínűnek látszik, hogy az edénynek több avar tulajdonosa is volt, mielőtt egy viking tulajdonába került volna: *Erk* és *Altunčï Ata*. E tény inkább azt a feltevést valószínűsíti, hogy az edény kereskedelmi úton került Haithabuba. Ami a két tulajdonos-felirat időrendi viszonyát illeti, elhelyezésüket figyelembe véve arra gondolhatunk, hogy *Altunčï Ata* volt a korábbi tulajdonos, mert *Erk* feliratát már részben *Altunčï Ata* felirata fölé karcolták be.

3. Talán még egy harmadik felirat (5. kép) is felismerhető az edény alsó részén az először tárgyalt verses felirat alatt. Ezt az edény alja felől jobbról balra karcolták be. Először egy ^{0}m figyelhető meg és pedig e betű legelterjedtebb változata. Ezután egy négyszögalakú jel vehető ki: $^{0}s/^{0}š$, amelyet talán egy x alakú betű: ^{2}d, majd ismét egy négyszögalakú jel: $^{0}s/^{0}š$ követ. E felirat-részlet lehetséges olvasata tehát a következő:

$$]^{0}m\ ^{0}s/^{0}š\ ^{2}d\ ^{0}s/^{0}š$$

E néhány jelben esetleg egy *-mïš/-miš* végű személynevet (pl. *Almïš*, *Il-Itmiš* stb.) és az ótörök *idiš* 'edény' szót[38] láthatjuk. Bizonyára ez is tulajdonos-felirat volt. Időrendi viszonyát *Erk* és *Altunčï Ata* feliratához nem lehet biztonsággal megállapítani.

Érdekes megfigyelni, hogy e feliratok jellege és kivitele mennyire különbözik a verses feliratéról. E szembesítés is meggyőzően bizonyítja, hogy az utóbbi kivételes színvonalú emléke az avarok késői művelődésének.

[36] DTS 40.
[37] DTS 65.
[38] DTS 203.

HARMATTA JÁNOS

AVAR ROVÁSÍRÁSOS EDÉNYFELIRATOK

I

Az avar rovásírásos emlékek között több edényfeliratot is találunk. Ezek együttes tanulmányozását az a körülmény indokolja, hogy tartalmi szempontból bizonyos tipológiai rokonság figyelhető meg közöttük. Ha figyelembe vesszük azokat a tanulságokat, amelyeket a Káma mentén[1] és az Altaj és a Jeniszej vidékén talált türk[2] rovásírásos edényfeliratok[3] vizsgálata nyújthat, megállapíthatjuk, hogy tartalmi szempontból mindössze három típus fordul elő közöttük: 1. tulajdonos-felirat, 2. ajándékozási felirat, 3. jókívánságot vagy valamilyen mondást tartalmazó felirat.[4]

Érdekes párhuzamot nyújtanak ehhez a Hétfolyóköz területén talált szogd nyelvű edényfeliratok[5] is, amelyeket türk törzsfőknek és uralkodóknak ajándékozott edényekre írtak. Ezek lényegesen eltérnek a tulajdonképpeni szogd terület edényfeliratait ól,[6] amelyek mind tulajdonos-feliratok. A Hétfolyóköz szogd edényfeliratai szemmelláthatólag a türk törzsfők és méltóságviselők szemléletét tükrözik. Ezek a következő típusokat képviselik: 1. tulajdonos-felirat, 2. ajándékozási felirat, 3. jókívánságot vagy mondást tartalmazó felirat (e két utóbbi típus rendszerint együtt fordul elő), 4. műhely-felirat.

Jó tájékoztatást nyújt a 2.—3. típusról egy Pokrovka közelében (a Ču mentén) talált boros edény felirata:

1 *'yny wrs'k p'k'pc n'βcyh β'γny 'yny mδw β't š't zmn wγ'r γwβw šyr wyn'n* (?)

2 *MN βγyš⟨t⟩y prnβyrty 'lp pylk' γwβw γyp γwcstw šyr'k*[7]

[1] *Harmatta János:* Türk rovásírásos feliratok Kelet-Európában. Ant. Tan. 30 (1983) 85 skk.

[2] A *türk* nevet e tanulmányban a közép-ázsiai török törzsek összefoglaló megjelölésére használom.

[3] *P. Melioranskiy:* Небольшая орхонская надпись на серебряной кринке Румянцевского музея. ЗВОРАО XV/1. 034—036; *S. V. Kiselev:* Древняя история южной Сибири. Moskva 1951. 536, 541, 542, 543. 602; *D. D. Vasilev:* Корпус тюркских руниче-ских памятников бассейна Енисея. Leningrad 1983. 42 (Ye 81, Y 82). E feliratok új feldolgozását az Ant. Tan. egyik következő számában teszem közzé.

[4] E típusokhoz súlymegjelölés is járulhat.

[5] *V. A. Livšic:* Согдийцы в Семиречье: лингвистические и эпиграфические свидетельства. Письменные памятники и проблемы истории культуры народов Востока. Moskva 1981. I/2. 76 sk.

[6] *V. A. Livšic—V. G. Lukonin:* Среднеперсидские и согдийские надписи на серебряных сосудах. ВДИ 1964/3. 165 skk.

[7] *O. I. Smirnova* és *V. A. Livšic* olvasatát és értelmezését követem bizonyos eltérésekkel.

1 «Ez az edény a Pāgāb-i közösség ajándéka. Ez a bor legyen élvezet! Időben idd meg, király, amikor jónak látod!

2 Az istenektől dicsőséget nyert Alp Bilgä király legyen boldog és szerencsés!»

Ez az edényfelirat választékos szogd stílusban íródott és sokkal kidolgozottabb, mint a türk rovásírásos edényfeliratok. Az avar rovásírásos edényfeliratok még rövidebbek, de szemléletük, tartalmuk rokon vonásokat mutat. Szövegük lapidáris volta talán azzal is magyarázható, hogy jóval korábbiak s nagy földrajzi távolság is választja el őket a kifinomult közép-ázsiai iráni viselkedés- és stílusformáktól.

II

A kunágotai kora-avar fejedelmi lelet ezüst edényén 2 rovásjel figyelhető meg (1. kép).[8] Mindkét jel könnyen azonosítható. Az 1. betű a jeniszeji

1. kép. A kunágotai ezüst edény rovásírásos felirata

és Talas-i rovásírásos feliratok jellegzetes ^{1}q jelének alakját mutatja. A 2. betű ritkán fordul elő a türk rovásírásos szövegekben. Elméletileg e rovásjel a jeniszeji rovásírásnak mind egyik ^{2}b változatából,[9] mind pedig egyik $^{1}\gamma$ formájából[10] levezethető. Az eddigi kutatás[11] e rovásjelnek a Talas-i feliratokban található előfordulásait a $^{1}\gamma$ említett jeniszeji változatával kísérelte meg azonosítani,[12] egyes helyeken azonban ^{0}m-nek és ^{2}b-nek is értelmezte.[13] E betűnek ezideig mindössze hat előfordulását ismerjük. Ezek a következők:

1. A Talas-i 5. sz. felirat 1. sorában az *o* $^{1}\gamma$ ^{1}r ^{0}m *ï* $^{1}š$ szóban. A $^{1}\gamma$ hangértéknek ellene szól az, hogy a Talas-i feliratok a $^{1}\gamma$ írására következetesen más jelet használnak, s ebből a szóbanforgó jel formai szempontból nem vezethető le. De nem lehet e betű a ^{2}b változata sem, mert az 5. sz. felirat e hangra is más jelet használ, amelyből e betűforma szintén nem származtatható. Azt sem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy a ^{2}b jel mindig szókezdetben fordul elő.

[8] Ennek felfedezése *Sz. Garam Éva* érdeme: Adatok a középavar kor és az avar fejedelmi sírok régészeti és történeti kérdéseihez. FA 27 (1976) 144. A felirat eredetiben való tanulmányozásának lehetőségéért hálás köszönetemet fejezem ki neki. A kunágotai lelet korának megítélésében megoszlanak a vélemények. *Gy. László:* Études archéologiques sur l'histoire de la société des Avars. AH XXXIV. Budapest 1955. 258 a VI. század végére teszi. Ezzel szemben *Sz. Garam É.*: i. m. 145. ld., 66. jz. a tótípusztai körhöz sorolja, tehát a közép-avar korba helyezi. Lényegében *László Gy.* kormeghatározását teszi magáévá *I. Bóna:* Studien zum frühawarischen Reitergrab von Szegvár. Acta Arch. Hung. 32 (1980) 93 és legutóbb Magyarország története. I. Szerk. *Székely György—Bartha Antal.* Budapest 1984. 322 («600 körül»).

[9] *D. D. Vasiľev:* id. m. 7 (írástáblázat) ^{2}b/10, 13.

[10] *D. D. Vasiľev:* id. h. ^{1}v/14,15.

[11] *J. Németh:* Die köktürkischen Grabinschriften aus dem Tale des Talas in Turkestan. KCsA 2 (1926) 142, 137; *S. Ye. Malov:* Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. Moskva—Leningrad 1959. 63, mindkettő a korábbi irodalommal.

[12] E jel hangértékéről *S. Ye. Malov:* id. m. 65—66.

[13] *S. Ye. Malov:* id. m. 60,2. sz. felirat 3. és 6. sora.

E feliratban tehát e rovásjel sem $^{1}\gamma$-nek, sem ^{2}b-nek nem értelmezhető. Figyelembe véve azonban, hogy e betű szóbelsejében fordul elő, gondolhatunk arra, hogy β vagy v hangértéke volt s ebben az esetben az $o\ {}^{0}v\ {}^{1}r\ {}^{0}m\ \ddot{\imath}\ {}^{1}\check{s}$ olvasatot *ovramïš*-nak értelmezhetjük, s az *opra-/obra-* 'elkoptat, elvisel; elhasználódik' ige[14] *-miš* képzős igenevének tarthatjuk. A Talas-i 5. sz. felirat kezdete e hangérték behelyettesítésével következőképpen értelmezhető:

o $^{0}v\ ^{1}r\ ^{0}m\ \ddot{\imath}\ ^{1}\check{s}$ *: qatun : ayla yur*

«megviselt (megtört) (fejedelem)asszony zokog»

2. A Talas-i 2. sz. felirat 3. sorában 8. betűként szintén előfordul ez a rovásjel. A korábbi olvasási kísérletek a következők voltak:

$^{1}l\ ^{1}t\ \ddot{\imath}\ u\ ^{2}b\ {}^{0}s/{}^{0}\check{s}\ \ddot{\imath}\ ^{1}\gamma\ \ddot{\imath}\ ^{2}b\ \ddot{\imath}\ ^{2}r\ ^{1}s/{}^{2}k\ \ddot{\imath}\ {}^{0}z\ a\ ^{2}s\ ^{2}y\ {}^{0}\eta\ ^{2}l\ ?\ ?\ ?$[15]

illetve

$^{1}l\ ^{1}t\ \ddot{\imath}\ ^{1}n\ \ddot{a}\ ^{2}l\ i\ {}^{0}m\ i\ ^{2}b\ i\ ^{2}r\ ^{2}k\ i\ {}^{0}z\ \ddot{a}\ ^{2}s\ i\ {}^{0}\eta\ ^{2}l\ ^{1}\gamma\ ^{2}t\ {}^{0}m$[16]

Az első olvasatnak nincs értelmezése, a második olvasási kísérletnél pedig többek közt az $\ddot{a}\ ^{2}l\ i\ {}^{0}m$ olvasata elfogadhatatlan. Ugyanazt a jelet tehát az első kísérlet $^{1}\gamma$-nek, a második pedig ^{0}m-nek olvasta.

A sor értelmét a végén álló állítmány világítja meg. Ez kétségtelenül $\ddot{o}/\ddot{u}\ {}^{2}s\ {}^{0}m\ {}^{0}\check{s}$-nek olvasható és értelmezése is nyilvánvaló: *üsmiš* (= *üzmiš)* «elszakadt (vmitől)». Az alany a 4. sor elején olvasható: $^{1}q\ ^{1}r\ {}^{0}\check{c}\ o/u\ ^{1}r$ azaz *Qara Čor*. A sírfeliratok általános hangvételét ismerve a 3. sor tartalma nagyfokú biztonsággal rekonstruálható lenne még akkor is, ha szövege nem maradt volna fenn: Qara Čor elszakadt (= meghalt) családjától, vagyonától. Ezzel a következtetéssel teljes mértékben összhangban áll a 3. sor helyesen olvasott és értelmezett szövege, amely a következő:

$^{1}l\ ^{1}t\ \ddot{\imath}\ o\ ^{1}b\ ^{2}s\ i\ {}^{0}\beta/{}^{0}v\ i\ ^{1}b\ \ddot{\imath}\ ^{2}r\ ^{2}k\ i\ {}^{0}z\ \ddot{a}\ ^{2}s\ \lceil i\rceil\ {}^{0}\eta\ ^{2}l\ \lceil{}^{2}t\ \ddot{a}\rceil\ \ddot{u}\ ^{2}s\ {}^{0}m\ {}^{0}\check{s}$
altï ob sivi obï irk izä siŋiltä üsmiš

«hat ökörfogattól, szeretéstől, nemzetségtől, hatalomtól, nővértől, hugtól elszakadt (Qara Čor)»

Az olvasáshoz a következőket kell megjegyezni. A Tonyuquq feliratában a ^{2}b jeleként használt betű itt szemmelláthatólag ^{1}b-t jelöl, mert előtte *o/u* áll. A Talas-i feliratok közül az 1. számúban a ^{1}b szokott jele fordul elő kétszer, a 3. és az 5. számúban pedig a ^{2}b jelölésére azt a betűformát használják, amelylyel a jeniszeji feliratokban a zárt *e* hangot adják vissza. A Talas-i 2. sz. felirat írásgyakorlata tehát kivételes, eltér az általánostól, ez magyarázhatja Tonyuquq felirata ^{2}b jelének ^{1}b-ként való használatát. A tárgyalt x alakú jelet itt is kézenfekvő $^{0}\beta/{}^{0}v$ hangértékűnek tekinteni. Az egész sorban csupán 3 jel olvasata bizonytalan, ezeket fél szögletes zárójel jelöli. Azonban a *-tä*

[14] Древнетюркский словарь. Leningrad 1969. 368 (a következőkben: DTS).
[15] *J. Németh:* id. m. 137.
[16] *S. Ye. Malov:* id. m. 60.

ablativus-ragot az *üsmiš* igealak mindenképpen megköveteli, úgyhogy a sérült betűk kiegészítése biztosnak tekinthető.

A sor értelmezésével kapcsolatban a következő megjegyzéseket tehetjük. Az *ob/op* szó[17] jelentése 'középső ökör a fogatban', itt átvitt értelemben valószínűleg 'ökrös fogat'-ot jelent. A *sivi* alak a *sev-* 'szeretni' igéből[18] *-i* képzővel[19] képzett névszó. Az *obï* alakot az *oba* 'nemzetség, törzs' szóval[20] azonosíthatjuk, a második szótagban *a* ~ *ï* váltakozással.[21] Az *izä* szó bizonyára a Kāšγaritól feljegyzett *ezä* 'idősebb nővér' kifejezéssel[22] vethető egybe, míg a *siŋiltä* alak a *siŋil* 'a férj huga' szó[23] locativus-ablativusa. A felirat olyan ótörök nyelveníródott, amelyben az őstörök *ä* és *e* az első szótagban *i*-vé esett egybe[24] s amelyben a *z* egyes esetekben zöngétlenné vált.[25]

3. A szóbanforgó rovásjel harmadik előfordulását szintén a Talas-i 2. sz. feliratban a 6. sorban a $^{0}v\ ^{2}l\ i\ ^{1}t\ ï\ ^{1}t\ u\ ^{0}č\ ^{1}y\ ^{1}n$ mondatban találjuk, amelyet következőképpen értelmezhetünk:

evli : atï : Tuč Yan «a feleség neve Tuč Yan»[26]

Itt a tárgyalt jel szintén szóbelsejében fordul elő, ami spiráns hangértékét valószínűvé teszi. Ugyanakkor a mellette álló ^{2}l kétségtelenül bizonyítja, hogy itt palatális hangrendű szóban használták.

Megállapíthatjuk tehát, hogy a Talas-i feliratokon három esetben fordul elő a tárgyalt jel, mindig szóbelsejében, magánhangzó után, egyszer veláris, kétszer palatális hangrendű szóban. Hangértéke ezekben az esetekben valószínűleg bilabiális *β* vagy dentilabiális *v*. Az előfordulások száma egyelőre túl kevés ahhoz, hogy végleges orthográfiai törvényszerűségeket állapítsunk meg a négyféle *b*-jel használatában a Talas-i feliratokban. Az 5 feliratban előforduló 9 esetből egyelőre csak a következőket lehet megállapítani.[27] Az orchoni feliratokban használt ^{1}b és ^{2}b (a két egymást ellentétesen keresztező körívből álló változat) a Talas-i feliratokban mindig csak szókezdetben fordul elő. Ezzel szemben a tárgyalt betűforma és a Tonyuquq feliratában használt ^{2}b mindig szóbelsejében található és pedig az utóbbi veláris hangrendű szavakban, az előbbi pedig kétszer palatális, egyszer veláris hangrendű kifejezésben.[28]

[17] DTS 362, 368.
[18] DTS 497.
[19] *A. von Gabain:* Alttürkische Grammatik.[2] Leipzig 1950. 106. §.
[20] DTS 362.
[21] *A. von Gabain:* id. m. 20. §.
[22] DTS 192.
[23] DTS 500.
[24] *J. Németh:* Zur Kenntnis des geschlossenen *e* im Türkischen. KCsA 1 Ergbd. (1939) 515 skk., 517.
[25] E jelenségről *A. von Gabain:* id. m. 5. §., 35. §.
[26] Így helyesen már *S. Ye. Malov:* i. m. 60—61. Malov a sor első szavát *äblig*-nek írta át s kétségtelen, hogy a szövegösszefüggés itt az *eblig/evlig* 'feleség' szót kívánja meg. A feliratról közölt rajzon azonban csak $^{0}v^{2}l\ i$ olvasható. Így arra kell gondolnunk, hogy vagy a felirat bevésésénél hagyta ki a vésnök tévedésből a ^{2}g jelet vagy a feliratról készített rajzon maradt ki elnézésből e rovásjel.
[27] A Talas-i rovásírásos emlékek száma *Németh* és *Malov* munkáinak megjelenése óta jelentékenyen megnövekedett. Az újabb feliratokról *Č. Džumagulov—S. G. Klyaštornyy:* Одиннадцатая руническая надпись на камне-валуне из долины реки Талас. CT 1982/3. 86 skk., valamint Наскальная древнетюркская эпиграфика в Таласском Ала-тоо. CT 1983/3. 78. A számomra hozzáférhető új feliratokban azonban a tárgyalt jel nem fordul elő.
[28] Az utóbbi esetben talán egyszerű íráshibával van dolgunk.

4. A rovásjel negyedik előfordulása is a Talas folyó völgyébe esik, ahol 1932 novemberében az Ačiq-taš-on próbaásatás során kb. 5 m mélyen a felszín alatt, csillámpala-rétegben egy kis fapálcát találtak, amelynek sajnos csak egy részét sikerült 2 darabban a felszínre hozni. A pálcika másik része a próbaásatás aknájának az oldalfalában maradt.[29] A négyzet-keresztmetszetű pálcikának mind a négy oldalát rovásírásos betűk (összesen 62) borítják, s köztük hatszor fordul elő a tárgyalt jel. Minthogy az Ačiq-taš-i pálcika feliratát nem az orchoni-jeniszeji rovásírással írták, nem biztos, hogy e jel hangértéke e pálcika feliratában is ugyanaz, mint a Talas-i feliratokon.[30] Földrajzi elterjedése szempontjából azonban mégis fontos előfordulása e feliratban is, mert ez a körülmény valószínűvé teszi, hogy kialakulása Közép-Ázsiának erre a területére tehető, s innen vihették az elvándorló nyugati türk törzsek magukkal más területekre is.

5. Megtaláljuk e jelet ^{2}b hangértékben a Boľšoe Mikuškino-i feliratban a *beg* szóban.[31] Ez az előfordulása már valószínűleg egyes nyugati türk törzsi csoportok Közép-Ázsiából nyugatra történt vándorlását jelzi, azt a történeti folyamatot, amely a VII. század vége felé a Belaya mentén a Karayakupovo-i kultúrát is létrehozta.

6. Még tovább északra, a Vyatka folyó mentén fekvő Turuševa falunál talált kincslelet keresztes bizánci edényének negyedik rovásírásos feliratában fordul elő ugyanez a jel, szintén ^{2}b hangértékben, a *Bičä Quš* névben.[32] Ide bizonyára a Karayakupovo-i kultúra területéről kerülhetett a bizánci edény a jelet tartalmazó felirattal együtt. Így ez az előfordulása is egyes nyugati türk törzsi csoportok VII. század végi nyugatra vándorlásával állhat kapcsolatban.

A jel hetedik előfordulását a kunágotai kora-avar lelet ezüst edényének feliratában találjuk. Ez korábbi, mint az említett két kelet-európai felirat, tehát a jel ismerete valószínűleg közvetlenül, ethnikai mozgás útján jutott el a Talas-vidékről a Kárpát-medence területére: a korai avarok hozhatták magukkal, esetleg az edénnyel együtt.

A kunágotai ezüst edény felirata tehát következőképpen olvasható:

$$^{1}q\ ^{2}b/^{2}v$$

[29] Mint ez *M. Ye. Masson* 1932. november 19-én *S. Ye. Malov*nak írt leveléből kiderül, *S. Ye. Malov:* id. m. 63.

[30] Az eddigi olvasási kísérletek nem támaszkodnak meggyőző módszertani alapokra. A szóbanforgó jelet *S. Ye. Malov:* id. m. 64—65 $^{1}\gamma$-nak, *A. M. Ščerbak:* Les inscriptions inconnues sur les pierres de Khoumara. Acta Orient. Hung. 15 (1962) 290 szótagkezdőként ^{1}q-nak, szótagzáróként $^{1}\gamma$-nek értelmezi.

[31] *Harmatta J.:* id. m. Ant. Tan. 30 (1983) 92 skk.

[32] *Harmatta J.:* id. m. Ant. Tan. 30 (1983) 90 sk. Érdemes megjegyezni, hogy az *ič* jel hangértéke a *Bičä* névalakban $^{0}č$ is lehet, mint ez a jeniszeji rovásírásos feliratokban gyakran előfordul. Így a Ye 41 felirat 6.—8. sorában az *ič* jel ötször fordul elő, de egyetlen esetben sem jelöl *ič* hangkapcsolatot. A felirat fényképe *D. D. Vasilev:* id. m. 106. lapon. Így e nevet *Bečä*-nek is olvashatjuk.

A tudományos irodalomban még további két előfordulása található e jelnek: az *S. V. Kiselev:* Неизданные надписи енисейских кыргызов. ВДИ 1939/3. 132 és 134 közölte 2. és 3. tuvai feliraton. A jel alakja jól megfigyelhető: *S. Ye. Malov:* Енисейская письменность тюрков. Moskva—Leningrad 1952. 21. képen baloldalt, 5. sor, balról a 2. betű és 22. kép felül, 1. sor, jobbról az első szóelválasztó jel után balra az 1. betű. A Tuva-i feliratok új közzétételéből *(D. D. Vasilev:* id. m. 111 Ye 50 és Ye 51 fényképei) azonban kiderül, hogy a korábban közölt fényképfelvételeknél pontatlanul húzták ki fehér festékkel a betűket s a valóságban ezeken a feliratokon a ^{2}b általánosan elterjedt zártfejű változatával van dolgunk.

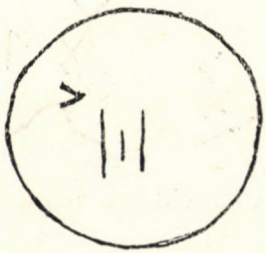
A felirat szemmelláthatólag két rövid szóból áll, amelyek közül az első veláris, a második palatális hangrendű. Elhelyezésük arra mutat, hogy a felirat nem a tulajdonos nevét tartalmazza, mert azt rendszerint az edény talpára, esetleg az edény külső falára írták. A kunágotai felirat azonban különös módon az edény nyakán belül foglal helyet, iváshoz vagy öntéshez felemelve lehetett csak látni. Így inkább valamilyen, az ivással összefüggő mondásra kell gondolnunk. E megfontolás alapján a kínálkozó lehetőségek közül talán az *uq öb* értelmezés látszik legvalószínűbbnek. Mind a két szót egyes szám második személyű felszólító alaknak foghatjuk fel: az elsőt az *uq-* 'megérteni, belátni',[33] a másodikat az *öp-* II 'szürcsöl, hörpint, lenyel' igéből.[34] Így a felirat értelmezése a következő lehet:

uq öb «Értsd meg, hörpints!»

Vörösmarty «Keserű bordal»-ának tanácsa: «Gondold meg és igyál!» jelenik meg itt egy több mint ezer évvel korábbi avar megfogalmazásban előttünk. Az írásjegyek elhelyezését a felirat jelentéstartalma tökéletesen megmagyarázza.

III

A Tihanyi-téren (Budapest XIV) feltárt közép-avar temető (a VII/VIII. század fordulójáról) 5. sírjából két ezüst kehely került elő.[35] Az egyik kehely talpán két rovásjelet (2. kép) figyeltek meg.[36] A közölt rajzok alapján[37] a két

2. kép. A Tihanyi-téri ezüst kehely rovásírásos felirata (Diss. Pann. S. 2. No. 11. XII. t. 1b után)

jelet jobbról balra következőképpen lehet olvasni: $^{1}\gamma$ *u*. Meglepő azonban, hogy az *u* feltűnően kicsi (magassága alig negyede-ötöde a $^{1}\gamma$ betűnek) s túlságosan magasan helyezkedik el az előző jelhez viszonyítva. Ez a jelenség

[33] DTS 613.

[34] DTS 387.

[35] Közzétette *László Gyula:* A Tihanyi-téri avarkori temető. Diss. Pann. Ser. 2. No. 11. II. 106 skk.

[36] *László Gy.:* id. m. 106. l., 1. kép és Budapest története. I. Budapest az ókorban. II. Budapest 1942. 41. kép; *I. Vásáry:* Runiform Signs on Objects of the Avar Period (6th—8th CC. A. D.). Acta Orient. Hung. 25 (1972) 344. l., 9. kép. *Vásáry* a jelekről a következőket írja: «The signs are probably tamgas.»

[37] *László Gy.:* id. h., *I. Vásáry:* id. h. A felirat eredetiben való tanulmányozásának lehetőségéért hálás köszönetemet fejezem ki Dr. Nagy M. osztályvezetőnek.

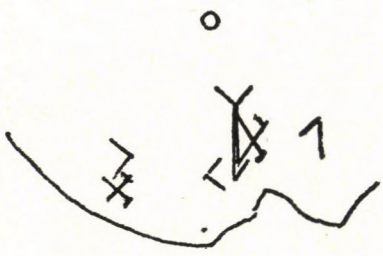
— a kisalakú *u* használata — a jeniszeji feliratokban is előfordul, azonban ott magassága legalább a fele a többi betű átlagméretének.[38] A Tihanyi-téri ezüst kelyhen a rovásjelek sajátos elhelyezése valószínűleg azzal magyarázható, hogy az *u* önálló szó, azaz nem tartozik a $^{1}\gamma$ által jelölt kifejezéshez. Ebből az következik, hogy a két jel mögött két rövid egyszótagos szó rejtőzik. Az első jelet *aγ*-nak értelmezhetjük, s ez az ótörök *aγ-* 'felemelkedni' ige[39] egyes szám második személyű felszólító alakja. Az ige átvitt értelmű jelentésére, amellyel itt is számolhatunk, jó példát nyújt a Qutadγu bilig (kairói másolat 110_{15}): *küväzlik bilä kökkä aymas kiši* «gőggel nem emelkedik az égig az ember».[40] Ugyanígy egyes szám második személyű felszólító alakja az *u* szó az *u-* 'bírni, képesnek lenni' igének.[41] A Tihanyi-téri ezüst kehely feliratát tehát következőképpen olvashatjuk és értelmezhetjük:

$^{1}\gamma$ *u aγ u* «Emelkedj fel! — Légy (rá) képes!»[42]

Így tartalmát tekintve ez a felirat is kívánságot fejez ki a kunágotai edény *uq öb* «Értsd meg! Igyál!» szövegéhez hasonlóan.

IV

A kunágotai és a Tihanyi-téri ezüst edények feliratai tartalmi szempontból rokonnak látszik a Kiskőrös-Vágóhíd-i közép-avar temető[43] 1. sírjában talált ezüst kehely talpának rovásfelirata (3. kép) is.[44] Minthogy a bekarco-

3. kép. A Kiskőrös-Vágóhíd-i ezüst kehely rovásírásos feliratai

[38] *D. D. Vasiľev:* id. m. Ye 5 felirat, 2. sor az ^{1}l ^{1}t $\bar{\imath}$ *u* $^{1}\gamma$ [betűcsoportban (fénykép a 87. lapon), Ye 145 felirat a ^{1}q ^{1}t *u* ^{1}n és a ^{1}l *u* ^{1}r ^{0}m $\bar{\imath}$ ^{0}z betűcsoportokban (fénykép a 136. lapon).

[39] DTS 16.

[40] DTS 16.

[41] DTS 603.

[42] Az ótörökben két *ayu* szó is van s az $^{1}\gamma$ *u* írásképet így is lehetne értelmezni. Azonban *ayu* I jelentése 'méreg', *ayu* II-é pedig 'fatuskó' s tárgyi szempontból így egyik szó használata sem tehető fel az ezüst kehely feliratakéntként.

[43] Időrendi helyzetéről *I. Kovrig:* Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán. AH XL. Budapest 1963. 232.

[44] Először *László Gy.* tette közzé: Études archéologiques sur l'histoire de la société des Avars. AH XXXIV. Budapest 1955. I. t. 13/b kép (durva raszterrel) fénykép, 160. l., 45/2. kép, rajz. Újabb felvételt közölt *I. Vásáry:* id. m. 347 (finomabb raszteres fénykép), 344 (rajz). *Vásáry:* id. m. 344 a feliratról a következőket írta: «The signs are very similar in character to those of the calix of Tihanyi-tér, which is in accordance with the archaeological and anthropological unity of the two cemeteries.» A felirat eredetiben való tanulmányozásának lehetőségéért hálás köszönetemet fejezem ki Dr. Garam É. osztályvezetőnek.

lásokat tamgának tartották, a feliratot általában fejjel lefelé közölték.[45] Ha helyesen állítjuk be a közölt képeket, megállapítjuk, hogy a jeleket jobbról balra, a talp külső pereme felől karcolták be.

Az 1. betű világosan meghatározható: ^{0}p. Ezt egy valamivel kisebb alakú $^{0}nč$ követi, amellyel viszont egybeírták a harmadik betűt, amely háromszögalakú s az orchoni-jeniszeji feliratok *qï* jelével azonosítható. Érdekes megfigyelni, hogy a *qï* jelnek a talp középpontja felé eső végéhez egy v alakú jel kapcsolódik. Itt szemmelláthatólag ligatúrával van dolgunk, amely a *qï* és az ^{2}l rovásjelekből áll. Feltűnő, hogy a *qï* jelhez itt ^{2}l betű csatlakozik, holott inkább ^{1}l-t várhatnánk. Valóban, ha alaposabban megvizsgáljuk az edénytalp finomabb raszterral készített képét,[46] a következő megfigyelést tehetjük. A *qï* jelet alkotó háromszög alapvonalát kettős vonallal húzták s ennek alsó részéhez jobboldalt rövid ferde betűszár csatlakozik, amely párhuzamos a háromszög alsó befogójával. Ez a függőleges és ferde vonás egy szabályos, a jeniszeji feliratokban előforduló[47] jobbra néző ^{1}l jelet alkot. E feltűnő jelenséget azzal magyarázhatjuk, hogy a vésnök először tévesen *qï* ^{2}l ligatúrát karcolt be, majd észrevette tévedését s a párhuzamos bekarcolással egy szabályos ^{1}l-t vitt rá a fémfelületre.[48] Így az egész felirat helyesen következőképpen olvasható:

$$^{0}p\ ^{0}nč\ qï\ \{^{2}l\}\ ^{1}l$$

Az érvényes 4 jel közül az utolsó kettő veláris szót jelöl és bizonyára *qïl*-nek értelmezhető. Ez az ótörök *qïl-* 'csinál, készít, szerez' ige[49] egyes számú harmadik személyű felszólító alakja. Az előtte álló $^{0}p\ ^{0}nč$ jelcsoportnak ezek szerint az igealak tárgyát kell jelölnie casus indefinitus-ban, mert az accusativus jele hiányzik. A két jel veláris vagy palatális szót egyaránt jelölhet, de csak a veláris *apïnč*-nak találjuk megfelelőjét a középtörök *abïnč* 'élvezet, öröm' szóban.[50] Az egész felirat szövege és fordítása így a következő lesz:

apïnč qïl «Nyújts örömet (vagy: élvezetet)!»

A felirat nyilván a bor élvezetére céloz, s így tartalmilag a kunágotai ezüst edény szövegével állítható párhuzamba.

Még két gyengébben bekarcolt vagy régibb és lekopott rovásírásos felirat vehető ki a Kiskőrös-Vágóhíd-i ezüst kehely talpán. Az egyik közvetlenül

[45] Kivételt csak *I. Vásáry* 10. képe jelent (id. m. 347), itt az eltérés csak 90° a helyes beállítástól. Így itt a felirat függőlegesen jelenik meg, mint az orchoni türk oszlop-feliratokon. E képen tehát a feliratot felülről lefelé kell olvasni s a jelek fekvő helyzetben láthatók.

[46] *I. Vásáry:* id. m. 347. l., 10. kép. A kelyhen az utólag bekarcolt ^{1}l betű akkor látható, ha a *qï* jelet alkotó háromszög átfogóját a talp középpontja felől nézzük, és a világítás irányába fordítjuk.

[47] *D. D. Vasiľev:* id. m. 7 (írástáblázat) $^{11}/_{2}$.

[48] Esetleg arra is gondolhatunk, hogy a vésnök ismerte az ^{1}l-nek v alakú változatát, amely a jeniszeji feliratokban *(D. D. Vasiľev:* id. m. 89, Ye 10,3. sor utolsó előtti betű) is előfordul mint az ^{1}l kissé jobbra dőlt alakja, s ezt akarta a ligatúrában alkalmazni. Rájött azonban, hogy e v alakú jel a *qï* függőleges szárához kapcsolva ^{2}l-nek is értelmezhető s ezért azután az ^{1}l másik, az ^{2}l-lel össze nem téveszthető változatát is bekarcolta az edény talpára.

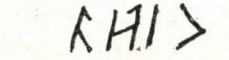
[49] DTS 442.

[50] DTS 2.

a tárgyalt felirat utolsó jele mellett helyezkedik el, de ellentétes irányban s a talp középpontja felől karcolták be. Ez egy magányosan álló *u* rovásjel,[51] amelynek ugyanaz lehet a jelentése, mint a Tihanyi-téri ezüst kehely azonos rovásjelének. Lehet azonban, hogy e felirat eredetileg hosszabb volt s további vizsgálódások még több rovásjel nyomait fedezhetik fel. A másik felirat a talp szélén helyezkedik el kb. 25°—30°-kal balra az *apïnč qïl* szövegű felirattól. Ez szintén erősen lekopott, 2 rovásjelből áll, amelyeket a talp sugara mentén jobbról balra az edénytalp széléről indulva befelé karcoltak be. Az 1. betű ugyanolyan ^{2}b, mint amilyennel a kunágotai edényen találkoztunk, a második pedig fordított v alakú $^{0}s/^{0}š$. A $^{2}b\ ^{0}s/^{0}š$ felirat mint név nem azonosítható, ezért értelmezésével kapcsolatban inkább valamilyen rövid felhívásra gondolhatunk. Ha az írásképet *öbiš*-nek értelmezzük, akkor ez az alak az *öp-/öb-* ige[52] *-š* kooperatív képzős származékának egyes szám második személyű felszólító alakja lehet «igyál velem» jelentéssel. Mindenesetre úgy látszik, hogy ezek a lekopott feliratok is ugyanabban a gondolatkörben mozoghattak, mint az eddig tárgyalt edényfeliratok.

V

Valamivel hosszabb a tótipusztai VII. századi közép-avar lelet ezüst edényének felirata (4. kép).[53] Ez négy rovásjelből áll, amelyek közül jobbról

4. kép. A tótipusztai ezüst edény rovásírásos felirata

balra olvasva az első kettő kétségtelenül *u* ^{1}s. A harmadik és negyedik jel alakja figyelemreméltó. A 3. betű alakja H-ra emlékeztet, jobb függőleges szárának felső végéből baloldalt kis ferde vonás indul ki lefelé. Lehetne esetleg arra gondolni, hogy a rovásjelek stilizálásával állunk szemben, azonban ez kevéssé látszik valószínűnek, mert az orchoni jeniszeji türk rovásírásban a függőleges betűszárak alsó vagy felső részéből kiinduló ferde vonásoknak fontos jelentésdifferenciáló funkciójuk van. Így előtérbe kerül az a lehetőség, hogy betűligatúrával van dolgunk. A vizsgált 3. jelnél az alapbetű ^{2}t-nek vagy vízszintesen tükörfordított ^{1}q-nak,[54] a kapcsolt rovásjel pedig ^{0}p-nek határozható meg. A ligatúra tehát $^{1}q^{0}\underset{\smile}{p}$-nek vagy $^{2}t^{0}\underset{\smile}{p}$-nek értelmezhető.

[51] E rövid feliratot *Dr. Sz. Garam É.* és *Dr. Kiss A.* fedezte fel az edény talpán. Szíves közlésüket hálásan köszönöm.

[52] A $^{2}b\ ^{0}š$ íráskép két szónak is értelmezhető. Ebben az esetben a felirat szövege *öb eš* «igyál, barát(om) !» lehetne.

[53] Ezt is *Sz. Garam É.* fedezte fel és tette közzé: id. m. 144, 7. kép. A felirat eredetiben való tanulmányozásának lehetőségéért hálás köszönetemet fejezem ki neki. A lelőhely elnevezéséről és a lelet időrendi helyzetéről legutóbb *Bóna István:* A XIX. század nagy avar leletei. A Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve 1982/83. 104 skk.

[54] Mint amilyen a jeniszeji feliratokban gyakran előfordul, *D. D. Vasiľev:* id. m. 7 (írástáblázat) $^{1}q/3$.

A 4. jel függőleges szárából is felül ferde vonás indul ki jobbra lefelé 45°-os szöget zárva be a függőleges résszel. Így szemmellátható lag ez is ligatúra, amelynek alapeleme a $^{0}\check{c}$ rovásjelnek, kapcsolt eleme pedig *ï/i*-nek határozható meg. Olvasata tehát *ïč/ič/čï/či*. Az egész feliratnak így a következő olvasási lehetőségei adódnak:

1) Ha a 3. és 4. betűnél a felső ferde vonásokat csak stilizálásnak tekintjük (ami azonban aligha lehetséges), akkor az olvasat a következő lesz:

$$u\ {}^{1}s\ {}^{2}t/{}^{1}q\ {}^{0}\check{c}$$

2) Ha $^{2}\underset{\smile}{t^{0}p}$ ligatúrával számolunk, akkor a következő olvasatot kapjuk:

$$u\ {}^{1}s\ \underset{\smile}{{}^{2}t^{0}p}\ \underset{\smile}{ïč}/\underset{\smile}{ič}/\underset{\smile}{čï}/\underset{\smile}{či}$$

3) Ha viszont $^{1}\underset{\smile}{q^{0}p}$ ligatúrával olvassuk a feliratot, akkor a következő olvasat adódik:

$$u\ {}^{1}s\ \underset{\smile}{{}^{1}q^{0}p}\ \underset{\smile}{ïč}/\underset{\smile}{ič}/\underset{\smile}{čï}/\underset{\smile}{či}$$

Bármelyik olvasási lehetőségnél két vagy három szóval kell számolnunk, amelyek ismét többféleképpen értelmezhetők. Ha két szóból állónak tekintjük a feliratot, akkor az első szó *Us*-nak olvasható s ez lehet személynév vagy *us* igealak. A második szó olvasata lehet *qača*, *tepči* vagy *qap(ï)čï* s az edény (ezüst korsó) megnevezését kereshetjük bennük. Vegyük sorra ezeket az elemeket és lehetőségeket.

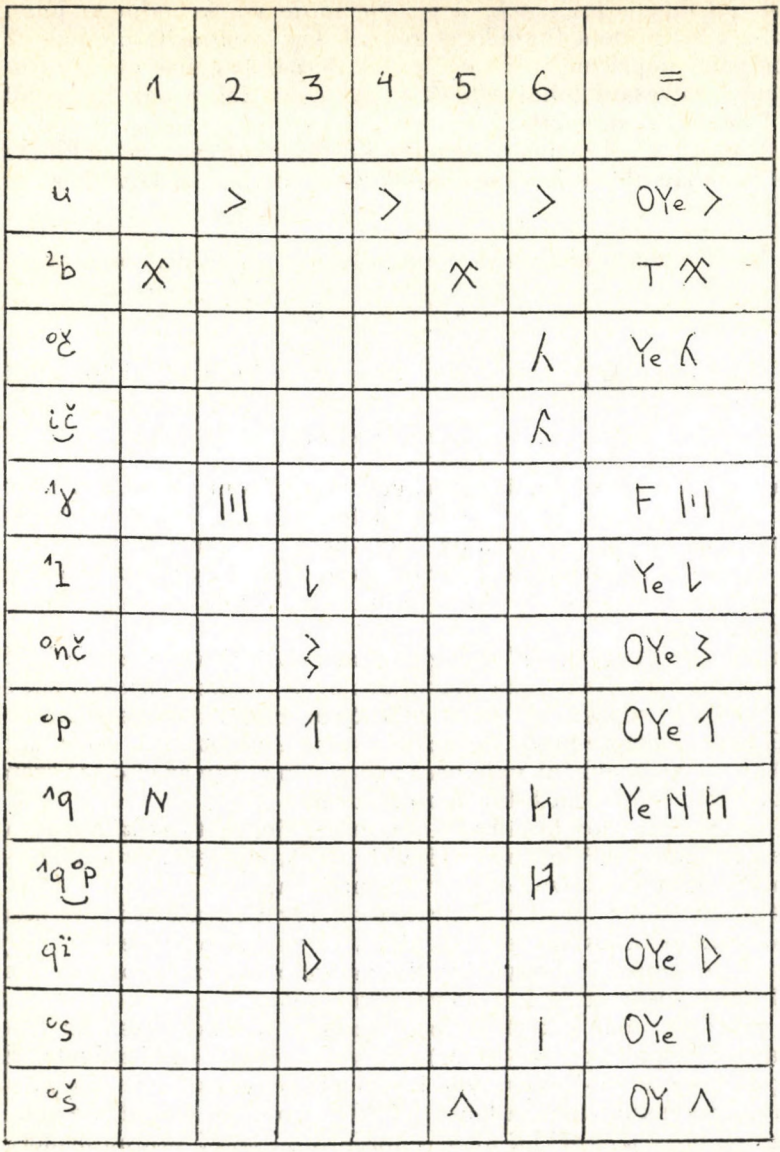
Az *Us* név vagy az *us/uz* 'ügyes, tapasztalt'[55] vagy az *us* 'griffmadár' szóból[56] származhat. Ragadozó madarak nevei gyakran szerepelnek személynévként a török népeknél,[57] de e mitológiai madárnév használatára eddig nincs példánk. Elképzelhető, de ezideig nem ismeretes az *us/uz* 'ügyes' szó önmagában személynévként való használata sem.[58] Így az első szó személynévként való értelmezése nem tekinthető biztosnak.

A három edénynév közül a Kāšγarītól feljegyzett *qača*, amely a *qa qača* szópárban is előfordul,[59] 'étkező edény'-t jelent, így jelentéstani és felirattani szempontból egyaránt kevéssé jöhet számításba.

A *tepči* szó előfordul edényfeliratokban, így a Turuševa-i keresztes bizánci ezüst edény második rovásírásos feliratában, de szintén 'étkező edény' jelentésben, igaz az *ašama* jelzővel együtt.[60] Nyilvánvaló azonban, hogy a szó magában is inkább tálat jelent, mint korsót vagy kancsót.

A *qap(ï)čï* szónak kétféle magyarázata is lehetséges. Azonosíthatjuk elsősorban a középtörök *qap* '(boros) edény, bortömlő, zsák' szóval.[61] Ebben az esetben *qapïčï* a *qap* szó *-č-* kicsinyítő képzővel és egyes szám harmadik személyű birtokos raggal ellátott alakja lehet «(X. Y.) boros edénye» jelentéssel. A másik lehetőség az, hogy a *qap(ï)čï* alak a középtörök *kevči* 'száraz űrmérték' szó[62]

[55] DTS 616, 620.
[56] DTS 616.
[57] *Ligeti Lajos:* A magyar nyelv török kapcsolatai és ami körülöttük van. I. Budapest 1977. 175 skk. II. Budapest 1979. 459 sk.
[58] Az *Us Înanč* kéttagú személynévben fordul elő, *Harmatta J.:* id. m. Ant. Tan. 30 (1983) 88.
[59] DTS 399, 400.
[60] *Harmatta J.:* id. m. Ant. Tan. 30 (1983) 89.
[61] DTS 420.
[62] DTS 304.

5. kép. Összehasonlító írástáblázat. Jelmagyarázat: 1 — Kunágota, 2 — Tihanyi-tér, 3 — Kiskőrös-Vágóhíd 1. sz. felirat, 4 — Kiskőrös-Vágóhíd 2. sz. felirat, 5 — Kiskőrös-Vágóhíd 3. sz. felirat, 6 — Tótipuszta, 7 — O: orchoni, Y, Ye: jeniszeji, T: Talas-vidéki, F: ferganai

mélyhangú változata. Ez a szogd *kpc* átvétele, azonban az iráni **kaβīč* alaknak mind előreható, mind hátraható hasonulással *(*keβič ~ *qapïč)* való átvétele előfordulhatott a törökben s minthogy az óiráni **kapīči-* eredetileg edénynév volt, lehetséges, hogy az avarba egy északiráni **kapīč* 'kb. literes edény'

qapïč alakban került át, s ez bukkant most fel a tótipusztai edény feliratán.[63] Bármelyik magyarázat bizonyuljon is helyesnek (az első talán kézenfekvőbbnek látszik), a tótipusztai edény rovásírásos feliratát ebben az esetben következőképpen lehet értelmezni és fordítani :

u ^{1}s $^{1}q^{0}p$ $^{0}\check{c}$ *ï Us qapïčï* «Us boros edénye»

Minthogy azonban az *us* szó önmagában személynévként való használata adatokkal egyelőre nem igazolható, érdemes megvizsgálnunk a felirat három szóra való tagolásának s ebben az esetben adódó értelmezésének lehetőségét is. Ha a feliratot három szóra tagoljuk, akkor legvalószínűbb változatként az *us qap ič* szöveget nyerjük. Ebben az *us* alakot az *us-* 'gondol, vél, megfontol' ige[64] egyes szám második személyű felszólító alakjának, a *qap* szót a *qap-* 'megfog, megragad' ige[65] hasonló alakjának, az *ič* olvasatot pedig az *ič-* 'inni' ige[66] ugyancsak egyes szám második személyű felszólító alakjának tekinthetjük. Ennél az értelmezésnél a feliratnak következő fordítása adódik :

us qap ič «Gondold meg, ragadd meg, igyál !»

A feliratnak ez az értelmezése nyelvi szempontból kifogástalan s tárgyi szempontból is a legvalószínűbb, mert ebben az esetben a tótipusztai edény rovásírásos szövege is beleilleszkedik abba a borivással kapcsolatos gondolatkörbe, amelyet a kunágotai ezüst kancsó, a Kiskőrös-Vágóhíd-i kehely és a Haithabu-i bronz edény[67] feliratai is képviselnek.

VI

Ha összehasonlítjuk a kora- és közép-avar ezüst edényekre karcolt rövid szövegeket a kelet-európai és altaji-jeniszeji türk és a Hétfolyóköz szogd edényfeliratаival, azonnal szembeötlik, hogy tartalmi szempontból ezek csak az utóbbiak harmadik típusának keretei között mozognak. Nem találunk közöttük sem tulajdonosi, sem ajándékozási feliratokat s műhely-feljegyzés sem került eddig rajtuk elő. Ennek okát valószínűleg abban kereshetjük, hogy a tárgyalt kora- és közép-avar edényfeliratok egy előkelő társadalmi réteg sajátos világszemléletét, életmódját (lakomázási szokásait) s talán divatját tükrözik. Felirattani szempontból is figyelemreméltók ezeknek az ezüst edényeknek a feliratai. Feltűnő és sokatmondó jelenség a ^{2}b ritka, valószínűleg a Talasvidéken keletkezett formájának használata a kora-avar kunágotai és esetleg a közép-avar Kiskőrös-Vágóhíd-i edényen. Ez az összefüggés más egyéb megfigyelésekkel együtt alátámasztja azt a feltevést, hogy a nyugati türk törzsszövetség területéről származó ethnikai csoportok mind a kora-avar, mind a

[63] Az iráni adatokról *H. W. Bailey:* Indo-Iranian Studies. II. TPhS 1954 (1955) 149, 155. *Bailey* már utalt a középtörök *kevči*-re is, azonban a DTS (1969-ben jelent meg) nem jelzi a szó szogd eredetét.

[64] DTS 616 (Kāšγarīnál I. 166).

[65] DTS 420.

[66] DTS 201.

[67] *Harmatta János:* Avar rovásírásos edényfeliratok Haithabuban. Ant. Tan. 31 (1984) 00.

közép-avar korban eljutottak a Kárpát-medence területére.[68] A közép-avar ezüst edények feliratait még egy különleges sajátosságuk is összekapcsolja: ezideig csak ezekben voltak ligatúrák megfigyelhetők (Kiskőrös-Vágóhíd, Tótipuszta). Ez szembeötlő jelenség, mert egyébként az orchoni-jeniszeji rovásírásban ligatúrák igen ritkán fordulnak elő.[69]

[68] Az egyre nagyobb számban előkerülő török nyelvű avar rovásírásos feliratok világosan megcáfolják mind az avarok zsuan-zsuan eredetének, mind pedig heftalita származásának elméletét.

[69] A Kopeny-i Čaatas 2. sz. kurgánjának rejtekhelyén talált egyik arany edény feliratában figyelhető meg egy ligatúra (*S. V. Kiselev:* id. m. LV. t. 4. kép), amelyet azonban sem *Kiselev* (id. m. 602), sem *D. D. Vasil'ev* (id. m. 42) nem tudott feloldani.

MEGEMLÉKEZÉSEK

CASTIGLIONE LÁSZLÓ
(1927—1984)

Közvetlenül a második világháború befejezése után került a budapesti egyetemre, és természetszerűleg ragadta magával a szörnyűség éveinek nyomása alól felszabadult országban a mindent elölről kezdés lehetőségének és kötelességének hangulata. Ennek azon a területen, amelyet hivatásául választott, konkrét alapja is volt: 1945-ben, először a budapesti egyetem történetében, külön tanszéket kapott a klasszika-archaeológia, amelyet mint művészetet korábban a két művészettörténeti tanszék egyikén tanítottak mellékesen, mint régészet pedig legföljebb esetlegesen került szóba a — hivatalosan támogatott — programja szerint a magyar föld korai emlékeivel foglalkozó régészeti tanszéken. Castiglionénak, kezdeti művészettörténeti tanulmányai után, rövidesen az új klasszika-archaeológiai tanszék vált otthonává. Professzora, Oroszlán Zoltán negyedszázados múzeumi működés után került az egyetemre, és a szolid anyagismereten kívül a múzeum iránti vonzódást is igyekezett átadni tanítványainak. Egy időre úgy tűnt, hivatalosan is elismertté válik, hogy a magyar föld múltjának kutatása és a klasszikus ókori kultúrák népeket összekötő, egyetemes európai hagyományának ápolása két egymást szervesen kiegészítő, nem pedig alternatív feladat. Castiglionét az új tanszék számos hallgatójához hasonlóan az ókori kultúrák iránti lelkesedés ragadta meg, s ez jelölte ki tudományos pályáját is, különösen azután, hogy másod- és harmadéves kora között Oroszlán jóvoltából hosszabb ösztöndíjas utazást tehetett Olaszországban. Ritka személyes megnyilvánulásainak egyikében másfél évtized múlva emlékezett meg erről a számára elhatározó jelentőségű utazásról első Pompeji-könyvében (Bp. 1973, 9—10): «Húszéves voltam, mikor először jártam Pompejiben . . . Ez az első találkozás . . . visszahozhatatlanul szép és sorsdöntő jelentőségű volt. A romok között járva úgy éreztem, hogy az ókor világába lépek . . . Fiatal fejjel és az óvóhelyről szabadult ember megbocsátható romantikájával láttam mindezt . . . Talán nem egészen helyes filozófiával és bizonyosan kritika nélkül szerettem meg az ókort, amely nélkül ma senkik lennénk. Filozófiám talán javult, kritikám élesedett, s végképp megtanultam, hogy a lelkesedés a nehezen megszerezhető tudás nélkül semmit sem ér. De az ókor kultúrája iránti szeretet megmaradt.»

Az ókor szeretetében a tanszék sok fiatal hallgatójával osztozott, de csakhamar kiemelkedett közülük rendszerező tehetségével, anyag-szeretetével, munkabírásával, a külső nehézségekkel szembeni rendkívüli ellenálló erejével. Minderre nagyonis szükség volt a következő években. Hamarosan kitűnt, hogy a klasszika-archaeológia ugrásszerű fejlesztésének nincsenek reális alapjai, és a külföldi utazások lehetőségeinek megszakadásával, a munkához elengedhetetlenül szükséges nyelvtudás megszerzésének nehézségeivel kevesen tudtak vagy mertek szembenézni. A szeminárium tagjainak túlnyomó része a magyar föld régészetének hivatalosan is mindinkább előnyben részesített kutatásába kapcsolódott be, bár munkájának színvonalával mindenesetre igazolta a klasszika-archaeológiai alapozás nélkülözhetetlenségét, jelentőségét. Castiglione azonban nem tért le választott útjáról, és 1949-ben, még egyetemi hallgató korában a korán megérzett elhivatottságának megfelelő helyre, a Szépművészeti Múzeum Antik Osztályára került.

Az osztály ezekben az években alakult az ókori Mediterráneum művészeteinek központi gyűjteményévé az országban, és a más múzeumoktól átvett vagy vásárolt anyaga, amely rövid idő alatt ötszöröse lett a korábbinak, a nyilvántartás, raktározás, feldolgozás és kiállítás hatalmas feladatai elé állította azt a mindössze három kutatót, akire ekkor a gyűjtemény kezelése bízva volt. Castiglione a görög-római gyűjteménnyel kapcsolatos valamennyi munkában jelentős részt vállalt, s közreműködött az 1951—1953 közt megnyílt állandó kiállítás rendezésében és vezetőjének megírásában is. Közben alaposan megismerkedett az osztálynak mind egyiptomi, mind görög—római anyagával. Tudományos munkásságának közelebbi tárgyát is a múzeumi feladatoknak és egyéni érdeklődésének szerencsés találkozása jelölte ki. Ami az előbbit illeti, az antik gyűjtemény hellénisztikus és római részének nem volt szakértője, másfelől a nagy gyűjteményegységek közül gazdátlan volt a mintegy ezer darabra nőtt terrakottagyűjtemény. Egyéni érdeklődése az ókoron

belül kezdettől élete végéig a különböző kultúrák és történelmi korszakok találkozásának, a szinkrétizmusnak és a korszakváltásoknak a problémái felé fordult. Így lett kutatásainak fő tárgya a hellénisztikus és a római művészet, s ezen belül elsősorban Egyiptom görög és római korának kultúrája. A múzeumi gyűjtemény adottsága a graeco-egyiptomi terrakották tanulmányozását kínálta kiindulási pontul. A mintegy 250 darab feldolgozásának voltak ugyan előzményei (a legelső közlemény néhány darabjukról Hoffmann Edittől, a múzeum grafikai gyűjteményének későbbi nagyhírű vezetőjétől származik: Arch. Ért. 1914, 221—232; Oroszlán a múzeum terrakottáinak 1930-ban kiadott katalógusában mindegyiknek szentelt pár soros leírást, és néhány darabot Castiglione múzeumi elődje, Borhegyi István közölt: SzMKözl 2 [1948] 46—49), de mindez távol állt attól, amit ekkor a magyar ókortudomány és maga Castiglione tudományos feldolgozáson értett. Rövidesen világossá vált előtte, hogy a pusztán leíró, tipológiai és meghatározó feldolgozás perspektivátlan könyvelői feladat; a terrakotta szobrocskákat, mint az ókor bármely más tárgyi emlékét is, teljes történeti és művelődéstörténeti összefüggésükben kell vizsgálni ahhoz, hogy kutatásuk lényeges kérdések felvetéséhez vezessen. Hallatlan szorgalommal fogott hozzá a görög és római kori Egyiptom történetére vonatkozó írott és tárgyi forrásanyag feldolgozásához, az elérhető szakirodalom megismeréséhez. Ebből a munkából nőtt ki tudományos tanulmányainak nagyobbik része. Jellemző módszerük többnyire az volt hogy egy (általában a Szépművészeti Múzeumban őrzött) darabból, tárgycsoportból vagy egy szöveghelyből indult ki, és annak vizsgálatából jutott el a graeco-római Egyiptom valamely történeti, művészeti vagy leggyakrabban vallástörténeti szempontból paradigmatikus fontosságú kérdéséhez, elsősorban olyanokhoz, amelyek a görög-római és az egyiptomi kultúra találkozásának fontos mozzanataival kapcsolatosak.

Első megjelent cikkében (ActaAntHung 1 [1953] 471—493) a múzeum egy terrakotta szelencéjének közlése vezette a császárkori egyiptomi szarkofág-temetkezések, az Aphrodité- és Dionysos-kultusz problémáihoz, s ezt hasonló jellegű interpretációk sora követte az Acta Antiqua-ban, az AT-ban, amelynek megindulásától állandó munkatársa volt, a Szépművészeti Múzeum Közleményeiben (SzMKözl), majd az akadémia régészeti folyóirataiban, többek között az alexandriai Aphrodité Anadyomené szoborról (SzMKözl 9 [1956] 87—92), a magánkultuszban Bés istennek hozott kenyér- és vízáldozatról (Acta AntHung 5 [1957] 220—227), a graeco-egyiptomi theophor személynevekről (uo. 2 [1954] 73—74), a merítőedény szerepéről a görög-egyiptomi kultuszban (uo. 8 [1960] 387—404), az *orans*-gesztus jámborságot és ártatlanságot kifejező jelentéséről (AT 16 [1969] 54—65), Isis tengeristennő hellénisztikus elképzelésének egyiptomi gyökereiről (SzMKözl 34—35 [1970] 178—189), magyar magángyűjtemények darabjainak vallástörténeti jelentőségéről (SzMKözl 50 [1978] 136—148), az alexandriai Paneion bravúros rekonstrukciójáról egy agyagmécses alapján (AT 24 [1977] 135—150).

Valamennyi közül kiemelkedik azonban e műfajban legjelentősebb tanulmánya (SzMKözl 12 [1958] 95—108), amelyben a Szépművészeti Múzeum Sarapis-ábrázolásaiból kiindulva az isten kultuszának és ikonográfiájának alapvető kérdéseihez jutott el: a plasztikus ábrázolások egy korábbi, hellénisztikus, és egy későbbi, kanonikus vonásokat mutató római kori csoportjának elkülönítéséhez és ahhoz a feltevéshez, hogy az antik hagyományban az i. e. 300 körüli évekre keltezett és Bryaxisnak tulajdonított első kultusz-szobor csak háromnegyed századdal később, az isten III. Ptolemaios által emelt alexandriai temploma számára készült, a kanonikus későbbi típus pedig a római korban átépített Sarapieion új kultusz-szobrának hatására alakult ki. A tanulmány egyszerre ismertté és megbecsültté tette Castiglione nevét a nemzetközi szakirodalomban: a témának az elmúlt évtizedekben hatalmassá nőtt irodalma szinte kivétel nélkül ehhez a cikkhez kapcsolódik. Ő maga is többször tért vissza a kérdéshez, részben hogy álláspontját új anyag alapján és a cikke nyomán felmerült szempontok figyelembe vételével polemikus formában újrafogalmazza ArchÉrt 104 [1977] 176—188), részben hogy a Sarapis ábrázolások ismeretét elhanyagolt vagy ismeretlen vonások kidolgozásával gazdagítsa, mint a részben vagy egészen stukkóból mintázott Sarapis-arcokról bámulatos anyagismerettel megírt cikkében (AT 26 [1979] (202—218), az utolsóban, amelynek megjelenését még megérhette.

Nem kevésbé jelentős azoknak a tanulmányainak sora, amelyek egy-egy antik auctor-helyből indultak ki. Az egyik Firmicus Maternus *(de errore prof. rel.* 27, 1) egy — az Isis-kultuszban szerepet játszó «gabona-Osiris»-ról szóló — megjegyzését világította meg a tárgyi emlékek alapján (ActaAntHung 2 [1954] 73), egy másik a Tertullianusnál *(Apol.* 39) említett *cenae Serapiacae* jellegét értelmezte, összegyűjtve fennmaradt ábrázolásait (ActaAntHung 9 [1961] 281—303; vö. SzMKözl 50 [1978] 143). Ebben a csoportban a legfontosabb egy Hérodotos-interpretáció (II. 91); a hozzá kapcsolódó cikkeinek sorozata a láb-, szandál- és lábnyom-ábrázolásokat gyűjtötte össze egyiptomi és más kultúrákban, s értelmezte őket egy isten áldást hozó jelenlétének szimbólumaiként (AT 13 [1966] 9—26;

ActaEthnHung 17 [1968] 121—137; ActaAntHung 16 [1968] 187—189; ActaArchHung 22 [1970] 95—132; AT 16 [1969] 153—166; ZäSA 97 [1971] 30—43; Studia Aegyptiaca 1 [1974] 75—81).

Pályájának jóformán kezdetétől vállalt tudományszervező feladatokat is. Először az MTA régészeti és művészettörténeti referense, majd 1957-től három évig a Szépművészeti Múzeum Antik Osztályának vezetője volt; tőle származik az osztály kettéosztásának és az önálló Egyiptomi Osztály létesítésének máig élő koncepciója. Tevékenyen részt vett az akadémiai bizottságok munkájában, és múzeumi munkájával párhuzamosan alapításától, 1958-tól tagja volt az MTA Régészeti Kutatócsoportjának, amelynek 1964-ben helyettes főigazgatója lett, s a rövidesen Intézetté szerveződő Kutatócsoportban 1980-ig látta el ezt a feladatot.

Az 1957-tel kezdődő évtized volt tudományos pályája csúcspontja, ezekben a legtermékenyebb éveiben írta legnagyobb hatású, legértékesebb tudományos dolgozatait. Hozzájárult ehhez, hogy 1958-ban viszontlátta Itáliát és a kedves Vezúv-városokat, 1959—1960-ban egy éves tanulmányutat tehetett Egyiptomba, majd más európai és közelkeleti országokban is rendszeres tanulmányutak során ismerkedett meg közvetlenül a múzeumok és ásatások anyagával. 1964-ben maga is szervezett és vezetett ásatást a núbiai Abdallah Nirqi-ben, az első magyar tudományos ásatást az ókori Mediterráneum kultúráinak területén (MTud 1965, 467—488; a publikáció a résztvevőktől: ActaAchHung 26 [1974] 277—403 és 27 [1975] 103—156), amelynek az ásatóknak jutó anyaga a Szépművészeti Múzeumot gazdagította. A kezdettől eredményesen tanulmányozott (SzMKözl 2 [1955] 96—102, és később: uo. 22 [1963] 131—138) hellenisztikus szobrászat kutatásában is ekkor érte el legnagyobb elismerést kiváltó eredményét: a Szépművészeti Múzeum egy — több példányban ismert — kisázsiai terrakotta szobrocskájának eredetijét a mahdiai lelet hermára támaszkodó bronz Erósa tükördarabjaként értelmezte (SzMKözl 13 [1958] 110—119). A pannoniai művészet köréből, amelynek kutatását mindig szervesen klasszika-archaeológiai feladatnak tekintette, ekkor tette közzé legérdekesebb tanulmányát, amelyben a savariai terrakotta szobrocskák kisázsiai gyökereire mutatott rá (VIII Congr. Internat. d'Arch. Class., Paris 1965, 361—364). Legfőképpen pedig ebben az időszakban írta két legérettebb, összefoglaló tanulmányát a görög és római Egyiptom kultúrájáról. Az egyik mintegy foglalata mindannak, ami elsősorban érdekelte az egész életét végigkísérő tárgykörben: ebben a görög-római és az egyiptomi stílusú részletek egymás melletti megjelenését, a «kettős stílus» jelenségét értelmezte a római kori egyiptomi síremlékeken (ActaAntHung 9 [1961] 209—230), és vont le belőle következtetéseket a kétféle hagyomány jelentőségére és császárkori sorsára vonatkozólag. A másik, egy 1966-ban a lipcsei Winckelmann-ünnepségen tartott előadás, az első kísérlet a római kori Egyiptom fő művészeti irányainak és jelenségeinek, társadalmi hátterüknek és a későantik művészeti *koiné* kialakulásának szintézis-jellegű és -értékű áttekintésére (ActaAntHung 15 [1967] 107—152).

A hatvanas évek közepétől mind nagyobb energiával vett részt a magyar régészet legsúlyosabb elvi kérdéseinek vitáiban. Pontos megfogalmazását igyekezett adni a régészet helyének a tudományok között (MTA II. OK 13 [1963] 376—380), mindenekelőtt pedig — állásából adódó kötelességeként is — szenvedélyesen harcolt írásban és szervezői gyakorlatában egyaránt régi eszméiért: a klasszika-archaeológiai háttér nélkülözhetetlenségének elismertetéséért a hazai régészeti kutatásban, a magyar földön kívüli kultúrák hazai kutatásának fejlesztéséért, a Régészeti Intézet és az egész magyar régészet erejének a nagy tudományos feladatokra való koncentrálásáért, az ásatási publikációk terén régi hagyományként továbbélő anomáliák megszüntetéséért, a régészet új módszereinek hazai meghonosításáért, régészeti folyóirataink profiljának a magyar kutatás szolgálatában történő átalakításáért, a magyar régészettudomány minél intenzívebb bekapcsolásáért a nemzetközi tudományos életbe, a történettudományok emberformáló jelentőségének méltánylásáért (vö. MTA II. OK 13 [1963] 375—381 és 15 [1966] 100; MTud 1968, 595—599 és 1981, 935—943).

Közben 1968-ban átvette az Acta Archaeologica Hungarica szerkesztését; erre az életének utolsó napjaiig energiája jó részét lekötő feladatra nyelvtudása, szervező képessége, tudományos látókörének szélessége egyaránt hivatottá tette; ő alakította ki a folyóirat máig érvényes rovat-beosztását, eredményesen harcolt megjelenésének rendszerességéért, és kritikai rovatának mintaszerű kiépítésével nagy jelentőségű lépést tett a hazai és külföldi régészettudomány közti kapcsolatok kiszélesítése és állandósítása, a hazai kutatás egyetemes megalapozása felé. Egyidejűleg alapítója és 1970—1979 közt kiadója volt az Intézet Mitteilungen-jainak.

A hetvenes évek elejétől tudományos és szervező elképzelései mind gyakrabban ütköztek az újra erősödő provinciális tendenciák, a szűklátókörű egyéni érdekek, a leg-

kényelmesebb megoldásokhoz vonzódó konzervativizmus, «az új módszerek bevezetésétől való húzódozás» (MTA II. OK. 13 [1963] 381) falába. Castiglione világosan látta azt, hogy e tendenciák erősödése a magyar régészet nemzetközi színvonalát és éppen a magyar kultúrában rangját megadni hivatott feladatainak sikeres megoldását veszélyezteti, de a személyes érintkezésektől visszahúzódó, a maga igazságáért megvívandó harc taktikájának kialakítása helyett inkább az elmélet doktrinája mögé húzódó természete nem tudta megtalálni koncepciói érvényesítésének szerencsés módszereit. Ez sokszor alaptermészetétől távol álló viselkedésre kényszerítette, ami egyre inkább fokozta elszigeteltségét. Ez a helyzet természetesen tudományos munkásságára is kihatott. A graeco-római Egyiptommal való foglalkozás háttérbe szorult; Sarapis-monográfiája, amelynek első része 1961-ben kandidátusi értekezésként készült el és kiadatlan maradt, elakadt, a Szépművészeti Múzeum terrakottáinak elkészült tudományos katalógusát, befejetlennek érezve, ugyancsak nem adta ki, s ezen a területen főként régebben felvetett problémáin dolgozott tovább; a Sarapis-arcokról írt, utolsó cikke már nem jutott tovább az anyagközlésnél, pedig, hogy mire lett volna még képes ezen a területen, amelynek külföldi kutatói gyakran keresték fel személyesen, hogy véleményét meghallgassák, jól mutatja az alexandriai Paneionról írt, a Min-Pán azonosítás történeti-gazdasági gyökereit vizsgáló tanulmánya (AT 23 [1976] 1—13), fő kutatási területén utolsó korszakának legfontosabb tudományos kontribuciója.

Ebben az 1970 utáni korszakában, részben nyilván a doktori disszertáció kötelezőnek érzett feladatától is szorítva, elsősorban a római művészettel foglalkozott, főként az i. e. 2—i. sz. 1 század korszakváltásának művészeti vetületeivel. Sem ideje, sem az egyre gyakoribb betegségektől kikezdett munkaereje nem engedte azonban, hogy ezek a kutatásai (főként MTA II. OK 22 [1973] 269—289 és AT 20 [1973] 111—127; 22 [1975] 267—271; 24 [1977] 1—17) — talán a Pompeji korai szobrászatáról szóló előadást kivéve (AT 21 [1974] 204—223) — a korábbiakhoz hasonló jelentőségű munkákká érjenek. Maga az 1975-ben megvédett disszertáció (A római művészet kialakulásának társadalmi és ideológiai mozgatói) is kéziratban maradt, mert nem érzett erőt nyomtatásra érett szöveggé alakításához, mind ritkábban merve vállalni a szükséges külföldi utazások fáradságát. Az utolsó évtized félelmetes mennyiségű könyvismertetése nyilván nemcsak az Acta recenzió-rovatáért felelősséget érző szerkesztő bűvészinas-helyzetének kényszere volt, hanem a megfáradt kutató pótcselekvése is: híjával volt a korábbi munkásságára jellemző éles és harcos kritikai szellemnek, amelynek néhány tanulmány-értékű recenziója köszönhető, a császárkori Isis-misztériumokról (Gnomon 31 [1959] 539—543=AT 6 [1959] 147—151), a nem-görög népek és a görögség kultúrájának korai szinkrétizmusáról (AT 9 [1962] 125—127), egy újonnan publikált domborműves márványtál hamisítvány voltának bebizonyításáról (ArchÉrt 98 [1971] 246—253).

Tudományszervező elképzelései mind fojtogatóbb visszhangtalanságának és tudományos munkássága útkereső egyenetlenségének kárpótlása elsősorban a művei számára széleskörű és megértő emberi közeget nyújtó ismeretterjesztő tevékenység volt. Castiglione könnyű tollal, világosan fogalmazott, áttekinthetően felépített könyvei — amelyeket a Művészeti Lexikon hellénisztikus és római címszavainak (1965—1968) és ismeretterjesztő cikkeinek hosszú sora egészít ki — élete utolsó két évtizedében az antik művészet nagysikerű, széltében ismert közvetítőjévé tették a magyar olvasók körében. Két füzetét a római köztársaság (1961) és a császárkor (1962) művészetéről a görög művészet áttekintése (1961, 1968[2]), majd az Augustus-kor művészetének részletesebb és igényesebb feldolgozása követte («A régi Róma aranykora» című kötetben, 1967), munkásságának középpontjába azonban az ismeretterjesztés a következő évtizedben került. «Az ókor nagyjai» című eredeti elgondolású, máig négy kiadást megért könyvében az antik portréművészetet történeti és művelődéstörténeti hátterének megrajzolásával mutatta be (1971, 1972[2], 1978[3], 1982[4]; vö. AT 20, 1973, 238—239), s ugyanebben az évben tette közzé a római művészet összefoglalását (1971, 1978[2]; vö. AT 21 [1974] 94). Ezt a bevezetésben már említett első Pompeji-könyv követte (1973; vö. AT 22 [1975] 296), amelynek bővített, átdolgozott 2. kiadása 1979-ben jelent meg. A következő évben adta ki e műfajban tudományos szempontból legigényesebb kötetét, A római művészet világá-t (1974) az Európai Antológia sorozatban, amely a sorozatban kialakult szempontok szerint a római művészet írott forrásait tette hozzáférhetővé a magyar olvasó számára, kitűnő válogatásban és szerkesztésben, a kellő magyarázatokkal, de — ami nem rajta múlt — nem mindig megbízható fordítás ban. A sort az 1980-ban megjelent Hellénisztikus művészet zárta le, amelynek a többi kötethez hasonlóan kimagasló értéke a gondosan válogatott, teljes tudományos apparátussal kísért gazdag képanyag. Pergamonról, Ostiáról, a Parthenónról tervezett hasonló jellegű könyvének megírására már nem engedett számára időt és erőt rohamosan gyöngülő egészségi állapota.

Tudományos tevékenységének hivatalos (a Német Régészeti Intézet és a brüsszeli Nemzetközi Papirológiai Társaság tagjává választotta), és annál jóval jelentősebb, művei értékelésében megnyilvánuló nemzetközi elismerése, amelyet rendkívüli kutatási nehézségekkel megküzdve vívott ki, példája volt és marad annak, hogy a hazai kutatás eredményesen kapcsolódhat be a nemzetközi ókortudományba akkor is, ha tárgykörével kilép az országhatárok közül. Ismeretterjesztő könyveinek széleskörű népszerűsége azt bizonyította, hogy az európai műveltség egyetemes hagyományaival foglalkozó kutatások eredményei termékenyen áramlanak vissza a magyar szellemi életbe. Ennek hitében írta egyik utolsó, polemikus cikkében: «vannak olyan társadalmi szükségletek, amelyeknek helyes felismerése elegendő hitelfedezetül szolgál a tudományos kielégítésük anyagi támogatásához, mert a könyvelési egyenleget csak a társadalom hosszú távon bekövetkező sorsa alapján lehet megvonni.» (MTud 1981, 943).

Az Intézetben 1980-tól már csak tudományos tanácsadóként működött. A magára maradottság utolsó éveiben mind gyakrabban elevenítette fel baráti és tudományos kapcsolatait egykori szeretett *alma mater*-éval, amelynek — éppúgy mint az egész magyar ókortudománynak — egy lezáruló korszakához kapcsolódik neve és tevékenysége. Halálának hírét döbbent megrendüléssel tudták meg azok, akik 1984. április 2-án reggel új vezetőinek beiktatására gyűltek össze a Szépművészeti Múzeumban, és mindazok, akik munkásságát ismerték, s akik közül sokakba talán csak a távozó hiányának érzése vési be emlékezetét.*

SZILÁGYI JÁNOS GYÖRGY

* A bibliográfiai utalások, ahol lehet, a magyar nyelvű publikációra vonatkoznak. Az említett tanulmányok gyakran bővített idegennyelvű változatának megjelenési helyét az Acta Archaeologica Hungarica XXXVI. kötetében megjelenő teljes Castiglione-bibliográfia közli.

HAHN ISTVÁN

1913. III. 28—1984. VII. 26)

Az ELTE és az Ókortudományi Társaság nevében búcsúzom* Hahn István akadémikustól, az Ókori Történeti Tanszék volt tanszékvezető tanárától, az Ókortudományi Társaság társelnökétől. Nehéz a búcsú: nehéz — mert váratlan távozása körünkből csaknem négyévtizedes tudományos együttműködésünket törte ketté, nehéz — mert alig egy-két nappal előbb még közös feladataink megoldásának terveit szövögettük, nehéz — mert személyisége és tudása pótolhatatlan.

Az 1931. évi Országos Középiskolai Latin Tanulmányi Verseny első helyezettje főiskolai és egyetemi tanulmányai során a sémi filológián kívül klasszika-filológiával, ókori keleti és ókori görög-római történettel és perzsa nyelvvel is foglalkozott. Ekkor szerezte meg a görögön és a latinon kívül a héber, talmudi arameus, szír és arab kitűnő ismeretét. Alapos filológiai felkészültsége e nyelvekben lehetővé tette számára, hogy már bölcsészdoktori értekezésében olyan bonyolult kérdést világítson meg, mint «Az iszlám legendáinak kozmogónikus elemei» (1935) vagy ezt követő tanulmányaiban a kozmogónikus hadith és az aggada viszonya (Hadith cosmogonique et l'aggada. 1936), a *sifre minim* (1937) s az ókori misztériumok és a zsidóság (1938) illetve Ésajás és Vergilius IV. eclogája (1942) kapcsolatainak problémája. Az ókori Közel-Kelet történetének és vallásainak a klasszikus antikvitáshoz fűződő kapcsolatai iránti érdeklődése végig kísérte egész további tudományos munkásságában.

Nagy felkészültségű, széles műveltségű, kivételes élő tudással rendelkező kutató volt. Bár mindez arra csábíthatta volna, sohasem vált egyoldalú tudós-kutatóvá. Egész életén át kísérte az a nemes *erős*, hogy tudását, ismereteit másoknak — tanítványainak, hallgatóinak, olvasóinak átadja. Ez teszi érthetővé, hogy pályafutásának 1957-ig terjedő első két évtizedét különböző közép- és főiskolákon töltötte. Részt vett az első marxista szemléletre törekvő középiskolai ókori történeti tankönyv megírásában (1949), hogy egy évtized múlva azt egy általa egyedül írt tankönyvvel és forrásszemelvény-kötettel váltsa fel. Pedig ekkor már az ELTE Ókori Görög-római Történeti Tanszékének docense volt.

* A Farkasréti temetőben Hahn István temetésén 1984. VIII. 10-én mondott búcsúztató.

De soha nem nézte le a pedagógusi szolgálatot. Korábban is, később is mindig szívesen vállalkozott jegyzetek, tankönyvek, kézikönyvek írására s el is készítette azokat. Részt vett «Az ókori történeti chrestomathia» I—III kötetének (1965, 1959, 1963) elkészítésében, szerkesztette «A hadművészet ókori klasszikusai» (1963) forrásgyűjteményt, megírta «A római császárság története» (1965) jegyzetet, hogy csak a legfontosabbakat említsük.

Kinevezése Karunkon az Ókori Történeti Tanszék vezető professzorává új korszakot nyitott működésében, de a tanszék életében is. Világosan felismerte, hogy a tanszék ókori történeti arculatát még ki kell alakítania s 1963 óta két évtized fáradságos munkájával ezt sikerült is megvalósítania. Tanszékvezetői működése során nemcsak magas színvonalú s a hallgatóságot lebilincselő előadásokat tartott, hanem tanítványokat is nevelt, akiket odaadással támogatott és segített tudományos munkájukban és előhaladásukban egyaránt. Két évtizedes tevékenysége tanszékének és a magyar ókori történeti kutatásnak nemzetközi hírnevet szerzett.

Tudományos munkásságában Karunkra kerülése óta fokozatosan előtérbe került a klasszikus ókor történetének kutatása. Az ókori Közel-Kelettel foglalkozó, széles ismeretanyagukkal, mintaszerű módszerükkel kiemelkedő vallás- és gazdaságtörténeti tanulmányai (mint «Josephus und die Eschatologie von Qumran» 1963, «Die Eigentumsverhältnisse der Qumran-Sekte» 1963, vagy «Sassanidische und spätrömische Besteuerung» 1959 és «Herodes als Prokurator» 1965) mellett megjelennek a késő ókorra vonatkozó kutatásai (mint «Patrimonium és res privata» 1955, «Freie Arbeit und Sklavenarbeit in der spätantiken Stadt» 1961 vagy «Das bäuerliche Patrocinium in Ost und West» 1968), amelyekből «A késő-ókori városok társadalma és társadalmi harcai» c. kandidátusi értekezése fejlődött ki (1958). De «Themistokles-problémák» (1965) c. munkájával már visszanyúlt a görögség klasszikus századába is, hogy a római polgárháborúk korának szentelt tanulmányai után kutatásait az ókor egyik érdekes történetírójára, Appianosra összpontosítsa. Számos alapos részlettanulmány után kutatási eredményeit «Appianos és helye az antik történetírásban» c. akadémiai doktori értekezésében foglalta össze (1972).

Az utóbbi évtizedben érdeklődése mindinkább a görög és római történet archaikus korszaka felé fordult. Különösen izgatták a mykénéi társadalomból a klasszikus polistársadalomba vezető fejlődés kérdései, mert e fejlődés mögött társadalmi formáció váltást is sejtett. Ez szükségessé tette történetelméleti problémákba való elmélyülését is. Az antikvitás és feudalizmus vagy az ázsiai termelőmód és az antik társadalmi formáció viszonyáról írott tanulmányai (1969 és 1971) az ókori történetkutatás fontos elméleti problémáira hívták fel a figyelmet. Amit évtizedes kutatásai során sikerült tisztáznia, a következő Nemzetközi Történészkongresszusra kiadandó kötet számára írt tanulmányában nemrégen foglalta össze.

Kitűnő oktatómunkája és tudományos kutatásai hamarosan meghozták számára a hivatalos, a tudományos és a társadalmi elismerést. Miniszteri elismerében, majd kétszer (1960, 1967) a Közoktatásügy Kiváló Dolgozója kitüntetésben részesült. Appianos fordítását 1970-ben az Akadémiai Díj II. fokozatával tüntették ki. Csaknem egy évtizeden át elnöke volt a BTK módszertani Bizottságának, tagja lett az ELTE Nevelési Tanácsának és az Egyetemi Tanácsnak, két cikluson át volt az MSzMP III. kari alapszervének vezetőségi tagja. Az Ókortudományi Társaság 1973-ban az Ábel Jenő Emlékérmet neki ítélte oda s előbb alelnökévé, majd társelnökké választotta. Ugyancsak 1973-ban kapta meg az ELTE Emlékérmét, majd 1974-ben Apáczai Csere János Díjjal tüntették ki. Kétszer (1972, 1983) kapta meg a Munka Érdemrend arany fokozatát, tagja lett az Acta Antiqua, a Világosság és a Philologus szerkesztőbizottságának, megbízást kapott az Oikumene évkönyv szerkesztésére s az MTA Ókortörténeti Szakbizottságának elnökségére, de tagja volt más akadémiai és minisztériumi bizottságoknak is. Végül az MTA 1979-ben levelező, 1982-ben pedig rendes tagjává választotta.

E megtisztelteltetések és kitűnő megbizatások terheit szerényen, *humanitas*-szal viselte. De sem az oktatási, sem a tudományos, sem a társadalmi feladatok nem tántorították el attól a meggyőződésétől, hogy munkájának csak akkor van értelme, ha eredményei az Egyetem és Akadémia keretein túl bejutnak közművelődésünk vérkeringésébe is s ott hatóerővé válnak. Ezért vállalta a Világosság, közművelődésünk e kitűnő orgánumának szerkesztőbizottsági tagságát s vált annak állandó munkatársává. 1960-tól, megindulásától kezdve alig van e folyóiratnak olyan évfolyama, amelybe ne írt volna egy vagy több ideológiai szempontból is fontos tanulmányt. De ezenkívül monográfiák egész sorát tette közzé a szélesebb olvasóközönség számára. A sorozat 1960-ban «Az időszámítás története» füzetével kezdődött, folytatta a sort 1967-ben «Az idő sodrában. I. Az ókor története», 1968-ban «Az istenek és népek», 1972-ben «Karthágó» és «A világtörténet képekben. Őskor és ókor.», 1976-ban az «Istenek és népek» német változata «Götter und Völker» címen, 1980-ban az «Istenek és népek» 2. kiadása, 1982-ben pedig a «Hitvilág és történelem».

Páratlan munkabírásával mindezzel párhuzamosan a TIT-ben, a Rádióban és Televízióban előadásokat, előadássorozatokat tartott, amelyek a hallgatók és nézők széles rétegeihez vitték közel az ókori művelődés gondolatvilágát. Hallatlanul széles volt ilyen irányú munkásságának tárgyköre, de érdeklődésének középpontjában mégis az ókori vallások jelenségei állottak. Mert — mint a közelmúltban írta — «a vallás mint tudatforma: történeti szempontból valamennyi közül a legjelentősebb, mert igényében és jellegében a legegyetemesebb is. Magába foglalja egy-egy szűkebb vagy tágabb emberi közösség önmaga lényegéről, emberi és társadalmi mivoltáról, létének értelméről, nagyságáról és korlátairól alkotott elképzeléseit. A vallás — egyedül valamennyi ideológia közül — az *emberi lényeg*-nek, vagy Lukács György kedvelt kifejezésével — az «emberi nembeliség»-nek transzcendentált és illuzórikus tükröződése.» S az «emberi lényeg» e «transzcendentált ... tükröződésének» is volt számára egy központi jelensége, amelyhez tudományos és közművelődési munkásságában is mindig visszatért: az aranykor mítosza. Századunkban, a magyarság e tragikus, utópikus történeti korszakában Kerényi Károlytól napjainkig ókorkutatásunk minden jelentősebb képviselője foglalkozott a csak jövőben elérhető aranykor és a távoli boldogok szigetének antik ideájával s többnyire úgy, hogy ez az idea valamilyen jelen aktualitást is kapott. Így ismerte fel Ő is, hogy az aranykor visszatérésének, a *renovatio temporum*-nak mítosza a késő ókorban s attól kezdve napjainkig mindig a szociális változások igényével párosult s történeti mintaképül szolgálhat ma is számunkra, hogy az aranykort, a boldogok szigeteit csak társadalmunk erőfeszítéseivel lehet elérni.

Pár nappal távozása előtt terveiről, közös munkáink haladásáról, megvalósításáról beszélgettünk. Mennyi gondot, mennyi ideát vitt el magával! Ám itt hagyta számunkra a megvalósítandó feladatokat s fáradhatatlan munkásságának élő gondolatait, amelyek jobban megőrzik emlékét, mint bármely kőből faragott síremlék. Személye és munkái mindig jelen lesznek azokban az erőfeszítésekben, amelyeket az ókor kutatása társadalmunk további fejlődéséért, a «jobb kornak», az «aranykornak» eléréséért fog kifejteni.

HARMATTA JÁNOS

DEBRECZENI ÁRPÁD
(1911. IV. 24—1984. IX. 12)

dhartī-kē bāsiyōn-kī muktī prītmēn hai
«A földön élők üdve a szeretetben van!»
IQBAL

Az ELTE BTK Indoeurópai Nyelvtudományi Tanszéke és az Ókortudományi Társaság nevében búcsúzom* Debreczeni Árpádtól, a nyelvtudományok kandidátusától, a Tanszék c. docensétől, a hindi nyelv kiváló kutatójától. Erdély földje adta Őt a magyar tudománynak, akárcsak Kőrösi Csoma Sándort, s a tudós hírnévig az Ő útja sem volt sem könnyű, sem egyszerű. A gimnázium elvégzése s az érettségi után két diplomát is szerzett: jogi doktorátust Kecskeméten s elvégezte az angol—német szakot a Budapesti Egyetemen. A nyelvek iránti érdeklődése és kitűnő nyelvtudása azonban inkább a fordítói és tolmácspálya felé vonzotta s évekig dolgozott az Országos Mezőgazdasági Könyvtárnak, mígnem 1956-ban az Indiai Nagykövetség tisztviselője lett.

Ez döntő fordulatot hozott életébe. A nyelvi környezet és munkaköre felkeltette érdeklődését a hindi, India nemzeti nyelve iránt s hamarosan olyan mértékben mélyült el e nyelv tanulmányozásában, hogy tudós kutatója és egyetemi előadója lett. Kitűnő érzékkel ismerte fel a hindi kutatások legfontosabb problémáit: a szókészlet rétegzettségét és folyamatos nyelvújítással való gazdagítását, az igei rendszer rendkívüli bonyolultságát, az igei perifrázis jelentőségét és a hindi hangsúly tisztázatlanságát. A hindi India függetlenné válásáig mostoha gyermeke volt az indológiának, amelynek figyelme múltszázadi fénykorában a szanszkritra, az indiai művelődés magasfejlettségű, művészi, kultúrahordozó nyelvére és a maga nemében páratlan értékű szanszkrit irodalomra összpontosult. Amióta azonban a hindi India nemzeti nyelve lett, jelentősége hatalmasan megnövekedett. Debreczeni Árpád kutatásai révén nemcsak hazánkban vált a hindi tanulmányok meg-

* Az Óbudai temetőben 1984. szeptember 26-án Debreczeni Árpád temetésén mondott búcsúztató.

alapozójává, hanem jelentős mértékben hozzájárult a hindire vonatkozó modern nyelvészeti kutatások nemzetközi fejlődéséhez is.

Két ízben, 1964-ben és 1979-ben tett hosszabb kutatóutat Indiában s ezek során nemcsak hindi nyelvtudását tökéletesítette, hanem fontos nyelvi anyagot is gyűjtött tudományos munkái számára. Számos fontos tanulmányán kívül, amelyek modern nyelvtudományi szemlélettel elemezték a hindi nyelv szerkezetét, három nagyjelentőségű tudományos munkája érett be és készült el fáradtó hivatali munkája és egyetemi előadásai közepette. Elsőként sikerült tisztáznia a hindi hangsúly bonyolult és a korábbi tudományos irodalomban alig érintett kérdését a hindi hangsúlyról írott monográfiájában, amellyel a nyelvtudományok kandidátusa fokozatát megszerezte. Hindi nyelvismeretének s a hindi nyelv szerkezetére vonatkozó kutatásainak kitűnő foglalata «Hindi nyelvkkönyv»-e, amely alig egy éve jelent meg. Végül, de nem utolsó sorban nagy jelentőségű alkotása a magyarországi hindi tanulmányok jövő fejlődése szempontjából «Hindi—magyar szótár»-a, amelynek megjelenését sajnos már nem érhette meg.

E gazdag munkásság hátterében könyvtárnyi terjedelmű tudományos fordítói munkásság húzódik meg. Évtizedeken át segítette az Akadémiai Kiadó angol nyelvű kiadói munkáját, az Actákat és monográfiákat, angol, sokszor oroszból készített angol fordításaival, amelyeket mindig tudós precizitása jellemzett.

Tudományos eredményei meghozták számára az elismerést. A Tudományos Minősítő Bizottság odaítélte neki a kandidátusi fokozatot, az ELTE BTK pedig docensi címmel tüntette ki. De talán a legnagyobb elismerést az jelentette számára, ahogy 1979-ben a sokszáz főnyi hallgatóság a Delhi-i egyetemen a hindi hangsúlyról hindi nyelven tartott előadását fogadta.

Debreczeni Árpád úttörője volt a magyarországi hindi kutatásoknak. Ő alapozta meg a hindi tanulmányozását és egyetemi oktatását s tanítványokat nevelt, akik munkáját, kutatásait majd folytatni fogják. A hindi nemzeti nyelvként való elismertetése és használata Indiában nehéz, bonyolult, feszültségekkel teli ellentmondásos folyamat, amelynek hátterében a hindu és muszulmán kultúra, a hindi és az urdu ellentéte parázslik. Ennek a feloldása csak egy igaz embernek sikerülhetett, mint amilyen Debreczeni Árpád volt, aki felismerte azt a nagy igazságot, amelyet Iqbal, a nagy urdu költő egy tiszta hindi nyelven írt versében így fogalmazott meg: *dhartī-kē bāsiyōn̆-kī muktī prītmēn hai* «A földön élők üdve a szeretetben van!». Erdélyi szülőföldjéről elindulva — mint egykor Körösi Csoma Sándor — Ő itthon, a magyar tudomány számára találta meg, amit keresett. Így rá illenek Váczy Mihály Körösi Csoma Sándorról írt versének szép sorai:

hitte — kell lenni valahol egy őshazának.
Indulj Te is, kutasd hazádat
— eljutsz a nagyvilágba.
Keresd fel, értsd, keresd e rokon népet
— s itthon is az emberiségre találsz!»

Debreczeni Árpád haza hozta s itthagyta számunkra, amit tanult és kutatott: India nemzeti nyelvének, a hindinek tudását s e tudás eszközeit s ezzel az igaz emberiséget is, amelynek üdve a szeretetben van. Úttörő munkáját tanítványai híven folytatni fogják, emlékét nagyrabecsüléssel megőrizzük.

HARMATTA JÁNOS

HÍREK

AZ ÓKORTUDOMÁNYI TÁRSASÁG HUSZONÖTÖDIK ÉVE

Társaságunk munkája az elmúlt évben a megszokott keretek között folyt. A budapesti felolvasó ülések rendje a következő volt:

1982. október 15.: *Harmatta János:* A görögök kapcsolatai a Kárpát-medencével Dareios szkíta hadjáratának idején.
Maróth Miklós: A történetfilozófia születése Aristoteléstől Ibn Khaldunig.
november 12.: *Vargyas Péter:* Hammurapi törvénykönyve az i. e. I. évezredi gazdasági okmányok fényében.
Háklár Noémi: A rasappai kormányzó föliratai és az asszír válság.
Komoróczy Géza: Nabû-Zuqup-Kêna, Adad-Sum-Uṣur, Mâr-Ištar: az értelmiség helyzete és lehetőségei az Újasszír Birodalomban.
december 17.: *Karsay Orsolya:* Prométheus, szobrok, ikonok.
Kapitánffy István: Ióannés Malalas és a Iustinianus-kor irodalma.
1983. január 21.: Az időmértékes verselés kérdései. Vitaindítót tartott: *Szepes Erika*, felkért hozzászólók voltak: *Adamik Tamás, Bollók János, Horváth Iván.*
február 18.: *Makkay János:* A vadkanagyar-sisak és Poseidón szigonya.
Hahn István: Murena összeesküvésétől a százados ünnepig.
március 18.: *Falus Róbert:* L. Papius Isis-érméjének ikonográfiája.
Visy Zsolt: Újabb pannóniai limes-erődítmények légifelvételeken.
április 22.: *Szilágyi János György:* Egy magyar ásatás Itáliában, 1861-ben.
Közgyűlés.

Rendkívüli felolvasó ülésünk mindössze egy volt, 1983. február 23-án, mikor *Otto Mazal*, az Österreichische Nationalbibliothek Kézirat- és Ősnyomtatványtárának igazgatója tartott előadást Die byzantinische Literatur im Buchdruck des 15. Jahrhunderts címmel.

Debreceni tagozatunk a KLTE Klasszika-filológiai és Ókortörténeti Tanszékével, a DAB Neveléstudományi Munkabizottságával és a TIT Történelmi Szakosztályával együtt a debreceni egyetem egykori professzora, Láng Nándor emlékére 1982. október 28-án rendezett tudományos ülésszakot. Ennek tárgysorozata a következő volt:

G. Perl: A történetírás ideológiai és módszertani aspektusai a római köztársaság és a császárság korában.
M. van den Bruwaene: A jog jelentésértékei a ciceroi nyelvben.
Bollók János: A Cato Maior elfeledett forrása.
Hahn István: A sidus Iulium augustusi interpretációi.
Németh Béla: Caelestia sorsa — Ovidius hivatástudatának kérdéséhez.
Kádár Zoltán—Berényiné Révész Mária: Plinius Maior anthropológiája.
Havas László: A későrómai biologikus történelemfelfogás gyökerei.
Tegyey Imre: Archeológia és interpretáció.
Sarkady János: Attika társadalma a VIII—VII. században.
Mócsy András: A dunavidéki Dolichenus-papok névadása.
Balla Lajos: A Dolichenus-kultusz dáciai történetéhez.
Fitz Jenő: Marcomannia és Sarmatia provinciák szervezésének kérdése.
Szádeczky-Kardoss Samu: Pannonia és az Evangeliarium Corbinianum.
Kákosy László: Egyiptom vallási helyzete a későrómai korban.

T. Kotula: Az afrikai principales curiae. (Tanulmány a későrómai császárkor municipiális elitjéről.)
Czuth Béla: Marcella.
Gesztelyi Tamás: Láng Nándor munkássága.

A debreceni csoport még 1983. március 29-én tartott felolvasó ülést. *Németh Béla* Filológiai érv Lucretius datálásához címmel, *Puskás Ildikó* Korszakolási problémák az ind vallástörténetben címmel tartott előadást.

Az elmúlt évben két tagtársunktól kellett végső búcsút vennünk. Meghalt Técsőy Olivér tagtársunk, a magyar jogász-értelmiség azon típusának képviselője, mely szakmájának magas színvonalú művelése mellett más szakterületek iránt is nyitott, így ő a Keletkutatás és az ókor iránt; s elköltözött az élők sorából Borsai Ilona tagtársunk, a koptológia kiváló művelője. Nem nagyon régen még Társaságunk egyik felolvasó ülése keretében szólott a kopt himnuszköltészet egyes kérdéseiről, más kopt vonatkozású kutatásainak gyümölcseit folyóirataink hasábjai őrzik, szerény egyéniségének, nagy tudásának emlékét mindazok, akik ismerték és elismerték őt, idehaza és a külföldi tudományos világban egyaránt.

Társaságunk létszáma: 552, ebből egyetemi hallgató 71.

Mai közgyűlésünk annyiban emelkedik ki a szokásos évi közgyűlések sorából, hogy 25. rendes közgyűlésünk. Huszonöt évvel ezelőtt, 1958. március 27-én alakult meg az Ókortudományi Társaság. Nem előzmények nélkül. A Budapesti Philologiai Társaság a negyvenes évek végén, a többi társasággal együtt, megszűnt ugyan, s ennyiben a folytonosság megszakadt, azok azonban, akiknek az ókortudomány ügye szívén feküdt, hamarosan megtalálták a módját annak, hogy tudományszakunk fejlődésének, eredményei közkincscsé tételének ügyét az új körülmények között, új formákban szolgálják. Létrehoztak a budapesti tanszékek mellett egy munkaközösséget, mely rendszeres előadások és más rendezvények keretében teremtette meg újra a kapcsolatot az ókor kutatói és az ókor iránt érdeklődők között. Az első ilyen rendezvény egy múzeumlátogatás volt, a Szépművészeti Múzeum újjárendezett antik kiállításának megtekintése, annak a Szilágyi János Györgynek a vezetésével, aki történetesen mai alkalmunk előadója is volt. Nem akarom ennek a munkaközösségnek a történetét ismertetni, mint ahogyan a Társaságét sem, de aki végignézi az előadásoknak, vitaüléseknek az Antik Tanulmányok első évfolyamaiban közölt jegyzékét, láthatja, hogy nincs okunk e rendezvények miatt restellkednünk, esetleg inkább tanulnunk kell belőlük. Azalatt a néhány év alatt, míg ez a munkaközösség működött, csaknem annyi múzeumlátogatást rendezett, mint a Társaság egész története folyamán (nem hagyva ki ezek közül a Keletázsiai Múzeum antik vonatkozású részlegeinek megtekintését sem), és rendszeresen megvitatta az ókortudomány akkor sokkal kisebb számú kiadványait, ami Társaságunk munkarendjéből azóta, kevés kivételtől eltekintve, szinte teljesen kimaradt.

Ha történeti visszapillantásra nem akarom is felhasználni ezt az évfordulót — a legfontosabb tények az Antik Tanulmányokban évről-évre megjelenő főtitkári jelentésekben megtalálhatók — talán nem lesz haszontalan e mérföldkőnél egy pillanatra mégis megállni, nem azért, hogy magunkat ünnepeljük, hanem hogy egy kicsit elgondolkodjunk azon, melyek voltak azok a vonások, melyek Társaságunk munkásságát az elmúlt huszonöt évben jellemezték, s melyeket a jövőben sem kell megtagadnunk. Három ilyen vonást emelnék most ki.

Az első az, hogy a nyitott tudomány eszméjét képviseltük. Társaságunk az ókortudományt oszthatatlan egésznek tekinti, melynek körébe az ókori Kelet kutatása éppúgy beletartozik, mint a görög-római ókoré, az irodalomé éppúgy, mint a tárgyi emlékeké, a társadalom- és gazdaságtörténeté éppúgy, mint a zenéé. Olyan ókortudomány-képzetet igyekezett tehát tevékenységében a gyakorlatba átültetni, melyen belül az egyes részterületek egymás felé nyitottak, egymástól elválaszthatatlanul szüntelenül együttműködnek. Ugyanakkor nem feledkezett meg Társaságunk arról sem, hogy az ilyen egészként felfogott tudományszakunk beletartozik a különféle közelebbi és távolabbi rokontudományok rendszerébe, s hogy ennek megfelelőleg Társaságunk sem szigetelődhetik el a többi tudományos társaságtól.

Nem véletlenül kezdem gondolataimat ezeknek a közhelyszerű igazságoknak a leszögezésével. Tudományos életünk ti., sajátos ellentmondásban az egyetemes tudománynak, de sok tekintetben a magyar tudománynak a tudományszak-köziség, a különféle tudományágak egyre szervesebb együttműködése irányában való fejlődésével, szervezeti formáiban egyre inkább a szétdarabolódás irányában halad, akadémiai és egyetemi vonatkozásban egyaránt — amin egy-egy reprezentatív alkalommal való együttes szereplés nem sokat változtat — elannyira, hogy azt kell mondanunk, ma Társaságunk az egyetlen szervezet, mely az ókortudomány vonatkozásában azt az egységet, a tudományágaknak azt

az összeműködését képviseli, mely meggyőződésünk szerint egyedül helyes, s mely a tudomány általános fejlődésének irányába esik. Ezért ettől az elvünktől a jövőben sem kívánunk eltérni, a jövőben is arra kell törekednünk, talán még fokozottabban, hogy Társaságunk munkájában, előadásaiban az ókortudomány minden részterülete képviselve legyen. Ez az előadások szervezőinek dolga. De küzdenünk kell, éppen elvi okokból, azzal a felfogással is, mely olykor-olykor a tagság, a hallgatóság körében nyilatkozik meg, hogy ti. valaki csak azt az előadást hallgatja meg, melynek tárgya munkájával közvetlen kapcsolatban van: amivel én nem foglalkozom, az nekem nem is érdekes.

Ugyanezen okból kell szorgalmaznunk a többi tudományos társasággal való együttműködést. Ennek Társaságunk életében szép hagyományai vannak, közösen rendezett tudományos ülésszakok vagy ünnepi megemlékezések formájában. Ha azonban az elmúlt 25 esztendő ilyen természetű rendezvényeinek sorát végignézzük, mintha azok száma enyhén csökkenő irányzatú volna. Vigyáznunk kell tehát, hogy a meglevő és eddig jól kihasznált lehetőségeket el ne veszítsük. Azt hiszem azonban, hogy az együttműködést, a szomszédba való átpillantást nem korlátozhatjuk az egyes alkalmakra. Helyes volna, ha az Akadémia I. és II. osztályához tartozó társaságok egymást vagy egymás vezetőségi tagjait olyan formában is tájékoztatnák munkájukról, hogy rendezvényeik, felolvasó üléseik meghívóit egymásnak megküldik. Ez a hétköznapi munkában való olyan együttműködés vagy legalább a hétköznapi munkáról való kölcsönös tájékoztatás olyan lehetőségeit teremtené meg, melyek a nagy alkalmakkal való együttműködésekben is jó gyümölcsöt hozhatnának.

A másik vonás, melyet kiemelendőnek tartok, hogy Társaságunk az elmúlt 25 évben a közérthető tudományosságot igyekezett képviselni. Azt hiszem, ezen a téren nem rossz eredményeket értünk el. Nem beszélek most azokról a vonatkozásokról, amikor a Társaságnak egyes tagjai tevékenykednek, szolgálják eredménnyel a tudomány közkincsé tételét, pl. a TIT előadások tartásában, a rádió, a televízió, a népszerűsítő folyóiratok (História, Élet és Tudomány) munkájában való részvétel formájában, s nem beszélek a fordítások készítésével végzett hatalmas munkáról, melyről az 1951—1975 közti évek bibliográfiája fog — ha egyszer megjelenik — tanúságot tenni, de amely 1975 óta is jelentős eredményekkel gazdagodott. Társaságunk azonban mint testület is sok éven át segítette a TIT-et előadások, sorozatok szervezésében, előkészítésében. Ezt örömmel kell megállapítanunk. Nem hallgathatjuk el azonban azt sem, amire már egy korábbi főtitkári jelentés is utalt, hogy ez a gyakorlat az elmúlt években megszűnőben volt vagy meg is szűnt, a TIT egyre kevésbé veszi igénybe segítségünket, nem mintha a TIT szervezői részéről nem tapasztalnánk kellő jóindulatot, nem mintha mi nem lennénk készek hasonló segítségre, mint korábban, hanem mert a közönség igénye fogyatkozott meg az ókori tárgyú előadások iránt. Ez egy példán jól szemléltethető: kísérletképpen a nyolcvanas évek legelején ismét meghirdettettünk egy olyan jellegű előadássorozatot, amilyenre a hetvenes évek elején igen sok jelentkező akadt, s íme, arra most nem volt annyi jelentkező, hogy a sorozatot egyáltalán el lehetett volna indítani. Erre a kérdésre később, más összefüggésben még visszatérek.

A közérthető tudomány kérdéskörén belül azonban szólni kell még a Társaságnak az oktatással, a középiskolai és az egyetemi oktatással egyaránt, fennálló kapcsolatairól. A középiskolákkal a legszorosabb kapcsolatot az 1962 óta évről évre megrendezett középiskolai latin tanulmányi versenyek jelentik, melyek szerény kezdetekből indultak (az első évben még csak budapesti tanulók vettek benne részt), de azután, hála a fáradságot nem ismerő szervezők, Berényiné Révész Mária, majd Mayer Erika munkájának, mind jobban kiterebélyesedtek, s a budapesti Latin Tanszék vezetőjének fáradozása folytán a jövő évtől már nemcsak mint az Oktatási Minisztériumtól támogatott társasági tanulmányi versenyek szerepelnek, hanem mint a többi tárgyakkal mindenben egyenrangú elemei az Országos Középiskolai Tanulmányi Versenyeknek. (A versenyek rendezésével azonban a Minisztérium továbbra is Társaságunkat bízza meg.) Ez a verseny először is azt jelenti, hogy a Társaság évről évre, szinte a tanév második felének egész folyamán, szoros kapcsolatban áll azokkal az iskolákkal, ahol latinoktatás folyik, ösztönzi, segíti a tanárok munkáját, és erkölcsileg támogatja őket az innen-onnan olykor rájuk nehezedő nyomásokkal szemben. Jelenti azonban másodszor azt is, hogy ennek révén a Társaság segíti a tudományos utánpótlás nevelődését is — ha végignézünk azok névsorán, akik a versenyeken helyezést értek el, vagy dicséretet nyertek, olyan neveket találunk köztük, mint Horváth Judit vagy Karsai György, Négyesi Mária vagy Kovács Mihály, hogy csak találomra kapjak ki néhány nevet azoké közül, akik már végeztek — arról nem is beszélve, hogy azok, akik nem lesznek ókorkutató szakemberek, hanem mint orvosok, biológusok, mérnökök vagy filozófusok dolgoznak, szintén magukkal viszik a versenyek emlékét, az ókorral való foglalkozás jó ízét, s lesznek mindig érdeklődő befogadói a tudománynak, ha az közérthető.

A középiskolai tanárokkal való kapcsolatok lehetőségei azonban talán nem merültek még ki a versenyek rendezésével. A hetvenes évek elején a Társaság kísérletet tett egy kifejezetten középiskolai latintanárok számára szervezett továbbképző előadássorozat rendezésére. Ennek keretében felkért szakemberek egy-egy, a középiskolai latinoktatásban előkerülő kérdésre, szövegrészre vonatkozólag ismertették a tudomány akkori állását. Úgy gondoltuk, hogy ezekkel az előadásokkal, melyek közvetlenül az iskolai gyakorlat számára szállítják a tudomány friss eredményeit, segítjük, könnyítjük, és egyben színvonalasabbá tesszük a tanárok munkáját. Az előadásokat eleinte nagy érdeklődés fogadta, később, alig másfél év után, a résztvevők apadó száma miatt a sorozat elhalt. Szándékosan említettem az apadó számot és nem az apadó érdeklődést. Az érdeklődés valószínűleg nem apadt, de aki ismeri a középiskolai tanárok elfoglaltságát, az megérti, hogy nem voltak képesek hónapról hónapra előadásokra járni. A továbbképzésnek ez nem járható útja. Talán eredményesebb egy olyan, néhány napos továbbképzési konferencia, mint amilyet a Társaság egyes tagjainak közreműködésével az OPI égisze alatt Banó István szervezett, bár, sajnos, ennek sem volt folytatása. A továbbképzés mindenesetre idő kérdése is, az idő pedig pénz. Ha a kérdés anyagi vonatkozásait nem sikerül megoldani, a továbbképzés valószínűleg továbbra is kérdés marad. Amellett a mi számunkra nem a módszertani továbbképzés az elsőrendűen fontos, ami a pedagógiai szervek szívügye, hanem a tudományos továbbképzés, illetőleg a tanároknak a tudománnyal való rendszeres kapcsolata. Anyagi erők híján ezt sem tudjuk megnyugtatólag rendezni. A Társaság vezetősége éppen ezért az elmúlt évben javaslattal fordult az Akadémia elnökségéhez. «Elvileg biztosítani kellene — így szólt a javaslat —, hogy azok a középiskolai tanárok, akik valamilyen, meghatározott tudományos munkában részt kívánnak venni, az ehhez szükséges órakedvezményt megkapják. Ez a tanácsok költségvetési kérdése, hiszen az így gazdátlanul maradó órák ellátásáról gondoskodni kell, amihez anyagi fedezetre van szükség. Az ilyen kedvezmény meghatározott feladatra, meghatározott időre szólna. Ez biztosíthatná a tudomány és a középiskola jobb kapcsolatát, a tudós középiskolai tanárok típusának felelevenedését, ami nem pusztán nosztalgia kérdés: ha középiskolában is lehetne tudományos munkát végezni, talán nem törekednék mindenki tudományos intézményekbe, egyetemekre, sokszor olyanok is, akik nem egészen valók oda, de akikben mégis ég valamilyen tudományos hajlandóság. Az ilyenek tudományos intézményekben a színvonalat esetleg lehúzzák, középiskolában biztosan emelnék, s megfelelőbb helyen dolgozva, vágyaikat mégis betöltve látva, jobban hasznosabban, boldogabban végeznék munkájukat.»

Az oktatás másik területe, mellyel a Társaságnak kapcsolata van vagy kapcsolata kell hogy legyen, az egyetemi oktatás kérdése. Nem a mi feladatunk, hogy az egyetemi oktatás nehézségeire megoldásokat javasoljunk, most még csak az sem, hogy néhány ezzel kapcsolatos kérdéshez — az előképzettség hiányosságai folytán a tudományos képzés lehetőségének megnehezedése, a tanárképzés helyett inkább a tudósképzés előtérbe állítása stb. — hozzászóljunk. Pusztán arról kell szót ejteni, mit tehet a Társaság az egyetemi oktatás elősegítésére, a hallgatók tudása színvonalának emelésére. A felelet olyan banális, hogy félek kimondani, de azt hiszem mégis ez az, amit tennünk kell és amit tehetünk: jó előadások tartása és a jó előadások tartásával a tudományos munka igényeinek, a normáknak a felmutatása. Ez a mi felelősségünk. Van azonban a kérdésnek egy másik oldala is: Mit tehetnek az egyetemi tanszékek a Társaság munkájának előbbrevitele és egyben a saját hallgatóik tudása színvonalának emelése érdekében, vagyis mit várhat a Társaság az egyetemi tanszékektől? Az előadásokra való felkészítést. Részben az előadások tartóinak, részben a hallgatóinak felkészítését. Tanszékvezetők, idősebb oktatók talán vehetik a fáradságot, hogy fiatalabb kollégáikat, esetleg tehetségesebb hallgató-tanítványaikat is odasegítik, hogy dolgozataik a Társaság előadói asztalánál elhangozhassanak. Ez esetben a Társaság tartozik annak bejelentésével is, hogy kinek az ajánlására kerül bemutatásra az illető előadás, hogy ezzel ismerje el azt a tanári munkát is, mely egy ilyen első szárnypróbálgatás mögött rejlik. De segíthetik a tanszékek a Társaság munkáját azzal is, ha egy-egy, általuk különösen tanulságosnak, jelentősnek ítélt előadást órájukon, szemináriumban megvitatnak, ahol azok a hallgatók, akik a Társaság nyilvánossága előtt még nem mertek megszólalni, szintén elmondhatják véleményüket, feltehetik kérdéseiket, hogy tudományunk ebben a vonatkozásban is közérthető tudomány legyen.

A tudomány azonban hiába közérthető, ha senkit sem érdeklő. És most legyen szabad visszatérnem arra a kísérletre, melyről az előbb tettem említést, a megismételt TIT előadássorozat tervére. Másodszorra nem volt elég jelentkező, a kísérlet tehát — sikerült. Bebizonyosodott, hogy azok a kérdésfeltevések, azok a megközelítések, melyek a hetvenes évek elején helyesek, érdekesek voltak, nem feltétlenül érdekesek a nyolcvanas évek elején. Ebben a helyzetben első pillantásra kétféle válasz látszik lehetségesnek. Az egyik: nagyobb lendülettel, talán nagyobb hírveréssel, talán érthetőbben, talán jobban

megkeresve azt, ami az antikvitásban a modern ember számára érdekes, valahogyan a So modern war die Antike gondolat jegyében, mondani — ugyanazt. A másik, melybe ez az első gyakran csap át: az értetlen, az ókor értékei iránt érzéketlen befogadóktól való haragos vagy lemondó, fanyar vagy büszke elfordulás, a visszahúzódás a tudomány fellegváraiba, a meg nem értett apostol sorsának vállalása: mi ezt tudjuk adni, ez érték, ha ez nem kell, nem tehetünk róla.

Mindkét magatartásban van igazság. Valóban meg kell keresni, ami ma érdekes az ókorból, s azt mondani valóban közérthetően, nem a látszattudomány szakmai zsargonjába burkoltan, melyet ha lehánt valaki, olykor «a király meztelen» szerű feismerésekre juthat. És csakugyan vannak olyan időszakok, mikor a befogadók nem fogékonyak más kor értékeire, amikor a tudomány kénytelen visszahúzódni a maga szűkebb területeire, kivált, ha mint manapság nálunk, a közművelődés területén általánosságban is problémák vannak. Nem szabad azonban ennek megállapításával beérni, s tudnunk kell, hogy valójában mindkét magatartás csak féligazságot fejez ki.

A platóni barlanghasonlatnak olykor csak az egyik felére akarunk emlékezni, az első felére, mely arról szól, hogyan halad a megismerés a barlang sötét mélyéből mindig feljebb, mígnem feljut az igazi létezők, az ideák tiszta, ragyogó világába. Ha azonban visszaemlékezünk arra, amit egyszer tudtunk, úgy eszünkbe fog jutni a történet folytatása is, ami Platón számára semmivel sem kevésbé fontos. Mikor a lélek a homály, a látszatok világából feljutott a fényre, s «magas gyönyörnek lángjától hevült» — akkor vissza kell mennie, hogy elmondja a látottakat azoknak, akik még mindig ott élnek, az utánzatok, a talmi dolgok, a vakhiedelmek barlangjában.

Ez a mi tudományunk, és minden tudomány feladata. A barlanghasonlatnak nemcsak ismeretelméleti, hanem erkölcsi mondanivalója is van. Ha csak azt tudjuk mondani, ami egykor érdekes volt, a barlangban ülőkhöz vagyunk hasonlatosak, akik egymásnak magyarázzák, amit a félhomályban lehet látni, s végső soron maradunk érdektelenek. Ha csak visszavonulunk, s elmerülünk az igazi valóságok, az eszményi Szép szemléletébe, talán boldoggá tehetjük magunkat, de csak magunkat, s alig hiszem, hogy ez volna a tudomány feladata, mindenesetre ez az a magatartás — érdekes az, amit én csinálok — melyet a tudomány nyitottsága nevében elutasítottunk. A tudomány e két szélsőség, részigazság egységét kell hogy jelentse. A visszavonulás, melynek szüksége időről időre bekövetkezik, egyének esetében éppúgy, mint egy-egy tudományszak esetében, mindig az erőgyűjtést, az «igazi létezők» megújuló, jobb megismerését, és ezáltal az időszerű kérdésekre adható, időszerű feleletek megtalálását kell hogy jelentse. Ha nagyon platonista módon, vagy paradoxul akarnám magam kifejezni, azt kellene mondanom: időszerű feleleteket csak örök dolgok ismeretében lehet adni. A visszavonulás lehet szükség — könnyen lehet, sőt valószínű, hogy tudományszakunk most egy ilyen visszavonulási korszak előtt áll —, de ennek mindig abban a tudatban kell történnie, hogy a visszavonulás nem öncél, hogy mindig a barlangban levőkre tekintettel történik. Annál is inkább, mert arról sem szabad elfeledkeznünk, hogy ha az ókor vonatkozásában, reméljük, mi megpillantottuk is az «igazi létezőt», más tudományszakok vonatkozásában mások jutottak el oda, s mi ülünk a barlang mélyén, várván kérdéseinkre a feleletet, várván, hogy mások a fényre felvezessenek. Ezért nem mondhatunk le a tudomány nyitottságáról.

Az ellentétek e szüntelen feszültségében létezni a lényege tehát annak a harmadik vonásnak, melyet Társaságunk munkájában ki kell emelnünk: a közérdekű, az adni kész, mert adni tudó, az etikus tudománynak. A felvezető út és a levezető út egy. Ennek az egységnek a megvalósítására törekedtek a Társaság alapítói, vezetői az elmúlt 25 évben, s ennek a lényegében mindig azonos, megvalósulásában mindig más egységnek a megvalósítására kell törekednünk a jövőben is, ha visszavonulunk erre gondolva kell azt tennünk, ha azt akartjuk, hogy Társaságunk ne az ókorért való üres lelkendezés vagy egy szűk kör puszta szellemi önkielégítése legyen, hanem az, aminek alapítói szánták, az ókortudomány fejlődésének, eredményei, éspedig új meg új eredményei terjesztésének elősegítője, a magyar tudományosság, a magyar szellemi élet egészének szerves része.

FÜGGELÉK

MARÓT KÁROLY DÍJ

Az Ókortudományi Társaság választmánya a többféle tudományág módszereinek és eredményeinek együttes alkalmazásával megírt művek jutalmazására szolgáló Marót díjat az 1983. évben Török Lászlónak ítéli oda Meroé és Nubia c. tanulmánykötetéért, melyben a régészet, a nyelvészet, a társadalom- és a vallástörténet eredményeinek felhasználásával vázolja Egyiptom kései korszakának képét, felhasználva saját korábbi, a nemzetközi tudományos világban is figyelmet keltett részeredményeit.

RÉVAY DÍJ

Az Ókortudományi Társaság választmánya a kritikai tevékenység jutalmazására szolgáló Révay díjat az 1983. évben Mayer Gyulának ítéli oda, Farkas Vilmosnak a magyar nyelv latin közvetítésű görög jövevényszavairól írott, az Antik Tanulmányokban megjelenendő kritikájáért, mely a kritika keretein túlmenve, a kérdéskörhöz hozzászóló, önálló tanulmánnyá kerekedett.

MARGINÁLIS CSOPORTOK

AZ ÓKORI TÖRTÉNETI TANSZÉK JUBILEUMI ÜLÉSSZAKA

1983. szeptember 6. és 8. között a budapesti Bölcsészettudományi Kar épületében tudományos tanácskozást tartott az Eötvös Loránd Tudományegyetem Ókori Történeti Tanszéke. A tanácskozás témájául a marginális csoportok kérdése szolgált, alkalmat pedig az 1881-ben alapított százkét esztendős tanszék centenáriumának megünneplése adott a nemzetközi összejövetelre. Tizennégy magyar, négy NDK-beli, két osztrák és egy francia kutató előadása hangzott el két nap alatt, a harmadik napot egy dunakanyari kirándulás töltötte ki. A szorosan vett görög—római korszakon kívül Egyiptomról, Indiáról, Qumranról és a ḫapiruk nomadizáló csoportjáról hallhattak előadást az érdeklődők.

Az ülésszakot Harmatta János nyitotta meg: röviden felvázolta a hazai ókortörténet, és azon belül a jubiláló tanszék történetét. Az emlékezésre külön alkalmat adott, hogy Hahn István professzor nyugalomba vonulása következtében az új tanszékvezető, Mócsy András ekkor üdvözölhette az Ókori Történeti Tanszék élén először a nemzetközi tudományos élet képviselőit. Ebből az alkalomból illendő röviden fölidézni a tanszék korábbi vezetőinek névsorát. Az első professzor Hampel József volt (1881—1891). Őt Schvarcz Gyula (1894—1900) követte, majd Kuzsinszky Bálint (1901—1914) és Heinlein István (1915—1941) vette át a tanszék vezetését. Förster Aurél (1942—1947) örökébe Marót Károly (1947—1962) lépett. A Bölcsészettudományi Kar két karra oszlása következtében egy ideig Borzsák István vezette az Ókori Történeti Tanszékkel párhuzamosan működő Ókori Egyetemes Történet tanszéket (1953—1957). Az 1949-től 1953-ig fennállt Ókortudományi Intézetet, amely magába foglalta az összes ókortudományi tanszéket, Szabó Árpád irányította. Marót Károly helyébe Hahn István lépett (1962—1983).

Az első előadó E. G. Schmidt (Jena) «Zu einigen Nachrichten über vagabundierende Gruppen und Räuberbanden» című előadásában a társadalmon belül a peremre került, részben társadalomellenes, de annak normáit saját soraikban mégis alkalmazó vándor- és rablóbandák természetrajzáról beszélt.

G. Dobesch (Wien) nagyívű előadásában (Der Einbruch der Kelten in Norditalien) arra hívta föl a figyelmet, hogy a kelta betöréseket jól adatolható békés beszivárgás és keveredés előzte meg, és világtörténelmi analógiákkal támasztotta alá, hogy más területeken és más korokban is hasonlóképpen játszódtak le az ilyen folyamatok.

Wessetzky V. (Budapest) «Fragen zum Verhalten der mit den Persern kollaborierenden Ägypter» c. előadásában bizonyította, hogy a perzsákkal együttműködő egyiptomiak száma nem volt jelentős, nem terjedt ki tevékenységük az egész ország területére, és a kollaboránsok személyesen kapcsolódtak valamilyen formában a perzsa udvarhoz.

Kákosy L. (Budapest) vetített képes előadásában (Tiberius und Ägypten) a rómaiak (pl. éppen Cornelius Gallus) ellen érvényesülő egyiptomi nacionalizmus megjelenési formáiról beszélt, és arról, hogy a Római Birodalmon belül Egyiptom egésze számított marginális területnek.

Az első nap délelőttjének programját Gaál E. (Budapest) előadása (Idrimi, the fugitive king) zárta. A politikai-gazdasági szervezetekből kiszakadt, nomadizáló ḫapiruk segítségével szerezte vissza uralmát a Ḫalabból elűzött király, Idrimi. A menekültet támogató marginális csoportok pozitív szerepéről az Ószövetség is említést tesz (Jefte és Dávid története).

A délutáni első előadó, G. Bockisch (Berlin) az i. e. VIII. századi Lakónia ellenzéki, különösen a földtulajdon nélküli csoportjait vizsgálta (Die Opposition in Lakonien am Ende des 8. Jh. und die Entstehung der Lykurgischen Verfassung).

D. Lotze (Jena) adatokkal támasztotta alá, hogy a spártai perioikosok csoportja egyáltalán nem volt annyira marginális, mint ahogy forrásaink nagy része alapján eddig gondoltuk. Mivel vitathatatlanul ők alkották a lakedaimóniak többségét, aktív támogatásuk nélkül a spártaiak csak ideig-óráig, és rendkívül bizonytalanul tudták volna fenntartani a helóták tömegei fölötti uralmat. (Die Lakedaimonischen Periöken.)

Közkeletű mítoszt rombolt le, vagy legalábbis kezdett ki M. J. Christien (Paris) «La monnaie de fer à Sparte: mythe et historie» c. előadásában. Egyrészt az irodalmi források (amelyek mind későiek, hiszen a kortársak közül csak a byzantioni vaspénzről tesz említést Aristophanés), másrészt pedig a régészeti adatok alapján alaptalannak nevezte a spártai vaspénz használatáról elterjedt nézeteket.

Puskás I. (Budapest) «Megasthenes and the Indian Society of his time» címmel Seleukos Nikatór Candragupta Mauryához küldött követének az indiai társadalomról alkotott képét vetette össze Kauṭilyának, Candragupta miniszterének Arthaśāstra c. államtudományi munkájával, és arra a következtetésre jutott, hogy az indiai társadalom Megasthenés által adott hetes tagolása, bár a négy varṇával nem egyezik, a korabeli valóságnak mégis megfelel.

Németh Gy. (Budapest) a négyszázak testületének belső tagozódását vizsgálta, és megállapította, hogy Alkibiadésnak és politikai baráti körének nem volt közvetlen szerepe az oligarchia uralmában (Politische Gruppierungen in Athen im Jahre 411 v. u. Z.).

Az első nap előadásainak sorát Kapitánffy I. (Budapest) zárta «Zur Beurteilung marginaler Gruppen bei Prokopios» c. dolgozatával. A Historia Arcana alapkoncepciója szerint Justinianus az emberiség legnagyobb kártevője, így minden réteg gyűlölte őt. Az egyes csoportok (elfogult) felsorolása a kor társadalmának, és az abból kitaszított közösségeknek (szamaritánusok, pogányok, zsidók, homoszexuálisok) tanulságos metszetét adja.

A szeptember 7-i programot E. Weber (Wien) előadása nyitotta meg (Soziale Randgruppen in der Vita Severini?). Az V. századi Noricum lakosságának szerkezetét vizsgálva kimutatta az előadó, hogy a *latrones*-t leszámítva a mezőgazdasági népességen belül nem beszélhetünk marginális csoportokról, maguk a rablók pedig valószínűleg barbár, vagyis germán származásúak voltak *(scamarae)*.

H. Kreissig (Berlin) «Probleme der Freilassung im hellenistischen Osten» c. előadásában a felszabadított rabszolgák társadalmi szerepét vizsgálta Josephus Flavius *Antiquitates Judaicae* c. műve alapján. Gondolatmenete arra a meglepő eredményre jutott, hogy időszámításunk kezdete körül Palesztinában ismeretlen volt a rabszolgafelszabadítás görög-római világban általános formája.

Maróti E. (Szeged) a Róma keleti üzleti-kereskedelmi vállalkozásait veszélyeztető kilikiai kalózok elleni i. e. 78-ban indított hadjáratról, és P. Servilius Vatia részleges győzelméről beszélt. A proconsul látszólag elérte kettős célját, a tengeri erő, és a szárazföldi központok felszámolását, de a kalózok, kis idő múltán, újra rendezték soraikat Kréta szigetén (Der Feldzug des P. Servilius Vatia).

Mócsy A. (Budapest) «Zur geschichtlichen Interpretation der kaiserzeitlichen Namengebung» c. előadásában a különböző császárkori gentilicium-típusokat (nemzetségnév, császárnév, jogi személyből képzett, alternáló) különböztetett meg, feltárta azokat a szabályszerűségeket, amelyek az egyes területeken az egyik, más területeken pedig a másik típust tették uralkodó, és levonta a következtetést, hogy a rómaiak névadását nem a jogi normák, hanem a helyi szokások és a konkrét körülmények befolyásolták elsősorban.

Hahn I. (Budapest) megvilágította, hogy a Római Birodalomban élő görögök névadási szokásai fontos politikatörténeti forrásul szolgálhatnak. A principátus-kori görög városok Róma-ellenessége kiolvasható a római típusú névadás kerüléséből, a ragaszkodásból a legalább részben görög nevekhez (pl. Aelius Aristides, Cassius Dio), sőt, a római polgárjoggal rendelkezők elhallgatták nevük római komponensét. Mindez azzal magyarázható, hogy míg egy gallnak dicsőség, egy öntudatos görögnek valóságos szégyen volt rómaivá lenni. (Ethnische Identität, Integration und Dissimilation im Lichte der Namengebung.)

Kertész I. (Budapest) H. Kreissiggel vitázva, aki Pergamont alapvetően ókori keleti típusú államnak tekintette, kifejtette, hogy inkább az antik hagyomány és az antik termelési mód központi irányításával támogatott továbbélésével számolhatunk a kisázsiai királyságban. Az OGIS 763. számú felirata alapján vázolta az ión városok viszonyát az uralkodóhoz, II. Eumenéshez. (Die Lage der ionischen Bürger im Königreich Pergamon.)

Gesztelyi T. (Debrecen) «Zur Ideologie der aristokratischen Widerstandes in Rom im 4. Jh. u. Z.» című előadásában a pogányság és kereszténység szembenállásában ismerte fel a korszak egyik legfontosabb társadalmi jelenségét. A pogány ellenállás elemzésének segítségével az előadó a IV. század második felére keltezte a Precatio Terrae c. bizonytalan keletkezési idejű könyörgést.

Fröhlich I. (Budapest) a qumrani, főként a prófétai könyvekhez írt, kommentárirodalom történeti vonatkozásait vizsgálta. A szimbolikus értelmezéseket eddig hol az i. e. 103—76 közötti évekre, hol az i. e. 63-as római megszállás eseményeire vonatkoztatták. Az előadó feltárta e kommentárirodalom haszid gyökereit, de érzékeltette azt is, hogy

a történelmi események hatására hogyan vált engesztelhetetlenné a qumraniak gyűlölete az ellenséggel szemben (Qumrân et ses ennemis).

A kongresszust Adamik T. (Budapest) előadása zárta (Laktanz' Menschenbild). A címben felvetett probléma azért fontos, mert Constantinus valószínűleg ennek alapján kérte föl a tudós szerzőt fia nevelésére. Három mű (De opificio dei, De mortibus persecutorum, De ira dei) elemzése alapján az előadó arra a következtetésre jutott, hogy amiként Horatius, Vergilius és Livius Augustus politikáját, ugyanúgy propagálta Lactantius és Eusebius Constantinusét.

A centenáriumi ülésszak előadói a görög, a római és az ókori keleti világ számos színhelyén és időszakában vizsgálták a marginális csoportok helyzetét. A referátumokból kitűnt, hogy e csoportok néha igen fontos szerepet játszottak egyes történeti események alakulásában, de amikor jelentőségük viszonylag csekélyebb is volt, nélkülük, vizsgálatuk nélkül az a korszak sem mutathatja felénk valódi arcát. Talán éppen ez volt az ülésszak legfontosabb eseménye: a marginális csoportok kutatása nem lehet marginális feladat. Örvendetes, hogy az Oikumene 6. kötetében napvilágot látnak az előadások.

NÉMETH GYÖRGY

SZEGED

1K-986

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója
Műszaki szerkesztő: Sándor István
A kézirat nyomdába érkezett: 1985. VI. 17. — Terjedelem: 11,90 (A/5) ív
86.14638 Akadémiai Kiadó és Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Hazai György

MEGEMLÉKEZÉSEK

† Castiglione László (1927—1984). *(Szilágyi János György)* 285
† Hahn István (1913. III. 28—1984. VII. 26). *(Harmatta János)* 289
† Debreczeni Árpád (1911. IV. 24—1984. IX. 12). *(Harmatta János)* 291

HÍREK

Az Ókortudományi Társaság huszonötödik éve. *(Ritoók Zsigmond)* 293
Marginális csoportok. Az Ókori Történeti Tanszék jubileumi ülésszaka. *(Németh György)* 298

MUNKATÁRSAINK SZÍVES FIGYELMÉBE

Az „Antik Tanulmányok" 1. számába október 1-ig, 2. számába pedig április 1-ig lehet kéziratokat beküldeni. Különlenyomatokat a kéziratok benyújtásával egyidejűleg, az Akadémiai Kiadónak címzett megrendeléssel, a szerkesztőség útján írásban kell kérni.

Ára: 49,— Ft
Kötetenként előfizetve: 98,— Ft

ISSN 0003—567X

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KLASSZIKA-FILOLÓGIAI BIZOTTSÁGÁNAK KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL MEGJELENT KIADVÁNYOK

1. APOLLO-KÖNYVTÁR:

2. *Ritoók Zsigmond:* A görög énekmondók. Budapest 1973. Akadémiai Kiadó. 163 l.

3. *Mócsy András:* Pannonia a korai császárság idején. Budapest 1974. Akadémiai Kiadó. 202 l.

4. *Mócsy András:* Pannonia a késői császárkorban. Budapest 1974. Akadémiai Kiadó. 212 l.

5. *Erdélyi Gizella:* A római kőfaragás és kőszobrászat Magyarországon. Budapest 1974. Akadémiai Kiadó. 208 l., 204 kép.

6. *Szilágyi János György:* Etruszko-korinthosi vázafestészet. Budapest 1975. Akadémiai Kiadó. 283 l., I—XLVIII t.

7. *Dobrovits Aladár:* Egyiptom és az antik világ. Budapest 1979. Akadémiai Kiadó. 204 l., 13 kép.

8. *Dobrovits Aladár:* Irodalom és vallás az ókori Egyiptomban. Budapest 1979. Akadémiai Kiadó. 317 l.

9. *Kákosy László:* Egyiptomi és antik csillaghit. Budapest 1978. Akadémiai Kiadó. 347 l., 32 kép.

10. *Adamik Tamás:* Martialis és költészete. Budapest 1979. Akadémiai Kiadó. 243 l.

11. *Maróth Miklós:* A görög logika Keleten. Budapest 1980. Akadémiai Kiadó. 175 l.

2. GÖRÖG ÉS LATIN ÍRÓK:

14. M. Terentius Varro: A mezőgazdaságról. Fordította és a jegyzeteket írta *Kun József*, a bevezető tanulmányt írta *Maróti Egon*. Budapest 1971. Akadémiai Kiadó. 520 l.

15. Menandros: Ítéletkérők. Fordította és a bevezető tanulmányt írta *Devecseri Gábor*. Budapest 1971. Akadémiai Kiadó 119 l.

16. P. Papinius Statius: Erdők. Fordította és a jegyzeteket írta *Muraközy Gyula*, a bevezető tanulmányt írta *Hegyi György*. Budapest 1979. Akadémiai Kiadó. 397 l.

17. Források az ókori görög zeneesztétika történetéhez. Vál., ford., bev. és jegyz. ellátta *Ritoók Zsigmond*. Bp. 1982. Akadémiai Kiadó. 592 l.

3. AZ ÓKORTUDOMÁNYI TÁRSASÁG KIADVÁNYAI:

3. Aristophanés: A béke. Ford. *Devecseri Gábor*. Bp. 1963. Akadémiai Kiadó. 64 l.

4. P. Vergilius Maro: A szúnyog. Ford. *Szabó Kálmán*. A bevezető tanulmányt írta *Havas László*. Bp. 1963. Akadémiai Kiadó. 15 l.

5. Sophokles: Antigone. Ford. *Révay József*. Bp. 1967. Akadémiai Kiadó. 50 l.

6. Hésiodos: Istenek születése. Fordította és magyarázatokkal kísérte *Trencsényi-Waldapfel Imre*. Bp. 1967. Akadémiai Kiadó. 42 l.

7. Eugippius: Szent Severinus élete. Ford. az ELTE Régészeti Tanszéke munkaközössége *Mócsy András* vezetésével. A bevezető tanulmányt írta *Bóna István*. Budapest 1970. Akadémiai Kiadó 56 l.

8. Sophoklés Philoktétése Arany János fordításában. Bevezette és jegyzetekkel kísérte *Ritoók Zsigmond*. Budapest 1972. Akadémiai Kiadó. 59 l.

4. FOLYÓIRATOK:

Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae. Adiuvantibus *I. Borzsák, I. Hahn, Zs. Ritoók, Á. Szabó, S. Szádeczky-Kardoss*. Redigit *J. Harmatta*. Akadémiai Kiadó. Tom. I. fasc. 1—2 (1951), fasc. 3—4 (1952) 515 l. Tom. II. fasc. 1—2 (1953), fasc. 3—4 (1954) 363 l. Tom. III. fasc. 1—2, 3, 4 (1955) 356. l. Tom. IV. fasc. 1—4 (1956) 331 l. Tom. V. fasc. 1—4 (1957) 389 l. Tom VI. fasc. 1—2, 3—4 (1958) 464 l. Tom. VII. fasc. 1—3, 4 (1959) 457 l. Tom. VIII. fasc. 1—2, 3—4 (1980) 466 l. Tom. IX. fasc. 1—2, 3—4 (1961) 473 l. Tom. X. fasc. 1—3, 4 (1962) 423 l. Tom. XI. fasc. 1—2, 3—4 (1963) 420 l. Tom. XII. fasc. 1—2, 3—4 (1964) 479 l. Tom. XIII. fasc. 1—2, 3—4 (1965 461 l. Tom. XIV. fasc. 1—2, 3—4 (1966) 462 l. Tom. XV. fasc. 1—4 (1967) 472 l. Tom. XVI. fasc. 1—4 (1968) 476 l. Tom. XVII. fasc. 1—2, 3—4 (1969) 457 l. Tom. XVIII. fasc. 1—2, 3—4 (1970) 422 l. Tom. XIX. fasc. 1—2, 3—4 (1971) 402 l. Tom. XX. fasc. 1—2, 3—4 (1972) 428 l. Tom. XXI. fasc. 1—4 (1973) 407 l. Tom. XXII. fasc. 1—4 (1974) 540 l. Tom. XXIII. fasc. 1—2, 3—4 (1975) 421 l. Tom. XXIV. fasc. 1—4 (1976) 429 l. Tom. XXV. fasc. 1—4 (1977) 468 l. Tom. XXVI. fasc. 1—2, 3—4 (1978) 473 l. Tom. XXVII. fasc. 1—3, 4 (1979) 463 l. Tom. XXVIII. fasc. 1—4 (1980) 478 l. Tom. XXIX. fasc. 1—4 (1981) 460 l.